

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQSTANÝ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

3 (15) 09 / 2022

 НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
LIBRARY.RU

30.01.2019 ж. тіркелген
Куәлік №17493-Ж
ISSN 2708-0897
Жазылу индексі 76112

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY»

республикалық ғылыми журнал
республиканский научный журнал
republican scientific journal

3 (15) 09 / 2022

ШЫМКЕНТ, 2022
SHYMKENT, 2022

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректорының 30.01.2019 ж., №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық деңгейдегі ғылыми журналы ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен жылына 4 рет, әр тоқсанда: наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан айларының соңында шығарылады.

Ғылыми журналға Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркеліп «Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агентігін және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы» 30.01.2019 ж., №17493-Ж. куәлігі берілген.

Жазылу индексі - 76112.

Ресей ғылыми дәйексөз индексі (РГДИ) базасына тіркелген (05.05.2019ж. №260 келісім-шарт).

Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының «Тарих және этнология» ғылыми орталығы

Ғылыми журнал гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттардағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау, Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; антропология; археология; этнология; түркітану; архив ісі; музей ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану; тұлғатану; қазіргі Қазақстанның этносаяси және этномәдени процестері; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание выпускается 4 раза в год, ежеквартально: в конце месяцев март, июнь, сентябрь, декабрь.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации, Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан. Получено свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019 г. «О постановке на учет, переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания».

Подписной индекс - 76112.

Зарегистрирован в базе Российской индексации научного цитирования (РИНЦ) (договор №260 от 05.05.2019 г.).

Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - научный центр «История и этнология» научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал публикует результаты научных исследований в области гуманитарных наук, педагогики, филологии и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: реабилитация жертв политических репрессий, история Казахстана; всеобщая история; антропология; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; познание личности; этнополитические и этнокультурные процессы современного Казахстана; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование: направление филологических наук, тематические рубрики: языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте - основа межкультурной коммуникации; творческое направление, тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order №39-n from 30.01.2019 G. rector of South Kazakhstan University named M. Auevov, Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan republican scientific journal «QAZAQTANÝ» University as the official periodical printed publication produced 4 times a year, quarterly at the end of months March, June, September, December. The scientific journal is registered by the information Committee of the Ministry of information and communications of the Republic of Kazakhstan. Received certificate No. 17493-ж Of 30.01.2019. «On registration and re-registration of a periodical, news Agency, and online publication».

The subscription index is - 76112.

Registered in the database of the Russian science citation index (RSCI) (agreement No. 260 of 05.05.2019).

The responsible department for the preparation and publication of the journal is the scientific center «History and Ethnology» of the Scientific research Institute «Social and Humanitarian Sciences» of the M.Auevov SKU.

The scientific journal the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogi, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: rehabilitation of victims of political repression, history of Kazakhstan; the world history; anthropology; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history; cognition of personality; ethnopolitical and ethno-cultural processes of modern Kazakhstan; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings linguistics and literature; language learning in cognitive aspect - basis of intercultural communication; creative directions subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 3 (15) 09 / 2022
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 3 (15) 09 / 2022
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 3 (15) 09 / 2022

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., Тауке-хан даңғылы, 5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор:

Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы – ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунусбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Е. - М.Әуезов атындағы ОҚУ бірінші проректоры, з.ғ.к, доцент; Сүлейменов Ұ.С. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми жұмыс және инновациялар» жөніндегі проректоры, техн.ғ.д., профессор; Бейсенбаев С.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Қоғаммен байланыс және мәдениет жұмысы» жөніндегі проректоры, педагогика ғ.д., ПҒА академигі; Абшенов Х.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ғылыми зерттеулер» департаментінің директоры, техн.ғ.к., доцент; Назарбек Ұ.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Академиялық ғылымдар» департаментінің директоры. PhD доктор; Мырзахметов М.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Абайтану» ҒО басшысы, филология ғ.д., профессор; Тлеубердиев Б.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры, филология ғ.д.; Әлібек С.Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д., ОҚУ колледжінің директоры; Қабылбекова З.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Психология және арнайы педагогика» кафедрасының профессоры, ХПҒА корреспондент-мүшесі, педагогика ғ.д.; Жолдасбекова С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Кәсіптік оқыту» кафедрасының меңгерушісі. ПҒА академигі; педагогика ғ.д. профессор; Алметов Н.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының профессоры, педагогика ғ.д.; Мынбаев Н. - М.Әуезов атындағы ОҚУ «Түркітану» ҒО басшысы, филология ғ.д. доцент; Султанов С.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Саясаттану» кафедрасының профессоры, саяси ғ.д.; Уразбаев Қ.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тарих және педагогика» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Ыбырайым Ә.О. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Филология» факультетінің деканы, филология ғ.к., доцент; Тәңірбергенов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мәдениет және спорт» факультетінің деканы, педагогика ғ.д., доцент; Сарықұлов Қ.Р. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Заңтану» факультетінің деканы, з.ғ.к., доцент; Отарбаева Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент; Авизова А.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының доценті, тарих ғ.к.; Қоңыратбаев О.М. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.к., доцент; Спанов М.Ж. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Философия және мәдениет» кафедрасының меңгерушісі. философия ғ.к., доцент; Турабаева Л.Қ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Мемлекеттік тілді оқыту» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к., доцент; Айдарова А.Б. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.к.; Карбозова Г.К. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Ағылшын тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғ.к.; Суюбердиева А.А. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Гуманитарлық мамандықтар үшін шетел тілі» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғ.к., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Техникалық мамандықтар үшін практикалық орыс тілі» кафедрасының аға оқытушысы; Жолдасбекова Қ.Ә. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к.; Бегайдаров М.Ұ. - М.Әуезов атындағы ОҚУ, «Тәрбие және жастар саясаты» департаментінің бас маманы, техн.ғ. магистрі, журналдың корректоры; Тұрғараев Б.Т. - «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры, з.ғ.д., профессор; Қапалбекұлы Н. - ҚР Мәдениет және спорт Министрлігінің ЮНЕСКО қамқорлығындағы «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің бас ғылыми қызметкері, жазушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ құрметті профессоры; Ақыш Н.Б. - ҚР БЖҒМ, Ғылым комитетінің М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғ.д., профессор; Қойгелдиев М.Қ. - Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры. «Қазақстан тарихшылары» Қауымдастығының төрағасы, тарих ғ.д., ҚР ҰҒА академигі; Қабылдинов З.Е. - Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры, тарих ғ.д., профессор; Исабек Б.Қ. - ОҚМПУ оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі проректоры, тарих ғ.к., доцент; Рысбаева С.Ж. - ҚР Президентінің жанындағы МБА доценті, саяси ғ.к., Турсын Х.М.-Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Тарих» кафедрасының профессоры, тарих ғ.д.; Есеналиев А.Е. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Құқықтану» кафедрасының меңгерушісі. заң ғ.к., доцент. ҚР Заң ҒА академигі; Қамзабекұлы Д. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры. ҚР ҰҒА академигі, филология ғ.д., профессор; Жүсіп С.А. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының директоры; Егембердиева С.М. - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Экономика» кафедрасының профессоры, з.ғ.д., профессор; Джурсунбаев Б.А. - ТарМПУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғ.к., доцент; Ералин Қ. - Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ «Дизайн және бейнелеу өнері» кафедрасының меңгерушісі. ҚР Суретшілер одағының мүшесі, педагогика ғ.д., профессор; Функ Д.М.А. - Томск МУ «Антропология және этнология» институтының директоры, «Сибирские исторические исследования» ғылыми журналдың бас редакторы. РҒА академигі, тарих ғ.д., профессор; Раджабов К.К. - Өзб.РҒА «Тарих» институтының «Кеңес дәуірі» бөлімінің меңгерушісі, тарих ғ.д., профессор; Аманжолова Д.А. - РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғ.д., профессор; Садықов Т. - Қырғыз МУ профессоры, филология ғ.д.; Кенан Коч - Муғла С.К. университетінің профессоры, филология ғ.д.; Мартынова Н.В. - Тынықмұхит МПУ «Өнер, жарнама және дизайн» факультетінің «Дизайн» кафедрасының доценті, педагогика ғ.к. РХӨА мүшесі;

М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

«QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журнал 3 (15) 09 / 2021
«QAZAQSTAN» республиканский научный журнал 3 (15) 09 / 2021
«QAZAQSTAN» republican scientific journal 3 (15) 09 / 2021

Учредитель: Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент к., проспект Тауке-хана, 5
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Кожамжарова Д.П. - Председатель правления - ректор Южно-Казахстанского университета имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Ответственные редакторы:

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова

Торгаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунусбаев С.М. - кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана». Старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Э. - первый проректор ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ю.н., доцент; Сулейменов У.С. - проректор по научной работе и инновациям ЮКУ им.М.Ауэзова, д.техн.н., профессор; Бейсенбаев С.К. - проректор по связям с общественностью и культурой ЮКУ им.М.Ауэзова; д.педагог.н. Академик АПН; Абшенов Х.А. - директор Департамента «Научных исследований» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.техн.н., доцент; Назарбек У.Б. - директор департамента «Академические науки» ЮКУ им.М.Ауэзова, доктор PhD; Мырзахметов М.М. - руководитель научного центра «Абайтану», ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., профессор; Тлеубердиев Б.М. - профессор кафедры «Казахский язык и литература» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н.; Алибек С.Н. - профессор кафедры «История Казахстана» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.ист.н., директор колледжа ЮКУ; Кабылбекова З.Б. - профессор ЮКУ им.М.Ауэзова, заведующий кафедрой «Психология и специальная педагогика», член-корреспондент МАПН, д.педагог.н.; Жолдасбекова С.А. - заведующая кафедрой «Профессиональное обучение» ЮКУ им.М.Ауэзова. Академик АПН, д.педагог.н., профессор; Алметов Н.Ш. - профессор кафедры «Современная педагогика и психология» ЮКУ им.М. Ауэзова, д.педагог.н.; Мынбаев Н. - руководитель НЦ «Тюркология» ЮКУ им.М.Ауэзова, д.филолог.н., доцент; Султанов С.А. - ЮКУ им.М.Ауэзова, профессор кафедры «Политология», д.полит.н.; Уразбаев К.М. - декан факультета «История и педагогика» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Ыбырайым А.О.- декан факультета «Филология» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н., доцент; Танирберген М. Ж. - декан факультета «Культура и спорт» ЮКУ имени М.Ауэзова; доктор педагог.н., доцент; Сарыкулов К.Р. - декан факультета «Юриспруденция» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.юрид.н., доцент; Отарбаева Г.К. - заведующий кафедрой «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М. Ауэзова, к.ист.н., доцент; Авизова А.К. - доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н.; Кобыратбаев О.М. - ведущий научный сотрудник НЦ «Мұхтартану» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.ист.н., доцент; Спанов М.Ж. - заведующий кафедрой «Философия и культура» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.философ.н. доцент; Турабаева Л.К. - заведующая кафедрой «Обучение государственному языку» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог. наук, доцент; Айдарова А.Б. - профессор кафедры «Экономика» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.э.н.; Карбозова Г.К. - Заведующий кафедрой «Английское языкознание» ЮКУ им.М.Ауэзова, к.филолог.н.; Суубердиева А.А. - заведующий кафедрой «Иностранный язык для гуманитарных специальностей. ЮКУ им.М.Ауэзова, к.педагог.н., доцент; Байдуллаева Р.Ш. - старший преподаватель кафедры «Практический русский язык для технических специальностей» ЮКУ им.М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн», ЮКУ им.М. Ауэзова, кандидат педагог.н.; Бегайдаров М.У.З - главный специалист департамента «Воспитание и молодежная политика» ЮКУ им. М.Ауэзова, магистр техн.н., корректор журнала; Тургараев Б.Т. - директор Международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы и Кожабеген жырау», д.юн., профессор; Капалбекулы Н. - главный научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур» под эгидой ЮНЕСКО Министерства культуры и спорта РК; писатель, почетный профессор ЮУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б.- главный научный сотрудник Института «Литература и искусство» им.М.Ауэзова Комитета науки МОН РК, д.филолог.н., профессор; Койгелдиев М.К. - профессор КазНПУ им.Абая, председатель Ассоциации «Историки Казахстана», д.ист.н., академик НАН РК; Кабылдинов З.К.-директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, д.ист.н., профессор; Исабек Б.К. - проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКГПУ, к.ист.н., доцент; Рысбаева С.Ж. -доцент Академии ГУ при Президенте РК, к.полит.н.; Турсун Х.М. - профессор кафедры «История» МКТУ им.Х.А.Ясауи, д. ист.н.; Есеналиев А.Е. - заведующий кафедрой «Правоведение» МКТУ им.Х.А.Ясауи., к.ю.н., доцент. Академик АЮН РК; Камзабекулы Д. - проректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, академик НАН РК; д.филолог.н., профессор; Жусуп С.А. - профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, директор Института культуры и духовного развития «Алаш»; Егембердиева С.М. - директор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, профессор кафедры «Экономика», д.э.н., профессор; Джурсунбаев Б.А. -доцент кафедры «История Казахстана» ТарГПУ, к.ист.н.; Ералин К. - заведующий кафедрой «Дизайн и изобразительное искусство» МКТУ им.Х.А.Ясауи, член Союза Художников РК, д.педагог.н., профессор; Функ Дм.А. - директор Института «Антропология и этнология» Томского ГУ, главный редактор научного журнала «Сибирские исторические исследования». Академик Российской академии наук, д.ист.н., профессор; Раджабов К.К. - заведующий отделом «Советской эпохи» института «История» АН РУзб, д.ист.н., профессор; Аманжолова Д.А.-ведущий научный сотрудник Института «История России» РАН, д.ист.н., профессор; Садыков Т. - д.филолог.н., профессор Кыргызского ГУ; Кенан Коч - профессор университета Мугла Сыткы Кочмана д.филолог.н.; Мартынова Н.В. - доцент кафедры «Дизайн» факультета «искусство, реклама и дизайн» Тихоокеанского ГПУ, к.педагог.н., доцент. Член РАН Искусств.

М.Әуезов атындағы ОҚУ, «QAZAQSTAN» республикалық ғылыми журналдың редакция алқасында мүшелердің лауазымы және жұмыс орны өзгеруіне байланысты редакция алқасының құрамына өзгертулер мен толықтыруларды енгізу туралы. 23.11.2021ж., №211-нқ бұйрығы/.

ISSN 2708-0897

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2021

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

ЭОЖ: 93/94 : (574)

<https://orcid.org/0000-0001-5687-9412>

Карибаев С.Ө.*

тарих ғ.к., «Қазақстан тарихы» тарихы кафедрасының доценті.
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫМЫЗДАҒЫ «АҚТАҢДАҚТАР»

Автор-корреспондент: ksarsebay@mail.ru

Түйін: Тәуелсіздіктің 31 жылдығына қарамастан, тарихты оқытудың кеңестік тәсілімен құрастырылған орта мектептердегі Қазақстан тарихы жастар үшін жалған тарихи сананы қалыптастырады. Қазақстанның патшалық Ресей құрамына кіруі, Әбілқайыр ханның патшаға жолдаған хатының мазмұны, жоңғарлармен шайқаста қазақтардың жеңіліске ұшырау себептері және бұрмаланған түрде ұсынылған басқа да проблемалар, ал Кеңес дәуірінде тарих ғылымына біздің тарихымызда «ақтандақтардың» пайда болуына жол ашқан марксистік-лениндік әдістеме толық әсер етті. Ерте ме, кеш пе, біз одан құтылуымыз керек. Осы уақытта тарихтың партиялық, таптық идеологиясына балама түсініктеме ретінде А.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов төңірегінде біріккен қазақ зиялылары сол кездегі қазақ тарихының өзекті мәселелерін көтерді. Тәуелсіздік ел тарихына жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік берді және бірқатар жұмыстар атқарылды. Дегенімен, зерттеушіні күтетін кейбір тақырыптар әлі де бар.

Кілт сөздер: Қазақ тарихы, отаршылдық, жалғандық, «ақтандақтар», патша, кеңес өкіметі, Тәуелсіздік, жаңа көзқарас

Кіріспе. Тарих - ұлы ұстаз. Танып тағлым алар, тасқа басылған шынайы, төл тарихы болмаған ел, соқыр жандай қарманып, күндік тірлігімен күн кешеді. Өткеннің өнегесінен нәр ала аламай, кешегісін бүгінмен салыстырып сабақтастыра алмайды. Болашағы тұманға айналады. Оған қосымша «бұрмаланған» тарихы болса, одан өткен қасірет жоқ. Өйткені, **«бұрмаланған» тарих отар ел үшін - қасірет, ал отарлаушы ел үшін - күдірет.** Сондықтан ұлт пен елдің мәңгі сақталып дамуында төл тарихтың алатын орны ерекше.

Патшалы, одан кейінгі кеңестік Ресей отаршылдық саясатын ақтау мақсатында «кетпеннің басын басса, сабы маңдайына тиетінінен» сақтанып, күштеп құрамына кіргізілген ұлттар мен мемлекеттердің тарихын саналы түрде бұрмалады. Яғни, Д. Нерудің **«отар елдің тарихы - жаулап алушылардың қолымен жазылды»** дегеніндей отаршылдық кезеңде «Ата тарихымыз» Ресей мүддесі тұрғысында жазылды. Нәтижесінде Ресей құрамындағы өзге ұлттармен қатар, Қазақ тарихында да «ақтандақтар» пайда болды. «Ақтандақтарға» - өткен тарихымыздың (зерттеуге тиым салынған - К.С.) зерттелмеген, немесе зерттелсе де, шынайы бағасын ала алмаған кезеңдер мен оқиғалар жатады, яғни «ақтандақтар» жаулап алынған елдің тарихын бұрмалау, халықты тарихи зердесінен және ұлттық сана сезімінен айырудан туындайды. Кеңес Одағы өмір сүріп тұрған, қайта құру кезіңде кең қолданысқа алынған «ақтандақтар» термині КСРО құрамындағы өзге ұлттар үшін «қара дақ» болып табылады. Өйткені, ол халықтың тарихи санасына теріс көзқарастарды қалыптастырды. Атап айтатын болсақ, «Қазақстан Ресей

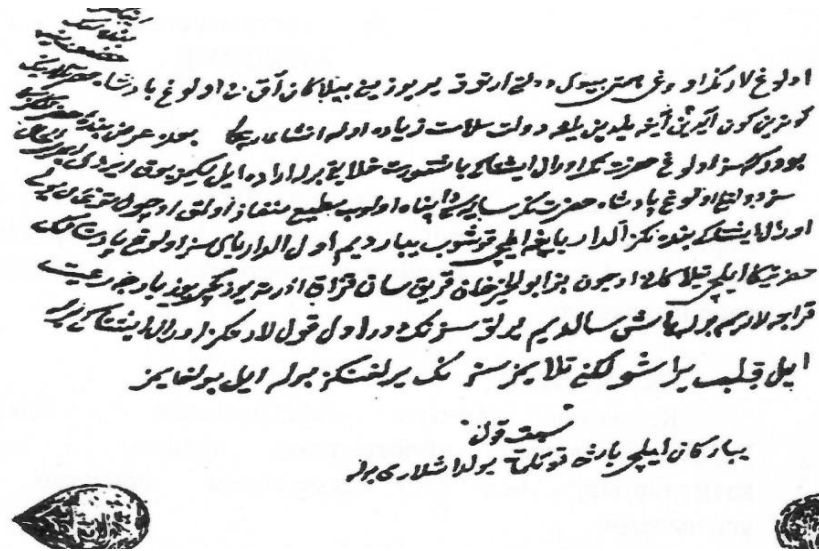
құрамына өз еркімен қосылды», «Қазақ хандығы (мемлекеті-К.С.) бір орталыққа бағынған біртұтас ел болмады», «қазақта мемлекет те, мемлекеттік шекара да болмаған», «қазақ халқы өзара алауыз, бірлігі болмады», «қазақ хандары ел мүддесінен тақ мүддесін жоғары қойды, өзара таққа таласты» деген сияқты жалған тұжырымдар, өкінішке орай, осы күнге дейін тарих оқулықтарында орын алып ұлт, мемлекеттің қауіпсіздігіне нұқсан келтіріп келеді. Мұндай тұжырымдар қазақ елі «жеке тәуелсіз ел бола алмайды, ол белгілі бір күшті елдің құрамында болуы керек» деген сияқты жастарға жалған тарихи сана қалыптастырып отыр.

Медицина ғылымында адам өміріне аса қауіпті және қауіпті емес деген аурулар болады. Аса қауіпті болса, тез арада ота жасап, алып тастап, емдеуді одан әрі жалғастырады. Сол сияқты, қазіргі төл тарихымызға мемлекеттік көзқарас тұрғысынан қайта бағамдау, зерделеу кезеңінде ең бірінші жоғарыда айтылған аса қауіпті тұжырымдардан арылуымыз керек. Сондықтан қазіргі кездегі басты міндет - «ақтандақтардың» себеп-салдарын ашу, төл тарихымызды қазақтың ұлттық көзқарасы тұрғысында зерттеу, жазу, ұғыну, білу, яғни шынайы тарихи сана қалыптастыру болып табылады.

Теориялық талдау. Орыс тарихнама ілімінің негізін салушылардың бірі, Петербор діни академиясының профессоры М.О.Коялович неміс ғалымдарының орыс елі тарихын жазуға араласқысы келгенін жақтырмай былай деген: «...мен..сауал қояйын, сыртқы елдегілердің орыс тарихын жазуға араласқанынан бізге келер пайда көп пе, зиян көп пе?» дейді де, «бұдан орыс тарихы іліміне келетін зиян өте көп, өйткені бұл пәнді орыс көзқарасынан алған тұрғыда дамиды жолды өз беделдерімен қиып тастайды» - деп өзі жауап береді. Бұдан шығатын қорытынды, әрбір ұлт, ел, өз тарихын өзі жазуы керек.

Міне, сондай міндеттердің бірегейі - Әбілқайыр ханның 1730 жылы орыс патшасына жолдаған хатын саналы түрде дұрыс аудармау арқылы қазақ елінің Ресей құрамына «өз еркімен қосылды» деген «ертегі» болып табылады.

Әбілқайыр ханның 1730 жылғы хаты (түпнұсқа)

Сурет 1. Әбілқайыр ханның 1730 жылғы хаты (түпнұсқа) [1].

Түпнұсқа мәтіні: Ұлуғларың аууа мархаматы биік, дәулеті артық, йер йүзіне билеген ақна ұлуғ падша хазыретлерің хұзырына бенделік етеміз. Күнден күн, айдан айға, йылдан йылға дәулет сәлемет зияда олар анша тасығай. Біз ғарызбандә хазыретіңізге бу дәрге. Сіз ұлуғ хазыретнің Орал ештегі башқұрт халайықы бірле арада еллігіміз йоқ ерді.Емді ел-хал, Сіз дәулеті ұлуғ падша хазыретіңе саясыда панаһ олып, сатиғ мунқаз олмақ үчін тоғай йолы Орал ештегі бендеңіз Алдарбайға елші косып йібердім. Ол

Алдарбай Сіз ұлуғ падшаның хазіретіге елші тілегені үчін біз, Әбілхайыр хан, қырық сан қазақ, Орта йүз, Кіші йүз барша рағайат қарашаларым бірле баш салдым. Йарлық: Сізнің дүр ол куларыңыз Орал ештегі бірле ел қылып іршу[і]нні тілейміз. Сізнің йарлығыңыз бірле ел болғаймыз. Сейітқул йібергем елші баш Кутлымет йолдашлары бірле.

Мына нәрсеге баса назар аудару керек: Әбілқайыр ханның 1730 жылы орыс патшасына жолдаған хатының орыс тіліндегі аудармасының өзінде түпнұсқадан принципті маңызы бар ауытқушылық жіберілген. Күні бүгінге дейін тарихшылар пайдаланып келген орыс тіліндегі хаттың мәтіні мынандай:

«8 сентябрь 1730 г,

Послание в Петербург ее величеству.

Величайшей, **благородной**, богатой и **умной** обладательнице многих земель, ее величеству государыне императрице ежедневно, ежемесячно и ежегодно желаем **божией милостью** благополученного государствования. Наше заявление Вашему величеству состоит в том, что с подданным Вам башкирским народом, **который находится за Уралом**, у нас **близких отношений** не было. Желая быть совершенно подвластным Вашему величеству, я посылаю своего посланника вместе с Вашим подданным Алдарбаем. Этот Алдарбай **требовал** посланника от нас к Вашему величеству, и поэтому мы, Абулхайр-хан с подвластным мне **многочисленным** казахским народом Среднего и Малого жузов, все преклоняемся перед Вами, **являемся Вашими слугами и все вместе в простом народом желаем Вашего покровительства и ожидаем Вашей помощи, чтобы с подданным Вам башкирским народом, находящимся за Уралом, жить в согласии.**

Желаем Вам всякого благополучия и будем Вашими подданными.

(Передали): Сеиткул. Главный посланник Куттумбет с товарищами».

Орыс тіліндегі аудармадағы **қара қалың әріппен** берілген сөздер түпнұсқада жоқ. Мұны орыс ғалымдары саналы түрде кіргізген. Ал шын мәнінде тарихшы Амантай Исиннің түпнұсқадағы мәтінді көрсеткеніндей болуы керек: «Величия и милости высокой, государства превыше, правящей (всеми) землями ее величеству белой великой императрице обращаемся с обыденным намерением. Изю дня в день, из месяцев в месяц, из года в год государство (Ваше) да пребывает в здравии и приумножается. Наше заявление Вашему величеству следующее. С народом Вашего величества уральскими ештек - башкортами меж нами нет согласия. Теперь, желая получить под покровом Вашего императорского величества защиту и спокойствие, посылаю, присоединив к лесной дороги уральскому ештеку подданному Вашему Алдарбаю, своего посла. Поскольку этот Алдарбай просил к Вашему императорскому величию, мы Абулхайр-хан, сорок санов казахов, Средний и Младший жузы со всеми подвластными мне караша склоняем голову».

Хатта көріп отырғанымыздай, Ресей құрамына қосылу туралы бірде-бір сөз де, ишара да жоқ.

Неге Кеңес билігі бұл хаттың аудармасын саналы түрде бұрмалады дегенге келсек. Біріншіден, кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында тарихи зерттеулерде патшалы Ресейдің отаршылдығына баса назар аударылып, Түркістан, Қазақстан, Сібір, Кавказды басып алды деп көрсетіліп, қысқа уақыт болса да шынайылық көрініс тапты. Екіншіден, Ұлы Отан соғысы басталысымен КСРО-дағы ұлттардың өткен тарихындағы ұлттық батырлары мен эпостық жырларын дәріптеп, рухын көтеру мақсатында үкіметтің қаулысы шыққан болатын. Осы тұрғыда келелі істер атқарылды. Солардың ішінде Е.Бекмахановтың «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан», 1943 жылы Қазақ ССР тарихы және тағы басқа эпостық жырлар жарық көрді. Үшіншіден, 1944 жылы кеңес әскері КСРО-ның батыс

шекарасын фашистерден толық азат етіп, Шығыс Еуропаға аяқ басқанда, кеңестік билік ұлттық рухтың күшеюінен секем алып, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы КСРО-дан бөліну туралы мәселенің қайта көтерілу мүмкіндігінен қорқып, халықты «жуасыту» мақсатында тарихты басқаша жазуға қаулы алады. Соның негізінде 1917-1944 жылдары ұлттық отарлау мәселелері жөнінде қалыптасқан тұжырымдарды Кеңес тарихшыларының көрнекті өкілі, КСРО ҒА-сының корреспондент мүшесі А. В. Ефимов былай деп көрсетеді[2]:

1. Ресейдің жекелеген халықтарының тарихы дербес субъект ретінде зерттелуі мүмкін емес, ол тек объект ғана. Басқаша айтқанда, кіші халықтардың орталықтан тыс өз тарихы болмайды.

2. Үлкен халықтардың кіші халықтарды жаулап алуы, не болмаса қосып алуы объективті прогрестік факт. Демек, Ресейдің шет аймақтарды отарлауы тек прогресті жағынан түсіндірілуі тиіс.

3. Аз халықты отарлауға қарсы күресінің прогресті жағы болғанымен, оларды «орыс тарихының қаһармандарына» айналдыруға болмайды.

4. Бұқараның тәуелсіздік үшін күресінен гөрі реформа үшін күресі неғұрлым әділ. Сондықтан шет аймақтардың тәуелсіздік үшін күресі аса дәріптелмесін.

5. Ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшілерін мадақтауға болмайды. Басқаша айтқанда, езілген халықтардың бостандық жолындағы отарлық езгіге қарсы күресіндегі батырлары мен қолбасшылары, жауынгерлік күрес тарихы болуға тиіс емес».

1944 жылғы қаңтарда КСРО ғылым академиясының мүше-корреспонденті А.И.Яковлев оқу-ағарту халық комиссариатында жаңа оқулықтар жайлы сөз сөйлегенде: «Орыс мектептеріне арналған әрбір оқулық орыстың ұлттық оқулығы болуы керек. Олардың мазмұнына енді жүз халықтың мүдделерін тықпалайтын ештеңе жоқ» - деп мәлімдеп, оның іске асуына қатты көңіл бөлді. Міне, осылай «тоқпақ күшті болса, киіз қазық жерге кіретін» кеңестік кезеңде тарих осы ұстаным негізінде жазылды. Төртіншіден, қаріпті қайта-қайта ауыстыру да тарихтың бұрмалануына белгілі дәрежеде роль атқарды. Ұзақ уақыт өткен тарихын араб қарпімен жазып келген қазақ халқы латын (1930 ж.), одан кейін кириллицаны (1940 ж.) қолданды. Нәтижесінде араб жазуындағы төл тарихын оқи алмайтын жағдайға тап болды. Мұны орыс ғалымдары шебер пайдалана біліп, билер кеңесінің шешіміне негізделген Әбілқайырдың хатын саналы түрде бұрмалап, жалған тарихи сана қалыптастырды. Өкініштісі, осы уақытқа дейін қазақ тарихынан оқулық жазып жүрген тарихшыларымыз араб жазуын білмегендіктен бұрмаланған орыс тіліндегі хат мәтінін пайдаланып, «Әбілқайыр билер шешімін аяқ асты етіп, елшілер арқылы бодан болу туралы хат жіберді» деп қате тұжырымдар беріп келеді.

Тәжірибелік бөлім. Ал енді осы құжатқа байланысты ғалымдардың көзқарастарына келетін болсақ: А.Исин: «аударманы түпнұсқа мәтінімен салыстырсақ, қате аударылған, аударылмай қалған, мазмұны өзгерген және қосып жіберілген сөздер тізбегі шығады... Қате аударылған, өзгертілген немесе аударылмаған сөздерден тыс ресми аударма салқынын тигізген, хаттың өзінде жоқ, белгілі саяси мақсат үшін қосып жіберген сөздерді табуға болады...»[1, 42-44 б].

Т.Жұртбай: «Әбілқайыр мен Тевкелев арасындағы қазақ елінің Ресейге бодан болуы туралы жасалған рәсімі жалған, онда тек қана сауда-саттық пен бейбіт қатар өмір сүру жөніндегі одақтастық сыпаттағы келісімге қол қойылған, Ресей бұл келісімді заңсыз бұзып, тікелей отарлау саясатын жүргізді, одақтасқа емес отарына айналдырды. Ресейге қазақ елі еркімен қосылған жоқ. Саяси және мемлекеттік билігі зорлықпен тартып алынды»[3].

Е.Әбіл: «Хаттағы мәтіндер бұрмаланып дұрыс аударылмаған, сондықтан ол құжаттың заңдық мәні жоқ»[4]. Академик М. Қозыбаев: «Өз еркімен қосылды деу - миф»[5].

1995 жылы қабылданған «Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастыру тұжырымдамасында»: Қазақ хандығының Ресей империясының құрамына кіру тарихы да

өзінің әділ бағасын алған жоқ»[6].

Академик М. Х. Асылбек: «Қазақстанды Ресей қосып алды» деп көрсетеді [7].

1918 жылы И. В. Сталин Қырым, Кавказ, Татар-Башққұрт және Түркістан (Қазақстан) сияқты түркі өлкелерінің жағдайы туралы: «Бұл өлкелер- Ресейдің саяси билігі астына зорлықпен алынған өлкелер. Бұл жерлерді (Ресейге) қосу бұрынғы, тарихи Ресей тарапынан қолданылған зорлық пен зомбылықтың толық көрінісі болып табылады», - деген болатын[8].

Н.Г. Апполова Ресейдің ХҮІІ ғасырдың 30-шы жылдарынан бері жүргізіп келген саясатын: «Қазақстанды Ресей империясының отарына айналдыруға бағытталған саясат» деп түйіндейді[9].

1937 жылы жарияланған «Үлкен кеңес энциклопедиясында» «Шовинистердің қазақ халқының Ресей үстемдігін ерікті түрде қабылдағаны жайындағы аңызы шылғи өтірік» деп жазылған[10].

С. Аспандияров: «Тарихи шындықтар үлкен мемлекеттік шовинистер тарапынан жарияланған қазақтардың Ресейге ерікті түрде қосылуы туралы аңызының бекер екендігін көрсетеді» - деп жазады[11].

XX ғасырдың 40-шы жылдарына дейін орыс тарихшылары іргелі зерттеу еңбектерінің атауын бақырайтып, «Ресейдің Түркістанды, Орта Азияны басып алуы» деп айдар тағып баспадан шығарса, біз неге өзіміз қосылдық деуіміз керек.

Ресей басшылары Әбілқайырдың 1731 жылғы бодандықты қабылдауы оның «өз еркімен» еместігін жақсы білді. Сондықтан 1738 жылы 3 тамызда Әбілқайырды мәжбүрлеп екінші рет ант қабылдаттырады. Бұл жөнінде Торғай облыстық басқармасының аға кеңесшісі И.И. Крафт «...қайтыс болған Кирилловтың орнына 1737 жылы 10 мамырда патшаның жарлығымен Орынбор экспедициясының бастығы болып толық дәрежелі статс советник Татищев тағайындалып, оның үстіне құпия советник атағы қоса берілді...

1738 жылы... Татищев Әбілқайыр ханның өзі мен елағалары келіп, бодандыққа ант беруін табандылықпен талап етті» дей келе, «Әбілқайыр ханның орыс бодандығына ант беру үшін келу құрметіне ханды Орынборда қарыс алу салтанаты өткізілді» деп жазады. Он төрт тармақтан тұратын салтанатты өткізу тәртібіне сай үстел басында ұлы мәртебелінің денсаулығы үшін; император отбасы үшін 17 атыстан кейін; 13 атыстан кейін орыс қаруының құрметіне; 9 атыстан кейін хан мен оның ордасының денсаулығы үшін; содан кейінгі 9 атыстан кейін ханша мен сұлтандар үшін; тағы 7 атыстан кейін ұлы мәртебелі боданында болуды қалаған барлық хандар үшін тост көтеріп, одан кейін атыссыз ішу, яғни барлығы 7 арнаулы тост ішу мен 83 атыс ұйымдастырылып, одан кейін Әбілқайыр патша үкіметі дайындаған «ерекше ант қағазы бойынша ант рәсімін өткізеді». Адам өмірінде бір-ақ рет ант қабылдайтындығы әлемдік тәжірибеде «бесенеден белгілі». Демек, 1731 жылғы ант заңсыз деген сөз. Әбілқайырдың шарасыздығы неде еді?.

Біріншіден, орыс үстемдегінің күшейіп бара жатқындығы болса, екіншіден, Орынборда Әбілқайыр балалары алғашында Ералы, одан кейін Қожахмет орыс қолында аманат (қазіргі ұғымда кепілде (орысша-залогта) - К.С.) ретінде ұсталды. Сондықтан орыс кепілдігіндегі балаларының өмірі Әбілқайырдың қандай қадам жасауына тікелей қатысты болатын.

Осының барлығы да орыс отарлауынан туындады. Қазақ жерін отарлауға байланысты түрлі кезең мен Ресейлік түрлі әлеуметтік топтардың көзқарастарына келетін болсақ, төмендегіше тұжырымдарға тап боласыз. Атап айтсақ: Орыстың ірі тарихшысы В.О. Ключевский «Курс русской истории» атты еңбегінде «Ресей тарихы - отарлау елінің тарихы. Отарлау аймағы оның мемлекеттік территориясының кеңеюімен қатар жүреді»-деп орыс отаршылдығының табиғатын ашып көрсетеді[12].

А.Л.Трегубов «Орыс отарлауының ерекшелігі - орыстардың «аяғы тиген жаңа жерлер», «орыс қаны төгілген жер», «қай жерде орыс өмір сүрсе, қай жерде орыс билігі жүрсе, ол өлке Ресейге айналатын» -деп жазады[13].

Декабрист П.Пестель: «Молдавия, Кавказ, Қазақстан, Қиыр шығыстың Ресей құрамында болуын жақтады»[14].

Туған жерін тастап, ұлттық аймақтарға қоныс аударған орыс шаруаларынан «Отаныңды тастап қайда барасың? - дегенде. Олар : «Отанымыз бізбен бірге көшеді»-деп жауап берген.

М.С. Горбачев және Солженицын: «Қазақстанның солтүстік 5 облысын Ресейге қарату керек» деп мәлімдеді. «Литературная газета» тілшісі С.Бабуринен «Биыл 50-ге толып отырсыз, осы уақыт арасында Ресейдің көсегесін көгертуге қызмет етіңіз, құдай тағы да 50 жыл өмір берсе, ол өмірді неге арнар едіңіз дегенде», ол: «Ресей, Украина, Белорусия, Қазақстанды бір Отан ету үшін арнар едім» - деп жауап берген[15].

2014 жылы Лимоновтың «Қазақстанның солтүстігін басып алуды», В. Жириновскийдің «заңыз құрылған қазіргі Орта Азия республикаларын Ресейдің Ортаазиялық федералдық округіне айналдыру керек. Орталығы Алматы емес, Верный болуы тиіс» деген пікірлеріне бей-жай қарауға болмайды. Көріп отырғандай, әр түрлі әлеуметтік топтар, әр түрлі кезең болса да, бір Ресейдің мүддесімен тоқайласқанын байқауға болады.

Тағы бір назар аударатын мәселе - «Әбілқайырдың ұлы хан болып сайлана алмағаннан кейін, ренжіп, шайқас алаңын тастап батысқа кетті» деген шындыққа жанаспайтын пікір туралы. Болат хан өлген кезде қазақ әскері жерін жаудан толық азат етіп жатса, жоңғарлар елінде ішкі саяси жағдай күрделі әрі шиеленісті еді. Жоңғарларға көмегін аямаған Ресейдің шығыстағы мақсатының орындалуы қиындай түскенде, ол қазақ жеріне башқұрттарды, еділ қалмақтарын, орыс казактарын айдап салды. Сондай қиын-қыстау жағдайда Әбілқайыр «ренжіп» емес, елдің батысын қорғау үшін кеткен болатын.

Екіншіден, солтүстікте - Ресей, Шығыста-Жоңғар, оңтүстік-шығыста-Қытай, оңтүстік, оңтүстік - батыста- Қоқан, Хиуа және Бұқар қазақ жеріне көз тіккенде, басқаруды жеңілдету мақсатында Ұлы ханға тікелей бағынатын жүздік хандар тағайындаған болатын. Олардың құзіреті қазіргі облыс әкімдерінің құзіретіндей ғана болатын. Бұл жөнінде Торғай облыстық басқармасының аға кеңесшісі И.И. Крафт «Қырғыздардың орыс бодандығын қабылдауы» атты еңбегінде «Ақылды, тәжірибелі, басқару өнерін жақсы меңгерген Тәуке өзінің әкесі мен атасы сияқты үш қырғыз-қазақ ордасын Түркістанда отырып басқарды.

... қырғыздар (қазақтар-К.С.) орыс бодандығын қабылдар алдында Тәуке хан қырғыз-қазақ халқының дара билеушісі болды, ал әрбір орданы ол тағайындаған, оған бағынышты билеушілер басқарған. Бұдан шығатын қорытынды, - ордалар әлі ХҮІІІ жүзжылдық басында жеке хандық дәрежесінде болған жоқ, одан гөрі бір мемлекеттің ішіндегі генерал-губернаторлық типіне жақын басқаруда болған» деп жазады[16]. Сондықтан олар бүкіл ел атынан шешім қабылдай алмайтын. Мысалы, Түркістан облысы әкімі ел Президентінің және халықтың келісімінсіз Түркістан облысын Өзбекстанға қоса алмайды. Әбілқайырдың да құзіреті осындай-ақ болатын әрі бүкіл ел атынан сөйлеуге құқы жоқ.

Үшіншіден, қазақ елі өз еркімен қосылса, неге осы үдеріс бір жыл ішінде емес, 134 жылға созылады? Төртіншіден, қазақ елі өз еркімен қосылса, неге осы кезең Сырым, Исатай, Махамбет, Кенесары, Жанқожа, Есет бастаған ұлт-азаттық көтерілістерге тола? Бесіншіден, қазақтар ғасырлар бойы жоңғарға қарсы отар болмау жолында елдің азаттығы, халқының бостандығы үшін «білектің күшімен, найзаның ұшымен» күреседі де, тәуелсіздікті де, елді де тәрк етіп, Ресейге өз еркімен отар бола салады. Бұл ақылға сыймайтын нәрсе. Алтыншыдан, ХҮІІІ ғасырдың алғашқы ширегінде қазақтарға қауіп жоңғарлардан емес, «біреудің қолымен көсеу көсейтін» Ресейден болатын. Сондықтан осы уақытқа дейін айтылып келе жатқан жоңғар факторына емес, Ресей факторына баса назар аудару керек.

Осы кезеңнің келесі бір жан-жақты қарастыруды қажет ететін мәселесі - қазақтардың «ақтабан шұбырынды, алқа көл сұламаға» ұшырауы. Қазақтардың (М. Тәтімов дерегі

бойынша 3.333.333 қазақ-К.С.) «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаға» ұшырауының басты себептерінде Ресей факторы басты роль атқарады. Біріншіден, бұл жорықтардың табысты болуына шведтің артиллерия сержанты Иоганн Густав Ренаттың тигізген әсері үлкен болды. 1709 жылы Полтава тубінде орыстардың қолына түскен Ренат Тобыл қаласына айдалды, Бухгольцтің экспедициясы құрамында Кереку қаласының маңында 1715 жылы қыста қалмақтарға тұтқынға түседі. 1733 жылға дейін қалмақтардың қолында болған ол қалмақтарды темір балқытып зеңбірек құюды үйретеді. Екіншіден, қазақтарды өз қол астына кіруге мәжбүр еткісі келген Ресей жоңғарларға Сібір бойындағы, сонымен қатар 1718 жылы салынған Семей, 1720 жылы салынған Өскемен бекіністерінен зеңбірек беріп, қару-жарақпен қамтамасыз етіп отырған. Үшіншіден, академик М.Қозыбаевтың дерегі бойынша жоңғар әскерінде 600 орыс офицері (бізге қазірге белгілісі-К.С.) әскери нұсқаушы болып, соғыс өнерін үйреткен. Төртіншіден, мұндай көмек қазақтарға берілмеді, қару-жарақ қарапайым болды. Бесіншіден, Қазақстан территориясының кеңдігінен, халықтың тығыз орналаспауынан аймақтар арасындағы байланыс нашар болды. Бұл ХҮІІІ ғасырдағы жағдай. Ал қазірдің өзінде, ХХІ ғасырда Астанаға қарай жол тартсаңыз бір сөтке елді мекенді көрмейсіз.

Келесі мәселе - хандар таққа, билікке таласты деген «ертегіге» байланысты мәселе. Қазақ заңында да, дәстүрінде де «ата жолымен» деген сөз бар. Бұл қандайда бір нәрсенің ата жолымен өзіне тиесілі болмаса, таласпа дегенді білдіреді. Сондықтан Әбілқайыр мен Сәмекектің «хандыққа таласты» дегені шындыққа жанаспайды. «Жол» дәстүрін қазіргі кезде де ұстанып келеміз. Оған дәлел - үлкен тұрып, кішінің сөйлеуі, жасы үлкен нағашыдан жасы кіші түп нағашының бірінші сөз сөйлеуі және т.б.

Қазақ хандығы бір орталыққа бірікпеген ел болды деген «ертегі» туралы. Қазақ хандығы Қасым ханның кезінде бір орталыққа біріккен мемлекет болған. Оған дәлел - бүкіл қазақ халқы сол кездің ата заңы «Қасым ханның қасқа жолының» қағидаларымен таңын аттырды, күнін баттырды. Одан кейінгі өмір талабына сай қабылданған «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» заңдарының хандық ішінде толық жүзеге асырылуы хандықтың (мемлекеттің-К.С.) бір орталыққа біріккен мемлекет болғандығының дәлелі бола алады.

Халық арасында алауыздық болды деген «көзқарасқа» жауабымыз. Қазақта «өткір пышақ қап түбінде жатпайды» деген сөз бар. Қазақтар алауыз болып, бір-бірімен қырқысып жатса, жазбаша, қала берді ауызша тарихнамада «мына жерде, мынадай шайқас болды» деген мәлімет қалуы керек еді ғой. Оның үстіне Президент Н.Ә. Назарбаевтың «қазақтың ұялатын тарихы жоқ» дегенін қосыңыз. Екіншіден, басымыз бірікпей, алауыздықта өмір сүрсек, қазіргі әлемдегі жер көлемі жағынан 9-шы орын алатын аумаққа ие бола алмас едік. Үшіншіден, қазақ халқы шежірені ер адам жағынан таратып, ру жағынан бөлектенгенімен қызын ұзатып, ұлын үйлендіріп құда, жекжат, ағайындыққа өте берік халық.

Керісінше, «айрандай ұйыған» қазақ қоғамына іріткі салып, жеріне, еліне байлығына ие болуды мақсат тұтқан Ресейдің отаршылдық, басқыншылдық саясатынан іздеген жөн. Бұл тұжырымымызға деректер жеткілікті. Мысалы, Патша өкіметінің отаршылдық саясаты ІІ Екатерина тұсында күшейді. Оның қазақтар туралы губернаторларға жолдаған құпия жарлығында былай делінген:

1. «Қазақ халқының ру басыларын екінші ру басыларымен араз етіп, бірінің етін бірі жеуге себепкер болыңыз.
2. Сұлтанарды бірімен бірін иттей таластырып, бірінің етін бірі жеуге себеп боларлықтай іс қылыңыз.
3. Қазақтың басты адамдарын сұлтандарымен араздастырыңыз.

Осылайша береке бірлігін алсақ, өз ара азып-тозғандарынан қазақ жұрты бөтен патшалық қол астына көшіп кетерге дәрмені болмас. Өз-өздері қырық пышақ болып қырылысып жатса, Ресей өкіметі араларына төре болып төрелеп, ретіне қарай не анаусын,

не мынаусын қуаттап тұруы керек. Түрлі айламен сұлтандардың күшін кетірсек, өзімізден озып еш қайда кете алмас. Келетін, кететін жері өзіміз боламыз, тілегенімізше қақпалап мініп жортамыз»[17].

Орыс ғалымдары қазақ жерін зерттегенде жер асты, жер үсті байлықтарына, тарихымызға, этнографиямызға ерекше назар аударды. Оған Левшиннің еңбегі дәлел. Олар біздің нәзік жерімізді табуға әрекеттенді. Орыс зерттеушілері «қазақ жерінде сексеуіл деген ағаш өседі екен, оны өткір балтамен шапсаң зорға шабасың, өткір арамен араласаң зорға аралайсың. Ал екі қолыңа екеуін алып, бір-біріне ұрсаң өзінен-өзі сынады екен» деген. Патша өкіметі әкімшілеріне қазаққа осы «сексеуіл» әдісін қолдануды қатаң тапсырған.

Зерттеу әдістері. Өкінішке орай, қазақ тарихы кеңестік кезеңде де саналы түрде бұрмаланды. Оның қыр-сырын М.Шоқайдың мына тұжырымынан байқауға болады. М. Шоқай ұлттың өз «Менін» сақтап қалуында және ел мен ұлттың болашақтағы дамуы сол ел мен ұлттың шынайы төл тарихына тікелей байланысты екендігіне назар аударып, тарихты қалай жазудың маңыздылығына маңыз бере отырып, «Тарихты жазудың екі жолы бар. Бірінші жолы: Зерттеуші өмірде болып өткен оқиғаларды көңіл қойып жинастырады. Оларды хронологиялық тәртібі бойынша заманның жағдайына, ахуалына қарай зерттейді. Мәліметтер мен ақпараттардың бұлақтарын іздейді. Жиналған мәліметтерді өзінің ғылыми зердесінен өткізеді, орнына салады және ол мәліметтерден өзін бейтарап ұстай отырып, талдау жүргізеді. Шын мәніндегі ғылыми тарих, міне, осындай тәсілмен жазылады.

Екінші жолы: зерттеуші кездеген мақсаттарын күні бұрын белгілеп алады да, соған жету үшін оқиғалар құрастырады. Тіпті мақсаты қажет етіп жатса, оқиғаларды ойдан шығарады. Мақсатқа қайшы келетін бұлақ көздеріне жуымайды. Мұндай тарихшылар өзін бейтарап ұстаудың орнына оқиғаларға партиялық тұрғыдан талдау жасайды. Кеңес тепкісіндегі халықтардың ұлттық қозғалыстары туралы жазып жүрген большевик тарихшылар осы екінші түрге жатады.

Большевиктер жалпы ғылымда бейтараптықты мойындамайды. Ғылым олар үшін таптық күрестің баламасы. Сондықтан олар тарихты өздерінің болашақ таптық мақсаттары үшін пайдалануға тырысады. Өйткені олар тарих өткен өмірден мағлұмат беретін ғылым ғана емес, келешекке сабақ беруге қызмет ететін ғылым екенін де жақсы біледі» деп, тарихтың қоғамдық-саяси саладағы алатын орнын еркеше атап көрсетеді [18].

Нәтижесінде, Қазақстан тарих ғылымы да орталықтағы сияқты мейлінше идеологияландырылған сипатқа ие бола отырып, тарихи проблематиканың негізгі тақырыптарын біріншіден, буржуазиялық өмір тәртібін сынау, екіншіден, елдегі тап күресі, қазан төңкерісінің тарихи рөлі, социалистік өндіріс, интернационализм, мәдени төңкеріс және тағы басқаларды мадақтау құрады. Бұл жағдайлар қордалана келіп отандық тарихымызда «ақтандақ» беттердің пайда болуына әкеліп соқтырды.

Соғыстан кейінгі жылдардары қайта оралған екінші репрессия қазақ тарихын айналып өтпеді. Тарихи зерттеулердің методологиясы ретінде қабылданған И.В. Сталиннің «ВКП(б)- ның қысқаша курсы» атты еңбегі ғылым мен әдебиет, мәдениет пен өнер салаларындағы нағыз «цензуралық құжатқа» айналды.

Ұлттық егемендік пен тәуелсіздікке қол жеткізуіміз халқымыздың өз құқықтарын, ұлттық болмысын қайта қалыпына келтіріп, жаңғыртуға, әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуы үшін шексіз мүмкіндіктер туғызды. 1995 жылы «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы» қабылданды. 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих» жылы деп аталуы төл тарихты тану арқылы Қазақстан халықтарының береке-бірлігін, ынтымағы мен жарастығын, достастығы мен туыстастығын онан әрі нығайту мақсат етті. Төл тарихымызды, елдік дәстүр, халықтық тағдыр-талайымызды танып-білуде, ескерткі мұрағаттарымызды жинастыру мен сараптауда біраз жетістіктерге қол жетті. Бұған дейін қол жетпей жүрген деректер,

білмей жүрген рухани қазыналар жарыққа шыға бастады. Шетел мұрағаттарынан да туған тарихымызға қатысты құжаттар жинақталып, оқырман игілігіне ұсыныла бастады. Беті жабулы архив құжаттары мен дерек көздері ғылыми айналымға енгізілді.

Сонымен қатар, Елбасы Н.Назарбаевтың «Тарих толқынында», «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры» [19] атты еңбектері отандық тарих ғылымына тәуелсіздік жағдайында жаңа әдістемелік, тұжырымдамалық бағыт берді. Осы бағытта зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Қазіргі таңда ресми тарихпен қатар, қазақтың балама тарихы пайда бола бастады. Алайда, онымен (*тарих зерттеумен-К.С*) тарихшы мамандығы бар маман айналысып жүр ме?. Осыған мән беруіміз керек. Қазақ халқында «қасқалдақ сойса да, қасапшы сойсын» деген аталысөз бар. Біз, осыған тоқтауымыз керек. Әйтпесе, жыл сайын республика бойынша қаншама түлектер тарихшы мамандығын бітіреді, бірақ, олардың бәрі тарихшы бола алмайды. Олардың ішінен ілеу де біреуі, тарихшы болуы мүмкін, қалғаны тарих пәнін жастарға түсіндіруші немесе ұғындырушы болып қала береді. Тарихшы деген, ойдан роман құрастыратын жазушы емес. Осыны ойдан шығармағанымыз жөн. Өлең жазуға «әркімнің таласы» болуы мүмкін, ал тарихты жазуға «әркімнің таласы» болмауы тиіс.

Нәтижелер мен талқылау. Тәуелсіздік жағдайында төл тарихымыздың кезеңдері шынайлық ұстанымында зерттеліп зерделенуде. Алайда жетістіктермен қатар кемшіліктер де жетерлік. Сондықтан осы мәселе бойынша мынадай ұсыныстарымыз бар:

1. Алдағы уақытта жазылатын төл тарихымыз ұлттық (мемлекеттік) мүдде мен шынайылық ұстанымы негізінде зерттеліп, зерделенуі қажет. Өйткені, осы уақытқа дейінгі жарық көріп отырған кейбір ғылыми еңбектер (оның ішінде 2010 жылы жарық көрген Қазақстан тарихы. 5 томдық та бар) сәл-пәл өзгеріспен бұрынғы әдіснамамен жарық көрген.

2. Ресейлік дереккөздеріне өте сақтықпен қарау керек. Оны сол күйінде пайдалану үлкен зардаптарға әкеледі. Өйткені ол дереккөздері ресейлік ғалымдардың пікірі негізінде жасалынған.

3. Болашақта жарық көретін оқулықта мына дереккөздеріне басымдық берілуі тиіс:

а). Қазақ халқының аңыз-әпсаналары, ауызша әдеби дереккөздері, шежірелері (ДАТ-даланың ауызша тарихнамасы) т.б.;

ә). Шетелдердегі қазақ диаспораларының дереккөздері. Өйткені оларда төл тарихымызға тікелей қатысты дереккөздер сақталған;

б). «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде жинақталып, жарық көрген еңбектер (қытай, монғол, парсы, араб, түрік және еуропалық дереккөздері).

4. Әбілқайыр ханның (араб кәрпінде жазылған) хатының түпнұсқасы негізінде Қазақ халқының өз еркімен Ресей құрамына кірді деген жаңсақ көзқарасқа тосқауыл қойылуы тиіс. Өйткені онда Ресейге қосылу туралы бірде-бір сөз жоқ. Ресей ғалымдары аударғанда түпнұсқада жоқ сөздерді әдейі енгізген. Оны арап кәрпін танымайтын ғалымдарымыз сол күйінде бірін-бірі қайталап жүр

5. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы Отан соғысында жоңғар емес, Ресей факторына баса назар аударылуы тиіс. Қазақ халқының 100 жылдан аса уақыт елдің тәуелсіздігі мен жердің бүтіндігі үшін жоңғармен соғысады да, елдің тәуелсіздігі мен жердің бүтіндігін тәрік етіп тілі де, ділі де басқа Ресейге отар болуды қалауы тарихи шындыққа жанаспайды.

6. Тарихи оқулықтар Қазақстан халқын рухтандыратын, жас ұрпақты отансүйгіштікке жетелейтін әрі шынайы ұлттық сананы қалыптастыратын тұрғыда жазылуы тиіс.

2. Кәсіби тарихшыларды дайындау мәселесі бойынша ұсыныстар:

а). Тарих мамандығына мемлекеттік грант санын көбейту;

ә). Студент қатарына тарихқа бейімділерді іріктеп алу;

б). Төрт мамандық бойынша грантқа тапсырыс беруді жою қажет. Өйткені, талапкер

армандаған мамандығына түсе аламай, жай тапсырыс берген мамандыққа ілігеді де, онда оқымайды, немесе оны бітірсе де ол мамандық бойынша жұмыс істемейді. Бұл мемлекеттің қаражаты далаға кетті деген сөз. Ал ол мамандық басқа талапкердің армандаған мамандығы, бірақ ол грантқа іліге алмайды. Сондықтан талапкер бір ғана, яғни өзі армандаған мамандыққа ғана тапсырыс бергені жөн;

в). Тарих мамандығында оқитын студенттерге араб, парсы, қытай және шағатай тілдерін оқытуды қолға алу керек. Өйткені біздің орта ғасырлардағы төл тарихымыздың негізгі дереккөздері осы тілдерде. Онсыз сол кезеңнің шынай бейнесін бере алмаймыз;

г). Тарих мамандығында оқитын магистранттар мен PhD докторантурасына мемлекеттік грант санын көбейту;

д). Магистрант пен PhD докторанты қатарына тарихқа бейімділерді іріктеп алу керек.

Қорытынды. Белгілі саясаттанушы ғалым Э. Томсонның «Отаршылдықта болған ел отарлықтан құтылғаннан кейін міндетті түрде отарсыздануы керек. Отаршылдар елден кетсе де, олардың көлеңкесі қалады. Тәуелсіздік алған елде саяси жүйе өзгерсе де, отаршылардың ойран салуынан әбден зардап шеккен ұлттық сана көп уақытқа дейін ойрандалған қалпында қалады» деген болатын. Сондықтан бізге отарсыздандыру саясатын жүргізуді шынайы тарихты қалпына келтіруден бастаған дұрыс. Ол, арғы жағы сақтар мен көне түркілерден бастап, бергі тарихымыз Қазақ хандығы, яғни қазақ ұлтының дербес мемлекет құрған дәуірінен бастап қазіргі тәуелсіз Қазақстанның өткен жолын саралаған жүйелі еңбек болуы керек. Өрелі ұрпақты дайындап, «Мәңгі қазақ елі» идеясын іске асыратын қоғамның тарихы осындай болуы керек.

Жалпы алғанда, қазақ тарихындағы шындықтан алшақ, жалған тұжырымдардан арылу уақыт күттірмейді. Олай етпесек, бізді кейінгі ұрпақ кешірмейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Исин Амантай. Әбілқайыр ханның хатын қалай оқыған дұрыс.//Абай №2, 2001. 42-44 беттер; Атабаев Қамбар. Деректану. Алматы. «Қазақстан тарихы» баспасы, 2007 жыл, 216-218 беттер

2. Аманжолов Қ., Рахметов К. Түрік халықтарының тарихы. 2-ші кітап., Алматы. «Білім».1997 жыл, 4 бет.

3. Жұртбай Т. Талқы. Алматы. 55-56 бет.

4. Әбіл Е. История государства и права Казахстана. Караганда, 2005. с.133

5. Қозыбаев М.Өркениет пен ұлт. Алматы. 2000.

6. Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастыру тұжырымдамасы. Алматы, 1995 жыл.

7. Қазақстан тарихы. Бес томдық. Алматы 2000 жыл. 3 - том,150 бет.

8. Сталин И.В. Сочинения. IV том. С.67.

9. Апполова Н.Г. Присоединение Казахстана к России. Алма-Ата, 1948.

10 Большая советская энциклопедия. XXX том, стр.591.

11. Аспандияров С. История Казахстана. 1-том, Алматы-Москва, 1935, С.116.

12. Ключевский В.О. Курс русской истории. Сочинения,Т.1, ч.1, М.,1956. С.13-14.

13. Трегубов А.Л. Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской областях. Вопросы колонизации. Т.6, Санкт-Петербург.1909. с.107.

14. Восстание декабристов. Москва. 1958.Т.7. с.124.

15. Литературная газета, 2009 жыл.№3.

16. Қазақ тарихынан. Шежірелер, жазбалар, пікірлер, зерттеулер. Құрастырған Н.Құлмұхамбетова. Алматы: «Жалын». ЖШС, 2004. 375 б.

17. Қ.Аманжолов. Қ.Рахметов. Түркі халықтарының тарихы. Алматы, «Білім», 1999 жыл. 2-ші кітап. 4-5 бет.

18. Шоқай М. Таңдамалы. Алматы. Қайнар, 1998. 1 т. 223-224 бб.

19. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра. 2003, 288 б.; Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру.//Егемен Қазақстан. 12.04.2017 жыл.; Назарбаев Н.Ә. Ұлы

Даланың жеті қыры. //Егемен Қазақстан. 20.11.2018 ж.

Reference list:

1. Isin Amantay. Abilkayır hannın hatın Kalay okıgan durıs.//Abay №2, 2001. 42-44 better; Atabaev Kambar. Derektanu. Almatı. «Kazakstan tarihi» baspası, 2007 jil , 216-218 better
2. Amanjолоv K., Rahmetov K. Turik haliktarının tarihi. 2-shi kitap., Almatı. «Bilim».1997 jil, 4 bet.
3. Jurtbay T. Talkı. Almatı. 55-56 bet.
4. Abil E. Istoriya gosudarstva i prava Kazahstana. Karaganda, 2005. s.133
5. Kozibaev M.Orkeniet pen ult. Almatı. 2000.
6. Kazakstan Republikasında tarihi sana Kalıptastıru tuzhırımdaması. Almatı, 1995 jil.
7. Kazakstan tarihi. Bes tomdık. Almatı 2000 jil. 3 - tom,150 bet.
8. Stalin I.V. Sochineniya. Iu tom. S.67.
9. Appolova N.G. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. Alma-Ata, 1948.
10. Bolshaya sovetskaya enciklopediya. XXX tom, str.591.
11. Aspandiyarov S. Istoriya Kazahstana. 1-tom, Almatı-Moskva, 1935, S.116.
12. Klyuchevskiy V.O. Kurs russkoy istorii. Sochineniya, T.1, ch.1, M.,1956. S.13-14.
13. Tregubov A.L. Pereselencheskoe delo v Semipalatinskoy i Semirecenskoy oblasti. Voprosı kolonizacii. T.6, Sankt-Peterburg.1909. s.107.
14. Vosstanie dekabristov. Moskva. 1958.T.7. s.124.
15. Literaturnaya gazeta, 2009 jil.№3.
16. Kazak tarhınan. Şejireler, jazbalar, pikirler, zertteuler. Kurastırған N.Kulmuhambetova. Almatı: «Jalın». JSHS, 2004. 375 b.
17. K.Amanjолоv. K.Rahmetov. Turki haliktarının tarihi. Almatı, «Bilim», 1999 jil. 2-shi kitap. 4-5 bet.
18. Shokay M. Tandamalı. Almatı. Kaynar, 1998. 1 t. 223-224 bb. 19. Nazarbaev N.A. Tarih tolkınında. Almatı: Atamura. 2003, 288 b.; Nazarbaev N.A. BolashaKKa bagdar: ruhani jangıru.//Egemen Kazakstan. 12.04.2017 jil.; Nazarbaev N.A. Ulı Dalanın jeti kırı. //Egemen Kazakstan. 20.11.2018 j.

Аннотация: Несмотря на 31 год независимости, история Казахстана в средних школах, составленная на советском подходе преподавания истории, формирует ложное историческое сознание для молодежи. Вхождение Казахстана в состав царской России, содержание письма, направленного ханом Абулхайром царю, причины поражения казахов в битве с джунгарами и др. проблемы, которые были преподнесены в искаженном виде, а в советское время историческая наука полностью была под влиянием марксистско-ленинской методологии, открывшей путь появлению «белых пятен» в нашей истории. Рано или поздно мы должны избавиться от этого. В это время в качестве альтернативного объяснения партийной, классовой идеологии истории, казахская интеллигенция объединившаяся вокруг А.Бокейхана, А.Байтурсынова, М. Дулатова М. Жумабаева, Ж. Аймаутова, поднимало наиболее актуальные проблемы казахской истории того времени. Независимость позволила по-новому взглянуть на историю страны, и был проделан ряд работ. Однако есть еще некоторые темы, которые ждут исследователя.

Ключевые слова: казахская история, колониализм, фальсификация, «белые пятна», царь, советская власть, независимость, новый взгляд

Abstract: Despite 31 years of independence, the history of Kazakhstan in secondary schools, compiled on the Soviet approach of teaching history, forms a false historical consciousness for young people. The entry of Kazakhstan into tsarist Russia, the content of the letter sent by Khan Abulkhair to the tsar, the reasons for the defeat of the Kazakhs in the battle with the Dzungars and other problems that were presented in a distorted form, and in Soviet times historical science was completely influenced by the Marxist-Leninist methodology, which opened the way for the appearance of "white spots" in our history. Sooner or later we have to get rid of it. At that time, as an alternative explanation of the party, class ideology of history, the Kazakh intelligentsia united around A.Bokeikhan, A.Baitursynov, M. Dulatov, M. Zhumabayev, J. Aimaurov, raised the most pressing problems of the Kazakh history of that time. Independence allowed a new look at the history of the country, and a number of works were done. However, there are still some topics that await the researcher.

Keywords: Kazakh history, colonialism, falsification, «white spots», tsar, Soviet power, independence, new look

**ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

ӘОЖ: 94: 325.3(574)

<https://orcid.org/:0000-0001-5469-1222>

Отарбаева Г.К.*

тарих ғ.к., доцент. «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының меңгерушісі
М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ОТАРЛЫҚ БИЛІКТІҢ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕ
ҚОНЫС АУДАРУ САЯСАТЫ**

*Автор - корреспондент: gul_4979@mail.ru

Түйін: Ресей мемлекетінің ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Орталық Азияда жүргізген саясатындағы бір бағыты - Түркістан өлкесіндегі жүргізген қоныс аудару саясаты. Бұл бағыт әліде өзінің ғылыми зерттеу маңыздылығын жоғалтпады. Отарлық идеялардың іске асуы Түркістан өңіріндегі қоныстаған қазақ халқына көп зардап әкелді. Қазақтардың жерінде жергілікті тұрғындарға қарағанда қоныс аударушыларға көбірек жер үлестерін бөлу саясаты жүргізілді. Отарлық билік Түркістанға Қытайдан ұйғыр және дұнған халықтарының, Түркиядан армяндардың қоныс аударуын белсенді түрде іске асырған соң мигранттардың этностық және конфессиялық құрамына ерекше назар аударыла бастады. Әрине, Ташкент және оның маңында да орыс тұрғындарының саны ұлғайды. Мәселен, 1911 жылға қарай Ташкентте 56 мыңнан аса орыстар өмір сүрді. Жалпы алғанда, Ресейден шаруалар мен казактардың жаппай қоныс аударуы дәуірінде Түркістан жыл сайын он мыңдаған, кейбір жылдары жүз мыңдаған қоныс аударушыларды қабылдап отыруға мәжбүр болды. Атап айтсақ, тек 1909 жылдың өзінде қоныс аударушылардың жалпы саны 619 мың адам болды.

Кілт сөздер: Түркістан, әкімшілік, саясат, отарлау, ұстаным, қоныстандыру саясаты, аграрлық реформалар

Кіріспе. Ресей мемлекетінің қоныс аударушылық саясаты әсіресе қазақ халқына көп зардап әкелді. Қазақ тұрғындарынан жер үлестерін тартып алу үрдісі негізінен Солтүстік, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның құнарлы жерлерінде және егін шаруашылығын дамытуға қолайлы өңірлерде көбірек орын алып отырды.

Бұрын көшпелі қазақтардың егін шаруашылығы іске асырылған аса құнарлы жерлердің тартып алынуы салдарынан, бір жағынан, көшпелі мал шаруашылығына қажетті ең жақсы қыстаулары мен жаздық жайылымдарынан айырылған болса, екінші жағынан, жеке қазақ халқы үшін егін шаруашылығын дамытуға қажетті алғышарттар жойылды.

Теориялық талдау. Қазақтардың жерінде жергілікті тұрғындарға қарағанда қоныс аударушыларға көбірек жер үлестерін бөлу саясаты жүргізілді. Мәселен, егіншілікпен шұғылданғысы келетін көшпелі қазақтар өз қауымының қолдауына ие болып, өз тобының ішінде жер резервтерін іздестіруге тиіс болса, ал қоныс аударушы шаруалар бірден-ақ отбасындағы әрбір мүшеге 30 десятинадан, орыс казактары 25-тен, ал офицерлер 200 десятинадан жер алды[1, 360-362].

Әскерилерге қатысты алатын болсақ, Түркістанда орыс халқының санын көбейтуге мүдделі өкімет Ресей армиясының төмен шенділерін өлкеде ұстап қалу мақсатында оларға түрлі жеңілдіктер ұсынды.

Атап айтсақ, 1886 жылдың 12 маусымындағы Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің 280, 281 және 282 баптарында былай делінді: «Запасқа немесе отставкаға босаған Түркістан әскери округі әскерінің төмен шенділері Отанға қайтып оралу орнына

өлкеге жайластыру туралы өтініш жасауына болады. Белгіленген шенділерге келесі артықшылықтар беріледі: 1) оларға әр жұмыскерге 10 десятинадан аспайтын бос мемлекеттік жерлерден жер телімдері бөлінеді; 2) жайғасқаннан соң алғашқы он жыл ішінде олар мемлекеттік жер салығын төлеуден босатылады. Сонымен қатар, оларға әрбір адамға жүз рубльден көп емес мөлшерде бір жолғы жәрдемақы беріледі, бұл жәрдемақының жартысы жайғастырылған, орналасқан кезде, ал қалған жартысы үй - жайға ие болған кезінде беріледі. Осы жәрдемақыны тағайындау шығыны мемлекеттік қазнаға ассигнацияланатын сома есебінен өндіріледі.

Белгіленген жәрдемақыны алу және мемлекеттік жер салығынан босату құқығы, сондай-ақ қала жерлеріне орналасқан төмен шенділерге де қатысты»[2,35].

Отарлық билік Түркістанға Қытайдан ұйғыр және дұнған халықтарының, Түркиядан армяндардың қоныс аударуын белсенді түрде іске асырған соң мигранттардың этностық және конфессиялық құрамына ерекше назар аударыла бастады.

1881 жылы 10 шілдеде «Шаруаларды бос қазыналық жерлерге қоныс аудару туралы уақытша ереже» бекітілді[3]. Бұл ереже Түркістанға православ дініндегі адамдардың қоныс аудару мүмкіндігін қарастырды.

1886 жылғы 12 маусымдағы Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің 262 бабында былай деп көрсетілді: «Түркістан өлкесінде орыс азаматы емес адамдардың, жергілікті халықтан басқа бүкіл өзге адамдардың, христиан дініне жатпайтын адамдардың жер және жылжымайтын мүлік алуына тиым салынды» [4, 33].

Осы кезеңде Түркістан отарлық әкімшілігі жаңа қоныс аудару ережелерін әзірлеп, III Александр оған қол қойды. Осы ереже бойынша: «1) Түркістан өлкесіне христиан дініндегі деревня тұрғындары болып келетін орыс азаматтары қоныс аударуға жіберілді; 2) қоныс аударушыларға қиындықсыз берілетін мөлшерде, бірақ 10 десятинадан аспайтын шамада бос мемлекеттік жерлер бөлінді; 3) қоныс аударушылар алғашқы 5 жыл ішінде мемлекеттік жер салығын төлеуден босатылды, келесі 5 жылда оның жарты мөлшерінде жер салығын төлейді»[5, 103].

Қоныс аударушылар үрдісін белсендіруге ықпал еткен осындай саясат нәтижесінде 1886-1890 жылдарда яғни, бес жыл шамасында, деп жазды сол кездегі авторлардың бірі: «Түркістанды отарлаудың күшейгені соншалық, осы уақыт ішінде қоныстанған отбасылар саны алдығы 11 жыл ішінде қоныстанғандар санынан асып түсті. Бұл жағдайда қоныс аудару ауданы да кеңейе түсті, өйткені Әулиеата мен Ташкенттен басқа Черняев, Ходжент және тіпті Перовск уездеріне де қоныс аударыла бастады»[6, 103].

Сондай-ақ, осы автор былай деп атап өтті: «1891-1892 жылдары егін шықпай қалуына байланысты, ешбір өмір сүру құралдары жоқ қоныс аударушылардың жаппай Түркістанға келуі жергілікті әкімшілікті қиын жағдайға қалдырды. Оларды тамақтандыру мен орналастыру барысында көп күш-жігер мен қаржы жұмсалды; мемлекеттік және жеке меншік ақша көздері пайдаланылды; нәтижесінде, осы екі жыл ішінде Сырдария облысының үш уезінде 22 жаңа елді мекен пайда болды; сонымен қатар қоныстанушылардың едәуір бөлігі ескі поселкілерге орналастырылды; сөйтіп, орыс егінші халқының саны облыста екі есеге өсті»[6а, 104].

Әрине, Ташкент және оның маңында да орыс тұрғындарының саны ұлғайды. Мәселен, 1911 жылға қарай Ташкентте 56 мыңнан аса орыстар өмір сүрді[7, 104]. Жалпы алғанда, Ресейден шаруалар мен казактардың жаппай қоныс аударуы дәуірінде Түркістан жыл сайын он мыңдаған, кейбір жылдары жүз мыңдаған қоныс аударушыларды қабылдап отыруға мәжбүр болды. Атап айтсақ, тек 1909 жылдың өзінде қоныс аударушылардың жалпы саны 619 мың адам болды[8].

Өзбек зерттеушісі Ф.Исхаковтың атап өтуінше: «метрополиядан қоныс аударушыларға арналған жеңілдіктердің, жер үлестері нормаларының тізбесі мен мөлшерлері уақыт өткен сайын өкімет тарапынан өзгеріп отырды. Бірақ, Түркістан және бүкіл Орталық Азияның жергілікті тұрғындары алдында орыс топтарының мүліктік және

азаматтық-саяси үстемдігін көрсету үшін бұл мөлшер жеткілікті шамада болды»[9, 107].

Нәтижелер мен талқылау. Отарлық билік қоныс аудару саясатын іске асыра отырып, империяның ішкі губернияларындағы жерге деген қажеттілікті әлсіретуге ғана емес, сондай-ақ орыс қоныс аударушылары арқылы өздеріне әлеуметтік тірек жасауға да ұмтылды. Ресейден орасан зор шаруалар армиясын Түркістанға қоныс аударудың салдарынан суармалы жерлерге деген қажеттілік қатты біліне бастады. Мұндай жағдай әлеуметтік қиындықтар мен этносаралық қақтығыстардың өршуіне әкелді.

Алайда, мұның барлығы билікті тоқтатқан жоқ, ХХ ғасырдың басында өлкеде отарлау мен орыстандыру аймағын кеңейту жалғаса берді. 1906-1910 жылдардағы Столыпиндік аграрлық заңдар бұған негіз болды. Осы заңдарды іске асыру нәтижесінде орыс поселкілерін, қазналы орман саяжайларын, мал шаруашылығына арналған учаскелерін және т.б. салу үшін жергілікті халықтан ұлан байтақ жер тартып алынды[10, 64-65].

Өздерінің байырғы жерлерін тартып алуынуына қарсы жергілікті қазақ, өзбек және өзге де халықтардың ашу-ызасы жыл сайын өрши түсті. Бұл наразылық, жоғарыда атап өткеніміздей, келесі жағдайларға байланысты мүлдем күшейді: өздерінің жоғары мәдениетімен, сондай-ақ ұлттық және діни төзімділігімен ешбір ерекшеленбейтін жаңа қоныс аударушылар жергілікті тұрғындар арасында үстем жағдайын көрсетіп отырды. Осыған байланысты Ходжент уезднің бастығы Түркістан генерал-губернаторына жазған хатында былай дейді: «...орыс шаруаларының жергілікті тұрғындарға деген қатынасы нашар; көп жағдайда бұл қатынас кемсітушілікке әкеліп отыр; тұрғындардың еңбегі мен олардың меншіктеріне орыс шаруалары құрметсіздік көрсетеді; көбіне негізсіз ренжітіп отырады...»[11, 88].

Сол дәуірдің көптеген авторлары Түркістан өлкесіндегі орыс қоныс аударушыларының қызметіне теріс баға берген. Ол авторлардың бірі қоныс аударушылардың «дақылдық, жалпы тиімді диқаншылық дағдылары ауыр тұрмыс жағдайлары мен жұпыны егіншілік үлгілерін орнатуға ықпал етуде деп атап өтеді. Алғашқысы ұқыпсыз өмір сүру жағдайларын, рухани сұраныстар мен қоғамдық альтуристтік инстинктердің болмауын, дөрекі жеке менменшілікті, маскүнемдікті білдірді. Екіншісі, мемлекеттік тұрғыдан алғанда, шаруашылықты экстенсификациялаудың орны мен уақытының дұрыс емес жағдайларын, егістікке деген ашқараңдықты білдіреді»[12, 157], - деп жазды.

Қорытынды. Ресей империясының қоныс аудару және аграрлық саясатының отарлық бағыты жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына теріс таңба салды. Бұл саясат жерсіз және жері аз диқандардың санын ұлғайтты, туған ауылдарынан қалаға күн көру үшін кетуге мәжбүр болған көшпелі халықты жұрдай қылды. Осы арқылы олар аймақта әлеуметтік және этносаралық қиындықты күшейтуге өз үлестерін қосты.

1910 жылы 19 желтоқсанда шыққан «Қоныс аудару учаскелері мен өзге де мемлекеттік қажеттіліктер үшін пайдалану мақсатында Түркістанның көшпелілерінен артық жерлерді алу туралы» заң жобасы қазақтарға деген ашық тонау саясатын дәлелдей түседі[13,35]. Осы заң жобасына баға бере отырып, орыс зертеушілерінің бірі былай деп атап өтті: «...көшпелілерден шаруашылығындағы артық жерлерді тартып алу туралы заңның шығуы тіпті олардың заңды мүдделерін шектеуге деген барлық шараларды қабылдаған жағдайдың өзінде көшпелі халықтың экономикалық тұрмысында ірі төңкеріске әкеледі. Мұндай төңкерісті көшпелілер арасында тудыру оңай. Өйткені, Түркістан өлкесін Ресейге қосу кезінде орыс үкіметі жергілікті халыққа барлық салт-дәстүр құқықтарын, соның ішінде жерді пайдалану құқықтарын сақтауға уәде берген болатын»[14, 24].

Әрине, қоныс аудару саясаты айқын көрініске ие әскери-стратегиялық және саяси сипатта да болды. Қоныс аударушылар Түркістанда Ресей әскери-саяси үстемдігін бекітудегі маңызды күш ретінде қарастырылды[15, 27].

Қоныс аудару саясаты Түркістан отарлық әкімшілігінің өлкеде жүргізіп жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси реформаларының ажырамас бөлігі болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдусейтова М.Х. и др. История Казахстана и Центральной Азии. Учебное пособие. Алматы. Дайк-Пресс, 2001. 616 бет. 360-362 бб.
2. Положение об управлении Туркестанским краем 12 июня 1886 г. С.35
3. ОРОММ. I -- к., 10 - т., 603 - іс, 7-п.
4. Положение об управлении Туркестанским краем 12 июня 1886 г. С.33
5. Яшнов Е. Колонизация Туркестана за последние годы // Вопросы колонизации. Петроград, 1915, №18. С.103
6. Сонда 103-104 б.
7. Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867 – 1917 гг.) Ташкент. Фан, 1997. 202 бет. 104 б.
8. ОРОММ. I - 16 - к., 1 - т., 574 - іс, 9 - 14 пп.
9. Исхаков Ф. Көрсетілген шығарма. С.107
10. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Көрсетілген шығарма. 64 - 65 бб.
11. Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. Москва. Наука, 1991. 144с. С.88
12. Яшнов Е. Көрсетілген шығарма. 157 бет.
13. Гофоров Ш.С. Переселенческая политика Российской империи в Туркестане (вторая половина XIX - начало XX веков). Автореф. дисс... докт. ист. н. Ташкент, 2003. С.35
14. Логанов Г. Россия в Средней Азии. // Вопросы колонизации. Санкт-Петербург, 1909, №4., С.24
15. Гофоров Ш.С. Көрсетілген шығарма. С.27.

Reference liste:

1. Abduseitova M.KH. i dr. Istoriya Kazakhstana i Tsentral'noy Azii. Uchebnoye posobiye. Almaty. Dayk-Press, 2001. 616 bet. 360-362 bb.
2. Polozheniye ob upravlenii Turkestanskim krayem 12 iyunya 1886 g. S.35
3. OROMM. I -- к., 10 - т., 603 - іс, 7-п.
4. Polozheniye ob upravlenii Turkestanskim krayem 12 iyunya 1886 g. S.33
5. Yashnov Ye. Kolonizatsiya Turkestana za posledniye gody // Voprosy kolonizatsii. Petrograd, 1915, №18. S.103
6. Sonda 103-104 b.
7. Iskhakov F. Natsional'naya politika tsarizma v Turkestane (1867 – 1917 gg.) Tashkent. Fan, 1997. 202 bet. 104 b.
8. OROMM. I - 16 - к., 1 - т., 574 - іс, 9 - 14 пп.
9. Iskhakov F. Kөrsetilgen shyғarma. S.107
10. Abdurakhimova N., Rustamova G. Kөrsetilgen shyғarma. 64 - 65 bb.
11. Ginzburg A.I. Russkoye naseleniye v Turkestane. Moskva. Nauka, 1991. 144s. S.88
12. Yashnov Ye. Korsetilgen shyғarma. 157 bet.
13. Gofforov SH.S. Pereselencheskaya politika Rossiyskoy imperii v Turkestane (vtoraya polovina XIX - nachalo KHKH vekov). Avtoref. diss... dokt. ist. n. Tashkent, 2003. S.35
14. Loganov G. Rossiya v Sredney Azii. // Voprosy kolonizatsii. Sankt-Peterburg, 1909, №4., S.24
15. Gofforov SH.S. Korsetilgen shyғarma. S.27.

Аннотация: Одно из направлений политики российского государства во второй половине XIX века в Центральной Азии - политика переселения в Туркестанском крае. Это направление еще не утратило своей научно-исследовательской значимости. От реализации колониальных идей

сильно пострадал казахский народ, коренное население Туркестана. На казахской земле проводилась политика выделения переселенцам большего количества земельных участков, чем местному населению. Особое внимание уделялось этническому и конфессиональному составу мигрантов, это проводилось после того как колониальные власти активно осуществили переселение в Туркестан уйгурского и дунганского народов из Китая, армян из Турции. Конечно же и в Ташкенте, и в его окрестностях увеличилось число русских жителей. Так, к 1911 году в Ташкенте проживало более 56 тысяч русских. В целом, в эпоху массового переселения крестьян и казаков из России Туркестану приходилось принимать десятки тысяч переселенцев ежегодно, а в отдельные годы и сотни тысяч. В частности, только в 1909 году общее число переселенцев составило 619 тысяч человек.

Ключевые слова: Туркестан, администрация, политика, колонизация, положение, переселенческая политика, аграрные реформы

Abstract: One of the directions of the policy of the Russian state in the second half of the nineteenth century in Central Asia is the policy of resettlement in the Turkestan region. This direction has not yet lost its scientific and research significance. The Kazakh people, the indigenous population of Turkestan, suffered greatly from the implementation of colonial ideas. The policy of allocating more land plots to the settlers than to the local population was carried out on the Kazakh land. Special attention was paid to the ethnic and confessional composition of migrants, this was carried out after the colonial authorities actively resettled the Uighur and Dungan peoples from China, Armenians from Turkey to Turkestan. Of course, the number of Russian residents has increased both in Tashkent and in its surroundings. So, by 1911, more than 56 thousand Russians lived in Tashkent. In general, during the era of mass resettlement of peasants and Cossacks from Russia, Turkestan had to accept tens of thousands of migrants annually, and in some years hundreds of thousands. In particular, only in 1909 the total number of immigrants amounted to 619 thousand people.

Key words: Turkestan, administration, politics, colonization, position, resettlement policy, agrarian reforms

**АНТРОПОЛОГИЯ
АНТРОПОЛОГИЯ
ANTROPOLOGY**

УДК: 572.71.1

<https://orcid.org/0000-0002-4352-0482>

<https://orcid.org/0000-0001-9875-9231>

Исмагулов О., Исмагулова А.О.*

д.ист.н., профессор, Академик НАН РК, член-корреспондент Болонской АН (Италия),
главный научный сотрудник научного центра «Археологические и антропологические
исследования» ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан,

историк, старший научный сотрудник научного центра «Археологические и
антропологические исследования» ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ФИЗИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ-НАУЧНЫЕ ВОРОТА ДЛЯ ПОЗНАНИЯ
ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ И ЭТНОГЕНЕЗА КАЗАХСКОГО НАРОДА**

Автор-корреспондент: ainagul.ismagulova@bk.ru

Аннотация: В данной статье подчеркивается первостепенная важность изучения физической антропологии древнего и современного населения Казахстана в этногенетическом аспекте, т.к. творцом и носителем материальной и духовной культуры во все времена является исключительно человек. Это связано еще и с тем, что биологическое развитие основано на природных закономерностях физического тела, и лишь затем опосредованно связано с социокультурными факторами. Следовательно, сведения о физических чертах человека представляют собой объективные и достоверные данные. Тогда как становление материальной и духовной культуры в полной мере субъективно и зависит от деятельности человека. Поэтому показатели физической антропологии представляются первичной задачей, а материальная культура - вторичной для изучения вопросов этногенеза.

Следовательно, достоверные показатели физической антропологии древнего и современного населения Казахстана, в известной мере, служат воротами в научное познание проблем этногенеза казахского народа.

Ключевые слова: физическая антропология, этногенез, расогенез казахского народа, соматология, одонтология, дерматоглифика, краниология, серология, антропологическая реконструкция

Введение. Как известно творцом и носителем материальной и духовной культуры во все времена является исключительно человек. Поэтому длительное эволюционное развитие на конкретной территории должно изучаться одновременно и в контексте становления его материального и духовного миров. Только таким путём можно установить истоки и преемственность этнокультурного развития на конкретной территории от глубокой древности до современности. В данном случае познание формирования физических особенностей человека в различные этнокультурные периоды представляется первичным, а изучение материальной культуры вторичным. При этом следует помнить, что изменения физических характеристик человека, прежде всего, основаны на биологических закономерностях и лишь затем опосредованно связаны с социокультурными факторами. Следовательно, они представляют собой объективные и достоверные данные о развитии физических черт человека. Тогда как становление материальной и духовной культуры в полной мере субъективно и зависит от деятельности человека.

Теоретический анализ. В условиях полномасштабного развития деятельности человека только в эпоху неолита закладывается основа современной цивилизации в

различных частях света. В нашем случае именно это время, т.е. эпоха неолита, служит исходным периодом для базового развития как физических черт, так и материальной и культурной деятельности человека на древней предковой Казахской земле.

Поэтому мы должны изучать древнюю материальную культуру исключительно в контексте с этно-историческими аспектами физического развития местных насельников, а не просто лишь описанием безымянных находок какого-либо хронологического периода (без этнической принадлежности). Поэтому обидно, когда наши отечественные археологи занимаются исключительно описанием материальной культуры без какой-либо этно-исторической интерпретации, а затем выставляют их вразных экспозициях Республики, в том числе и за рубежом, даже не упоминая, что они сделаны предками казахского народа.

В результате чего за последние более полвека археологи республики не написали ни одной статьи именно по этногенезу казахского народа. Мало того ими до сих пор не определены не одного эталонного памятника по основным этнокультурным периодам Казахстана, в частности по эпохе бронзы, раннему железному веку, тюркскому времени. В действительности за исключением археологов каменного века Казахстана остальные археологи занимаются поисками «золотого кургана» раннего железного века.

Однако достойно сожаления, что выявленные около десятка «золотых курганов» на территории Казахстана представлены как маргинальные памятники, не связанные между собой, хотя они являются одной этнокультурной общностью эпохи раннего железа. При этом скрывается большая тайна вокруг «золотых курганов», связанная с костными останками человека, т.к. антропологи Казахстана совершенно не имеют доступа к останкам человека из большинства «золотых курганов», открытых в последние несколько лет. Об этом, например, мы узнаем лишь из международного научного журнала «Nature» опубликованного 18 мая 1918 года, где указываются, что все человеческие костные останки, добытые, в том числе и «золотых курганов», Казахстана без ведома государственной власти около 20 граждан Республики, т.е. археологи, генетики, биологи (даже коммерсанты, взявшие генетические материалы современных казахов) контрабандным способом передали образцы в зарубежные страны для палеогенетического анализа древних предков казахского народа. При этом большинство контрабандистов не только совершенно не разбираются в генетике, но и даже вслух простые формулы и символы не могут прочесть из области палеогенетики. В порядочных странах генетические материалы человека находятся под строжайшим секретом. Все страны опасаются, что в условиях развития высоких биологических технологий, кто-то тайно может готовить генетические интервенции и воздействия, последствия которых гораздо страшнее, чем атомная война. Не случайно нашумевшая недавно попытка тайных генетических исследований монголов казахстанскими генетиками была пресечена в корне.

Пора нашему Министерству культуры РК принять специальные решения, т.е. археологов, как представителей гуманитарных наук перестать заниматься некомпетентной отсебятиной и распоряжаться костными останками человека из курганов с территории Казахстана как им заблагорассудится. Прежде чем выдавать открытый лист (лицензию) на продолжение текущих раскопок их необходимо обязать передавать костные останки из археологических раскопок республиканским специалистам-антропологам, в противном случае, чтобы предотвратить разбазаривание палеоантропологических материалов, лишать их лицензии для проведения археологических раскопок. Ведь как и любые артефакты, найденные ими, палеоантропологические материалы относятся к охраняемому историко-культурному наследию. После лабораторной обработки и изучения отечественными специалистами-антропологами Центра археологических и антропологических исследований ЮКУ им. М.Ауэзова ископаемые костные останки в будущем должны передаваться в лабораторию физической антропологии Национального музея РК для долгосрочного хранения.

Выше мы отмечали, что физическая антропология в изучении проблемы этногенеза

того или иного народа занимает ключевые позиции, предоставляя нам достоверные и объективные исторические сведения. Дело в том, что более полвека в Казахстане осуществлялись систематические комплексные исследования физических особенностей современной казахской популяции в контексте с древними насельниками Казахстана. Не будет преувеличением сказать, что по объему, масштабу и постановке научных проблем в данных исследованиях, равносильных деятельности целого института, почти нет аналогов.

Методы исследования. Поскольку современная антропологическая общность казахов представляет собой многовековой итог физического развития местных насельников, связанных с предыдущими историческими эпохами, то первоочередной задачей антропологов было определение того, насколько современные казахи представляют собой гомогенную популяцию, сформировавшуюся в масштабе Казахстана, как по территориальным группам, так и в плане субэтнической структуры, т.е. связанной с делением на три жуза. Это с одной стороны. С другой стороны следовало определить исконность самостоятельного развития антропологического типа казахского народа от Алтая до Мангышлака и наличие собственного антропологического статуса среди современных популяций Евразии. После чего уже можно было вести поиск исходных предковых форм в физическом облике древних насельников Казахстана на пути формирования антропологического типа казахского народа.

В основе нашего комплексного изучения физической антропологии казахской популяции были положены такие количественные и качественные показатели, как морфология лица, головы и тела (соматология) [1], зубная морфология (одонтология) [2], морфология кожных узоров кистей рук (дерматоглифика)[3], строение черепа (краниология) [4], группы крови (серология) [5] и вкусовые свойства фенилтиокарбамида (РТС). Изучение по шести системам морфофизиологических признаков современных казахов представляется уникальным, которое впервые было осуществлено во второй половине XX века.

Из-за ограниченности объема статьи мы вынуждены привести лишь иллюстрации, демонстрирующие объективные результаты анализа наших численно репрезентативных и достоверных данных по пяти системам признаков полученные с помощью многомерных статистическим методов.

Результаты и их обсуждение. Главной задачей для нас было определение исконности антропологического развития казахской популяции, как по территориальным группам, так и по субэтническим подразделениям, т.е. по трем жузам (Старший, Средний, Младший). Для этого, прежде всего, следовало определить внутригрупповую однородность казахской популяции, наличие которой по шести относительно независимым комплексам признаков свидетельствует о том, что формирование физического типа казахов происходило исключительно на основе местного ризогенетического процесса (рис.1-5).

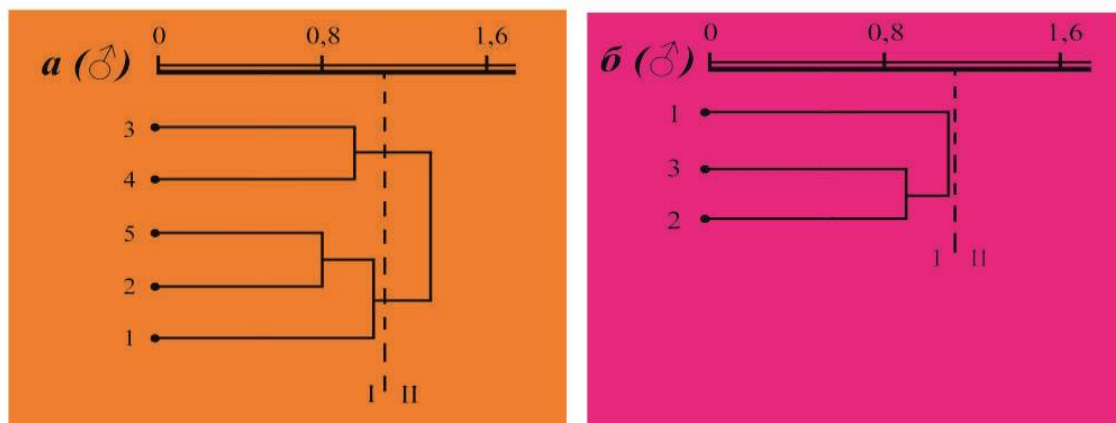

Рис.1. Кластеризация по обобщенным расстояниям соматологических признаков (качественные) по территориальным группам Казахстана (а) и субэтническим подразделениям казахов (б).
 а) 1–южная, 2- восточная, 3-северная, 4-центральная, 5-западная зоны.
 б) 1-Старший, 2-Средний, 3-Младший жузы.
 Различия: I-очень малые, II- малые.

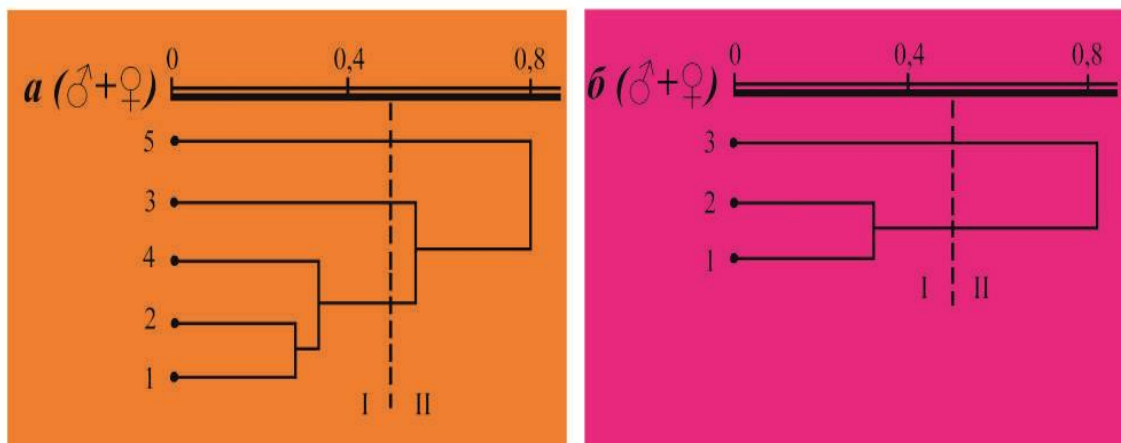

Рис.2. Кластеризация по средним таксономическим расстояниям одонтологических признаков (СТР) по территориальным группам Казахстана(а) и субэтническим образованиям казахов (б).
 а) 1–южная, 2- восточная, 3-северная, 4-центральная, 5-западная группы.
 б) 1-Старший, 2-Средний, 3-Младший жузы.
 Различия: I-очень малые, II- малые.

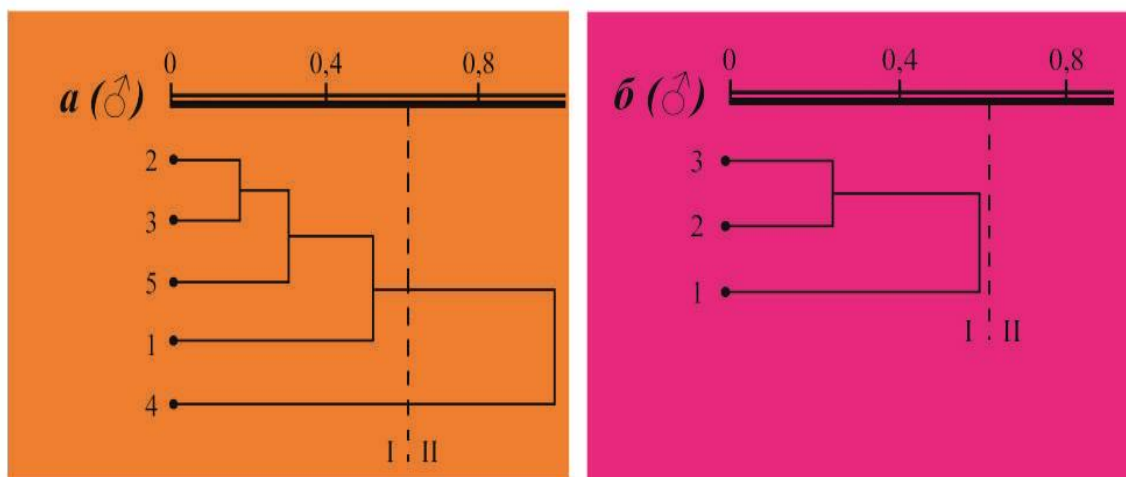

Рис. 3. Кластеризация по обобщенным дерматоглифическим расстояниям признаков (ОДР) по территориальным группам Казахстана (а) и субэтническим образованиям казахов (б).
 а) 1–южная, 2- восточная, 3-северная, 4-центральная, 5-западная зоны.
 б) 1-Старший, 2-Средний, 3-Младший жузы.
 Различия: I-очень малые, II- малые.

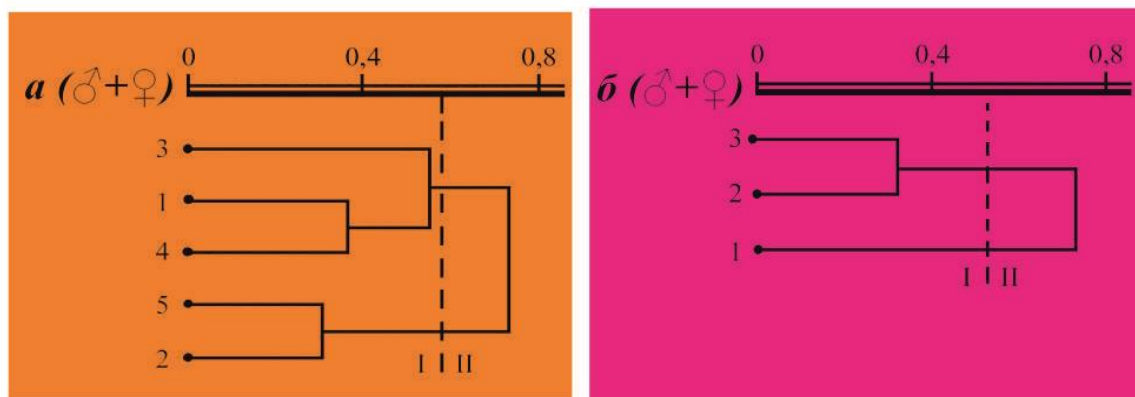

Рис.4. Кластеризация по суммарным генетическим расстояниям систем крови АВ0, MNs и Rh₀(D) по территориальным группам Казахстана (а) и субэтническим подразделениям казахов (б).

- а) 1–южная, 2- восточная, 3-северная, 4-центральная, 5-западная зоны.
б) 1-Старший, 2-Средний, 3-Младший жузы.
Различия: I-очень малые, II- малые.

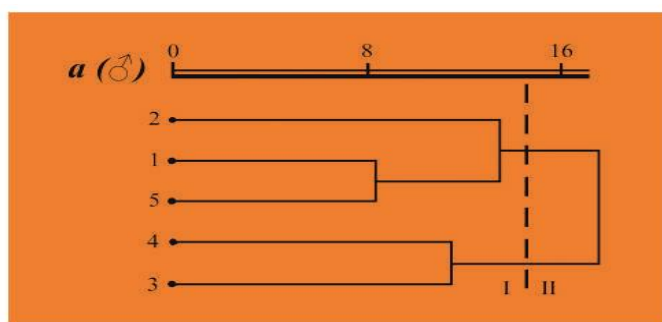

Рис. 5. Кластеризация обобщенного краниологического расстояния по территориальным группам Казахстана (а).

- а) 1–южная, 2- восточная, 3-северная, 4-центральная, 5-западная зоны.
Различия: I-очень малые, II- малые.

Представленные нами иллюстрации не оставляют сомнения в том, что казахская популяция действительно гомогенная и представляют собой результат глубоких метисационных процессов в длительном расогенетическом развитии.

Данные достижения антропологического развития казахского народа можно подтвердить еще и таким показателем, как наличием собственного антропологического статуса казахского народа среди Евразийских популяций. Теми же статистическими методами нами были составлены иллюстрации с привлечением сравнительных данных представителей как европеоидных, так и монголоидных рас при сопоставлении с показателями казахских популяций (рис. 6-11).

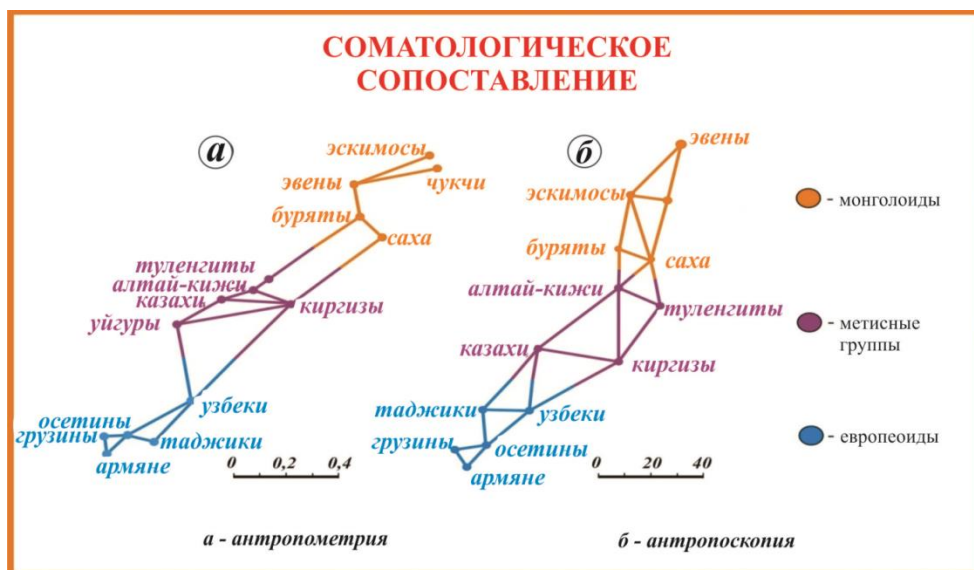

Рис. 6. Антропологический статус казахской популяции среди этнорасовых образований Азии и Восточной Европы по обобщенным данным по антропометрии (а) и антропоскопии (б).

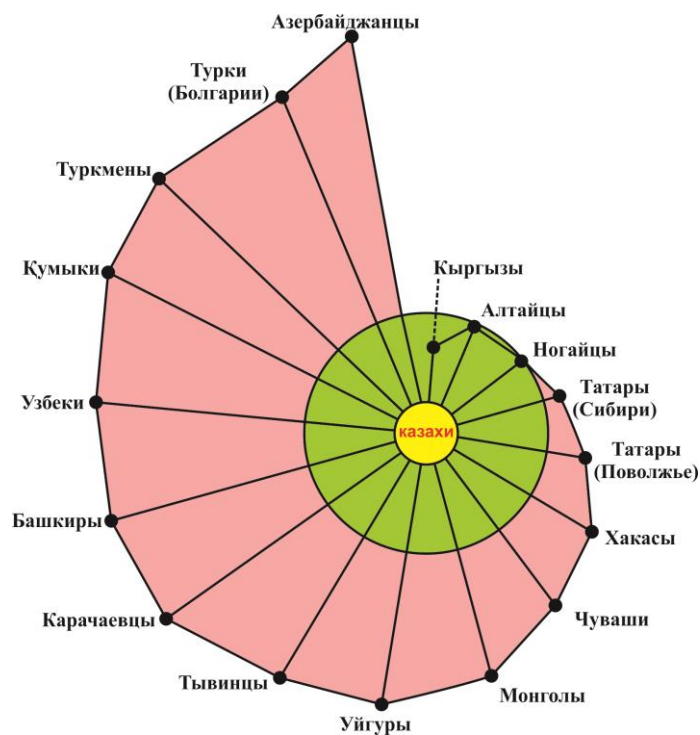

Рис. 7. Группоцентрические одонтологические показатели казахов по средним таксономическим расстояниям с некоторыми народами Евразии.

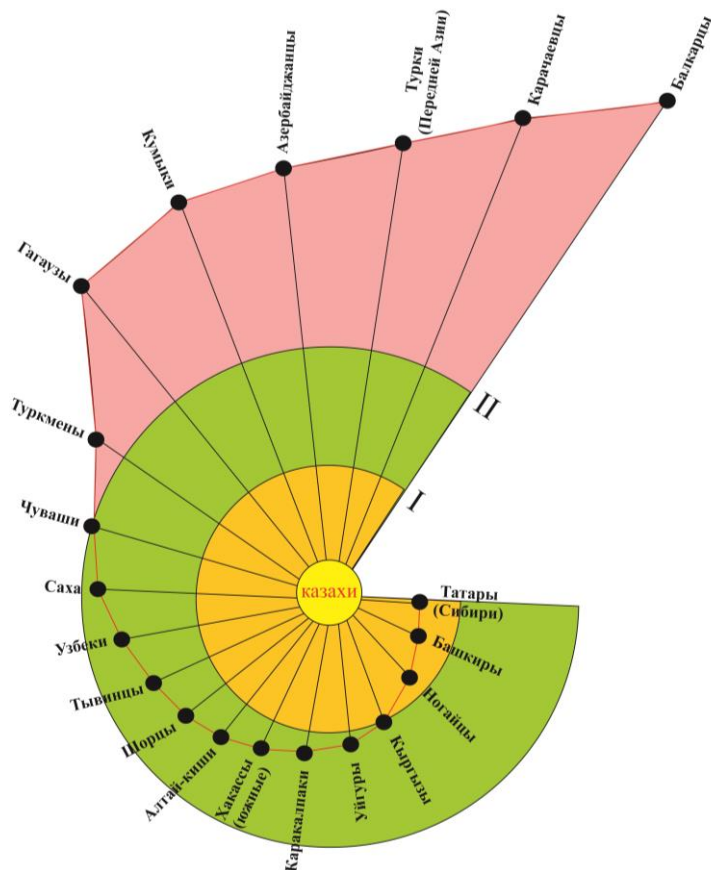

Рис.8. Группоцентрические показатели казахов по обобщенным дерматоглифическим расстояниям с некоторыми тюркоязычными народами Евразии (мужчины).
 I – малые, II – средние различия.

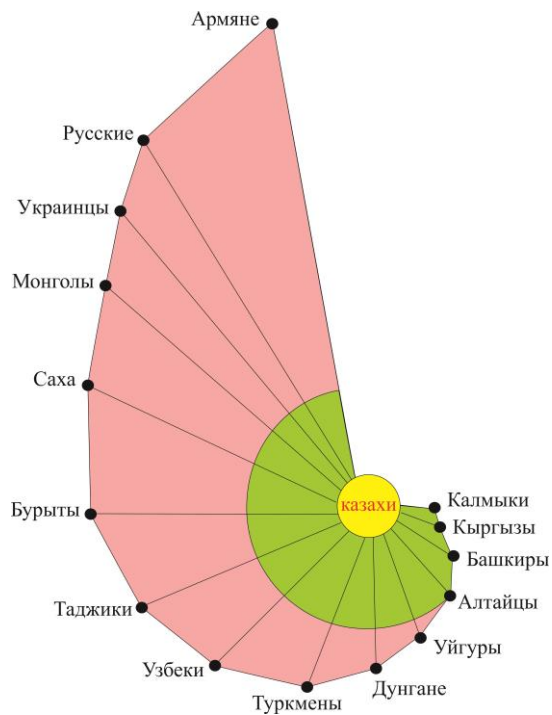

Рис.9. Группоцентрические показатели казахов по обобщенным генетическим расстояниям по группам крови ABO, MNSs и Rh₀(D) с некоторыми народами Евразии.

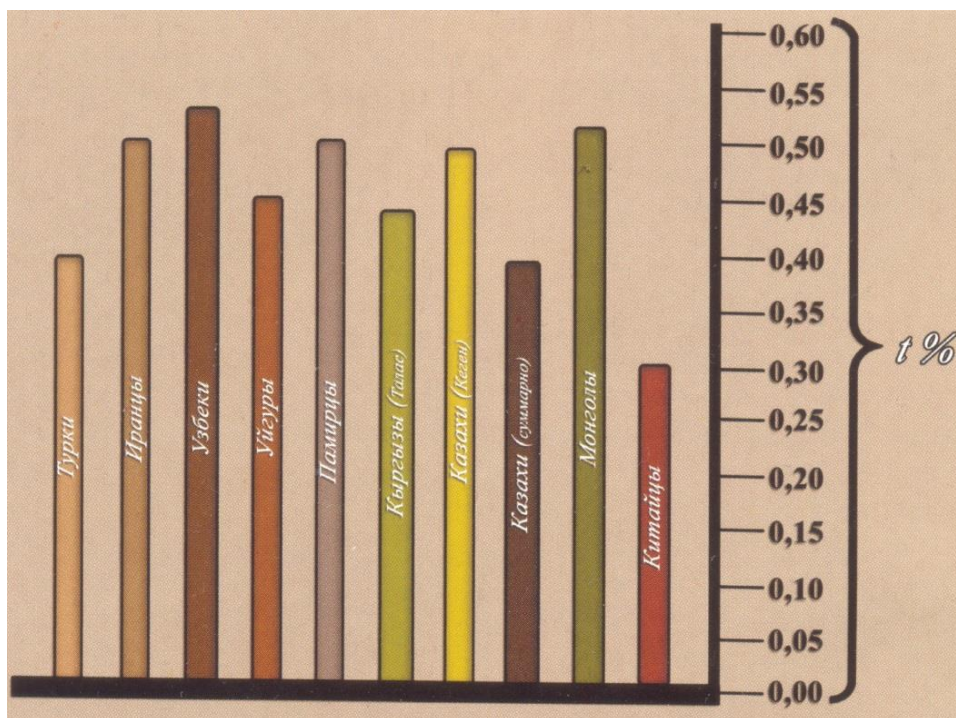

Рис.10. Сопоставление генотипа t казахов по РТС с аналогичными показателями народов Евразии.

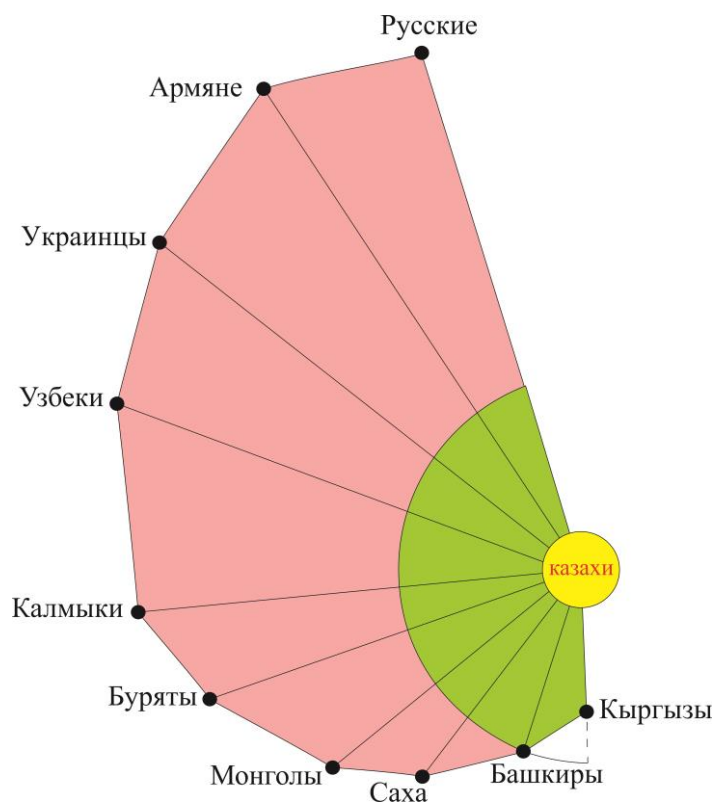

Рис. 11. Группоцентрические показатели казахов по обобщенным краниологическим расстояниям с некоторыми народами Евразии.

В наших иллюстрациях казахская популяция совершенно реально демонстрирует наличие собственного антропологического статуса среди Евразийских этнообразований. Все это означает, что формирование собственного антропологического статуса казахского народа происходило однонаправленно на основе местных расогенетических процессов в течение очень длительного времени.

После этих двух видов антропологической иллюстрации для характеристики казахской популяции ее принадлежность к смешанной тураноидной расе и в ее составе образования самостоятельного казахстанского антропологического варианта не вызывает никаких сомнений. При этом нас интересует, каким образом и при каких обстоятельствах физические предки казахского народа стали смешанным между двумя большими расами: европеоидной и монголоидной.

Для решения этой задачи нами был использован метод Г.Ф. Дебеца[6], которая определяет условную долюпримеси монголоидных элементов в краниологических сериях. Поэтому нами была определена динамикасоотношения условной доли монголоидных элементов в антропологическом составе насельников на территории Казахстана, начиная с энеолитического времени и до краниологических серий современных казахов. Полученные результаты этого сопоставления представлены на рис. 12, где приведены все этапы этногенетического развития насельников Казахстана. При этом оказывается, что у истоков этих процессов у древнего населения Казахстана стояли исключительно представители древней европеоидной расы без какой-либо монголоидной примеси. Только, начиная со второй половины раннего железного века, т.е. с V в. до н.э. впервые прослеживаются следы азиатского расового ствола и их удельный вес в это время составлял около 15%. Согласно представленной иллюстрации данные элементы достигают своего максимального развития среди местных насельников в эпоху монгольского нашествия в XIV в. до н.э., т.е. удельный вес монголоидных элементов у них достигает 70%. При этом условная доля древних европеоидных компонентов среди местных насельников Казахстана к этому периоду составляет около 30%. Здесь несколько забегаая вперед можно отметить, что такое же соотношение, т.е. 70% монголоидности и 30 %древней европеоидностихарактерно и для современных казахов. Поэтому мы с полным основанием заявляем, что Новый Казахстан представляет собой древнюю предковую Казахскую землю.

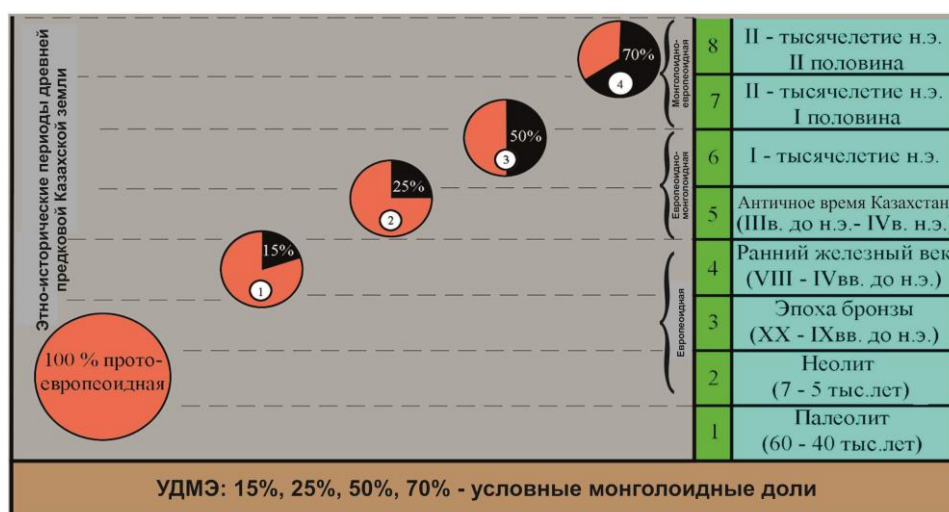

Рис.12. Динамика роста условной доли монголоидных элементов (УДМЭ) по трем узловым этапам антропологического развития местных насельников Казахстана от глубокой древности до современности.

На этом основании можно также получить ответы на поставленные вопросы об этногенезе казахского народа на основе развития динамики краниологических серий, рассматривая в лицах антропологические реконструкции, параллельно с динамикой развития монголоидных элементов по всем этнокультурным периодам Казахстана [7]. Для этой цели нами была составлена комплексная иллюстрация, начиная от энеолита и до современности (рис. 13). В хронологическом отношении это время составляет более 50 веков расогенетического развития насельников на древней предковой Казахской земле. Итак, данная иллюстрация впервые в полной мере отражает наличие 50 вековой истории казахского народа в масштабе современной территории Нового Казахстана [8].

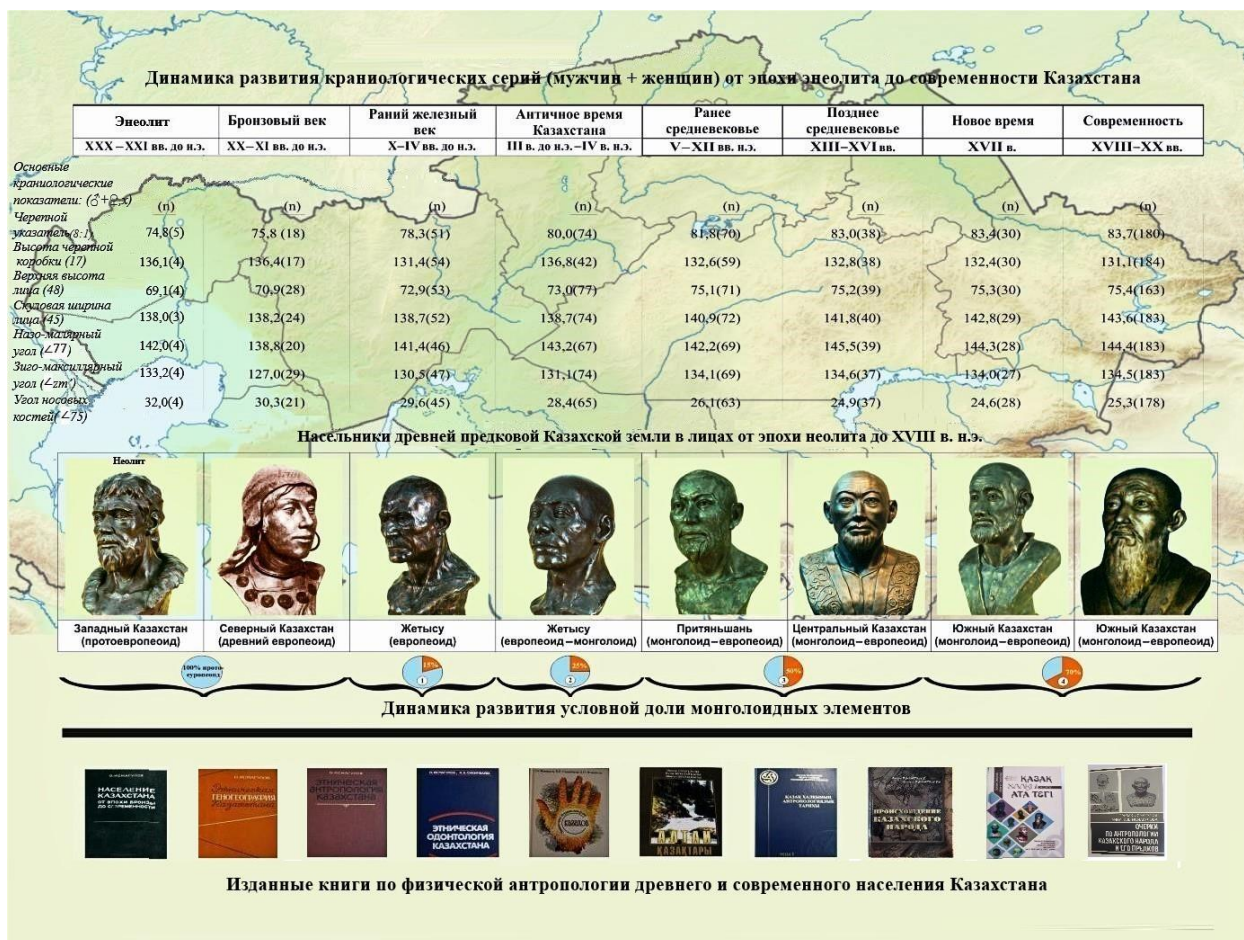

Рис.13. Панорамная схема динамики развития физических показателей древнего и современного населения Казахстана от эпохи неолита до современности на протяжении пятидесяти веков, приведшего к сложению антропологического облика современного казахского народа.

Выводы. Таким образом, на основе полного обзора комплексных антропологических данных Казахстана от глубокой древности, т.е. энеолитического времени, и до современности можно составить обзор отечественной истории казахского народа в виде кругового полигона, который приводится на рис. 14. В данной иллюстрации принято во внимание главным образом взаимодействие древнего местного европейского пласта (голубой цвет) с монголоидными элементами (желтый цвет) на протяжении пятидесяти веков на территории Казахстана. При этом использована динамика в лицах - антропологические реконструкции, дифференцированные на дальних (левая сторона

круга) и близких (правая сторона) физических предков казахского народа, а также продемонстрировано развитие монголоидных признаков, доля которых по мере приближения к современности постепенно возрастает. В качестве концентрированного выражения антропологических черт современных казахов, как главного итога развития предшествующих поколений предков представлен физическое очертания лица Абая, с одной стороны, а с другой - его образ как символ ярко выраженного духовного мира казахского народа, расположенный в центре полигона.

Рис.14. Этно-антропологическая графическая схема 50-ти вековой Отечественной истории казахского народа.

Голубым цветом выделен протоевропеоидный компонент, желтым цветом – монголоидный компонент. В современной казахской популяции древние европеоидные черты сохранились в порядке 30%.

В заключении следует заметить, что в целом в этой иллюстрации нами представлен достаточно конкретно тот факт, что физическая антропология, образно выражаясь, послужила своеобразными научными воротами для познания 50 вековой отечественной истории и этногенеза казахского народа.

Список литературы:

1. Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана (соматологическое исследование). Алма-Ата: Наука, 1982. 211 с.
2. Исмагулов О., Сихымбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана. Алматы: Наука, 1989. 237 с.
3. Исмагулов О., Сихымбаева К.Б., Исмагулова А. Этническая дерматоглифика Казахстана. Алматы, 2007. 340 с.
4. Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. Алма-

Ата: Наука, 1970. 232 с.

5. Исмагулов О. Этническая геногеография Казахстана (серологические исследования). Алма-Ата: Наука, 1977. 160 с.

6. Дебед Г.Ф. Опыт краниологического определения доли монголоидного компонента в смешанных группах населения СССР // Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. Москва, 1968. С. 58 -71.

7. Смағұлов О., Смағұлова А. Қазақхалқыжәнеататегі: Кешендіфизикалық антропология анықтамаларынанегізделген (ж.с. XX ғ. - ж.с.д. XX ғ. дейін). Алматы: Арна-б, 2020. 472 б.

8.Исмагулов О., Исмагулова А. Очерки по антропологии казахского народа и его предков. Нур-Султан: Международная Тюркская академия, 2021. 128 с.; Смағұлов О., Смағұлова А. Қазақхалқын мен оның ататегіне орай антропологиялық очерктер. Нұр-Султан. Халықаралық Түркі академиясы, 2021. 128 б.; Ismagulov O., Ismagulova A. Essays on the anthropology of Kazakh people and their ancestors.Nur-Sultan: International Turkic Academy, 2021. 128 p.; İsmagulov O.; İsmagulova A. Kazak Halkinin ve Atalarinin Antropolojisiile İlgili Yazilar. Nur-Sultan. Uluslararisi Türk Akademisi. 128 s.; Исмагулов О., Исмагулова А. Казахский народ Нового Казахстана - прямой наследник насельников 50-вековой историей на древней предковой казахской земле // Мәдени мұра - Cultural heritage - Культурное наследие. №2 (97). Нур-Султан, 2022. С.4-11.

Refernce liste:

1. Ismagulov O. Etnicheskaya antropologiya Kazakhstana (somatologicheskoye issledovaniye). Alma-Ata. Nauka, 1982. 211 с.

2. Ismagulov O., Sikhymbayeva K.B. Etnicheskaya odontologiya Kazakhstana. Almaty. Nauka, 1989. 237 s.

3. Ismagulov O., Sikhymbayeva K.B., Ismagulova A. Etnicheskaya dermatoglifika Kazakhstana. Almaty, 2007.340 s.

4. Ismagulov O. Naseleniye Kazakhstana ot epokhi bronzy do sovremennosti. Alma-Ata. Nauka, 1970. 232 с.

5. Ismagulov O. Etnicheskaya genogeografiya Kazakhstana (serologicheskoye issledovaniya). Alma-Ata. Nauka, 1977. 160 s.

6. DebetsG.F. Opyt kраниologicheskogo predeleniya dolimongoloidnogo komponenta v smeshannykh gruppakh naseleniya SSSR // Problemy antropologii i istoricheskoy etnografii Azii. Moskva, 1968. S. 58 -71.

7. Smagulov O., Smagulova A. Kazak khalky zhane atategi: Keshendí fizikalık, antropologiya anyktamalaryna negizdelgen (zh.s. XX g. - zh.s.d.XX g. deyin).Almaty. Arna-b, 2020. 472 b.

8. Ismagulov O., Ismagulova A. Ocherki po antropologii kazakhskogo naroda i yegopredkov. Nur-Sultan. Mezhdunarodnaya Tyurkskaya akademiya, 2021. 128 s.; Smagulov O., Smagulova A. Kazak khalkyn men onyn atategine oray antropologyalyk ocherkter. Nұr-Sultan. Khalykaralyk Tүrkiakademiyasy, 2021. 128 b.; Ismagulov O., Ismagulova A. Essays on the anthropology of Kazakh people and their ancestors. Nur-Sultan. International Turkic Academy, 2021. 128 p.; Ismagulov O., Ismagulova A. Kazak Halkinin ve Atalarinin Antropoloji siile İlgili Yazilar. Nur-Sultan. Uluslararisi Türk Akademisi. 128 s.; Ismagulov O., Ismagulova A. Kazakhskiy narod Novogo Kazakhstana – pryamoy naslednik naselnikov v 50-vekovoy istoriyey na drevney predkovoy kazakhskoy zemle // Madeni mura - Cultural heritage – Kulturnoye naslediye. №2 (97). Nur-Sultan, 2022. S.4-11.

Түйін: Бұл мақалада Қазақстанның ежелгі және қазіргі тұрғындарының физикалық антропологиясын этногенетикалық аспектіде зерттеудің басты маңыздылығы айтылады, өйткені барлық уақытта материалдық және рухани мәдениеттің жасаушысы және тасымалдаушысы тек

адам. Бұл жәй биологиялық дамудың физикалық дененің табиғи заңдылықтарына негізделуімен, сондағана әлеуметтік-мәдени факторлармен жанама түрде байланысыда. Сондықтан адамның физикалық ерекшеліктері туралы ақпарат объективті және сенімді деректер болып табылады. Ал материалдық және рухани мәдениеттің қалыптасуы толығымен субъективті және адам әрекетіне байланысты. Демек, этногенез мәселелерін зерттеу үшін физикалық антропологияның көрсеткіштері бірінші кезектегі міндет, ал материалдық мәдениет – қосалқы болып саналады.

Сондықтан, Қазақстанның ежелгі және қазіргі тұрғындарының физикалық антропологиясының нақтылы көрсеткіштері белгілі бір дәрежеде қазақ халқының этногенезі мәселелерін ғылыми танудың қақпасы қызметін атқарады деп айта аламыз.

Кілт сөздер: физикалық антропология, этногенез, қазақ халқының разогенезі, соматология, одонтология, дерматоглифика, краниология, серология, антропологенезі

Abstract: This article emphasizes the paramount importance of studying the physical anthropology of the ancient and modern population of Kazakhstan in the ethnogenetic aspect, because the creator and bearer of material and spiritual culture at all times is exclusively man. This is also due to the fact that biological development is based on the natural laws of the physical body, and only then is indirectly connected with socio-cultural factors. Therefore, information about the physical features of a person is objective and reliable data. Whereas the formation of material and spiritual culture is fully subjective and depends on human activity. Therefore, the indicators of physical anthropology seem to be the primary task, and material culture - secondary for the study of issues of ethnogenesis.

Consequently, reliable indicators of the physical anthropology of the ancient and modern population of Kazakhstan, to a certain extent, serve as a gateway to scientific knowledge of the problems of the ethnogenesis of the Kazakh people.

Keywords: physical anthropology, ethnogenesis, rasogenesis of the kazakh people, somatology, odontology, dermatoglyphics, craniology, serology, anthropological reconstruction

**АРХЕОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY**

УДК: 76:003.314(574)

<https://orcid.org/0000-0002-9096-2320>

<https://orcid.org/0000-0002-7669-7276>

<https://orcid.org/0000-0003-0505-2662>

Юсупов А.Н., Юсупова А.А.* , Шагаева А.Е.

канд.арх., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

доктор PhD., ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

старший преподаватель, магистр. ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

**ВОПРОСЫ СЕМАНТИКИ НА СКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ КАЗАХСТАНА
(НА ПРИМЕРЕ ПЕТРОГЛИФОВ ТАНБАЛЫТАС)**

*Автор - корреспондент: ardakrk@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена наскальным изображениям солнцеголовых (СГ) богов распространенных по всему миру, смысловое значение которых до сих пор остаются загадкой истории. Некоторые ученые предполагают, что они были шаманами, другие СГ богов связывают с космосом, считают их небесными учителями. Авторы статьи на основе этнографических материалов, попытались научно обосновать, что СГ были баксы-шаманами, составителями послания последующим поколениям. Этнограф Чокан Валиханов, писал: «Шаманы считаются представителями тенгрианства и духа на земле. Наряду с магическими свойствами он талантливый, наголову выше других: поэт, музыкант, ясновидец, лекарь. Например, легендарному шаману, поэту-сказителю Коркуту и др. более 1000 лет, его книги хранятся в библиотеках европейских стран. Из покоя веков Коркут считается духовным отцом, покровителем шаманов Казахстана и Средней Азии. Для расшифровки значения петроглифов использованы методы художественного анализа и описания произведения искусства. Для культуры кочевников было характерно орнаментальная пиктографическая письмо, которое повествует «айтыс» - устное состязание поэтов-импровизаторов. Художественный анализ петроглифов показал в культуре ранних СГ кочевников также присутствует «айтыс» состязание певцов-сказителей. Авторы научно обосновали, что в наскальном рисунке древний художник изобразил поэта, который захватывает публику природным актерским даром, актуальностью темы публичного выступления.

Ключевые слова: петроглифы, солнцеголовый человек, шаман, культурные традиции, этнография, кочевники, канглы

Введение. В настоящее время, во многих странах стали придавать большое значение истории письменности для идентификации культуры [1,2]. Статья в этом плане посвящена расшифровке смысла наскальной пиктографии СГ богов. Они, как известно, распространены во всем мире, имеют одинаковые черты (Рис.1). Сходство в изображениях носит системный характер: в частности, головы богов на петроглифах всегда излучают свет в виде нимбы. Несмотря на то, что наскальные рисунки изучаются на протяжении 200 лет, они до сих пор остаются загадкой истории. Ряд ученых предполагают, что они могли быть шаманами [3,4]. Некоторые издания изображения СГ богов из Казахстана, Мексики, Бразилии, Аризоны, Италии, Австралии, Алжира и другие считают прибывшими из космоса небесными учителями [5,6].

Рисунок 1. Наскальные рисунки где фигурируют солнцеголовые боги, Гобустан, Азербайджан.

Авторы статьи считают их баксы-шаманами и намерены скрыть значения СГ на примере петроглифов Танбалытасво взаимосвязи с этнографией. Название Танбалытас на казахском языке означает - знаковый камень. Известный музей петроглифов Танбалытас находится в 160 км от г. Алматы в долине Шу-Илиских гор, были исследованы А.Г. Максимовой в 1957 году. Он привлек к себе внимание специалистов уникальностью и богатством сюжетов. Эти петроглифы в числе первых памятников Казахстана внесены в список памятников всемирного культурного наследия ЮНЕСКО в 2004 году, благодаря научным работам археологов Казахстана [7].

Среди изображений выделяются группа сюжетов культового характера. Это крупные фигуры так называемых СГ богов, хороводы с их участием и сцены обрядовых действий, исполненные ряженными в звериные шкуры бубнами в руках, сцены жертвоприношения быков и др. (Рис.2-10). Основные типы СГ петроглифов распространены на территории современного Казахстана и Киргизии. Танбалытас является объектом бронзового века, относится к Андроновской культуре. Андроновская культура является культурой древних племен, населявших территорию Казахстана, Сибири и Средней Азии.

Население в эту эпоху занимались земледелием, скотоводством, поклонялись в целом природе, в частности, солнцу, луне и небесным светилам, духам гор, местностей и др. Считаются, что обычаи и традиции племени Андроновской культуры хорошо сохранились в повседневном быту казахского народа [3]. Судя по сценическим действиям наскальных изображений, СГ являются центральными фигурами ритуальных танцев (Рис2-3).

А.П. Окладников, много лет посвятивший изучению древних петроглифов, приводит интересную запись рассказа старого эвенка: «Один раз в году эвенки собирались на праздник, главным событием которого был особый обряд «добычи счастья и удачи». Охотники, ряженые в оленьи шкуры, с рогами на голове исполняли у родовых святынь - камней, скал и деревьев - ритуальные танцы. Этот рассказ старого очевидца не только проливает свет на загадку танцующих людей в ущелье Танбалытас, но и лишним раз подчеркивает удивительную живучесть древних культурных традиций» [8].

«Культурные традиции - это социальное и культурное наследие, передающееся от поколения к поколению и воспроизводящееся в определенных обществах и социальных группах в течении многих веков».

Следует выделить следующие периоды развития культурных традиции наскальных гравюр в Тамгалытас, которые продлились с эпохи бронзы до XX века:

- эпоха бронзы (III тыс.-II тыс. до н.э., где особо выделяются СГ на финальном этапе)

- эпоха звериного стиля кочевников (1 тыс до н.э. особо-VII-IV вв до н. э.)
- древнетюркский пласт (VI- XVII вв.).
- казахский народный пласт (XVII-XIX вв).

Таким образом, в наскальных гравюрах прослеживается непрерывная преемственность культурных традиции, общность истоков наскальных изображений и орнаментальных узоров [9,10].

Для культуры кочевников было характерно орнаментальная пиктографическая письмо, которое повествует «айтыс» - устное состязание поэтов-импровизаторов[11]. Художественный анализ петроглифов показал, в культуре ранних СГ кочевников также присутствует «айтыс» - устное состязание певцов-импровизаторов.

Устное состязание поэтов-импровизаторов широко распространено в Казахстане и Киргизии, внесен в всемирное наследие ЮНЕСКО в 2015 году, как беспредметное искусство. Здесь обычно певцы-импровизаторы состязаются на острую социальную тему в сопровождении музыкальных инструментов. В итоге побеждает тот певец-импровизатор, который получит широкую поддержку слушателей аудитории[12].

Например, творчеству тюркского баксы-шамана, поэта-сказителя, композитора, выходцу из степи вдоль реки Сырдарья - Коркутуболее 1000 лет. Эпос «Книги моего деда Коркута» - известен по двум рукописям XV века - полная история которая хранится в Дрезденской и Ватиканской библиотеках. Из покоя веков Коркут считается духовным отцом, покровителем шаманов Казахстана и Средней Азии[13].

Казахский этнограф XIX века Чокан Валиханов, который считается автором термина «тенгрианство» (Tengrism), писал о шаманах следующим образом: «Шаманы считаются представителями тенгрианства и духа на земле. Наряду с магическими свойствами он талантливый, наголову выше других: поэт, музыкант, ясновидец. Шаман по казахский баксы означает понятие - лекарь, помонгольский - учитель, по туркменский - поэт» [14].

В 1956 году французский востоковед Жан-Поль Ру ввёл термин «тенгрианство» в широкий научный оборот. В конце XX века этот термин «тенгрианство» проявляется в творчестве казахского поэта и тюрколога Олжаса Сулейменова и известного культуролога М.М.Ауезова.[15].

Методы исследования. Используя научные методы исследования, авторы данной статьи сделали попытку для раскрытия глубокого смысла древней пиктографической письменности, написанные в виде наскальных изображений и орнаментов. В них скрыта богатейшая информация о духовной жизни человека на различных этапах его исторического развития, причем нередко те ее стороны, о которых молчат другие.

Для расшифровки значения петроглифов использованы методы художественного анализа и описания произведения искусства. Эти методы позволяют поэтапно разворачивать разделы картины - от общего к частному, постепенно раскрыть и описать смысл изображения-письма, выполнить системный анализ произведения искусства в целом.

Ключом для раскрытия смысла петроглифов Танбалы выбрано изображение СГ с более ярким художественным решением (Рис.2). Здесь, голова персонажа изображена как нимба, вокруг которой нарисованы множество малых окружностей (точек). Предполагаем, это изображение шамана, который в качестве поэта и учителя распространяет актуальную информацию. В этом рисунке имеется очень важная деталь, это третий глаз, который нарисован внутри очертания окружности головы. «Третий глаз - глаз ума; внутренний глаз; духовный глаз; глаз души». Например, у индийских женщин исповедующие индуизм, на лбу имеется точка, называемая бинди - что символизирует просвещенность. Такие священные атрибуты носят на лбу японские монахи ямабуси. В скульптурах индейцев мая имеются шишки на лбу и т.п.

Таким образом, зритель здесь ощущает исходящие потоки энергии из баксы - шамана обладающий третьим глазом(Рис.2). Из головы баксы в качестве поэта исходит актуальное

сообщение в виде малых кругов (точек) -лучей. Мы предполагаем, что в этом рисунке изображен поэт, который печется о будущем своих современников и указывает им верный путь. Поэтому, художник древности изобразил поэта-импровизатора, мысли которого передается в виде лучей как важное послание.

Рисунок 2. а - Один из известных петроглифов СГ из учрочища Тамгалы.
б - Портрет поэта-воина XIX века Махамбета; Художник-М.М. Кисамединов

В настоящее время назидания казахского поэта-просветителя, композитора XIX века Абая изучается в Казахстане повсеместно. Его философское учение посвящено воспитанию подрастающего поколения в качестве Толык адам - Успешного человека: «1) духовное развитие на основе культурных традиции 2) физическое развитие 3) особое мышление 4) материальное состояние; которые отвечают всем современным требованиям общества».

По всей вероятности, преемственность культурной традиции позволяет предположить, что суть учения древнего поэта в общих чертах совпадает с назиданиями поэта-мыслителя Абая, которые отражены в следующих строках его стихотворения «Сегиз аяк» («Восьмистишие») [16]:

У невежды есть,
Чванств: глупость, лесть,
Да веселье беспечных дней,
Он всегда с толпой,
Так и льнет к тупой,
Так и следует всюду за ней,
Если телом и духом не окреп ,
И мыслях ясного видения нет
При себе оставь свой бред!* (Прим*. Здесь и далее курсивы авторов)

Следует отметить: здесь древний художник искусно изобразил характерную позу поэта - импровизатора, обладающий крепким телом и духом, также особым видением. Чтобы понять смысловое значение портрета, исходящие потоки энергии из баксы-шамана, используем фразеологическое выражение: *высоки полет мысли*. Об этом писал М.Жармухамедов: в казахской степи были известны поэты-сказители: Жанак, Тубек, Сабырбай, Орынбай, Шоже, Кемпирбай, Асет, Кеншибай, Мусабек, Биржан, Суюнбай, Кулмуханбет, Майкот, Джамбул и в том числе женщины поэты - Ырысжан, Аксулу, Сара, Улбике обширными знаниями и *высоким полетом мысли* [17].

Теперь раскроем смысловое значение древнего портрета совпадающее словесными описаниями, например, А.Анов описывает выступление поэта-импровизатора Иса

Байзакова на Кояндинской ярмарке следующим образом: *«Бурным потоком и стремительным ливнем льется его песня. Могущественная сила акына настолько сильна, что расшумевшаяся толпа сразу затих. Пятьдесят тысяч пеших и верховых как один слушают песни акына и раздаются возгласы, одобрения и смеха»*. Известный этнограф начала XX века, автор сборника «1000 песен казахского народа». А.В.Затаевич о нем пишет: «Иса Байзаков, молодой, полный находчивости и темперамента поэт-импровизатор декламирующий и поющий с большой пластикой и выразительностью. В сценическом отношении также очень одаренная натура, прирожденный актер с даром отчетливой дикции, выразительного жеста и утонченной мимики. Его смелые, длинные как каскад, стихотворные импровизации на заданную ему публикой тему или просто брошенное оттуда восклицания, выдавали на моих глазах удивления, восторги не только широкой аудитории, но и отдельных серьезных, компетентных ценителей» [18].

Таким образом, здесь художник изобразил поэта, который захватывает публику прирожденным актерским даром, актуальностью темы публичного выступления.. Содержание учения древнего поэта-сказителя в общих чертах совпадает с наизиданиями Абая и сводится тому, что:

Если телом и духом не окреп,
И мыслях ясного видения нет,
При себе оставь свой бред!

Следует подчеркнуть, что этот куплет является ключом для расшифровки значения пиктографического письма-послания в наскальных изображениях Танбалытас. Очертания СГ является солярным знаком, у казахов имеется поэтическая оборот кункосем (букв. предворитель-солнце). Таким образом в петроглифах СГ изображены мыслители-поэты, предводители с особым мышлением и крепким здоровьем. Согласно, философским изречениям известного философа Н.К.Бердяева «истина светится», поэтому художник нарисовал поэта в виде распространителя лучей истины, которая светится сквозь века. Состязания поэтов-импровизаторов, популярное в настоящее время, уходит своими корнями вглубь истории. «В ряде произведений искусства ранних кочевников Сибири, (бляха из сибирской коллекции), отражен героический эпос. Это свидетельствует о том, что позднейший героический эпос тюркских и монгольских народов уходит своими корнями в эпоху ранних кочевников» [19,20].

«Героический эпос тюркоязычных народов зародился в глубокой древности, в эпоху их обитания в степях Центральной Азии во II тыс. до н.э. Большое сходство эпических произведений этих народов свидетельствуют об их общем сходстве» [21].

По этому случаю следует отметить, что сказителями героического эпоса обычно становятся поэты, победившие своих соперников на устных состязаниях «айтыс». Например, таков сказители киргизского героического эпоса X века «Манас» манасчи: Саякбай Каралаев, Джамбул Джабаев, Сагынбай Орозбакови др. Поэтому устное импровизаторское искусство поэтов-сказителей, также можно отнести к периоду ранних кочевников: II тыс. до нашей эры. Примерно в это время петроглифы «Танбалытас» достигли высшего расцвета художественного творчества. В это время были популярны поэты - сказители, повествующие актуальные вопросы общества.

Рисунок 3. Импровизаторское искусство - айтыс девушки и джигита из Тамгалы (на фоне айтыса танцуют ряженные).

Результаты и обсуждение. В статье рассмотрена семантика наскальных рисунков СГ богов, которые характерны для наскальных рисунков всего мира, однако значения которых не были раскрыты в полной мере. Принимая во внимание современное состояние вопроса, авторы статьи путем художественного анализа наскальных рисунков выявили общие черты СГ, действия и танцы которых совпадают с выступлениями баксы-шаманов. Это подтверждается с высказываниями казахского ученого этнографа XIX Чокана Валиханова, что шаманы являются представителями тенгрианства и духа на земле, имеют неординарные способности воздействия на публику. Таковыми были легендарные баксы-шаманы, поэты-сказители кочевников ушедшего тысячелетия Коркут и др. Для определения значения наскальных рисунков были использованы методы художественного анализа и описания произведения искусства. Следует подчеркнуть, что для культуры кочевников было характерно орнаментальная пиктографическая письменность, где повествуется «айтыс» - устное состязание поэтов-импровизаторов. Художественный анализ произведений наскального изобразительного искусства выявил, что в искусстве СГ также присутствует тема состязания певцов-сказителей.

В статье было научно обосновано, что в петроглифе изображен поэт, который печется о будущем своих современников, указывая им верный путь. Здесь художник древности изобразил поэта-импровизатора, мысли которого передается в виде лучей как важное послание. Принимая во внимание преемственность культурного наследия кочевников было выявлено, что сценический характер, тема выступления древнего поэта в общих чертах совпадают с наиданиями казахского поэта-просветителя, композитора XIX века Абая. Художественный анализ петроглифа с танцами ряженных показал, что он художественного творчества СГ. Солярный знак СГ древнего казахского рода канлы идентичен изображению солнцеголового человека. Согласно историческим сведениям, канлы образовали государство в 1 тыс. до нашей эры, имели письменность, формировали основу истории и культуры современного Казахстана.

Выводы. Полученные результаты формируют новый взгляд на пиктографическое послание, которые несут в себе ценную информацию культуры предшествующих поколений, утраченные к настоящему времени; позволяют открыть новые сведения в области наскальных изображений, этнографии и истории народов Казахстана, отражает тему пиршества, поэтому здесь уместно состязание СГ сказителей.

Общий характер антуража, тематика этого словесного состязания совпадает с тематикой средневековой миниатюры, где изображено «айтыс» влюбленной пары Лейли и

Меджнун. В пользу состязания певцов -сказителей в петроглифе Танбалытас можно привести высказывания известных ученых археологов. Они утверждают, что героический эпос ранних кочевников зародился в глубокой древности, в эпоху их обитания в степях Центральной Азии во II тыс. до н.э., это время совпадает с рассветом наскального Сибири и Средней Азии; раскрывают современную методику определения исторических ценностей. В связи с высокой востребованностью уникальных произведений древнего искусства, достигнутые результаты важны как для идентификации культуры Казахстана.

Список литературы:

1. Фридрих Иоганнес. История письма / Пер. с нем. / Под. ред, с предисл. и коммент., И.М.Дьконова. Изд. 3-е. Москва. Изд-во ЛКИ, 2008.
2. Игнас Джей Гельб. История письменности. Издательство «Центр полиграф», 2017.
3. Древний Казахстан. Алматы. Издательство «Аруна». 2007, С.23
4. Анджей Розвадовски. Тайна «солнцеголовых» Тамгалы: <https://e-history.kz/ru/news/show/6426/>
5. Аязбекова С.Ш. Петроглифы древности в свете космологических культурных универсалий/ <http://gisap.eu/ru/node/1156>
6. Загадочные наскальные рисунки [/https://www.spletnik.ru/blogs/vokrug_sveta/99728_zagadochnye-naskalnye-risunki](https://www.spletnik.ru/blogs/vokrug_sveta/99728_zagadochnye-naskalnye-risunki)
7. Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы. Алматы: 2011. 342 с. Гравюры на скалах <http://tarikh-begalinka.kz/ru/timetravel/page3350/>
8. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 1. Алматы, 1986, 250 с.
9. Ибраева К. Казахский орнамент. Алматы «Онер» 1994, 125 с.
10. Юсупов А.Н., Юсупова А.А. и др. Семантика орнаментальных писем Евразии/ <https://egemen.kz/article/151282-yunesko-nynh-tizimine-aytys-qazaq-uy-kuy-oneri-endi>
11. Абай «Сегизаяк» (Восьмистишие) / <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=230> Жармухаедов. Айтыс, Алматы, 1988. Т.2. стр. 6-7
12. М.Каратаев, К. Алтайский «Степь поет», Казахская литература. М.1960, стр.25-28/
13. Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири. Археологический сборник. №3, Санкт-Петербург, 1968.
14. История Сибири. Том 1. Москва. 1968, с.232
15. Антонов Н.К. Заметки об эпосе и музыке якутов. «Советская археология», 1974, №1 Айтыс, Алматы, 1988, том 2, С. 50
16. Миниатюры к произведениям Алишера Навои. Ташкент, 1982, миниатюра №277
17. Акыны из четырех стран поборются за приз в 5 миллионов тенге в Астане https://yandex.kz/news/story/Akyny_iz_chetyrekh_stran_poboryutsya_za_priz
18. Жанибеков У. «ЭХО», Алматы 1990, с.250
19. Жанибеков У. Казахская танцевальная культура: www.kazakhstanhistory.ru
20. Афанасьев Н.В. Хомус С.С. Обряд вызова дождя в традиционной культуре якутов на примере шаманской практики Куорсуннаах <https://cyberleninka.ru/article/n/obryad-vyzova-dozhda-v-traditsionnoy-kulture-yakutov-na-pr>
21. Нигмет Мынжан. Краткая история казахов. Алматы «Жалын» 1994, 398 с
22. Археология и история кангюйского государства. Шымкент 2020. 204 с.
23. Бекболат Тасболатов. История канлы как основа казахской истории. Алматы, 2011 зарубежные статьи избранные в Англии и Америке

References list:

1. Fridrikh Iogannes. Istoriya pis'ma / Per. s nem. / Pod. red, s predisl. i komment., I.M.D'konova. Izd. Z-ye. Moskva. Izd-vo LKI, 2008.

2. Ignas Dzhey Gel'b. Istoriya pis'mennosti. Izdatel'stvo «Tsentr poligraf», 2017.
3. Drevniy Kazakhstan. Almaty. Izdatel'stvo «Aruna». 2007, p.23
4. Andzhey Rozvadovski. Tayna «solntsegolovykh» Tamgaly: <https://e-history.kz/ru/news/show/6426/>
5. Ayazbekova S.SH. Petroglify drevnosti v svete kosmologicheskikh kul'turnykh universal'nykh <http://gisap.eu/ru/node/1156>
6. Zagadochnyye naskal'nyye risunki [/https://www.spletnik.ru/blogs/vokrug_sveta/99728_zagadochnye-naskalnye-risunki](https://www.spletnik.ru/blogs/vokrug_sveta/99728_zagadochnye-naskalnye-risunki)
7. Rogozhinskiy A. Ye. Petroglify arkheologicheskogo landshafta Tamgaly. Almaty: 2011. P. 342. Gravyury naskalakh <http://tarih-begalinka.kz/ru/timetravel/page3350/>
8. Margulan A.KH. Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo. Tom 1. Almaty, 1986, p.250
9. Ibrayeva K. Kazakhskiy ornament. Almaty «Oner» 1994, p.125.
10. Yussupov A.N., Yussupova A.A. Semantika ornamental'nykh pisem Yevrazii/ <https://egemen.kz/article/151282-yunesko-nynh-tizimine-aytys-qazaq-uy-kuy-oneri-endi>
11. Abay «Segizayak» (Vos'mistishiye) [/https://abai.kaznu.kz/rus/?p=230Zharmukhayedov](https://abai.kaznu.kz/rus/?p=230Zharmukhayedov). Aytys, Almaty, 1988, p. 6-7
12. Karatayev M., Altayskiy K., «Step' poyet», Kazakhskaya literatura. M. 1960, p.25-28
13. Gryaznov M.P. Drevneyshiye pamyatniki geroicheskogo eposa narodov Yuzhnoy Sibiri. Arkheologicheskiy, volume №3, Sankt-Peterburg, 1968.
14. Istoriya Sibiri. Volume 1. Moscow 1968, p.232
15. Antonov N.K. Zametki ob eposei muzyke yakutov. «Sovetskaya arkheologiya», 1974, №1 Aytys, Almaty, 1988, volume 2, p. 50
16. Miniatury k proizvedeniyam Alishera Navoi. Tashkent, 1982, miniatura №277
17. Akyni zchetyrekh stran poboryutsy azapriz v 5 millionov tengе v Astane https://yandex.kz/news/story/Akyny_iz_chetyrekh_stran_poboryutsya_za_priz
18. Zhanibekov U. «EKHO», Almaty- 1990 p. 250
19. Zhanibekov U. Kazakhskaya tantseval'naya kul'tura: www.kazakhstanhistory.ru
20. Afanas'yev N.V., Khomus S.S. Obryad vyzovadozhdy v traditsionnoy kul'ture yakutov na primereshamanskoy praktiki Kuorsunnaakh <https://cyberleninka.ru/article/n/obryad-vyzova-dozhdya-v-traditsionnoy-kulture-yakutov-na-pr>
21. Nigmat Mynzhan. Kratkaya istoriya kazakhov. Almaty «Zhalyn» 1994, p. 398
22. Arkheologiya istoriya kangyuy skogogosudarstva. Shymkent 2020, p. 204.
23. Bekbolat Tasbolatov. Istoriya kanlykakosnova kazakhskoy istorii. Almaty, 2011

Түйін: Мақала бүкіл әлемде таралған күнбасты құдайлардың жартаc суреттеріне арналған, олардың мағыналық мәні әлі күнге дейін тарихтың құпиясы болып қалуда. Кейбір ғалымдар оларды бақсылар деп санайды, ал басқалары құдайларды ғарышпен байланыстырады, оларды аспан мұғалімдері деп санайды. Мақала авторлары этнографиялық материалдар негізінде күнбасты бақсыларды кейінгі ұрпаққа хабар құрастырушылар екенін ғылыми негіздеуге тырысты. Этнограф Шоқан Уәлиханов былай деп жазды: «шамандар жер бетіндегі тәңірлік пен рухтың өкілдері болып саналады. Сиқырлы қасиеттермен қатар, ол талантты, басқаларынан жоғары, яғни ақын, музыкант, клавиатурист, дәрігер. Мысалы, аты аңызға айналған бақсы, айтыскер ақын Қорқыт және т.б. 1000 жылдан астам уақыт бойы оның кітаптары Еуропа елдерінің кітапханаларында сақтаулы. Қорқыт заманынан бері Қазақстан мен Орта Азия шамандарының қамқоршысы, рухани әкесі болып саналады. Петроглифтердің мағынасын ашу үшін көркем талдау және өнер туындысын сипаттау әдістері пайдаланылды. Көшпенділер мәдениетіне суырып салма ақындардың ауызша айтысы -«айтыс» деп айтылатын оюлы пиктографиялық хат тән болды. Петроглифтерді көркемдік талдау ертедегі көшпенділер мәдениетінің де «айтыс» екенін көрсетті. Авторлар ғылыми негізделген, жартастағы суретте ежелгі суретші ақынды бейнелеген, ол көпшілікті табиғи актерлік сыйлықпен, көпшілік алдында сөйлеу тақырыбының өзектілігімен баурап алады. Көшпенділердің мәдени дәстүрлерінің

сабақтастығын назарға ала отырып, оның сахналық әрекеттері, сөз сөйлеу тақырыбы қазақ ақын-ағартушысы.

Кілт сөздер: петроглифтер, күнбасты Құдай, шамандар, мәдени дәстүрлер, этнография, көшпенділер, қаңлы

Abstract: The article is devoted to rock carvings of sun-headed (SG) gods spread all over the world, the semantic meaning of which is still a mystery of history. Some scientists argue that they were shamans, other Sun Head gods are associated with the cosmos, they consider them heavenly teachers. The authors of the article, on the basis of ethnographic materials, tried to scientifically substantiate that the Sun Head man were Baksy-shamans, compilers of the message to subsequent generations. The ethnographer Chokan Valikhanov wrote: "Shamans are considered representatives of Tengrism and spirit on earth. Along with magical properties, he is talented, level up above others: a poet, musician, clairvoyant, healer. For example, the legendary shaman, poet-storyteller Korkut and others are more than 1000 years old, his books are kept in the libraries of European countries. From time immemorial, Korkut has been considered the spiritual father, patron of the shamans of Kazakhstan and Central Asia. The methods of artistic analysis and description of works of art were used to decipher the meanings of petroglyphs,. The culture of the nomads was characterized by ornamental pictographic writing, which narrates «aitys» - an oral competition of poets-improvisers. In accordance to the analysis of petroglyphs, there is also an «aitys» competition of singer-storytellers in the culture of the early Sun Head nomads. The authors scientifically substantiated. that in the rock drawing, the ancient artist depicted a poet who captures the audience with an innate acting gift, the relevance of the topic of public speaking.

Key words: petroglyphs, sun-headed man, shaman, cultural traditions, ethnography, nomads, kangly tribe

**ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY**

УДК: 413.П / 575.11:2 52. 5/

<https://orcid.org/0000-0002-7275-4691>

<https://orcid.org/0000-0003-2286-0223>

Мынбаев Н.Ж., Темирова У.А.*

д.филолог.н., ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к.педагог.н., ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ФЕНОМЕН ГЕНЕЗИСА КАЗАХСКОГО НАРОДА И ЭТНИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

*Автор-корреспондент: abdezovna65@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается этническая система казахского народа. Предпринимаются попытки ответить на вопрос, какое влияние оказала этническая система на этногенез казахского народа. История становления и развития народа находит отражение в генезисе любого этноса. Казахский народ рос и развивался в родоплеменной системе. На протяжении тысячелетий эта система не теряла своей незыблемой силы. Из тюркских народов только казахский народ сохранил традиционную тройственную этническую систему (Великий жуз, Средний жуз, Малый жуз). Именно этническая система оказала сильное влияние на завершающий этап развития этногенеза казахского народа. Интенсивное развитие, процветание казахского народа стало возможным благодаря сохранению «живой «этнической системы», которая существует и по сей день. Особое внимание необходимо обратить на то, что лопасти стали основой монослоя. Патриархальный порядок в структуре традиционной тройственной этнической системы способствовал возникновению культа предков. Особое место в этногенезе населения в обеспечении чистоты крови занимают экзогамия и полигамия в брачных отношениях.

Ключевые слова: род, этнос, этническая система, тройная система жузов, этногенез народа, экзогамия, этнонимы

Введение. В свое время буржуазные идеологи, предрекавшие миру идею глобализма были уверены, что капитализм приведет к уничтожению родового строя и соответственно родовой системы. Сторонники марксистско-ленинского учения также были уверены в закономерности этого процесса. Однако «живучесть» родоплеменных отношений и актуальность этого процесса в современном мире диктует нам, что проблема рода, этноса и этничности на любом отрезке исторического времени была самой важной проблемой реальной действительности. Из истории человечества мы знаем, что войны и столкновения государств чаще всего носили межэтнический характер.

И сегодня, в XXI столетии, эта проблема стала не менее злободневной. Противоречия и противостояния на этнической почве наблюдается повсеместно, несмотря на то, что сегодня, в век технических революций, непомерного расширения информационных сетей, человечество создало ряд международных организаций, координирующих межэтнические проблемы.

Теоретический анализ. В данной работе родовую систему мы обозначили термином этническая система. И эта система, заклеянная коммунистами как трайбализм и феодально-байский пережиток казахского народа продолжает функционировать в двадцать первом веке, т.е. - это «живая» (параметры «живой» этнической системы смотрите в приложении) система. По определению марксистов она должна была уйти в небытие автоматически, так как была препятствием на пути развития и консолидации

советского народа, устремленного к светлому будущему.

Цель строя была ясна - создать всеобщий, легко управляемый, безликий конгломерат манкуртов, лишенных исторической памяти. К сожалению, сегодня, когда казахский народ достиг независимости, когда мы особо бережно должны относиться к нашим ценностным ориентирам, находятся отдельные личности, считающие вредоносной, этническую систему казахского народа, хотя эта система во все времена была гарантом сохранности культурных, этнографических ценностей, этничности, идентичности в целом самобытности народа. К примеру, в средствах массовой информации периодически появляются статьи, обвиняющие казахский народ в разрозненности, в трайбализме и в прочих грехах [1], [2], [3]. Однако, эти нарекания результат недопонимания проблемы и исключительности национально-этнической идентичности народа. Следует иметь в виду, что потеря этнической системы, означает утерю национально-этнической идентичности. Это может привести к необратимым процессам, т.е. народ может стать безликим конгломератом, превратясь в «цивилизованных» манкуртов, бездумных поглотителей и пожирателей так называемых западно-американских культурных ценностей.

В настоящее время необходимо понять, что многие историки формирование казахского народа связывают с периодом создания самостоятельного ханства в пятнадцатом веке. Однако они упускают из виду факт существования еще до нашей эры государств Кангюй (Канлы) Уйсин, Хунну, которые и составили впоследствии основу этнического состава казахского народа.

Теперь, отвлечемся от этого краткого исторического экскурса и рассмотрим этническую систему тюрков. В первую очередь отметим, что в этой среде только казахский народ сумел сохранить традиционно триальную этническую систему, т.е. жузы (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз). Это феноменальный случай, когда только казахи сумели сохранить традиционную (триальную) этническую систему предков. Что способствовало тому, что этническая система стала единственной консолидирующей, цементирующей силой зародившегося государственного организма. Она оказала сильное влияние на завершающий этап этногенеза казахского народа. Следует особо обратить внимание на то, что жузы стали фундаментом монолита - мононации.

По народному преданию жузы зародились от трех родных братьев. Поэтому триальная система жузов явилась единственным и исключительно важным инструментом сплочения и организации народа. В случае военной необходимости, атрибутика этнической системы срабатывала моментально и безотказно - мобильные ряды воинов готовые к сражению становились в строй.

Таким образом, триальная система способствовала заимствованию основных традиционных ценностей предков, способствовала сохранению поведенческих стереотипов и жизненных стандартов.

Предки тюрков, известные еще под именем скифы, массагеты, хазары, саки, хунны, монголы, обладая этнической системой, являющейся инструментом организации народа-войска, не знали поражений. Во все времена, правители, пришедшие на наши земли с захватнической целью, терпели поражение, теряли армию, погибали сами или спасались бегством. Примером могут служить Кир, Дарий. Даже прославленный Александр Македонский, отступил, признав бессмысленность войны с «летучими воинами», обладающими номадической тактикой и стратегией ведения сражений.

Жители поднебесной в отчаянии возвели против нас китайскую стену, иранский мир также надеялся на спасение строительством защитных стен и укреплений. Воины халифата, принимающие смерть в бою как «путевку» в рай, не смогли пойти дальше Сырдарьи.

Таким образом, этническая система стала гарантом долговечного обитания казахского народа на исторически исконной территории - Великой степи. Ярким примером воинской стойкости и героизма нашего народа может служить почти трехсотлетняя

тяжкая, но победоносная война с джунгарами.

Выше уже отмечено безусловное наличие в тюркском мире этнической системы и ее влияние на этногенез народа. Иерархическое строение этой системы предусматривало рост и развитие этнических подразделений. Благодаря росту и развитию структур этой совершенной системы обеспечивалось постоянное и интенсивное самовосполнение рядов рода, племени, племенного объединения и т.п. В итоге наблюдалось систематическое возникновение крупных этнических образований. Таким образом, сама эта структурная организация, доходя до пика своего развития, рождала этнос, далее демос.

Методы исследования. Были использованы теоретические методы исследования, как индукция, дедукция и историко-лингвистический анализ. Основой для анализа послужили труды ученых в области этнической истории, ономастики.

Экспериментальная часть. Кроме того, этническая система предусматривала особое почитание предков, возвышение героев и героического прошлого народа, одухотворение этнографических и культурных ценностей, созданных ими, рождало самоощущение избранности этноса. Совершенная этническая система вела к росту и расцвету нации. Гениальное изобретение - экзогамный брак исключал кровосмешение, обеспечивал чистоту генофонда, не допускал наследственных заболеваний. Как известно, экзогамный брак имел статус неписаного закона, нарушение которого каралось смертью. Такая форма брака предусматривала правила соблюдения закона семи поколений. Тем самым обеспечивалось физическое и духовное здоровье нации.

Другая форма семьи - полигамная (патриархальная) стала нескончаемым и интенсивным источником самовосполнения и приумножения этноса без инородного вливания. Качественный и количественный рост становился мощным толчком к самовозрождению этноса, поэтому даже после крупных падений и поражений наши предки быстро восполняли свои ряды. Незаменимым инструментом быстрого восполнения народонаселения стала полигамия, в ней была заложена колоссальная потенция пополнения рядов этноса.

Таким образом, рост, развитие, расцвет этноса обуславливало наличие «живой», действующей, функционирующей этнической системы. Поэтому генезис казахского народа отличался «чистотой рядов», так как экзогамия стала заслоном против кровосмешения и метисации, а патриархат был возведен до уровня культа предков. Интенсивное развитие, рост и расцвет народа было возможным только в силу функционирования «живой», т.е. действующей, функционирующей этнической системы. На современном отрезке времени, казахский народ, является единственным из тюркских этносов, в среде которого еще «пульсирует» «живая», действующая, функционирующая этническая система.

Из вышеизложенного следует заключить: изучение этнической системы дает нам возможность выявить иерархическую структуру, которая демонстрирует генезис народа, этнического объединения от первопредка до демоса; определить этапы развития, роста и расцвета этноса; установить специфику действующей, функционирующей этнической системы; сформулировать ее как «живую» и определить особенности функционирования «живой» системы; выявить параметры «живой», т.е. действующей, функционирующей этнической системы (см. в Приложении параметры и таблицу №1). Наличие «живой» этнической системы предполагает наличие «мертвой» этнической системы (см. в Приложении параметры «мертвой» этнической системы.)

Таким образом, можно сделать определенные выводы о непосредственном влиянии этнической системы на формирование и генезис тюркских этносов. Здесь следует обратить внимание на оригинальную теорию формирования этноса, предложенную Л.Н.Гумилевым. По мнению ученого, этнос начинает свое формирование из консорции, консорция вырастает в конвиксию, далее возникают субэтнос, этнос, в отдельных случаях - суперэтнос. Л.Н.Гумилев «консорциями» обозначает группы людей, объединенных

исторической судьбой. Это кружки, артели, секты, банды. Если они не распадаются, то вырастают в конвексии, уже связанные семейными узами. Уцелевшие конвексии, становятся субэтносом. Это землепроходцы, в основном религиозные сектанты, баптисты, квакеры, католики, старообрядцы. В условиях изоляции первоначальные консорции энергичных людей вырастают в этнос, который для ранних эпох мы именуем «племя», – подчеркивает ученый. Далее автор дает формулировку термину суперэтнос: «Суперэтносом мы называем группу этносов, одновременно возникших в определенном регионе, взаимосвязанных экономическим, идеологическим и политическим общением, что отнюдь не исключает военных столкновений между ними» [4,111].

Однако схема, выстроенная автором, и пояснения, не дают ответа на основной вопрос: на каком этническом факте была создана эта теория происхождения этноса? В любом случае, такой подход к проблеме абсолютно не применим, когда речь касается вопроса формирования тюркских этносов. Каждое родословное древо тюркского племени, рода опровергает данную теорию, так как в тюркском мире родовая система однозначно имеет истоки происхождения от конкретного первопредка и находит конкретное выражение в родословных. Никким образом нельзя представить себе происхождение тюрков от случайного сброда неизвестных лиц.

В другом месте Л.Н.Гумилев, характеризуя хуннскую этническую систему, высказывает мнение, с которым также невозможно согласиться. Об этнической системе автор пишет: «У хуннов для того, чтобы считаться хунном, надо было быть членом рода, но войти в род можно было путем брака или повелением шаньюя, тогда человек становился своим. Наследники хуннов, тюркуты, стали инкорпорировать целые племена. На базе восприятия возникли смешанные племенные союзы, например, казахи, якуты и т.п.» [4,126]. Здесь наблюдается неясность, автор не расшифровывает свой тезис. В то же время, видим кардинальное недопонимание сути этнической системы наших предков (стало аксиомой: хунны - есть тюрки), а именно того, что еще с древних времен в хунно-тюркском мире на основе патриархата были установлены строгие экзогамные брачные отношения. Зять, ни при каких обстоятельствах, не мог стать членом рода. Никто, даже шаньюй, не мог распоряжаться членством в роде. Принадлежность тому или иному кровнородственному этническому звену передавалась как наследие с рождения, пожизненно и посмертно.

Мы отметили внутренние особенности тюркской этнической системы. Далее попробуем рассмотреть структурное строение тюркской этнической системы. Обратим внимание на триальность структуры этнической системы наших предков. Известные учёные отмечают, что по структуре этническая система тюрков из поколения в поколение соблюдала единство структуры, т.е. триальность. По сообщению К.Джалаири империя Огуз кагана была триальной: два крыла и центр (орда) [5, 24].

Триальное строение хуннской этнической системы со всеми ее элементами отметил у хуннов Н.Я.Бичурин [6, 220]. Л.Н.Гумилев считает, что эта триальная форма была заимствована древними тюрками [7, 10], затем империей Чингисхана [8, 168], позже Золотой Ордой [9, 25-32; 10, 25-32 с]. В период возникновения казахского ханства эта система была модифицирована и унифицирована лидерами народа применительно к новым историческим условиям. Поэтому в среде народа этническая система как наследие предков продолжает функционировать по сей день.

Как видим, триальная этническая система – изобретение древности. Поэтому особого внимания заслуживает тот факт, что только казахский народ унаследовал строение традиционной триальной этнической системы предков. Это наследие своего рода дань уважения традициям прапрадедов. В силу особого почитания духовных ценностей предков, казахский народ обрел богатейшее наследие – веками накопленные этнографические, культурные, морально-этические достижения хунно-тюркского мира.

Поэтому тюркские народы признают, что казахи - наследники отцовского дома – «қара шаңырақтың иесі».

Исторически в тюркской среде по мере роста племенных объединений растет влияние и могущество этнического сообщества. Отметим особенность тюркской этнической системы, которая заключалась в незыблемости и в то же время в интенсивном, эволюционно-историческом развитии внутренней структуры. Незыблемая этническая структура имела эффективный внутренний резерв, предполагающий постоянное пополнение рядов демоса. И как только на исторической арене появлялся пассионарный лидер, способный объединить разрозненные племенные объединения – возрождается единый народ, возникает государственность, собственная территория расселения. Эти формальные признаки, зародившегося демоса, обогащаются общим самонаименованием, единством языка и культурных ценностей, общностью этнических атрибутов и символов. История тюркских народов знает много примеров рождения новых империй, роста развития и расцвета. Весь этот процесс развития и формирования строился на фундаменте этнической системы, которая имела особую специфику.

Всё изложенное выше касалось этнической системы. Однако этническая система имеет языковое материальное выражение, коими являются этнонимы. Рассмотрим и эти языковые факты. Как известно, этнонимы являются продуктом эволюционно-исторического развития родоплеменного строя. На заре развития человечества родовой строй рождает этническую систему, которая находит свое языковое выражение в этнических именах. Существовавшие условия на начальном этапе развития человечества неизмеримо актуализировали возникновение и функционирование этнических имен: казах, Уйсин, Канлы, Аргын, Найман, Кышпак, которые были широко употребительны во всех тюркских языках.

Таким образом, тюркская этническая система воплощается в этнических именах и представляет собой иерархическую структуру, которая демонстрирует рост и развитие этнического объединения. В результате изучения тюркских этнонимов и этнической системы установлена ее иерархическая структура, по которой можно судить о рождении и этапах развития тюркского этноса. В исследовании рассматриваются в основном казахские этнонимы, так как в казахском языке в связи с сохранностью этнической системы, этнонимы до настоящего времени функционируют в языке (*см. в приложении таблицу №1*).

Результаты и их обсуждение. Как видим, тюркская этническая система представлена в возрастающей лестничной (*термин Л.Н.Гумилева*) форме: первопредок (ата) > семья-клан (түп, зат, сүйек > род (ру) > племя (тайпа) > племенное объединение (тайпалар бірлестігі) > жузы – крыло, орда (оң канат, сол канат, орда) > народ (ел, ұлыс). Ономастически эта система представлена в следующей схеме: апеллатив-антропоним (имя первопредка) > когنونим (фамильное или клановое имя) > патроним (название рода), геноним (названия племени) > этноним (название племенного объединения) > трионим (название крыла) > демоним (название народа). Определение структурного строения этнической системы позволило уточнить терминологическое обозначение данной структуры и ввести в научный оборот три новых термина: когنونим (в ономастике клан обозначали термином когномен, мы предлагаем традиционную форму когنونим), трионим (исходя из триальности структуры орды предлагается термин трионим), демоним (греческ. demos полноценно применимо к понятию народ) (*Таблица и комментарии к ней являются отправным теоретическим материалом для представленного открытия, т.к. они позволяют полноценно представить исследуемую проблему. Несмотря на то, что в ходе дальнейшего изложения описанные термины не употребляются, их сущность постоянно подразумевается.*)

Выводы. Таким образом, наблюдаем безусловное наличие в тюркском мире этнической системы и ее влияние на этногенез народа. Этническая система имела

иерархическое строение по восходящей, рост и развитие структур обеспечивало самовосполнение рядов. Генезис народа основан на патриархате. Отсюда почитание родителей по отцовской линии, возведенное до культа предков. В этногенезе народа исключительную роль сыграл экзогамный брак, который исключил кровосмешение, обеспечил чистоту генофонда. Полигамия стала источником самовосполнения без инородного вливания. Интенсивное развитие, рост и расцвет народа было возможным в силу функционирования «живой» этнической системы. Генезис казахского народа отличает традиционная «триальная» структура этнической системы.

Список литературы

1. Жандосов Ж. Тень рода - племени над именем твоим (корни коррупции растут из трайбализма)// Караван. 64 (484) 02.03.1998.
2. Мукушев Б. Проклятье разделенного народа // Мегаполис. №12 (20) 28.03.2001.
3. Федотов Б. Нашествие гадалок и целителей // Доживем до понедельника, 2003. №8.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. Ленинград. Гидрометеиздат, 1990. 526 стр.
5. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, Москва. Кристалл; 2003. 326 стр.
6. Гумилев, Л.Н. Хунну. Степная трилогия. Москва. Восточная литература, 1960. 292 стр.
7. Джалаири К. Шежірелер жинағы. Алматы; Қазақстан, 1997. 128 б.
8. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитающих в Средней Азии. Т.1., Москва - Ленинград., изд АН СССР 1950 с 382.
9. Козин С.А. Сокровенное сказание. Москва - Ленинград. Наука. 1941. 300 стр .
10. Митрошкина А.Г. Термин «Золотая Орда». Труды Иркутского гос.ун-та им. Жданова А.А., т. 65, сер. Языкознания, Иркутск, 1968. 25-32 стр.

Referens list:

1. Zhandosov ZH. Ten' roda - plemeni nad imenem tvoim (korni korruptsii rastut iz traybalizma)// Karavan. 64 (484) 02.03.1998.
2. Mukushev B. Proklyat'ye razdelennogo naroda // Megapolis. №12 (20) 28.03.2001.
3. Fedotov B. Nashestviye gadalok i tseliteley // Dozhivem do ponedel'nika, 2003. №8.
4. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera zemli. Leningrad. Gidrometeoizdat, 1990. 526 str.
5. Gumilev L.N. Drevniye tyurki, Moskva. Kristall; 2003. 326 str.
6. Gumilev, L.N. Khunnu. Stepnaya trilogiya. Moskva. Vostochnaya literatura, 1960. 292 str.
7. Dzhalaيري K. Shezhireler zhinağı. Almaty; Kazakstan, 1997. 128 b.
8. Bichurin N.YA. Sobraniye svedeniy o narodakh obitayushchikh v Sredney Azii. T.1., Moskva - Leningrad., izd AN SSSR 1950 s 382.
9. Kozin S.A. Sokrovennoye skazaniye. Moskva - Leningrad. Nauka. 1941. 300 str .
10. Mitroshkina A.G. Termin «Zolotaya Orda». Trudy Irkutskogo gos.un-ta im. Zhdanova A.A., t. 65, ser. Yazykoznaninya, Irkutsk, 1968. 25-32 str.

Түйін: Мақалада қазақ халқының этникалық жүйесі қарастырылады. Қазақ халқының этногенезіне этникалық жүйе қандай әсерін тигізді деген сұраққа жауап беруге талпыныс жасалады. Халықтың қалыптасуы мен даму тарихы кез келген этностың генезисінде көрініс табады. Қазақ халқы рулық-тайпалық жүйеде өсіп, дамыған. Мыңдаған жылдар бойы бұл жүйе өзінің мызғымас күшін жоғалтқан жоқ. Түркі халықтарының ішінде тек қазақ халқы ғана дәстүрлі үштік этникалық жүйені сақтап қалды (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз). Дәл осы этникалық жүйе қазақ халқының этногенезі дамуының аяқтаушы кезеңіне күшті әсерін тигізген этникалық жүйе. Қазақ халқының интенсивті дамуы, өсіп-өркендеуі қазіргі күнге дейін өмір сүріп жатқан «тірі» этникалық жүйенің сақталуының арқасында мүмкін болды. Жүздердің моноұлттың іргетасына

айналғанына ерекше назар аудару қажет. Дәстүрлі үштік этникалық жүйе құрылымында патриархалдық тәртіп ата-бабалар культының пайда болуына ықпал етті. Халық этногенезінде қан тазалығын қамтамасыз етуде неке қатынастарындағы экзогамия және полигамия ерекше орын алады.

Кілт сөздер: ру, этнос, этникалық жүйе, жүздердің үштік жүйесі, халық этногенезі, экзогамия, этнонимдер

Abstract: This paper discusses the ethnic system of the Kazakh people. An attempt is made to answer the question : what impact did the ethnic system have on the ethnogenesis of the Kazakh people? The historical conditions for the formation and development of a people are reflected in the genesis of my ethnic group. The Kazakh people originated and developed under the influence of the standards of the tribal system. For more than one millennium, this system has maintained its inviolability. In the Turkic environment, only the Kazakh people managed to preserve the traditionally trial ethnic system, i.e zhuzes (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз). It was the ethnic system that had a strong influence on the final stage of the ethnogenesis of the Kazakh people. Intensive development, growth and flourishing of the people was possible only due to the functioning of the «live», i.e. operating, functioning ethnic system.

Particular attention should be paid to the fact that zhuzes became the foundation of a monolith – mononation.

The traditional «trial» structure of the structure of the ethnic system of the patriarchal system contributed to the emergence of the cult of ancestors. In the ethnogenesis of the people, an exceptional role was played by the exogamy and polygamy of marriage relations, which ensured the «purity of the ranks».

Keywords: clan, ethnos, ethnic system, trial system of zhuzes, ethnogenesis of the people, exogamy, ethnonyms.

Приложения

Параметры «живой», т.е. действующей, функционирующей этнической системы заключается в следующем:

1) состав этнической системы определяют члены этнических групп, которые являются носителями различных этнических имен;

2) структура этнической системы выстраивается в зависимости от наличия этнических групп, составляющих этническую систему;

3) носители этнического имени знают иерархию своего рода, племени, помнят и чтут имена родов и племен;

4) носители этнического имени придерживаются иерархии этнической системы и по ней выстраивают свою родословную;

5) носители этнического имени знают атрибуты своей этнической системы:

а) флаг (знамя);

б) тамга (знак, клеймо рода или племени);

в) ураны (ключи рода и племени);

г) право первенства на благословение (бата беру) во время празднеств, жертвоприношений и т.п.;

б) носители этнического имени чтут иерархию этнической системы и при проведении обрядов соблюдают право старшинства первопретка;

7) носители этнического имени чтут своих предков по отцовской линии, неукоснительно проводят ежегодно и в период религиозных празднеств обряды жертвоприношения в память о предках;

8) носители этнического имени чтут своих предков по отцовской линии, так как патриархат – есть незабываемая основа патриархального родового строя;

9) носители этнического имени знают исторические предания о своих предках;

10) носители этнического имени неукоснительно соблюдают и придерживаются общепринятых экзогамных брачных отношений;

11) на основе экзогамии, широкое распространение имеет полигамия;

12) носители этнического имени соблюдают и придерживаются общепринятых кровнородственных отношений;

13) наряду с кровнородственными связями, носители этнического имени соблюдают

и придерживаются общепринятых близких отношений по материнской линии и по брачным узам;

14) носители этнического имени группируются в родовые и племенные подразделения;

15) этнические группы формируются в объединения (орды), соблюдая принцип триальной системы;

16) в случае функционирования этнической системы, этнонимы находятся в живом языковом употреблении, они обозначают конкретных лиц существующего этнического организма.

Параметры «мертвой», т.е. бездействующей этнической системы заключается в следующем:

1) в случае отмирания этнической системы народ превращается в безликий социум конгломератного типа;

2) социум с бездействующей, не функционирующей этнической системой отличается тем, что члены общества не группируются в роды, племена и племенные объединения;

3) в социуме, в котором отсутствует этническая система, нет носителей этнического имени;

4) в социуме, в котором отсутствует этническая система, патронимы, генонимы, этнонимы не обозначают конкретных носителей этнического имени;

5) социум с бездействующей, не функционирующей этнической системой отличается тем, что члены общества группируются по принципу соседства в каком-либо квартале населенного пункта, города или по общности ремесел, торговли и т.п.

6) в социуме, в котором отсутствует этническая система, имена предков забыты, члены общества не могут выстроить собственную родословную;

7) в социуме, в котором отсутствует этническая система, функции и атрибуты этнической системы бездействуют;

8) в социуме, в котором отсутствует этническая система, атрибуты и символы этнической системы забыты;

9) в социуме, в котором отсутствует этническая система, иерархия этнической системы и старшинство первопредка никем не учитывается;

10) в социуме, в котором отсутствует этническая система, забыты исторические предания о происхождении родов и племен;

11) в социуме, в котором отсутствует этническая система, нарушаются исторически сложившиеся незыблемые брачные отношения, экзогамия подменяется эндогамией (допускается кровосмешение);

12) в социуме, где отсутствует этническая система, приоритет отдается брачному родству, нежели кровному родству;

13) в социуме, в котором отсутствует этническая система, не признаются коллективные родовые, племенные и т.п. родственные отношения (каждая семья имеет свой узкий круг родственников);

14) в социуме, в котором отсутствует этническая система, «закрытость» подменяется «открытостью», т.е. допускается инородное вкрапление, наблюдается широкое распространение метисации этноса;

в социуме, в котором отсутствует этническая система, нет коллективной собственности на землю, это приводит к индивидуализации общественного сознания, над этноцентризмом верховенствует эгоцентризм.

Схема 1.

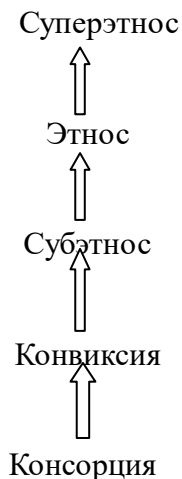

Схема-таблица № 1 - Обозначение тюркской этнической системы в ономастике

Тюркская этническая система	Ономастические термины, соответствующие тюркской этнической системе	Этнические имена (примеры из казахского языка)
народ (ұлыс)	Демоним	Қазақ
крыло (орда, қанат)	Трионим	жүз
племенное объединение (тайпалар бірлестігі)	Этноним	Үйсін
Племя (тайпа)	Геноним	Дулат
Род (ру)	Патроним	Жаныс
Клан (түп, зат, сүйек)	Когноним	Түгелбай
Первопредок (ата)	апеллятив-антропоним	Құдайберді

**ТҮРКІТАНУ
ТЮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY**

ӘОЖ: 81:22 (075.12)

<https://orcid.org/0000-0002-5596-727X>

<https://orcid.org/0000-0002-9125-1248>

Боранбаев С.Р.* , Иманбердиева С.Т.

филолог.ғ.д., доцент «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

«Филология» мамандығының магистранты

М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ТІЛДІҢ ДАМУЫ БАРЫСЫНДАҒЫ СЫРТҚЫ СЕБЕПТЕРДІҢ ӘСЕРІ

Автор - корреспондент: sandybai60@mail.ru

Түйін: Мақалада тілдің дамуы барысындағы сыртқы себептердің әсері мәселесіне зерттеу жүргізілді. Халықтардың тарихи, экономикалық және мәдени байланыстары, өмірдің түрлі саласындағы құбылыстар тілдің сөздік қорына ықпал етіп, түрлі оқиғаларға байланысты сөздерді куә етіп қалдырып отырады. Сол секілді халқымыздың басынан кешірген сан қилы тарихи факторлардың тілімізге тигізген әсері де әр түрлі болған. Түркі тіліне араб элементтерінің енуіне түркілердің ислам дінін қабылдауы едәуір әсер еткендігі сөзсіз. Қыпшақ тілінің негізгі сөздік қоры жалпы түркі тілдеріне ортақ сөздерден тұратындығы белгілі. Ескі, орта және жаңа дәуір түркі тілі фактылары мұны дәлелдейді. Содай-ақ қыпшақ тілінде оңтүстік, яғни оғыз тілдерінің элементтері кездесетіндігі де осыған дейін зерттеушілер тарапынан айтылып келді. Рухани құндылықтарымыз - Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген жазба жәдігерліктер. Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерді қазақ руханиятының қайнар көзі деп тани отырып, тілдік, әдеби тұрғыдан зерделеу - маңызды іс.

Кілт сөздер: түркі тілі, мәдениет, ескерткіштер, қыпшақ және оғыз тілдерінің элементтері, түркітану

Кіріспе. Әлемдегі кез келген тілдің сөздік құрамы, өздерінің ежелден келе жатқан төл сөздерінен және басқа халықтардың тілдерінен енген кірме сөздерден тұратындығы белгілі жәйт. Халықтардың тарихи, экономикалық және мәдени байланыстары, өмірдің түрлі саласындағы құбылыстар тілдің сөздік қорына ықпал етіп, түрлі оқиғаларға байланысты сөздерді куә етіп қалдырып отырады. Сол секілді халқымыздың басынан кешірген сан қилы тарихи факторлардың тілімізге тигізген әсері де әр түрлі болған.

Қ.Мұсаев осыған орай былай дейді: «Когда говорят, что язык представляет собою кладовую истории народа - его носителя, прежде всего имеется в виду лексика, которая непосредственно реагирует на все изменения в жизни народа. Ни фонетика, ни грамматика языка не может показать нам условия жизни народа так полно, как лексика»[1,23].

Түркі тіліне араб элементтерінің енуіне түркілердің ислам дінін қабылдауы едәуір әсер еткендігі сөзсіз. Ислам дінінің түркі топырағына жетуі VIII ғасырда басталғанымен оның кең етек жаюы X ғасырда Қараханиттер мемлекетінің тұсында болды. Бұл дәуірде Таяу және Орта Шығыс халықтарының мәдени өмірінде араб тілі халықаралық тіл қызметін атқарған болатын. Яғни, бір кездері Батыс Еуропа халықтарына латын тілі қандай қызмет атқарса, шығыс халықтары үшін де араб тілі сондай болды. Ал парсы сөздері түркі тайпаларының тіліне араб сөздерінен әлдеқайда ертеректе ене бастағанын тарихи деректер көрсетеді. Б.з.д. VI-IV ғасырларда Қазақстан территориясын мекен еткен сақ тайпаларының солтүстік тобы түркі тілдерінде сөйлесе, оңтүстік тобы көршілес

тайпалармен иран тілі арқылы қарым-қатынас жасаған. Мәдениеті мен өнері дамудың біршама жоғары сатысына жеткен сақ тайпалары Персиямен тығыз қарым-қатынаста болған. Сондай-ақ VII-VIII ғасырларда Зеревшан, Қашқадария ойпатын мекендеген соғды тайпалары да түркі тайпаларымен қоян-қолтық араласып тұрған. М. Қашқари да Шығыс Түркістанның оңтүстігі мен Талас, Шу ойпаттарын мекен еткен соғдылардың екі тілде сөйлейтіндігін атап көрсеткен. Сонымен қатар Тараз бен Аққаланың (Сайрам) тұрғындары секілді Баласағұн қаласының тұрғындары да соғды және түркі тілдерінде сөйлейтіндігін айтады. Демек бұл тарихи деректер парсы сөздерінің түркі тілдеріне ене бастауы араб сөздерінен бұрын болғандығын растайды. Сондай-ақ түркі тілдеріндегі парсы тілінен енген сөздердің дені діни ұғымнан гөрі егін, су шаруашылығына, сауда-саттыққа, құрылыс істеріне, тұрмыстық салт-санаға, әдебиет пен өнерге байланысты. Тіптен ғалымдар парсы тілдерінде едәуір мөлшерде араб элементтерінің бар екендігін және оларды өз бойына әбден сіңіріп төл сөздеріне айналдырып жібергендігін, ал ол сөздердің түркі тілдеріне парсы тілі арқылы енгендігін де айтады. Түркітанудың іргелі бір саласы қыпшақтануға кезінде жеткілікті мән берілмеуімен, енді бірі - осы салада тер төгіп, халық мұрасын игілікке жарата алатын мамандардың мемлекет тарапынан аз дайындалуымен түсіндіріледі ғой деп ойлаймыз[2,14] - деген пікір де бар.

Теориялық талдау. Тілдік құбылыстардың бүгінгі жайын білу үшін, оның өткен күйін білу шарт. Тіліміздегі араб және парсы элементтерінің сырлы тұстарын айқындауда орта ғасыр жазба ескерткіштері таптырмайтын құнды дерек көзі екендігі даусыз. Қолжазбаның негізгі мазмұны ислам дінінің шарттары мен иман негіздері болғандықтан да араб сөздерінің едәуір мөлшерде болуы заңды құбылыс. Қолжазба тіліндегі араб сөздеріне лингвистикалық түсініктеме бере отырып оларды өз ішінде бірнеше мағыналық топтарға топтасуға болады. Біз бұл жерде тек адам аттарына қатысты бірнеше сөзге лингвистикалық талдау беруді жөн көріп отырмыз.

‘Абдуллаһ **عبدالله** - жалқы есім; **‘Абдуллаһдан** **عبداللهن** «хабар вирилди» **‘Абдуллаһдан** Омароғлы (*Хабар берілді Омарұлы Абдуллаһтан*). Абдуллаһ ибн Омар. Ғалым сахаба. Ғықықшы және хадисші. Пайғамбарымыздың (с.ғ.у) екінші сахабасы Омар бин Хаттабтың ұлы. Сөздің өзі арабша **‘абд** (құл) және **иләһ** (тәңір) сөздерінің бірігуінен қалыптасқан. Яғни *«Тәңірдің құлы»* деген лексикалық мағына береді. Түркі тілдерінің барлығына дерлік енген сөз. Қазақ тілінің артикуляциялық базасына жат болып саналатын арабшадағы «ع» және «و» дыбыстары кейде түсіріліп, ал кейде орнын басқа дыбыстар ауыстыратын болғандықтан, тілімізде осы сөздің **Абдулла**, **Әбділдә**, **Әбділдә**, **Ғабдулла**, **Қабдолла**, **Қабдылла** т.б сияқты бірнеше аллофондары кездеседі.

‘Иса **عيسى** – Жалқы есім; **‘Исайа** **عيسن يه** «дахы **‘Исайа** виргән савабы» (*және Исаға берген сауапты*). Төрт үлкен пайғамбардың бірі. Яхуди (еврей) халқына жіберілген пайғамбар. Оған уаһи арқылы інжіл кітабы түсірілген. Бұл есім мұсылман түркі халықтарының барлығында кездеседі. **ҚБ:** *‘Иса* (*Иисус, ДТС; 213*) [3,61]; **ГТ, ҚФ:** *‘Иса*; Кітаби тіліміз бен діни туындыларда **Ғайса** формасында да ұшырасады. Арабша кірме сөздердегі **з/θ** заңдылығы жөнінде жоғарыда баяндалды.

‘Али - **علي** - Али. «хабар вирилди **‘Алидән** **Абиталибоғлы**» (*Хабар берілді Әбутәліпұлы Алиден*). Али бин Абуәліп. Пайғамбарымыз Мұхаммәдтің (ғ.с.) немере інісі, күйәу баласы, сенімді серігі және төртінші халифасы. **Али**- *«биік, сұңғақ»* деген мағына береді. Кісі есімі ретінде қазіргі түркі тілдерінің барлығында дерлік кездеседі. Қазақ тілінде жоғарыда атап өткен заңдылықтар негізінде **Али**, **Әлі**, **Ғали** деген фонетикалық варианттары кездеседі. Сондай-ақ **Әлібек**, **Әліби**, **Сапарәлі**, **Түрдәлі**, **Шералы**, **Серғали** секілді көптеген күрделі кісі есімдері құрамынан да көреміз.

Әби Бәкір **أبي بكر** - Жалқы есім. «бу дәлил бирлә хабар вирилди **Әби Бәкр** **сыддықдан**» (*бұл дәлелмен хабар берілді Әбу Бәкір сыддықтан*). Мұхаммед (ғ.с) пайғамбарға тұңғыш иман келтірген, исламды тұңғыш қабылдаған ер кісі. Ең жақын досы және бірінші халифасы. Есімнің өзі *«Бәкірдің (тайлақтың) әкесі»* деген лексикалық

мағына береді. Түркі тілдерінің барлығында кісі есімі ретінде кездеседі. Тілімізде «Әубәкір, Әбуәкір» деген есімдер жиі ұшырасады.

Әби Йусуф **أَبِيُوسُفٍ** – жалқы есім; «ол **Әби Йусуф** аңды амали адлу кітабында» (ол **Әбу Йусуф** еске алды «айтты» амали атты кітабында). «**Әби Йусуф** қатында дахы Мухаммәд қатында» (**Әбу Юсуф және Мұхаммед қасында /пікірінше/**). Ислам ғалымы. Әбу Ханифаның мүжтәхид (реформатор) дәрежесіне жеткен атақты шәкірттерінің бірі. «**Жүсіптің әкесі**» деген мағынаға келеді. «Йусуф» есімі барлық түркі тілдерінде кездеседі. Қазақ тілінде де **Жүсіп** есімі көп қолданылатын кісі есімдерінің бірі. Сондай-ақ **Жүсіп, Үсіп, Нүсіп, Түсіп** секілді бірнеше фонетикалық варианттары кездеседі.

Әби Ханифә **أَبِيْحَنِيفَةَ** - жалқы есім; «фарздур **Әби Хәнифә** қатында» (**Әбу Ханифа** қасында /пікірінше/ *парыз*); «намазуң ижиндә дәгүлдүр **Әби Ханифә** қатында» (*намаздың ішінде емес Әбу Ханифа пікірінше*). Имам Ағзам Әбу Ханифа, әллі сүннәттің 4 имамының бірі. Ханефи ағымының (мәзхәбінің) құрушысы. Толық аты-жөні Нұғман ибн Сәбит. Ханиф - «нағыз, шын, шынайы» деген мағына береді. Қазақ тілінде сөз басындағы **х** (**ح**) дыбысы түсірілген және орнын **қ** дыбысына алмастырған **Қанапия, Әнәпия** деген кісі есімдері қолданылады.

Ибраһим **إِبْرَاهِيمَ** - жалқы есім; «**Тәңри Тағала** виргәй ана **Ибраһимә** виргән савабы» (*Тәңір Тағала берсін оған Ибраһимге берген сауапты*). Құран Кәрімде аты кездесетін, «үлүлазм» деп аталатын алты үлкен пайғамбардың бірі. Келдани қауымына пайғамбар болған. Жалпы «Ибраһим» есімі түркі тілдерінің барлығында кездеседі. Қазақ тілінде де түрлі фонетикалық өзгерістерге ұшырап, **Ибраһим, Ибрагим, Ибрахим, Ыбырайым, Ыбырай, Ибрәкім** сияқты бірнеше варианттары қалыптасқан.

Нәтижелер мен талқылау. Қыпшақ тілінің негізгі сөздік қоры жалпы түркі тілдеріне ортақ сөздерден тұратындығы белгілі. Ескі, орта және жаңа дәуір түркі тілі фактылары мұны дәлелдейді. Содай-ақ қыпшақ тілінде оңтүстік, яғни оғыз тілдерінің элементтері кездесетіндігі де осыған дейін зерттеушілер тарапынан айтылып келді. Әсіресе мәмлүк аймағында XV ғасырдан бастап Анатолия түріктерімен саяси және мәдени байланыстардың дамуы, Мәмлүктер мемлекетінде Османлылардың ықпалының артуы және Мысырдың Османлылардың қол астына өтуі салдарынан әрі лексикалық қоры, әрі грамматикалық құрылысы жағынан оғыз элементтері басым бір мәмлүк қыпшақ тілі пайда болды.

Солардың негізгілерінің қатарына жазба деректерді дәуірлей отырып, жаңа мәліметтерге қол жеткізе алу болып табылады. Осыған орай, бұрынғы қол жеткізілген азды-көпті жетістіктеріміз жалпы «көне түркі мәденеті» аясында қаралып келсе, қазіргі уақытта «көне түркі, ескі түркі», яғни алғашқы VI-X және кейінгі X-XV орта ғасырлар аралығы сияқты және т.б. ұғымдар сахнаға шықты. Сонымен қатар нақты археологиялық, нарративтік дереккөздер мәліметтеріне орай жаңа ұғымдармен, танымдармен толықты [4,12] және мұндай іс-шаралардың ұдайы жалғасын тауып отыруы мүдделі қажеттіліктердің бірі.

Жер бетіндегі кез-келген халықтың қолданыстағы тілі өзінің өміршең өркениетімен ажырамас байланыста екендігі белгілі, бірақ оның грамматикалық заңдылықтары мен формаларының даму заңдылығын сол деңгейде қарастыру, немесе соның айналасында шешім қабылдау ғылыми көпшілік тарапынан қолдау таппаса керек. Халықтың тарихында болып жатқан өзгерістердің көп бөлігі тілдің даму тарихына ықпал ете бермейді. Өйткені, тілдің даму жолының заңдылықтары өзгеше. Тілдің даму барысындағы сыртқы себептерді географиялық ортаға қатыстыра отырып Ф. де Соссюр сыртқы және ішкі лингвистиканың өзара өте тығыз әрі қарама-қайшылықты байланысына тоқтала отырып, географиялық фактор тілдің өмір сүруімен қаншалықты тығыз байланысты болғанымен, оның ішкі құрылысына ешқандай әсер етпейтіндігін сөз етеді. Сол себепті мұндай жағдайда тіл өзгерістерге ұшырағанымен өзінің тілдік қасиеттерін сақтап қалатындығына күмән келтіруге болмайды.

Түп-төркіні арысы Орал-Алтай, берісі көне түркі тілі болып табылатын қазіргі қазақ тілінің өз алдына бөлініп, қалыптасу тарихындағы белесті, маңызды кезеңдерінің бірі Х-ХVғғ., яғни кейінгі орта ғасырлар дәуірі. Түркітанушы, академик Б.Е. Көмековтің пікіріне қарағанда кейінгі орта ғасырларда «Дешті-Қыпшақ» аумағында болып өткен тарихи оқиғалардың нәтижесінде осы аймақтарды мекен-жай еткен түркі халықтары өкілдерінің әлемнің түкпір-түкпіріне шашырай орналасуы «Дала мәдениеті» танымына жаңа көзқарас қалыптастырды. Соған орай көне жадыгерліктерде «Тұран, Түркі даласы» атауымен қоса «Қыпшақтар, Қыпшақ даласы» [5,11] ұғымдары кеңінен қолданыла бастады.

Қорытынды. Рухани құндылықтарымыз - Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген жазба жәдігерліктер. Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерді қазақ руханиятының қайнар көзі деп тани отырып, тілдік, әдеби тұрғыдан зерделеу - маңызды іс [6, 37].

Әр тілдің өзіндік даму процесі барысында өзгерістерге ұшырап отыруы заңды құбылыс, оның үстіне салыстырылып отырған тілдердің арасын жүздеген жылдардың бөліп жатқаны тағы бар. Қалай болғанда да өз дәуірінде Еуразияның апайтөс даласында, Дунайдан Алтайға дейінгі аралықта халықаралық тіл қызметін атқарған қыпшақ тілінің аймақтық ерекшеліктері болғанымен, олардың негізі бір, тілдік құбылыстары ортақтығын және қазіргі қыпшақ тілдерімен генетикалық сабақтастығын тағдыр тәлкегімен түрлі дәуірлерде, түрлі әліпбилермен хатталып жеткен жазба дүниелерге жан-жақты, тиянақты зерттеулер жүргізу нәтижесінде нақтылап, айқындауға қол жеткізуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мусаев К. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении «Наука», Москва, 1975
2. Боранбаев С. «Түрік және қыпшақ тілінің туыстығы туралы жинақ» жазба ескерткішінің тілі (XIII-XVғғ). Шымкент, 2005.
3. Древнетюркский словарь. Москва-Ленинград. 1969
4. Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабском словаре», Алма-Ата, 1970.
5. Кумеков Б.Е. Некоторые итоги и проблемы кыпчакovedения. Евразийское сообщество. Алматы, 1997.
6. Сабыр М.Б. Алтын Орда жазба ескерткіштері - ұлттың рухани мұрасы// «Алтын Орда жазба ескерткіштері - ұлт руханиятының негізі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Шымкент, 2020.

Reference liste:

1. Musaev K. Leksika tyurkskih yazikov v sravnitel'nom osveshchenii «Nauka», Moskva, 1975
2. Boranbaev S. «Turik zhane qypshaq tilinin tuystıgı turalı jinaq» jazba eskertkishinin tili (XIII-XVg). Shımkent, 2005.
3. Drevnetyurkskiy slovar. Moskva-Lenigrad. 1969
4. Kurıshzhanov A.K. Issledovanie po leksike starokıpçakskogo pismennogo pamyatnika XIII v. «Tyurksko-arabskom slovare», Alma-Ata, 1970.
5. Kumekov B.E. Nekotorie itogi i problemi kıptchakovedeniya. Evraziyskoe soobshchestvo. Almatı, 1997.
6. Sabır M.B. Altın Orda jazba eskertkishteri - ultın ruhani murası// «Altın Orda jazba eskertkishteri - ult ruhaniyatının negizi» attı halıqaralıq ғылыми-практикалық konferenciya materialdarı. Shımkent, 2020.

Аннотация: В статье проведено исследование проблемы влияния внешних причин при развитии языка. Исторические, экономические и культурные связи народов, явления в различных сферах жизни влияют на словарный запас языка, оставляя слова свидетелями различных событий.

Кроме того, влияние различных исторических факторов, переживаемых нашим народом, на наш язык было различным. Несомненно, значительное влияние на проникновение арабских элементов в тюркский язык оказало принятие тюрками ислама. Известно, что основной словарный запас кипчакского языка состоит из слов, общих для тюркских языков. Об этом свидетельствуют факты тюркского языка старой, средней и новой эпохи. Ранее исследователи отмечали, что в кипчакском языке встречаются элементы южных, то есть огузских языков. Наши духовные ценности-священные писания эпохи Золотой Орды. Изучение памятников, написанных на древнем кипчакском языке, как источника казахской духовности, с языковой, литературной точки зрения - важное дело.

Ключевые слова: тюркский язык, культура, памятники, элементы кипчакского и Огузского языков, тюркология

Abstract: The article conducted a study of the influence of external causes in the course of language development. Historical, economic and cultural ties of peoples, phenomena in various spheres of life contribute to the vocabulary of the language, leaving the words associated with various events as witnesses. In addition, the influence of historical factors on the language of our people was different. Undoubtedly, the penetration of Arabic elements into the Turkic language was significantly influenced by the adoption of Islam by the Turks. It is known that the basic vocabulary of the Kipchak language consists of words common to common Turkic languages. The facts of the Turkic language of the old, middle and New ages prove this. It was also noted by researchers that in the Kipchak language there are elements of the Southern, that is, Oguz languages. Our spiritual values are written relics that were born in the era of the Golden Horde. It is important to study the monuments written in the ancient Kipchak language from a linguistic and literary point of view, recognizing them as sources of Kazakh spirituality.

Keywords: Turkic language, culture, monuments, elements of Kipchak and Oguz languages, Turkology

**МӘДЕНИЕТТАНУ
КУЛЬТУРОЛОГИЯ
CULTURAL STUDIES**

УДК: 37.01.44

<https://orcid.org/0000-0002-9550-9277>

Мамедов Ф.Т.

д.ист.н., профессор кафедры «История» Академии Государственного
Управления при Президенте АР.

Вице-президент Международной гуманитарной академии «Европа-Азия»,
иностраный член РАЕН, почетный член ВАС, академик МАГИ, МАНПИР, МАПСН, МГА,
член Общественного совета при МОН АР. Баку, Азербайджан

**КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

Автор-корреспондент: fuadtm7@gmail.com

Аннотация: Статья исследует вопросы актуальности разработки и реализации конкурентноспособных инновационных национальных программ и проектов. История свидетельствует о том, что образование всегда служило стратегическим институтом формирования духовной культуры человечества. Культурологический взгляд на историю мировой культуры показывает, что, как система обучения и воспитания личности, образование является процессом формирования духовной культуры человека - его знаний, умений, организованности, нравственности и созидательной деятельности. Оно служит способом передачи накопленных человечеством знаний, опыта, духовных ценностей и норм новым поколениям. При этом, как совокупность полученных человеком знаний, умений, организованности, нравственных установок и опыта созидательной деятельности, образование призвано обеспечивать компетентность личности, т.е. ее полное соответствие занимаемой должности. Стратегия образования предполагает системный культурологический анализ человеческих, научных, образовательных, технических, информационных, организационных, финансовых, правовых, просветительских и других ресурсов - для производства конкурентноспособного человеческого капитала.

Ключевые слова: концепция образования, культурологический подход, конкурентноспособные национальные программы, реформы в образовании.

Введение. В условиях углубляющегося цивилизационного кризиса только высокая духовная культура может спасти мир от хаоса и разрушения. Исходя из этого постулата, очевидна актуальность разработки и реализации конкурентноспособных инновационных национальных концепций, программ и проектов, нацеленных на прогрессивные культурологические реформы государственной системы науки, образования и просвещения в постсоветских странах, отвечающих вызовам времени.

Новые возможности для поиска инновационных решений, основанных на выявлении закономерностей и особенностей развития образования различных народов на разных этапах истории человечества, открывает системный культурологический анализ истории мировой культуры и цивилизации. Он помогает творческому использованию богатейшего опыта организации и развития системы образования таких стран Востока и Запада как Шумер и Вавилон, Египет, Китай, Индия, Япония, Германия, Великобритания, Франция, Швеция, Дания, Финляндия, Сингапур, Иран, Турция и другие страны Мусульманского Востока. Актуальное значение имеет обращение к богатейшему опыту образования эпохи Возрождения и Просвещения, периода буржуазных революций в Европе, а также - к опыту в развитии мирового образования, накопленному международной деятельностью ЮНЕСКО.

Исходя из этого опыта, представляется своевременным и целесообразным внедрение в систему национального образования Казахстана ряда наукоемких культурологических инноваций, призванных обеспечить устойчивое, конкурентоспособное и безопасное развитие казахского общества и государства.

Теоретический анализ. История свидетельствует о том, что образование всегда служило стратегическим институтом формирования духовной культуры человечества. Оно рассматривалось не только как средство развития человека, но и как результат его усилий, продолжающихся в течение всей его жизни [1,18].

Системный культурологический анализ истории мировой культуры и цивилизации показывает, что хорошо образованный и обладающий высоким интеллектом, гуманизмом и патриотизмом человек является основным капиталом как духовного, так и материального производства, главным национальным богатством современных государств. Между тем, сходя из диалектики жизни, этот важнейший социальный институт культуры требует постоянного совершенствования, осуществления перманентных культурологических реформ, повышающих эффективность и качество национального образования в соответствии с международными стандартами [2,12] и нормами, а также вызовами времени. Понимание этого требует постоянного распространения универсальных культурологических знаний путем введения дополнительного культурологического образования и просвещения на всех уровнях системы национального образования, начиная с детских садов и кончая системой подготовки и переподготовки специалистов и ученых.

С начала третьего тысячелетия проблемы повышения уровня и качества образования людей находятся в центре внимания национальных государств, ученых, педагогов, просветителей, политиков и мирового сообщества в целом. В наши дни наукоемкое образование и просвещение, включающее универсальные культурологические знания стало настоятельным требованием времени.

6 сентября 2016 был опубликован Всемирный доклад ЮНЕСКО [3,96] по мониторингу образования (Global Education Monitoring Report)[2a,56-57]. В нем было показано, как образование может содействовать прогрессу в достижении всего комплекса глобальных целей, установленных в новой Повестке дня в области устойчивого развития на период до 2030 года.

В докладе было подчеркнуто, что «для реализации имеющегося потенциала и соответствия уровню проблем, с которыми сегодня сталкивается человечество и планета в целом, сфера образования нуждается в серьезных реформах». При этом был сделан акцент на важность достижения высоких темпов преобразований, так как в противном случае «планы по достижению мировым сообществом целей в области устойчивого развития к 2030 году могут быть реализованы с 50-летним опозданием».

Генеральный директор ЮНЕСКО Ирина Бокова обратила внимание на необходимость радикальным образом изменить представление в мире о роли образования в человеческом развитии, как фактора повышения благополучия людей и построения лучшего будущего планеты. Она подчеркнула, что современное образование должно совершенствоваться, учитывать «происхождение, самобытность и способности учащихся, содействовать формированию у людей правильных ценностных установок и профессиональных навыков, которые станут залогом устойчивого инклюзивного экономического роста и мирной совместной жизни» [1a,26].

Культурологический взгляд на историю мировой культуры показывает, что, как система обучения и воспитания личности, образование является процессом формирования духовной культуры человека - его знаний, умений, организованности, нравственности и созидательной деятельности. Оно служит способом передачи накопленных человечеством знаний, опыта, духовных ценностей и норм новым поколениям. При этом, как совокупность полученных человеком знаний, умений, организованности, нравственных

установок и опыта созидательной деятельности, образование призвано обеспечивать компетентность личности, т.е. ее полное соответствие занимаемой должности. От полученного институциональным путем образования или самообразования в определенной степени зависит и характер личности, который во многом является одной из особенностей ее врожденных качеств, влияющих на судьбу.

Для того чтобы понять стратегическую важность образования, как феномена культуры, для государственного строительства и управления, достаточно вспомнить результаты т.н. «белой революции» - программы реформ, которую проводил Шахиншах Мухаммед Рза Пехлеви в Иране в 60-70-е годы прошлого века. Основной целью реформы было улучшение благосостояния иранского народа. Для ее достижения была осуществлена аграрная реформа, ликвидировалась неграмотность, и были предприняты шаги по эмансипации женщин, предоставлению им избирательных прав. Однако нам неизвестно, что было сделано для развития интеллектуальной культуры народа, что было предпринято в области приоритетного развития таких флагманов духовной культуры как наука и образование, которыми обеспечивается жизнеспособность, конкурентоспособность и безопасность национального развития. В частности, какие реформы были осуществлены в области светского образования и просвещения иранского народа в соответствии с требованиями времени?

Безусловно, в крахе шахского режима в Иране с характерными для него явлениями деструктивизма и тирании, сыграл роль целый ряд факторов. Это и утрата связи шаха с народом, и отсутствие политического диалога, и слишком позднее понимание необходимости и обещание установления социальной справедливости, упразднения тирании, утверждения воли народа.

Однако, пожалуй, одной из фундаментальных причин было отсутствие в монархической культуре государственности и государственного управления Ирана культурологического системного подхода, обеспечивающего гармоничное и безопасное развитие «двух крыльев» духовной культуры народа – интеллектуальной и нравственной. Вследствие нарушения гармонии «двух крыльев» и баланса интересов различных категорий народа, обеспечивающих социально-политическую стабильность общества, произошло углубление социально-культурной поляризации общества и возникли предпосылки для интеллектуальной неготовности масс к прогрессивным политическим реформам. В конечном счете, это привело к краху монархической государственной системы и всеобщему обращению народа к религиозной культуре, признанной им как единственный инструмент национального спасения.

Пожалуй, предотвратить национальную катастрофу могло бы помочь широкое культурологическое образование и просвещение народа, аккультурация масс и инкультурация личностей, формирование и развитие общества высококультурных людей, как основы и движущей силы человеческого капитала иранского государства.

При этом, рассматривая известную историческую дилемму о «природосообразности» и «культуросообразности» в обучении, заметим, что результат образования во многом зависит не только от государственной политики, условий учебного процесса, профессионализма и педагогической культуры преподавателей, качества литературы, благоприятного климата в семье и школе, но и от природных способностей и дарований детей и молодежи, интереса к добровольно выбранной будущей специальности, силы воли и трудолюбия. Опыт Японии, США и стран Западной Европы показывает, что определяющее значение для получения наиболее высоких результатов образования имеет природосообразный подход, отдающий предпочтение природным способностям человека, обусловленным его генетическим материалом. Такое видение особенностей образования, обоснованное Марком Квинтилианом, Яном Коменским, Джоном Локком, Иоганном Песталоцци, Адольфом Дистервегом, Константином Ушинским и другими, предполагает индивидуальный подход к отбору учащихся в школе,

в зависимости от их природных способностей и дарований, развитие выявленных способностей в соответствии с потребностями и возможностями национального развития, с учетом личных предпочтений и особенностей учащегося.

Результаты и обсуждение. Ценность образования как флагамена духовной культуры трудно переоценить. Чтобы оценить его стратегическую роль в становлении и развитии человечества, достаточно взглянуть на основные пути, достижения и закономерности развития мирового сообщества с древнейших времен до наших дней [16,121-128].

Системный культурологический анализ этих и других материалов, отражающих историю мирового образования, закономерности и современные тенденции его развития, показывает, что эффективность и качество системы образования во многом определяется:

- Профессиональной компетентностью, ответственностью, культурой и результатами труда преподавателей.

- Научно-инновационным содержанием учебных программ.

- Введением дополнительного культурологического образования и просвещения.

- Хорошим материально-техническим обеспечением учебных процессов.

- Культурой управления руководителей и работников образования.

- Принципами и критериями подбора кадров и оценки качества педагогического труда.

- Системой культурологической подготовки и переподготовки педагогических кадров.

- Системой аттестации руководителей и работников учреждений образования.

- Индивидуальной мотивацией педагогической деятельности, основанной на результатах труда.

- Финансовым и правовым обеспечением учебных процессов, ориентированных на стандарты и технологии образования ведущих вузов мира.

- Обеспечением соответствия уровня материального благосостояния ученых и педагогов их социальной ценности для общества и конкретным результатам труда.

Исходя из результатов этого анализа, с учетом меняющихся потребностей развития казахского общества и вызовов глобализации, в целях повышения качества образования в Республике Казахстан представляется целесообразным:

- Во всей системе национального образования ввести дополнительное культурологическое образование и систему тренингов для персонала государственных учреждений и гражданского общества, включая руководителей детских садов, учебных заведений, учителей, журналистов, политиков, управленцев, экономистов, юристов и других специалистов.

- Разработать и реализовать национальный проект «Высококультурный педагог, как стратегический возобновляемый ресурс устойчивого национального развития», нацеленный на повышение компетентности и авторитета педагогов, развитие конкурентоспособного человеческого капитала.

- Внести на рассмотрение Милли Меджлиса проект «Закона об интеллектуальной культуре», повышающий социальный статус интеллектуального труда и целевое финансирование образования и науки, открывающий новые возможности для прогрессивных трансформаций в Республике Казахстан.

- В целях аккультурации и инкультурации граждан республики путем распространения в обществе универсальных культурологических знаний, организовать перманентное культурологическое просвещение для различных категорий населения – женщин, глав семей, детей, молодежи, старшего поколения.

- Ввести культуроведение в детских садах, средних и средних специальных школах.

- Ввести в семьях и школах систему меритократического воспитания детей и молодежи.

- Открыть экспериментальную культурологическую школу и детский сад.

- Открыть кафедры культурологии во всех вузах республики.
- В целях подготовки кадров культурологов для системы образования и науки, учредить при министерствах культуры и образования Казахскую академию культурологии, и создать Республиканский междисциплинарный совет по защите диссертаций по истории и теории национальной и мировой культуры [За,289-292].
- Создать при Министерстве образования Совет по культурологической экспертизе программ, проектов решений в области образования.

Выводы. Таким образом, исходя из системного подхода к затронутым выше проблемам развития духовной культуры и вызовов времени, представляется актуальной национальной и международной задачей дальнейшее совершенствование интеллектуальной и этической культуры граждан. Одной из возможных форм реализации этой стратегической задачи может стать организация Международного казахского культурологического научно-образовательного центра. Цели, программы, проекты и планы центра, принципы и критерии его деятельности должны служить формированию, развитию и воспроизводству высококультурных казахов и достойных граждан, как части стратегического возобновляемого национального ресурса, дра конкурентоспособного человеческого капитала и главной движущей силы устойчивого и безопасного развития страны.

Совершенствованию системы национального образования могут способствовать, разработанные Ассоциацией культуры Азербайджана «Симург», универсальные культурологические постулаты устойчивого развития, отвечающие интересам прогрессивной трансформации человеческого капитала государства и гуманитарной безопасности человечества. Они предполагают переход: от противоречий - к гармонии и согласованию интересов; от некомпетентного управления - к профессионализму и ответственности; от власти должности - к власти знаний и этики; от соперничества и манипулирования - к солидарности и сотрудничеству; от этнической и религиозной идентичности - к гражданской культурной идентичности; от демократической - к преимущественно меритократической культуре управления. В качестве научных принципов управления развитием национального образования могут быть использованы: стратегия, технология, этика, социология и эстетика.

Стратегия образования предполагает системный культурологический анализ человеческих, научных, образовательных, технических, информационных, организационных, финансовых, правовых, просветительских и других ресурсов - для производства конкурентоспособного человеческого капитала. Технология образования предполагает творческое использование достижений мировой культуры и образования, стандартов и технологий обучения ведущих вузов Запада и Востока, а также собственных нововведений, учитывающих традиционные ценности азербайджанской культуры. Этика образования предполагает формирование благоприятного психологического климата и объединение усилий коллективов педагогических учреждений для наиболее эффективного решения поставленных задач, связанных с культурой труда и управления, производством высококвалифицированных специалистов, личностей и лидеров разных уровней, высококультурных азербайджанцев, составляющих ядро национального человеческого капитала.

Социология образования предполагает обеспечение продуктивного сотрудничества научно-педагогических коллективов и отдельных специалистов как внутри страны, так и в международном пространстве, способствующего прогрессу национального образования, развитию его жизнеспособности, креативности, устойчивости и конкурентоспособности. Эстетика образования предполагает совершенствование внешних форм и структур национального образования в соответствии развитием и изменением его содержания, в целях обеспечения востребованности образования в общественном сознании народа,

растущего понимания ценности науки, образования и просвещения, как неперемennого условия успешного человеческого и национального развития.

Следует подчеркнуть, что повышение качества и эффективности национального образования в Республике Казахстан предполагает отказ от узкого советского понимания духовной культуры как «надстройки над экономикой», преимущественно как литературы, искусства, норм этики и культурного наследия, ограничивающего возможности национального развития. Необходимо введение в практику образования нового научного подхода к пониманию культуры как целостной социальной системы, созданной умом, душой и трудом человека, ибо узкий подход к пониманию культуры препятствует использованию ее неограниченных преобразовательных возможностей как универсального креативного фактора человеческой жизнедеятельности, главными движущими силами которой являются наука, образование и просвещение. При этом заметим, что неперемennым индикатором эффективности и качества образования служит его наукоемкость, без которой невозможен общественный прогресс, рост благосостояния народа, устойчивое, конкурентоспособное и безопасное развитие государства.

Совершенствование системы образования в Республике Казахстан на основе достижений мировой цивилизации, современной культурологии и педагогики, национальной идеологии, меняющихся потребностей национального развития и вызовов времени, откроет новые возможности устойчивого развития страны в условиях цивилизационного кризиса.

Список литературы:

1. Мамедов Ф. Культурология как путь к эффективной жизнедеятельности. определения, формулы, концепции культуры отдельные статьи, доклады, выступления. Издательско-полиграфического дома «Абилов, Зейналов и сыновья». Баку 2006. 577 стр.
2. Мамедов Ф. Культура управления опыт зарубежных стран. 2-е, дополненное издание учебное пособие. Государственная академия управления при президенте азербайджанской республики Ассоциация культуры Азербайджана «Симург» Баку, 2013. 778 стр.
3. Мамедов Ф. Культурология: ответы на вызовы XXI века. Казань. центр инновационных технологий 2019. 479 стр.

Reference liste:

1. Mamedov F. Kulturologiya kak put k effektivnoy zhiznedeyatel'nosti. opredeleniya, formuly, kontseptsii kultury otdelnyye stat'i, doklady, vystuplenii. Izdatelsko-poligraficheskogo doma «Abilov, Zeinalov i synovya». Baku 2006. 577 str.
2. Mamedov F. Kultura upravleniya opyt zarubezhnykh stran. 2-ye, dopolnennoye izdaniye uchebnoye posobiye. Gosudarstvennaya akademiya upravleniya pri presidente azerbaydzhanskoj respubliky Assotsiatsiya kul'tury Azerbaydzhana «Simurg» Baku, 2013. 778 str.
3. Mamedov F. Kulturologiya: otvety na vyzovy XXI veka. Kazan'. tsentr innovatsionnykh tekhnologiy 2019. 479 str.

Түйін: Мақала бәсекеге қабілетті инновациялық ұлттық бағдарламалар мен жобаларды әзірлеу мен іске асырудың өзектілігі мәселелерін зерттейді. Тарих Білім әрқашан адамзаттың рухани мәдениетін қалыптастырудың стратегиялық институты ретінде қызмет еткендігін көрсетеді. Әлемдік мәдениет тарихына мәдени көзқарас тұлғаны оқыту мен тәрбиелеу жүйесі ретінде білім адамның рухани мәдениетін - оның білімін, дағдыларын, ұйымшылдығын, адамгершілігі мен жасампаз қызметін қалыптастыру процесі екенін көрсетеді. Бұл адамзат жинаған білімді, тәжірибені, рухани құндылықтар мен нормаларды жаңа ұрпаққа беру тәсілі ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, адам алған білімнің, дағдылардың, ұйымшылдықтың, адамгершілік көзқарастардың және шығармашылық іс-әрекеттің тәжірибесінің жиынтығы ретінде

Білім жеке тұлғаның құзыреттілігін, яғни оның атқаратын қызметіне толық сәйкестігін қамтамасыз етуге арналған. Білім беру стратегиясы бәсекеге қабілетті адами капиталды өндіру үшін адами, ғылыми, білім беру, техникалық, ақпараттық, ұйымдастырушылық, қаржылық, құқықтық, ағартушылық және басқа ресурстарды жүйелі мәдени талдауды қамтиды.

Кілт сөздер: білім беру тұжырымдамасы, мәдениеттану тәсілі, бәсекеге қабілетті ұлттық бағдарламалар, білім берудегі реформалар.

Abstract: The article examines the relevance of the development and implementation of competitive innovative national programs and projects. History shows that education has always served as a strategic institution for the formation of the spiritual culture of mankind. A culturological view of the history of world culture shows that, as a system of personal education and upbringing, education is a process of forming a person's spiritual culture - his knowledge, skills, organization, morality and creative activity. It serves as a way to transfer the accumulated knowledge, experience, spiritual values and norms of mankind to new generations. At the same time, as a set of knowledge acquired by a person, skills, organization, moral attitudes and experience of creative activity, education is designed to ensure the competence of the individual, i.e. its full compliance with the position. The education strategy involves a systematic cultural analysis of human, scientific, educational, technical, informational, organizational, financial, legal, educational and other resources - for the production of competitive human capital.

Keywords: the concept of education, cultural approach, competitive national programs, reforms in education.

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСАЯСИ ЖӘНЕ
ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРІ
ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
ETHNOPOLITICAL AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES
OF MODERN KAZAKHSTAN**

УДК: 94: 339(574.5)

<https://orcid.org/0000-0002-5952-703X>

<https://orcid.org/0000-0001-7667-0383>

<https://orcid.org/0000-0002-2739-0905>

¹Жусупова А., ²Калашникова Н.П.*, ³Бурибаева М.А.

¹к.полит.н., Eurasian center for people management. Алматы, Казахстан,

²д.полит.н., профессор, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева. Астана, Казахстан,

³к.филолог.н., Кызылординский университет имени Коркыт Ата. Кызылорда, Казахстан

**ТРАДИЦИИ ШЕЛКОВОГО ПУТИ:
СОВРЕМЕННЫЕ ЭТНО- И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
(НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОГО РЕГИОНА)**

*Автор-корреспондент: nerush50@mail.ru

¹«This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14870265)»

Аннотация: В процессе изучения современного казахстанского общества в первую очередь бросается в глаза разница в ценностных установках, ориентирах представителей разных этносов, проживающих в Казахстане. Казахи составляют большую часть населения страны, тем не менее о казахах нельзя говорить как о некоей однородной группе.

В рамках настоящей статьи представлены этно- и социокультурные особенности современного населения Южного региона Казахстана, который имеет ряд уникальных характеристик, отличающих его от других регионов страны. В их числе не только социально-экономические особенности, такие, как большая моноэтничность и густонаселенность региона, но и социокультурные. Так, расхожей является точка зрения о том, что именно в Южном регионе страны больше, чем в других регионах страны, сохранились элементы традиционной национальной культуры. При этом сохранение культурного наследия имеет сегодня особое значение как ресурс, который в современных глобализационных процессах, позволяет гражданам сохранить национальную идентичность.

Ключевые слова: казахи, ценности, установки, этнокультурные, социокультурные особенности, Южный регион Казахстана

Введение. Идеи миротворчества и солидарности всегда оставались приоритетными традициями Великой степи. Поэтому неслучайно современные исследователи все чаще обращают взор на институциональное развитие, принципы степной демократии, взаимопроникновение и обогащение культур, способствующие сближению народов, доминантой которого является свой особый язык дружбы. В ряду тем научно-прикладных исследований последних лет особое место занимают вопросы формирования ценностных основ сближения цивилизаций, культурного кода народа Казахстана, идущего из глубинных недр Великой степи.

В изучаемом контексте, Великий Шелковый путь с его солидарностью, контактами в разных сферах, караванными общениями, дает яркий пример современных возможностей региональной и историко-культурной идентификации. Объединяющий

разные народы, Шелковый путь служит неисчерпаемым потенциалом изучения истоков интеграции, что через знания исторического наследия позволяет глубже понимать современные глобальные процессы. В целом спустя 2,5 тысячи лет, новый миротворческий импульс, происходящий из Казахстана, расширяя интеллектуальные границы, по сути, определяет новую концепцию современного Караван-Сарая как особого института общения, формы которого стали многообразными. Научное сообщество стремится не только изучить его этно и социокультурные традиции, но и перевести их в плоскость складывавшихся новых взаимоотношений, ключевую роль в которых играли и играют тюркские народы.

Одним из свидетельств тому, является прошедшая на платформе Центра сближения культур под эгидой ЮНЕСКО международная конференция в поддержку культуры знаний: «Научное знание и проблемы исторической памяти: локальное и универсальное». Выступления участников были наполнены не только историей формирования основных контекстов памяти, но современными подходами в исследовании ее феномена в сближении культур и цивилизации, что свидетельствует о тех собирательных процессах на просторах Великой степи, представителей разных этносов, переселившихся и осевших в Казахстане в ходе вынужденных миграций, депортации и политических репрессий.

Значение Южного региона, который являет собой сокровищницу древней культуры, отличительной ментальной особенностью и этномиграционных процессов, условия приграничья, стали основной проблематикой научного исследования группы ученых и экспертов из ЕНУ имени Л.Н. Гумилева и других научных организаций.

На фоне трансформации политической ветви и стратегических программ развития Нового Казахстана актуализируется вопрос исследования общественных настроений, оказывающих значительное влияние на ситуацию в межэтнической сфере в целом, и конкретно в Южном регионе.

Межэтнические отношения в широком смысле означают взаимодействие разных этнических групп в культурной, экономической, политической, социальной и других сферах жизни. При этом нужно понимать, что связь между этносами строится и на других уровнях – например, дружеском, соседском, трудовом, бытовом, в которых выше риск возникновения конфликтов на почве дифференциации интересов, взглядов, ментальности и поведения.

Как показали ряд исследований, в частности Института прикладных этнополитических исследований Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за первый квартал текущего года, в региональном разрезе межэтнические отношения наиболее положительно оцениваются: в Туркестанской (71,6%), Кызылординской (56,8%), Павлодарской (56,7%), Карагандинской (47,5%), Алматинской (45,9%), Восточно-Казахстанской (44,8%), Жамбылской (43,4%) и Актюбинской (43,2%) областях как благополучные. В Атырауской (80,3%), Северо-Казахстанской (67,6%), Акмолинской (64,5%), Западно-Казахстанской (63%) областях и городах Нур-Султан (71,8%), Алматы (66,4%), Шымкент (66%) как спокойные.

Экспертами вышеуказанного института отдельно изучался вопрос толерантности в стране. Выяснилось, что положительно относятся к другим этносам 96% респондентов (совокупность ответов положительно и скорее положительно). И только 2,7% (совокупность ответов скорее негативно и негативно) респондентов проявляют интолерантность. Сравнение полученных результатов с прошлым годом показывает, что уровень толерантности продолжает расти, а нетерпимости, наоборот, снижаться.

Вместе с тем, в рамках предстоящего научного проекта будет исследован конфликтогенный потенциал жителей Южного региона, причин его развития, превенции конфликтов и медиативные практики в их регулировании, роль проживающих этносов в сохранении стабильности и развитии региона.

Последовательные реформы государственного строительства периода независимости

позволили обеспечить укрепление базовых основ государственности, определить внутреннюю и внешнюю политику, выработать стратегические цели и выстроить повседневную практику взаимодействия государства и общества.

Сегодня все более четким становится понимание, что процессы глобализации и вытекающие из них процессы универсализации и стандартизации неизбежны для всех стран, желающих относиться к числу развитых. Вместе с тем, наряду с этим есть и понимание того, что естественным следствием глобализации является кризис национальных идентичностей, который как естественную реакцию на неопределенность рождает рост национального самосознания, и, соответственно, интереса и возрождения национальной культуры [1]. Не стал исключением в этом отношении и Казахстан. Рассматривая этот феномен, можно обратиться к интерпретации ученых, которые отмечают, что национальная культура – является базовым элементом организации, и не только обеспечивает устойчивость к внешним культурным воздействиям, но и обладает способностью менять их под своим влиянием [2]. Тогда как, исходя из философского подхода, именно в самосознании нация определяет свои коренные интересы, общие идеалы, свое отношение к другим нациям и государствам. В этом случае национальное самосознание рассматривается как базисная ценность национальной культуры [3].

Тем не менее, вопросом не входит ли в противоречие рост национального самосознания казахов с курсом Казахстана на строительство гражданской нации? Для ответа на этот вопрос будут использованы данные социологического исследования, посвященного установкам казахов в современном Казахстане. Данные результаты проведены Институтом мировой экономики и политики и опубликованы в 2016 году [4].

Можно предположить, что за прошедший период данные могли измениться, тем не менее, они дают понимание об общем векторе ценностных установок казахов. Особый акцент будет сделан на Южный регион Казахстана, который рассматривается как регион, в котором наиболее сильны традиционные ценности казахов. Данное утверждение также может рассматриваться как один из вопросов исследования.

Для современного Казахстана характерны перемещения населения как внутри страны, так и вовне. За пределы государства выезжали в основном представители «европейских» народов, на смену которым в города прибывали представители «восточных» народов; активизировалось возвращение этнических казахов на родину.

Необходимо отметить, что восприятие региона в наибольшей степени сохранившего и приверженного традиционным ценностям казахского народа может рассматриваться и в силу социально-демографических характеристик региона. Так, Южные области Казахстана включающие Алматинскую, Жамбылскую, Кызылординскую и Туркестанскую области относятся к категории наиболее густонаселенных регионов по сравнению с другими регионами страны. Высокая концентрация населения в данном регионе преимущественно связана с исторически сложившимся оседлым образом жизни и высокой рождаемостью [5].

По прогнозам, к 2030 году в южных регионах Казахстана ожидается значительный рост населения, в частности в городе Шымкент и в Жамбылской области [6], в целом к 2050 году доля населения на юге вырастет на 5,2 миллиона [7].

При этом на сегодняшний день уже трём юго-западным регионам присвоен статус моноэтнических. На 1 января 2019 года доля казахов составила 90,99% в Мангистауской, 92,59% в Атырауской и 96,26% в Кызылординской областях [8].

Теоретическую базу работы представляет социологическая теория культуры, в рамках которой национальная культура рассматривается как основа социальной жизни. В частности, указывается, что людям, проживающим на одной территории и объединенным в национальные общности присущи общие ценности, традиции, религия, которые выполняют этнодифференцирующую и этноинтегрирующую функции [9]. В свою очередь восприятие индивидом своей национальной культуры проявляется как результат

функционирования его самосознания [10].

Методы исследования: массовый опрос казахов по репрезентативной республиканской выборке, включающей в себя и поселенческий разрез; описательный и сравнительный методы исследования.

Актуальность традиционных культурных особенностей для современных казахов в Казахстане. Современное казахстанское общество претерпевает существенные трансформации вследствие политического становления молодого государства, экономических изменений, роста мобильности населения и в первую очередь представителей титульного народа, внешней миграции. В результате идет становление новой социальной и этнической структуры. Миграционные процессы приводят к выбытию наиболее активной части населения, имеющей зачастую высшее или среднее специальное образование, проживающей в городах и работающей на заводах и фабриках. На смену ей прибывают сельские жители, не имеющие столь высокого образования и профессиональных навыков. Такие же проблемы характерны для возвращающихся на историческую родину казахов, которые к тому же испытывают проблемы с адаптацией в принимающее сообщество.

С 1989 по 1999 г. только в трех регионах был зафиксирован прирост населения: Атырауская, Кызылординская, Южно-Казахстанская области. В остальных отмечалось снижение численности населения в основном за счет его выбытия [10].

Социальная структура населения Казахстана связана с этнической дифференциацией расселения и характеризуется высокой урбанизированностью представителей «европейских» народов и их значительной концентрацией в северо-восточных и центральных регионах страны. Представители «восточных» народов в основном проживают в южных и западных областях.

Исходя из понимания что национальная культура - это совокупность установок, ценностей, норм и убеждений [11], в рамках работы представлено восприятие казахами тех или иных традиций и убеждений, которые принято рассматривать как относящиеся к составляющим традиционной национальной культуры казахов.

40,6% казахов Казахстана не знают семь поколений своих предков, 59,4% знают. Осведомленность о своих семи поколениях предков выше среди казахов Центрального и Южного регионов страны.

Таблица 1. Знаете ли Вы семь поколений своих предков?

Варианты ответов	Регионы РК				
	Восточный	Западный	Северный	Центральный	Южный
Да	50,9	56,0	56,3	71,9	61,8
Нет	25,5	35,1	26,9	16,9	24,6
Затрудняюсь ответить	23,6	8,9	16,8	11,2	13,7

Что касается родовой принадлежности, только 6,9% казахов не осведомлены о родах, исторически проживавших в местности, где они родились. Указали, что осведомлены о них поверхностно 43,8%, хорошо - 49,3%. При этом, более хорошо о казахских родах, исторически проживающих в местности, где они родились, осведомлены казахи Западного региона страны.

Таблица 2. Насколько Вы осведомлены о казахских родах, исторически проживающих в местности, где Вы родились?

Варианты ответов	Регионы РК				
	Восточный	Западный	Северный	Центральный	Южный
Да, хорошо	30,9	58,0	48,9	43,8	49,4
Да, кое-что слышал(а)	59,1	36,7	43,8	50,6	43,5
Нет	10,0	5,3	7,2	5,6	7,0

90,1% казахов знают, к какому роду относится их семья. Не знают об этом 9,9% опрошенных казахов. В региональном разрезе среди тех, кто не знает, какому казахскому роду он относится больше казахов - жителей Восточного региона страны (28,1%). Напротив, большая осведомлённость характерна для казахов Южного и Западного регионов.

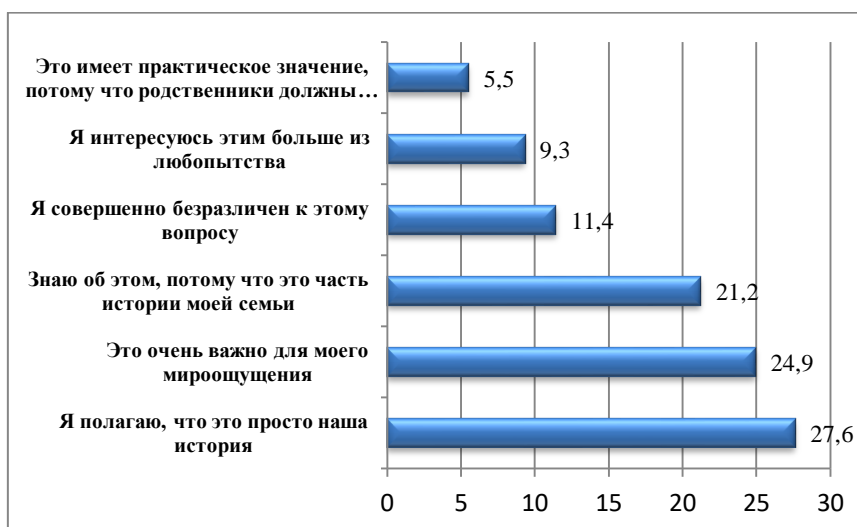
Таблица 3. Известно ли Вам о том, к какому роду относится Ваша семья?

Варианты ответов	Регионы РК				
	Восточный	Западный	Северный	Центральный	Южный
Да	71,8	91,2	90,4	90,9	92,1
Нет	13,6	5,3	3,9	5,7	2,5
Затрудняюсь ответить	14,5	3,5	5,7	3,4	5,4

Информированность VS Практическая плоскость

Согласно полученным данным, 36,9% интересуются принадлежностью к тому или иному роду в силу любопытства и необходимости знания истории казахов. 11,4% безразличны к этому вопросу. 46,1% интересуются принадлежностью к роду, исходя из личных потребностей, воспринимая это как собственное мироощущение и часть истории собственной семьи.

И только 5,5% переводят эти знания в практическую плоскость, полагая, что знания о принадлежности к тому или иному роду необходимо для того, чтобы «родственные» люди оказывали друг другу помощь и поддержку.

Рис 1. Насколько для Вас важно знать о принадлежности к тому или иному

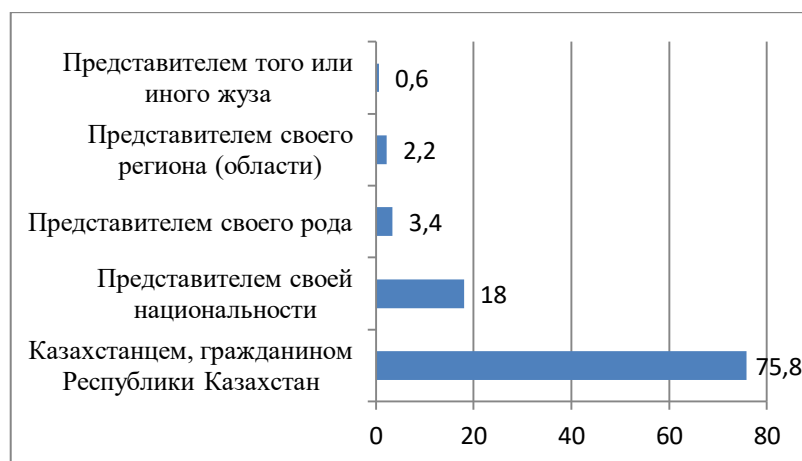
роду?

В региональном разрезе видно, что большую значимость знаниям о принадлежности к родам в контексте собственного мироощущения придают казахи, живущие в Западном, Центральном и Южном регионах страны.

С ситуациями, когда принадлежность к тому или иному роду помогала бы при решении каких-то проблем, сталкивались 22,6% из числа опрошенных казахов, что является достаточно значимым показателем. Не сталкивались с ситуациями подобного рода 60,8% или большая часть казахов, еще 16,6% затруднились ответить на вопрос, были ли в их практике случаи, когда принадлежность к тому или иному роду помогала бы при решении каких-то проблем

Иерархия идентичностей казахов в современном Казахстане

75,8% казахов в первую очередь идентифицируют себя со страной проживания, для 18% первична этническая принадлежность, для 3,4% казахов на первом месте стоит родовая принадлежность.

Рис. 2. Что для Вас более важно, кем Вы себя ощущаете в первую очередь

При этом, ответы на рассматриваемый вопрос в региональном разрезе демонстрируют что в Южном регионе наряду с Восточным на первом месте по значимости для казахов является именно гражданская идентичность.

Таблица 4. Что для Вас более важно, кем Вы себя ощущаете в первую очередь?

	Регионы РК				
	Восточный	Западный	Северный	Центральный	Южный
Казахстанцем, гражданином РК	91,5	62,0	78,3	72,6	82,1
Представителем своей национальности	32,4	21,3	15,9	21,3	15,0
Представителем своего рода	2,7	8,2	3,3	1,1	1,9
Представителем своего региона (области)	1,8	7,1	1,2	3,4	0,7

Представителем того или иного жуза		0,7	1,2		0,4
--	--	-----	-----	--	-----

Выводы. В современном Казахстане все более очевидным становится тренд на рост национального самосознания, что является следствием множества факторов, в том числе и глобализационных процессов. В этой связи у многих исследователей возникают вопросы, как будут соотноситься рост национального и в данном ключе этнического самосознания, возрождение национальной культуры и реализуемая в стране политика строительства казахстанской нации.

Тем не менее, как показывает практика, эти процессы не носят конфронтационного характера, и, напротив, где-то взаимодополняют друг друга. В этом ключе, можно утверждать, что политика в сфере межэтнических отношений еще на заре независимости, оказалась единственно верной, когда указывалось, что «...у 100 казахстанских этносов есть не менее 100 особых и неповторимых черт, которые в сумме дают уникальное преимущество нашей Единой Нации Казахстана» [13].

Существует популярное мнение о том, что Южный регион страны является «колыбелью» казахских традиций. Согласно исследованию 2016 года, данный тезис скорее является правдой. Так, именно в Южном регионе страны наряду с Западными казахами в наибольшей степени осведомлены о своей родовой принадлежности, семи поколениях своих предков [14]. В то же время, казахи, придавая большое значение своей национальной культуре, сумели встроить эти знания и дань уважения к ним в современные реалии.

Список литературы:

1. Иванов В.Н. Влияние глобализационных процессов на национальную идентичность на современном этапе // *Фундаментальные исследования*. 2014. № 8 (часть 4) С. 1003-1007.
2. Шкаратан О. И., Карачаровский В.В. Русская культура труда и иностранное влияние. М.: Страна Оз, 2015.
3. Зыкин А.В., Туфанов А.О. К вопросу о формировании понятий национальная и этническая культура и особенностях их контента // *Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета*. 2015 (38). С. 344-349.
4. Жусупова А. Казахи в современном Казахстане: динамика ценностных, культурных установок // *Казахстан в глобальных процессах*. 2016, С.63-76.
5. Асылбек Б. А мы уйдем на север? Смогут ли узбеки оживить пустеющие регионы Казахстана <https://fergana.agency/articles/111087/>
6. К 2025 году потери бюджета от теневой экономики достигнут 1,2 трлн тенге <https://lsm.kz/k-2025-godu-poteri-byudzheta-ot-tenevoj-ekonomiki-mogut-sostavit-1-2-trln-tenge>
7. Законы - Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017 - 2021 URL:https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyays_tvennaya_deyatelnost/id-P1700000602/
8. Ризабекова Ж. Как выглядит миграционная карта Казахстана? 11.08.2020 URL: <https://the-steppe.com/obshestvo/pochemu-kazahstan-pustuyushchee-gosudarstvo>
9. Козелько В.Н. Национальная культура: сущность, структура, компоненты // *Новые технологии*. 2008. № 5. С. 136-139.
10. Казахи / Отв. ред. С.Е.Ажигали, О.Б.Наумова, И.В.Октябрьская. Москва. Наука, 2021. 671 с.

11. Колмыкова М.А. Национальная культура как базовый элемент поведения людей в организациях Оренбургский государственный университет (ОГУ), Россия 2020 URL: https://www.imi-samara.ru/wp-content/uploads/2021/02/Kolmykova_109-118.pdf

12. Агафонова М.С., Гусакова А.В. Влияние национальной культуры на особенности организационного поведения // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2017. Т. 39. С. 241-245. URL: <http://e-koncept.ru/2017/970375.htm>.

13. Жусупова А. Гражданская нация как пример 30 лет успешного развития, 2021 URL: <https://365info.kz/2021/07/grazhdanskaya-natsiya-kak-primer-30-let-uspeshnogo-razvitiya>

14. Iskakova Z., Kalashnikova N., Onuchko M., Salykzhanov R. Family Policy as a Power of Political Stability: Experience of Kazakhstan // URL: https://www.researchgate.net/publication/349682171_Family_Policy_as_a_Power_of_Political_Stability_Experience_of_Kazakhstan

Reference list:

1. Ivanov V.N. Vliyaniye globalizatsionnykh protsessov na natsional'nyuyu identichnost' na sovremennom etape // Fundamental'nyye issledovaniya. 2014. № 8 (chast' 4) S. 1003-1007.

2. Shkaratan O. I., Karacharovskiy V.V. Russkaya kul'tura truda i inostrannoye vliyaniye. Moskva. Strana Oz, 2015.

3. Zykin A.V., Tufanov A.O. K voprosu o formirovaniy ponyatiy natsional'naya i etnicheskaya kul'tura i osobennostyakh ikh kontenta // Izvestiya Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. 2015 (38). S. 344-349.

4. Zhusupova A. Kazakhi v sovremennom Kazakhstane: dinamika tsennostnykh, kul'turnykh ustanovok //Kazakhstan v global'nykh protsessakh. 2016, S.63-76.

5. Asylbek B. A my uydem na sever? Smogut li uzbeki ozhivit' pusteyushchiye regiony Kazakhstana <https://fergana.agency/articles/111087/>

6. K 2025 godu poteri byudzheta ot tenevoy ekonomiki dostignut 1,2 trln tenge <https://lsm.kz/k-2025-godu-poteri-byudzheta-ot-tenevoj-ekonomiki-mogut-sostavit-1-2-trln-tenge>

7. Zakony - Ob utverzhdenii Kontseptsii migratsionnoy politiki Respubliki Kazakhstan na 2017-2021 URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-P1700000602/

8. Rizabekova ZH. Kak vyglyadit migratsionnaya karta Kazakhstana? 11.08.2020 URL: <https://the-steppe.com/obshestvo/pochemu-kazahstan-pustuyushchee-gosudarstvo>

9. Kozel'ko V.N. Natsional'naya kul'tura: sushchnost', struktura, komponenty // Novyye tekhnologii. 2008. № 5. S. 136-139.

10. Kazakhi / Otv. red. S.Ye.Azhigali, O.B.Naumova, I.V.Oktyabr'skaya. Moskva. Nauka, 2021. 671 s.

11. Kolmykova M.A. Natsional'naya kul'tura kak bazovyy element povedeniya lyudey v organizatsiyakh Orenburgskiy gosudarstvennyy universitet (OGU), Rossiya 2020 URL: https://www.imi-samara.ru/wp-content/uploads/2021/02/Kolmykova_109-118.pdf

12. Agafonova M. S., Gusakova A. V. Vliyaniye natsional'noy kul'tury na osobennosti organizatsionnogo povedeniya // Nauchno-metodicheskiy elektronnyy zhurnal «Kontsept». 2017. T. 39. S. 241–245. URL: <http://e-koncept.ru/2017/970375.htm>.

13. Zhusupova A. Grazhdanskaya natsiya kak primer 30 let uspeshnogo razvitiya, 2021 URL: <https://365info.kz/2021/07/grazhdanskaya-natsiya-kak-primer-30-let-uspeshnogo-razvitiya>

14. Iskakova Z., Kalashnikova N., Onuchko M., Salykzhanov R. Family Policy as a Power of Political Stability: Experience of Kazakhstan // URL: https://www.researchgate.net/publication/349682171_Family_Policy_as_a_Power_of_Political_Stability_Experience_of_Kazakhstan

Түйін: Қазіргі қазақстандық қоғамды зерделеу барысында, ең алдымен, Қазақстанда тұратын түрлі этностар өкілдерінің құндылық көзқарастарындағы, бағдарларындағы айырмашылық көзге түседі. Қазақтар ел халқының көп бөлігін құрайды, дегенмен қазақтар туралы біртекті топ ретінде айтуға болмайды.

Осы баптың шеңберінде Қазақстанның оңтүстік өңірінің қазіргі заманғы халқының этно - және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері ұсынылған, ол оны елдің басқа өңірлерінен ерекшелендіретін бірқатар бірегей сипаттамаларға ие. Олардың қатарында аймақтың үлкен моноэтнизмді мен халық саны сияқты әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктер ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер де бар. Сонымен, дәстүрлі ұлттық мәдениеттің элементтері елдің басқа аймақтарына қарағанда елдің оңтүстік аймағында көбірек сақталған деген жалпы көзқарас. Сонымен қатар, мәдени мұраны сақтау қазіргі жаһандану процестерінде азаматтарға ұлттық бірегейлікті сақтауға мүмкіндік беретін ресурс ретінде ерекше маңызға ие.

Кілт сөздер: қазақтар, құндылықтар, көзқарастар, этномәдени, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер, Қазақстанның оңтүстік өңірі.

Abstract: In the process of studying modern Kazakh society, first of all, the difference in the values and orientations of representatives of different ethnic groups living in Kazakhstan catches the eye. Kazakhs make up the majority of the country's population, however, Kazakhs cannot be spoken of as a homogeneous group.

This article presents the ethno- and socio-cultural features of the modern population of the Southern region of Kazakhstan, which has a number of unique characteristics that distinguish it from other regions of the country. These include not only socio-economic features, such as large mono-ethnicity and densely populated region, but also socio-cultural. Thus, the popular point of view is that it is in the Southern region of the country that elements of traditional national culture have been preserved more than in other regions of the country. At the same time, the preservation of cultural heritage is of particular importance today as a resource that, in modern globalization processes, allows citizens to preserve their national identity.

Keywords: Kazakhs, values, attitudes, ethno-cultural, socio-cultural features, Southern region of Kazakhstan.

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

ӘОЖ: 339.97

<https://orcid.org/0000-0003-2495-1209>

<https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

<https://orcid.org/0000-0001-9503-9482>

Абдикеримова Г.И.*, Куланова Д.А., Есболова А.Е.

экономика ғ.к., профессор, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,

экономика ғ.к., профессор, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,

доктор PhD, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ЕУРООДАҚТЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ
ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РӨЛІ**

*Автор - корреспондент: abdikerimova71@mail.ru

Түйін: Осы зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, Орталық Азияның геосаяси маңыздылығының артуымен және ағымдағы әлемдік үрдістер мен түрлі сипаттағы сын-тегеуріндерді ескере отырып, өңірдің Еуропалық Одақпен стратегиялық әріптестігін күшейту қажеттілігімен негізделген.

ЕО-ның аймаққа қатысты сыртқы саяси қызметін қайта қарастыру, оның күшті және аз тиімді жақтарын анықтау, содан кейін осы құбылыстардың себептерін талдау тиімді өзара әрекеттесудің жаңа мүмкіндіктерін ашуға көмектеседі.

Еуропалық Одақтың сыртқы саясатын, атап айтқанда, Орталық Азияда дамытуға қатысты проблемалар ғылыми дискурста бұрыннан бар, ал 1991 жылдан 2021 жылға дейінгі аймақтағы оның саясаты мен стратегиясының өзгеруін жан-жақты талдауға арналған жұмыстардың үлесі төмен.

Мақала Еуропалық Одақтың Орталық Азия өңіріне қатысты саясаты мен стратегиясын дамытуды, олардың Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттеріне ықпалын зерттеуге, өзара іс-қимыл тетіктерін айқындау мен ашуға, үрдістерді, сондай-ақ халықаралық қатынастардың әлемдік жүйесіндегі күштердің өзгермелі ара қатынасы жағдайындағы ынтымақтастықтың перспективалық бағыттарын, атап айтқанда, Орталық Азияны анықтауға арналған.

Кілт сөздері: сыртқы саясат, экономикалық ынтымақтастық және қауіпсіздік, Орталық Азия, Қазақстан, халықаралық қатынастар.

Кіріспе. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде байқалған бұрын болған күштер теңгерімінің түбегейлі өзгеруі аясында Орталық Азия қандай да бір түрде нығайтуға ғана емес, сонымен қатар өңірдегі өз позицияларын одан әрі ілгерілетуге ұмтылатын жетекші әлемдік акторлардың назарында қалып отыр. Орталық Азиядағы ірі экономикалық және саяси ойыншылардың бірі Еуропалық Одақ болып табылады.

Құрылысы 1957 жылы Еуропалық экономикалық қоғамдастықтың алты елінен басталған Еуропалық Одақ бүгінде әсерлі мөлшерге жетті - 27 мемлекет осы институционалдық жүйеге мүше болып табылады. Еуропалық Одақ еркін сауда аймағы мен Кеден Одағынан экономикалық және валюта одағын ғана емес, сонымен бірге саяси интеграцияны құруға дейін өте күрделі жолдан өткен интеграциялық бірлестіктің бірегей үлгісін білдіреді [1].

1991 жылғы геосаяси өзгерістер бұрынғы кеңестік Орта Азия республикаларын жаңа дербес өңір - Орталық Азияға бөліп, оқшаулау қажеттігін туғызды. Бұл ұғым 1993 жылғы қаңтарда Ташкенттегі саммитте Орталық Азияның бес мемлекеті: Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан арасында ортақ нарық құру туралы хаттамаға қол қойылған кезде айналымға енгізілді. Бұл зерттеуде Орталық Азия

аймағы осы саяси контекстке сүйене отырып қарастырылады. Сонымен бірге, «Орталық Азия» терминін түсіндіруге географиялық көзқарасты атап өткен жөн, оған сәйкес жоғарыда аталған бес мемлекеттен басқа, оған Моңғолия, Батыс Қытай, Пенджаб, Кашмир, Солтүстік Үндістан, Солтүстік Пәкістан, Солтүстік-Шығыс Иран, Ауғанстан, сондай-ақ тайга аймағының оңтүстігіндегі Азия Ресей аудандары кіреді [2].

Еуропалық Одақтың Орталық Азияға деген қызығушылығын сақтауға және арттыруға ықпал ететін негізгі факторлардың ішінде мыналар ерекшеленеді:

- әлемдік державалардың геосаяси мүдделерінің тоғысындағы аймақтың геостратегиялық жағдайы;

- Еуропа мен Азия арасындағы сауда ағындары үшін ОА-ның жоғары транзиттік әлеуеті;

- ОА-да, әсіресе Қазақстан мен Түрікменстанда айтарлықтай энергетикалық және табиғи-ресурстық әлеуеттің (әсіресе көмірсутегі) болуы;

- ОА мемлекеттерінің Ауғанстанға тікелей жақындығы, бұл өңірде қауіпсіздік қатерлерінің (терроризм, діни экстремизм, есірткінің заңсыз айналымы және т. б.) таралу және ауқымды транзиттік көші-қон (әсіресе 2021 жылғы жазда билікке талибтердің келуіне байланысты туындаған дағдарыс аясында) тәуекелдерін арттырады.

Осы тұрғыда Қазақстан әлемдік қоғамдастыққа әртүрлі салаларда, оның ішінде шекараларда қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жәрдемдесу маңыздылығы бойынша артып келе жатқан салада халықаралық ынтымақтастыққа нақты дайындығын көрсеткенін атап өткен жөн.

Теориялық талдау

Отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері еуропалық саясат пен стратегия мәселелерін зерттеуге арналды. Жалпы Орталық Азия мемлекеттеріндегі және Қазақстандағы Еуроодақтың саясатына арналған қазақстандық ғалымдардың зерттеулері арасында, ең алдымен, К. Байзақованың [3], М. Губайдуллинаның [4], Ж. Ибрашев пен Э. Есенбаеваның [5], С. Көшкімбаев [6], М. Лаумулиннің [7] ерекше орын алып тұр

Т. Сүлейменовтің «Қазақстан және Шығыс Еуропа елдері: ынтымақтастықтың негізгі бағыттары мен перспективалары» монографиясы [8] Шығыс Еуропа елдеріндегі реформалар процестері, сондай-ақ Қазақстанның сыртқы саясатының Шығыс Еуропа векторын қалыптастыру тетіктері туралы толыққанды түсініктің қалыптасуына ықпал етті.

М.Лаумулиннің еңбектерінде Еуропалық зерттеушілердің алғашқы аналитикалық материалдары нақты талданып, онда Еуроодақ елдерінің Орталық Азия аймағы мен Каспийге ықтимал қатынасы тұжырымдалды [9]. Тимур Тоқаевтың Қазақстан Республикасының Еуропалық Одақпен 2008 жылға дейінгі ынтымақтастығының эволюциясына терең талдау жасаған жұмысын жеке атап өткен жөн [10].

Әлемдік жетекші акторлардың мүдделерін ұштастыру контексінде ОА даму перспективаларына арналған зерттеу жобаларының ішінде Орталық Азиялық эриптестермен бірлесіп жасалған Т.Шаймергенов пен М. Әбішеваның жұмысы практикалық қызығушылық тудырады. Геосаяси тұрғыдан аймақтағы еуропалық мүдделерге арналған зерттелген жұмыстардың ауқымы Н. Касенованың зерттеулерінің арқасында сапалы түрде кеңейді [11].

Орталық Азиядағы Еуропалық одақтың қызметіне арналған бірнеше кешенді жұмыстардың ішінде кейбір ортаазиялық зерттеушілердің еңбектері ерекше атап өтуге тұрарлық. Мәселен, өзбек сарапшылары В.Парамоновтың, А. Строковтың және З. Абдуганиевананың жұмысы ЕО-ның 1990-шы жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейінгі өңір елдерімен ынтымақтастығының қорытындыларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Еуропалық саясаттың күшті жақтарын бөлумен қатар, өзбек сарапшыларының «Еуропалық Одақтың ОА-дағы позициясы мардымсыз, сонымен қатар төмендеу серпіні жалғасуда» деген пікірі даулы болып көрінеді [12].

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізін Орталық Азиядағы ЕО саясаты мен стратегиясының саяси, экономикалық және басқа да аспектілерінің ерекшеліктерін ескере отырып, бастапқы дереккөздермен, ауқымды фактологиямен және ғылыми деректермен жұмыс істеумен расталатын жалпы ғылыми зерттеу объективтілігі мен анықтығы қағидаттары құрайды. Деректерді толық көрсету қағидаты зерттеліп отырған проблематиканы зерделеуге және ЕО-ның Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастығының күшті жақтарын, сондай-ақ қосымша пысықтауды талап ететін өзара іс-қимыл аспектілерін анықтауға мүмкіндік берді.

Бүкіл жұмыс барысында пайдаланылатын жүйелі тәсілді қолдану Еуроодақтың Орталық Азиядағы сыртқы саяси қызметін оны дамытудың неғұрлым қолайлы жолдарын қалыптастыру мақсатында өзара және қоршаған ортамен ұдайы өзара іс-қимылда болатын өзара байланысты элементтер кешені ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Осының арқасында ЕО-ның Орталық Азия елдеріне қатысты оның саясаты мен стратегиялары эволюциясының әртүрлі кезеңдеріндегі көзқарастарының ерекшеліктерін анықтауға және олардың нәтижелерінің тиімділік дәрежесін анықтауға мүмкіндік туды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан Орталық Азия елдерінің ішінде бірінші болып 1993 жылғы ақпанда Еуропалық Одақпен дипломатиялық қатынастар орнатты. Мұнда 1994 жылдың қараша айында ЕО аймақтағы алғашқы өкілдігін ашты. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы ОА-да Еуроодақ 1995 жылғы 23 қаңтарда әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімге қол қойған бірінші ел болды. 20 жыл ішінде болған саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерді ескере отырып, 2015 жылғы 21 желтоқсанда тараптар кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы қағидатты жаңа келісімге қол қойды. Айта кету керек, ЕО Қазақстанның ең ірі инвесторы және сауда серіктесі болып табылады.

ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың 2021 жылғы қарашадағы Брюссельге ресми сапары Қазақстан мен Еуроодақ арасындағы стратегиялық әріптестік байланыстарды нығайтуға қуатты серпін беріп, тереңдетілген өзара іс-қимыл үшін жаңа жолдар ашты.

2019 жылғы 17 маусымда күшіне енген, ЕО Кеңесінің тиісті қорытындылары қабылданғаннан кейін [13] күшіне енген, де-факто ЕО-ның Орталық Азия бойынша жаңа стратегиясына айналған «Еуропалық Одақ және Орталық Азия: неғұрлым мықты серіктестік үшін жаңа мүмкіндіктер» бірлескен коммюникесін әзірлеп, еуропалықтар ұсыныстарды ескере отырып, бастамашылық жасауға және өткізуге дайын екендіктерін көрсетеді ОА елдері, өңірмен өзара іс-қимылды кеңейтуге бағытталған саясат.

Орталық Азия мемлекеттері өз кезегінде өңіраралық және өңіршілік кооперация драйвері ретінде Стратегияны, сондай-ақ өңірді және әрбір елді жеке-жеке орнықты дамытуды қамтамасыз етудің қосымша құралы ретінде сапалы іске асыруға мүдделі.

Қазақстан Республикасын дамытудың ерекше жолы туралы айтқанда, оның көпвекторлы саясаты, оның ішінде Еуропалық тректегі белсенділігі ескеріледі. Қазақстанның бүкіл посткеңестік кеңістік ауқымында Еуропалық одақпен қарым-қатынастарды дамытудың өзіндік бірегей жолы бар. КСРО ыдырағаннан кейін, Балтық елдері мен Шығыс Еуропа мемлекеттерінен айырмашылығы, Қазақстан өзінің алдына түрлі Батыс құрылымдарына (ЕО, НАТО және Еуропа Кеңесі) кірігу міндетін қоймады. Еуропаға өз жолын таңдады, ол Еуропалық Одақпен прагматикалық, серіктестік, сындарлы және өзара тиімді қатынастарды құруда көрініс тапты.

Қазақстан Орталық Азия елдерінің ішінде бірінші болып 1993 жылғы ақпанда Еуропалық Одақпен дипломатиялық қатынастар орнатты. Мұнда 1994 жылдың қараша айында Еуропалық Одақтың аймақтағы алғашқы өкілдігі ашылды.

Қазақстан-Еуропа қатынастарының динамикасын Қазақстан мен Еуроодақ басшылығы арасындағы жоғары деңгейдегі байланыстардың саны көрнекі көрсетеді. Осылайша, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев Брюссельге

тоғыз рет сапар жасады (1993, 2000, 2002, 2010 жылдары 4 ресми сапар және 2006, 2010, 2014, 2016, 2018 жылдары 5 жұмыс сапары).

2021 жылғы 25-26 қарашада ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың Брюссельге алғашқы ресми сапары болып, оның барысында Еуропалық Кеңестің президенті Ш. Мишельмен және Еурокомиссияның президенті У. фон дер Ляйенмен кездесулер өтті.

Тараптар СОӨЖ және ЕО-ның Орталық Азия бойынша Стратегиясы шеңберінде көпжоспарлы ынтымақтастықты күшейтудің маңыздылығын атап өтті, экономиканы пандемиядан кейінгі қалпына келтіруге, жасыл энергетикаға, климаттың өзгеруіне және көлік секторын дамытуға байланысты мәселелер егжей-тегжейлі қаралды. Бұл ретте энергетика, көлік, цифрландыру және ауыл шаруашылығын қоса алғанда, кең ауқымды мәселелерді қамтитын «Еуропалық жасыл мәміле» шеңберіндегі ынтымақтастық үшін жаңа тауашаларды іздеу қажеттігі атап өтілді.

Сонымен қатар, екіжақты ынтымақтастықтың басым бағыттарының бірі ретінде транзиттік-көлік коммуникацияларын дамыту белгіленген.

ЕО Орталық Азияны стратегиялық және маңызды аймақтық серіктес ретінде қарастырады. Бұл ретте БҰҰ-ның Ауғанстандағы миссиясын ҚР-да уақытша орналастыру және Алматыда Халықаралық гуманитарлық хаб құру Қазақстанға ЕО-мен үйлестіруде өңірлік қауіпсіздікті нығайту ісінде ерекше маңызды рөл атқаруға мүмкіндік береді.

Қазақстанға өз кезегінде Еуропалық Кеңестің Президенттері (2010 ж.х. Ван Ромпей және 2019 ж. Д. Туск) және бір рет Еуропалық Комиссияның Президенті (2013 ж. Ж. М. Баррозу) екі рет келді.

Қазақстан-Еуропа қатынастарының Бірінші құқықтық негізі 1995 жылғы 23 қаңтарда Брюссельде қол қойылған (1999 жылғы 1 шілдеде күшіне енді) ҚР мен ЕО арасындағы әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісім болды, ол ЕО-ның Орталық Азия мемлекетімен қол қойған алғашқы осындай құжаты болды.

2000 жылы Қазақстан Еуропалық Одаққа Орталық Азия өңіріндегі ынтымақтастықтың ортақ бағдарламасын ұсынды, оның негізгі идеялары Еуроодақтың Орталық Азиядағы кейінгі стратегияларының негізіне алынды. Ұсынылған стратегияда қазақстандық тарап әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімде тиісті түрде қамтылмаған екіжақты өзара іс-қимылдың неғұрлым тиімді бағыттарын дамытуға бағытталған бірқатар орта мерзімді міндеттерді айқындауды ұсынды. Бұл ретте Қазақстанның Еуроодақпен диалогында негіз қалаушы құжат болып табылатын қолданыстағы Келісімнен ешкім бас тартқан жоқ.

Ынтымақтастықтың жалпы стратегиясында Терроризмге, ұйымдасқан қылмысқа, есірткі құралдарының заңсыз айналымына қарсы күреске байланысты сол кезеңдегі неғұрлым өзекті мәселелер көрініс тапты.

Қазақстандық тарап Еуроодаққа Еуропадағы қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы мен Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары Кеңесі арасындағы ынтымақтастықты нығайтуды ұсынды.

Құжатта айтылғандай, ЕО-ның Орталық Азия өңірімен өзара іс-қимылының ең перспективалы бағыттарының бірі энергетика саласындағы, сондай-ақ көлік-коммуникация саласындағы ынтымақтастық болды, өйткені дәл осы сәттер әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімде тиісті түрде жарияланбаған.

Ынтымақтастықтың жалпы стратегиясында сол кезеңдегі Еуразиялық экономикалық қоғамдастықтың және Еуропалық Одақтың тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің, еңбек пен капиталдың ортақ нарығын қалыптастыру жөніндегі мақсаттарының ортақтығы атап өтілді.

Қазақстандық мамандар Еуроодақтың назарын Орталық Азия мемлекеттерінің саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуындағы елеулі айырмашылықтарға аударды. Осыған байланысты ЕО мен Орталық Азия елдерінің өзара іс-қимылының басымдықтарының бірі теңгерімді Өңірлік даму болуға тиіс еді.

Қазақстандық тараптың пікірінше, ТМД аумағында ұқсас жобаларды іске асыру кезінде Еуропалық одақтың интеграциялық тәжірибесін пайдалану орынды болды.

Өзара іс-қимылдың перспективалық салаларының бірі қаржы саласы болуы тиіс еді. Мәселен, ОА мемлекеттері валюталық заңнама, банк секторының, қор және сақтандыру нарықтарының тұрақты жұмыс істеуін дамыту және қамтамасыз ету саласындағы еуропалық тәжірибеге мұқтаж болды.

Сондай-ақ Еуроодақтың Орталық Азияның бірқатар елдерінің Дүниежүзілік сауда ұйымына қосылу мүмкіндігі мәселесінде жәрдемдесуі маңызды болды. Бұл тармақ әріптестік пен ынтымақтастық туралы қолданыстағы келісімдерде де болған жоқ.

Ынтымақтастықтың жалпы стратегиясына қайта оралсақ, ОА-ның барлық мемлекеттері үшін Еуропалық Одақтың кеңеюіне байланысты ең проблемалық мәселе болғанын атап өткен жөн. Бұл процесс сауда режимінің өзгеруіне және Орталық Азиядан Еуропалық Одақтың жаңа мүшелерінің нарықтарына тауарлар мен қызметтердің қол жетімділігіне байланысты болды. Орталық Азия тауарларын стандарттау мен сертификаттауға, сондай-ақ Еуроодақтағы техникалық нормаларға байланысты мәселелер өз шешімін талап етті.

Қазақстан Республикасы Еуропалық Одаққа кандидат елдерді ғана емес, сондай-ақ ЕО шекараларына іргелес өңірлерді де қамти отырып, бүкіл жалпы еуропалық кеңістікте қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін жауапкершілікті өз мойнына алуды ұсынды. ҚР ұсынған ынтымақтастықтың жалпы стратегиясының мәнін кұрайтын осы ұсыныстардың конструктивтілігіне қарамастан, Еуроодақ 2000 жылы Еуропалық тректегі қазақстандық алғашқы, бірақ соңғы емес бастаманы соңына дейін ұғына алмады және түсіне алмады.

Сайып келгенде, Қазақстан тарапының ынтымақтастықтың жалпы стратегиясында тұжырымдалған өзара іс-қимылдың басым бағыттары одан әрі Еуропалық мамандарға 2002 жылғы қазанда қабылданған Орталық Азияға қатысты ЕО-ның 2002-2006 жылдарға арналған алғашқы стратегиялық құжатын әзірлеуді айтарлықтай жеңілдетті.

2008 жылы Қазақстан жаңа сыртқы саяси бастамамен шықты, оның аналогы бұрын болмаған. ҚР СІМ мамандары Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша Қазақстан Республикасының «Еуропаға жол» мемлекеттік бағдарламасын әзірледі, ол Еуроодақпен ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын дамыту бойынша 10 басымдықтан тұрды.

Еуропалық Одақпен технологиялық, энергетикалық ынтымақтастық саласында, көлік саласында, техникалық реттеу және метрология саласында, сауда-экономикалық қатынастарды дамыту бойынша өзара іс-қимылды дамыту, шағын және орта бизнесті дамытудағы өзара іс-қимыл, өмір сапасы саласындағы, гуманитарлық өлшемдегі ынтымақтастық жөніндегі іс-шаралар кешені көзделді. Сондай-ақ, оң еуропалық тәжірибені пайдалана отырып, қазақстандық институционалдық-құқықтық базаны жетілдіру көзделді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 2010 жылы ЕҚЫҰ-ға табысты төрағалық етуі үшін жағдайлар жасау көзделді [14].

Соның ішінде, «Еуропаға жол» мемлекеттік бағдарламасының нақты тұжырымдалған міндеттері мен бағыттарының арқасында Қазақстан әлемдік қоғамдастықтың сеніміне ие болды және ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуге осы ұйымның барлық үш өлшемі: саяси-әскери, экономикалық және экологиялық, сондай-ақ адами (адам құқықтары, демократия, мониторинг және т. б.) бойынша атқарымдардың қомақты жүгімен кірісті. сайлау).

Осындай беделді халықаралық құрылымдағы табысты төрағалық ету тәжірибесі Қазақстанға деген сенімнің нығаюына ықпал етті және Орталық Азияның мүдделерін 2017-2018 жылдары БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне мүшелік ауқымында табысты қолданылған деңгейде ілгерілетудің үлгісін қалыптастырды.

Еуропалық одақпен жаңа Келісімнің қажеттілігі туралы мәселені қазақстандық тарап барлық екіжақты кездесулерде көтерді. 2006 жылғы желтоқсанда Брюссельде Қазақстан

Республикасының Президенті Н. Назарбаев пен Еуропалық Комиссияның төрағасы Ж. М. Баррозу арасындағы Қазақстан-еуропалық ынтымақтастықтың үдемелі қарқыны және оның әлеуетін одан әрі дамыту қажеттілігі туралы айтылған келіссөздер де ерекшелік болған жоқ.

Жаңа келісімді дайындау мәселесі бұрын аталған «Еуропаға жол» мемлекеттік бағдарламасын іске асырудың басталуымен ерекше өзектілікке ие болды, соның арқасында Қазақстан Еуроодақпен өзара іс-қимылдың неғұрлым басым бағыттарын айқындады.

Қазақстан мен ЕО ішкі қауіпсіздікті қамтамасыз ету ісінде өздерінің құқық қорғау органдарының ынтымақтастығына маңызды мән береді. Осыған байланысты құқықтық ынтымақтастықты, көші-қон, Шекараларды басқару, дербес деректерді қорғау, ақшаны жылыстатуға қарсы күрес, терроризмді қаржыландыру, есірткінің заңсыз айналымы, ұйымдасқан және трансұлттық қылмыс пен сыбайлас жемқорлық, сондай-ақ киберқылмыс саласындағы өзара іс-қимылды тереңдету туралы уағдаластыққа қол жеткізілді.

Секторлық ынтымақтастық ҚР мен ЕО-ның азаматтық қоғамды дамыту, тұтынушылардың құқықтарын қорғауды нығайту саласындағы, білім беру, мәдениет, зерттеулер мен инновациялар саласындағы, БАҚ саласындағы және дыбыс-бейне жазу саласындағы, спорт саласындағы, азаматтық қорғау және Мемлекеттік қызмет саласындағы өзара іс-қимылын көздейді.

Еуроодақ Қазақстан үшін бірінші нөмірлі сауда және инвестициялық әріптес болып калуда. Қазақстандық сыртқы сауда мен жинақталған шетелдік инвестициялардың жартысына жуығы ЕО үлесіне тиесілі. Қазақстан-біріккен Еуропаның Орталық Азиядағы ең ірі сауда-экономикалық серіктесі.

Қазақстан мен ЕО арасындағы тауар айналымы 2020 жылы 23,7 млрд. АҚШ долл. құрады, бұл өткен жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 23% - ға төмен (31,4 млрд. АҚШ доллары). Алайда, бұл COVID-19 пандемиясының аясында халықаралық сауданың құлдырауының жалпы тенденциясына байланысты [15].

ҚР-дан ЕО елдеріне экспортталатын негізгі тауарлар: шикі мұнай және мұнай өнімдері, табиғи газ, уран, мыс және мыстан жасалған катодтар, сутегі, инертті газдар және өзге де бейметалдар, феррокорытпалар, зығыр тұқымдары, титан және одан жасалатын бұйымдар болып табылады. ҚР-ға ЕО елдерінен импорттың негізгі тауарлары: дәрілік заттар, есептеуіш машиналар, құбырларға арналған арматура, қара металдардан жасалған жиынтықтауыштар, ыдыс жуатын машиналар, сыйымдылықтарды толтыруға және тығындауға арналған жабдық, тауарларды буып-түю, вакциналар, қан сарысуы, қан, автомобильдерге арналған шанақтар.

Жалпы, 2020 жылы ҚР-ға 17 млрд. АҚШ долларын құрады, онда ЕО үлесі 47% - ды құрады. Еуроодақтан ТШИ ағыны 2020 жылы 8 млрд. АҚШ. Негізгі инвестор елдер Нидерланды (5,1 млрд. АҚШ долл.), Бельгия (791 млн. АҚШ долл.), Франция (693,5 млн. АҚШ долл.), Люксембург (323,5 млн. АҚШ долл.) және Германия (265,2 млн. АҚШ) [16].

2005 жылдан бастап ЕО елдерінен 160 млрд. АҚШ долларын құрады, бұл барлық тартылған капиталдың 53% - ын құрайды (301,5 млрд. АҚШ).

Қазақстан ОА мемлекеттерін жаңғырту, нарықтық әлеуетті дамыту және экономикаларды әртараптандыру, қолайлы инвестициялық ахуал жасау саласындағы ынтымақтастықты да белсенді ілгерілететінін атап өткен жөн. Шағын және орта бизнесті дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Бұл тұрғыда Орталық Азия мемлекеттерінің ШОБ өкілдері үшін оқыту бағдарламаларын, біліктілікті арттыру тренингтерін іске асыру барынша оңтайлы болып табылады («capacity building»).

Қазақстан ЕО-ның Орталық Азия бойынша стратегиясын жетілдіру бойынша тұрақты негізде ұсыныстар енгізетінін атап өту маңызды, олар Еуропалық Одақтың қабылдаған құжаттарында да, сондай-ақ өзара іс-қимылдың практикалық жазықтығында да көрініс табады.

Қазіргі уақытта Қазақстан ЕО мен ОА өзара іс-қимылын оның күшті жақтарын

нығайта және оған жаңа элементтерді біріктіре отырып, сапалы жаңа деңгейге шығарудың нақты мүмкіндігіне ие.

ЕО-ның Орталық Азиядағы жаңа стратегиясын іске асыру үш негізгі элементке назар аударуды талап етеді:

- 1) практикалық құралдарды тиімді пайдалану;
- 2) ынтымақтастықтың тұтастығын қамтамасыз ету;
- 3) ынтымақтастықты көрнекі қабылдауды арттыру.

Қорытынды

Осылайша, 2000 жылдан бастап Қазақстан тұрақты негізде Еуропалық Одаққа өзара тиімді ынтымақтастықтың жаңа қырларын ашатын түрлі бірлескен жобаларды ұсынады. Бұл Орталық Азиядағы ынтымақтастықтың жалпы стратегиясын әзірлеу бойынша 2000 жылғы ҚР-ның бастамасы және Орталық Азиядағы Еуропалық Одақтың стратегиялары деп аталатын барлық еуропалық құжаттарға ҚР ұсыныстары. Мысалы, білім беру саласындағы ынтымақтастыққа баса назар аударылатын ЕО-ның 2019 жылғы жаңа Стратегиясына өз ұсыныстарын қазақстандық тарап алдын ала, оның ішінде елдің азаматтық қоғам өкілдері арқылы прагматикалық ілгерілете бастады. Еуропалық Комиссияның көптеген жоғары басшылары ЕО-ның осы «ішкі» құжаттарын әзірлеуге маңызды үлес қосқанын атап өтті.

ҚР-ның ЕО-мен ынтымақтастығы туралы айта отырып, Қазақстан визалық режимді жеңілдетуді жақтайтынын және осы мәселе бойынша көп жылдық келіссөздер жүргізіліп жатқанын атап өту қажет. Бүгінде ЕАЭО-ға мүше екі мемлекеттің ЕО – мен жеңілдетілген визалық режим туралы келісімі жоқ - Қазақстан мен Қырғызстан, ал Армениямен, Беларусьпен және Ресеймен мұндай құжатқа қол қойылды.

Еуропалықтардың пікірінше, Қазақстан әлеуеті зор өңірдегі көшбасшы болып табылады. Сонымен қатар, көшбасшылық соңғы нүкте емес, бәсекелестік процесс деп аталады. Еуропалық Одақ аймақта географиялық тұрғыдан Мәскеу мен Пекинмен бәсекеге түсе алмайтындығы және аймақта өз жолын тауып, су мәселелері, экология, цифрландыру және білім беру салаларында ынтымақтастық ұсынуы керек екендігі атап өтілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Изменение глобального экономического ландшафта: проблемы и поиски решений: монография / под ред. Е.С. Хесина, И.Г. Ковалева. М., Издательский дом НИУ ВШЭ, 2011. 400 с.
2. Гарбузарова Е.Г. Центральная Азия в современных мирополитических процессах: монография. М.: Аспект Пресс, 2020. 192 с.
3. Байзакова К.И. Политико-правовые основы сотрудничества Европейского Союза с государствами Центральной Азии // <http://www.kisi.kz/img/docs/910.pdf>. 20.02.2018.
4. Губайдуллина М.Ш. Европейский Союз – Центральная Азия – Евразия: динамика интеграционных процессов // Вестник КазНУ. 2010. №5-6. С.40-45.
5. Ибрашев Ж.У., Есенбаева Э.Т. Европейский Союз во внешней политике Казахстана. Алматы, 2001. 370 с
6. Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность. Алматы, 2002. 200 с.
7. Казахстан. 20 лет независимости: монография / под ред. Б.К. Султанова. Алматы, 2001. 408 с.
8. Сулейменов Т.С. Казахстан и страны Восточной Европы: основные направления и перспективы сотрудничества, Астана, 2008. 180 с
9. Лаумулин М.Т. Стратегия Европейского Союза в Центральной Азии: основные этапы и цели // Казахстан в глобальных процессах. 2009. №2(20). С. 72-85
10. Токаев Т.К. Стратегия Республики Казахстан в отношении Запада: национальные интересы, приоритеты, направления: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. Москва, 2009. 215

с

11. Kassenova N. Central Asia and the EU Connectivity Strategy Rising to the Good Governance Challenge // <https://www.ponarseurasia.org/central-asia-and-theeu-connectivity-strategy-rising-to-the-good-governance-challenge/>. 20.08.2020.

12. Paramonov V., Stokov A., Alshen S., Abduganieva Z. European Union Impact on Central Asia: Political, Economic, Security and Social Spheres (European Political, Economic, and Security Issues). NY.: Nova Science Publishers, 2018. 131 p.

13. Council conclusions on the New EU Strategy on Central Asia // <https://www.consilium.europa.eu/media/39778/st10221-en19.pdf>. 28.01.2021.

14. Государственная Программа «Путь в Европу» на 2009-2011 годы: утв. Указом Президента Республики Казахстан от 29 августа 2008 года, №653 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/U080000653_22.04.2021.

15. Показатели внешней торговли / Комитет государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан // https://kgd.gov.kz/ru/exp_trade_files. 22.04.2021.

16. Прямые инвестиции по направлению вложения / Национальный Банк Республики Казахстан // <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamyie-investicii-ponappravleniyu-vlozheniya>. 22.04.2021.

Referens list:

1. Izmeneniye global'nogo ekonomicheskogo landshafta: problemy i poiski resheniy: monografiya / pod red. Ye.S. Khesina, I.G. Kovaleva. M., Izdatel'skiy dom NIU VSHE, 2011. 400 s.

2. Garbuzarova Ye.G. Tsentral'naya Aziya v sovremennykh miropoliticheskikh protsessakh: monografiya. M.: Aspekt Press, 2020. 192 s.

3. Bayzakova K.I. Politiko-pravovyye osnovy sotrudnichestva Yevropeyskogo Soyuz s gosudarstvami Tsentral'noy Azii // <http://www.kisi.kz/img/docs/910.pdf>. 20.02.2018.

4. Gubaydullina M.SH. Yevropeyskiy Soyuz – Tsentral'naya Aziya – Yevraziya: dinamika integratsionnykh protsessov // Vestnik KazNU. 2010. №5-6. S.40-45.

5. Ibrashev ZH.U., Yesenbayeva E.T. Yevropeyskiy Soyuz vo vneshney politike Kazakhstana. Almaty, 2001. 370 s

6. Kushkumbayev S.K. Tsentral'naya Aziya na putyakh integratsii: geopolitika, etnichnost', bezopasnost'. Almaty, 2002. 200 s.

7. Kazakhstan. 20 let nezavisimosti: monografiya / pod red. B.K. Sultanova. Almaty, 2001. – 408 s.

8. Suleymenov T.S. Kazakhstan i strany Vostochnoy Yevropy: osnovnyye napravleniya i perspektivy sotrudnichestva, Astana, 2008. 180 s

9. Laumulin M.T. Strategiya Yevropeyskogo Soyuz v Tsentral'noy Azii: osnovnyye etapy i tseli // Kazakhstan v global'nykh protsessakh. 2009. №2(20). – S. 72-85

10. Tokayev T.K. Strategiya Respubliki Kazakhstan v otnoshenii Zapada: natsional'nyye interesy, priority, napravleniya: dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. Moskva, 2009. 215 s

11. Kassenova N. Central Asia and the EU Connectivity Strategy Rising to the Good Governance Challenge // <https://www.ponarseurasia.org/central-asia-and-theeu-connectivity-strategy-rising-to-the-good-governance-challenge/>. 20.08.2020.

12. Paramonov V., Stokov A., Alshen S., Abduganieva Z. European Union Impact on Central Asia: Political, Economic, Security and Social Spheres (European Political, Economic, and Security Issues). NY.: Nova Science Publishers, 2018. – 131 p.

13. Council conclusions on the New EU Strategy on Central Asia // <https://www.consilium.europa.eu/media/39778/st10221-en19.pdf>. 28.01.2021.

14. Gosudarstvennaya Programma «Put' v Yevropu» na 2009-2011 gody: utv. Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 29 avgusta 2008 goda, №653 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/U080000653_22.04.2021.

15. Pokazateli vneshney trgovli / Komitet gosudarstvennykh dokhodov Ministerstva

finansov Respubliki Kazakhstan // https://kgd.gov.kz/ru/exp_trade_files. 22.04.2021.

16. Pryamyye investitsii po napravleniyu vlozheniya / Natsional'nyy Bank Respubliki Kazakhstan // <https://nationalbank.kz/ru/news/pryamyye-investicii-ponapravleniyu-vlozheniya>. 22.04.2021.

Аннотация: актуальность настоящего исследования обусловлена, прежде всего, возрастанием геополитической значимости Центральной Азии и необходимостью усиления стратегического партнерства региона с Европейским Союзом с учетом текущих мировых тенденций и вызовов различного характера.

Переосмысление внешнеполитической деятельности ЕС по отношению к региону, выявление его сильных и менее эффективных сторон, а затем анализ причин этих явлений помогут раскрыть новые возможности эффективного взаимодействия.

Проблемы, связанные с развитием внешней политики Европейского Союза, в частности, в Центральной Азии, давно присутствуют в научном дискурсе, а доля работ, посвященных всестороннему анализу изменений его политики и стратегии в регионе с 1991 по 2021 год, невелика.

Статья посвящена изучению развития политики и стратегии Европейского Союза в отношении Центрально-Азиатского региона, их влияния на Казахстан и государства Центральной Азии, определению и раскрытию механизмов взаимодействия, выявлению тенденций, а также перспективных направлений сотрудничества в условиях меняющегося соотношения сил в мировой системе международных отношений, в частности, Центральной Азии.

Ключевые слова: внешняя политика, экономическое сотрудничество и безопасность, Центральная Азия, Казахстан, международные отношения.

Abstract: the relevance of this study is primarily due to the growing geopolitical importance of Central Asia and the need to strengthen the region's strategic partnership with the European Union, taking into account current global trends and various challenges.

Rethinking the EU's foreign policy activities in relation to the region, identifying its strengths and less effective aspects, and then analyzing the causes of these phenomena will help open up new opportunities for effective interaction.

Problems related to the development of the European Union's foreign policy, in particular in Central Asia, have long been present in the scientific discourse, and the share of works devoted to a comprehensive analysis of changes in its policy and strategy in the region from 1991 to 2021 is low.

The article is devoted to the study of the development of the policy and strategy of the European Union in relation to the Central Asian region, their influence on Kazakhstan and Central Asian states, the definition and disclosure of mechanisms of interaction, the definition of trends, as well as promising areas of cooperation in the context of the changing ratio of forces in the world system of international relations, in particular, Central Asia

Keywords: foreign policy, economic cooperation and security, Central Asia, Kazakhstan, International Relations.

ӘОЖ: 338:512

<https://orcid.org/0000-0002-2211-2340>

<https://orcid.org/0000-0002-9850-5036>

<https://orcid.org/0000-0002-9811-8909>

Атенова К.А., Ахметова С.С.* , Сатенов Б.И.

қаржы магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
экон.ғ.к., аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТЫ КӘСІПОРЫНДАР ТОБЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ АНЫҚТАУ ӘДІСТЕРІ

Автор корреспондент: salima.akmetova@inbox.ru

Түйін: Мақалада өзара байланысты кәсіпорындар тобындағы экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтау әдістері қарастырылған. Қазіргі таңда «экономикалық құқық бұзушылық» түсінігі қылмыстық заңнамада да, әкімшілік заңнамада да анықталмаған. Осы күнге дейін бұл анықтама құқықтық салада әзірленбегендіктен, экономикалық құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды түсіну өте белгісіз. Қазіргі уақытта Қазақстанда экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар. Ең маңызды айырмашылықтарды экономикалық қылмыстар мен экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтау тәсілдерінен көруге болады. Қазақстан заңнамасында «экономикалық құқық бұзушылық» және «экономикалық қылмыс» сияқты ұғымдардың нақты және бір мәнді анықтамалары болмағандықтан, экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың көптеген әртүрлі түсіндірмелері бар. Біз мақалада қаржылық есептілікті қасақана бұрмалауды анықтаудың дәстүрлі емес әдістерінің сипаттамасын ұсынып отырмыз.

Кілт сөздер: экономикалық құқық бұзушылық, заң бұзушылық, салықтық заң бұзушылық, қаржылық есептілікті бұрмалау, қасақана бұрмалау, қателік, қылмыс

Кіріспе. Қазіргі таңда «экономикалық құқық бұзушылық» түсінігі қылмыстық заңнамада да, әкімшілік заңнамада да анықталмаған. Осы күнге дейін бұл анықтама құқықтық салада әзірленбегендіктен, экономикалық құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды түсіну өте белгісіз.

Қазақстан заңнамасында «экономикалық құқық бұзушылық» және «экономикалық қылмыс» сияқты ұғымдардың нақты және бір мәнді анықтамалары болмағандықтан, экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың көптеген әртүрлі түсіндірмелері бар.

Теориялық талдау. Мысалы, Б.В.Яценко Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстарға «материалдық игіліктер мен қызметтерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну бойынша қалыптасатын қоғамдық қатынастарға қол сұғатын қылмыстық заңда көзделген қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді» жатқызады [1].

Н.А. Лопашенко экономикалық қылмыстарды «экономикалық қызметті жүзеге асыру қағидаттарын іске асыру бойынша қоғамдық қатынастарға қол сұғатын, кез келген меншік нысанында жасалатын қылмыстық заңда көзделген қасақана қоғамдық қауіпті іс-әрекеттер» деп түсіндіреді [2].

Авторлар Л.Д. Гаухман мен С.В. Максимов экономикалық қызмет саласындағы қылмыстарға «материалдық және өзге де игіліктерді өндіру, бөлу, айырбастау және тұтынудың қоғамдық қатынастарына қол сұғатын қоғамдық қауіпті іс-әрекеттерді» жатқызуға болады деген көзқарасты ұстанады [3].

Қазіргі уақытта Қазақстанда экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар. Ең маңызды айырмашылықтарды экономикалық қылмыстар мен

экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтау тәсілдерінен көруге болады.

Жасырын әдістерді қолдану экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтаудың негізгі әдістерінің бірі болады. Мұндай оқиғалардың толық тізімі:

- сауалнама;
- сұрау салу;
- салыстырмалы зерттеу үшін үлгілерді жинау;
- сынақ сатып алу;
- объектілер мен құжаттарды зерттеу;
- бақылау;
- тұлғаны анықтау;
- үй-жайларды, ғимараттарды, құрылыстарды, жер бедерін және көлік құралдарын тексеру;
- пошта жөнелтілімдерін, телеграфтық немесе басқа хабарламаларды бақылау;
- телефон арқылы сөйлесулерді тыңдау;
- техникалық байланыс арналарынан ақпаратты алып тастау;
- жедел іске асыру;
- бақыланатын жеткізу;
- операциялық эксперимент.

Экономикалық құқық бұзушылықтар табиғатынан заңсыз болғандықтан, құқық қорғау органдарына оларды жасырын әдістермен анықтау құқығы берілген және бұл әдістерді қолдануға шектеулер де заңды түрде анықталған.

Экономикалық қылмыстарды анықтау кезінде жоғарыда аталған әдістерді экономикалық салада әрекет ететін субъектілер арасында орын алатын экономикалық қатынастардың ерекшеліктеріне бейімдеуге болатынын ескеріңіз. Бейімделу құқық қорғау органдарының арнайы білімдерін пайдалануы және іс жүргізу әрекеттерін нақты экономикалық құқық бұзушылықтар мен қылмыстарды тергеуге бейімдеу арқылы жүзеге асады [4].

Тәжірибелік талдау. Экономикалық құқық бұзушылықты анықтаудың ең кең тараған әдісі ресми дереккөздерден жалпыға қолжетімді ақпаратты зерттеу болып табылады. Заңдар мен ведомствоаралық келісімдер мұндай ақпаратты алуға құқық береді.

Салық органдары Салық кодексінің ережелеріне сәйкес салық төлеушілер туралы келесі ақпаратты алуға құқылы:

1) тікелей салық төлеушіден: кірістер мен шығыстар, сондай-ақ алынған кірістер көздері туралы, салық жеңілдіктері бойынша, салықтардың есептелген сомалары немесе салықты есептеу мен төлеуге тікелей байланысты өзге де деректер туралы көрсетеді. Бұл ақпаратты белгілі бір салықтан алуға болатын белгілі бір мерзімге жасалған, белгілі бір салық бойынша декларациялардан көруге болады. Қазақстан Республикасының Салық кодексінің баптарында салық органдарына мұндай ақпаратты алуға құқық береді, сондай-ақ салық төлеушілерді оларды беруге міндеттейді.

Салық және өзге де мемлекеттік органдар өз қызметінің тиімділігін арттыру мақсатын көздей отырып, ішкі пайдалану үшін міндетті құжаттарды бере алады, сондай-ақ өзара әрекеттесу және ақпарат алмасу туралы ведомство аралық шарттар жасасуға құқылы.

Нормативтік-құқықтық базаны талдау, оқулықтарды, мерзімді басылымдарды, әртүрлі авторлардың диссертацияларын және Интернеттен алынған деректерді қамтитын әртүрлі әдеби дереккөздерді зерттеу нәтижесінде қазіргі уақытта экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтау үшін қолданылатын үш негізгі тәсіл анықталды:

- ұйымдардың қаржылық есептерін салыстыру;
- сыртқы көздерден ақпаратты пайдалану;
- қаржылық-шаруашылық қызметті талдау.

Әрі қарай, біз экономикалық саладағы бұзушылықтарды анықтаудың жоғарыда

аталған тәсілдерінің әрқайсысын толығырақ қарастырамыз.

Кең таралған тәсілдердің бірі – кәсіпорындардың бухгалтерлік қаржылық есеп беру мәліметтерін салыстыру. Ол бірдей көрсеткіштер бухгалтерлік есеп пен салық есептілігінің әртүрлі нысандарында (анық немесе жанама түрде) болады деген болжамға негізделген. Мұндай көрсеткіштерге табыс, өзіндік құн, таза пайда, жарғылық капитал және т.б. Есеп берудің әртүрлі нысандарында сәйкессіздіктер анықталғанда дұрыс емес мәліметтерді ұсынған тексерілетін кәсіпорын бойынша келесі әрекеттерді бастауға болады - анықталған сәйкессіздіктер бойынша түсініктеме алу, құжаттарды алу, сұрау салулар жіберу, контрагенттерді өзара тексеру, жер-жерде салық тексеруін тағайындау, сондай-ақ анықталған сәйкессіздіктер бойынша анықтамалар алу, тиісті негіздер, жедел-ізвестіру шараларын жүргізу.

Әрбір есеп беру нысанында, әдетте, екі бөлікке бөлінгенін ескеріңіз: сипаттамалық және негізгі. Сипаттама бөлігі кәсіпорынды (атауы, СТН, заңды және нақты мекенжайлары және т.б.), ұсынылатын ақпараттың сипатын, есепті кезеңді анықтайды, сонымен қатар нысанның құқықтық мәнін береді (қолдары, мөрлері және т.б.). Негізгі бөлімде соңғы өлшемнің екі өлшемді матрицасы ретінде ұсынылуы мүмкін сандық ақпарат бар.

Салыстыру критерийі ретінде есеп беру формаларын таңдайтын болсақ, құжатшілік және құжатаралық салыстыруды бөліп көрсетуге болады. Сонымен қатар салыстырылатын элементтердің саны бойынша салыстырудың келесі түрлері бар:

- «бірден-бірге»: бұл жағдайда бір форманың бір элементі белгілі бір түрде сол немесе басқа форманың бір элементімен корреляцияланады;

- «бірден бірнешеге дейін»: бұл жағдайда бір форманың бір элементі белгілі бір түрде бір немесе бірнеше форманың бірнеше элементтерінің алгебралық қосындысымен корреляцияланады;

- «бірнешеден бірнешеге дейін»: бұл жағдайда формалардың бір комбинациясының бірнеше элементтерінің алгебралық қосындысы белгілі бір түрде басқа формалар комбинациясының бірнеше элементтерінің алгебралық қосындысымен корреляцияланады [8].

Экономикалық қылмысты анықтаудың бірінші тәсілдерін талдаудың соңында қорытындылаймыз:

- бұл тәсіл оңай ресімделеді және сәйкес бағдарламалық өнімде салыстырмалы түрде оңай жүзеге асырылады;

- бұл тәсілді пайдаланған кезде мәліметтер электронды түрде, жақсырақ мәліметтер базасы түрінде ұсынылуы керек;

- бұл тәсіл, әдетте, есеп беру көрсеткіштерін қалыптастырудың бірнеше нұсқаларына мүмкіндік бермейтін жоғары сапалы есеп беру нысандарына қатысты қолданылады.

Есеп беру деректерін салыстыру бухгалтерлік және салықтық есеп ережелерінің жан-жақты бұзылуын да, сондай-ақ есеп беру көрсеткіштеріндегі қарапайым болмашы бұрмалауларды, мысалы, арифметикалық қателерді, әріптерді және т.б. анықтауға мүмкіндік береді. Айтуынша, А.Р. Горюновтың айтуынша, «бұл тәсіл салықтық міндеттемелерді әдейі төмендетуге бағытталған зияткерлік құқық бұзушылықтарды, сондай-ақ нақты қызмет пен салық салу объектілерін (көлеңкелі экономика) жасыруға байланысты бұзушылықтарды анықтау үшін қажет. Оны экономикалық заңдарды әлеуетті бұзушылар болып табылатын кәсіпорындардың қызметі туралы өзекті және дәйекті ақпаратты жинақтау құралы ретінде қарастыруға болады». Бұл тәсілді тәжірибеде қолдану үшін бағдарламалық өнімдерде бақылау коэффициенттері мен сәйкес мүмкіндіктер жүйесі болуы керек, сонымен қатар бақылаушы органдарға есептерді электронды түрде беру әдісін енгізу қажет.

Экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтаудың келесі талданатын тәсілі сыртқы көздерден алынған ақпаратты пайдалану болып табылады.

Жоғарыда аталған тәсілді қолданудың құқықтық негізі ақпарат алу құқығы және ведомствоаралық келісімдер болып табылады. Бұл тәсіл сыртқы көздерден алынған белгілі бір кәсіпорынның қызметі туралы ақпаратты жинауды және талдауды, сонымен қатар оны зерттеу объектісінің өзі берген ақпаратпен әрі қарай салыстыруды білдіреді [5].

Сыртқы тәуелсіз көздерден алуға болатын бұл ақпарат келесі ақпаратты қамтиды:

- зерттелетін кәсіпорын сатып алған және өткізген тауарлық-материалдық құндылықтар туралы мәліметтер;
- тауарлардың экспорты мен импорты, тауарларды кедендік ресімдеу туралы мәліметтер;
- жүктерді тасымалдау туралы мәліметтер;
- банк ұйымдарындағы есеп айырысу-валюта шоттары бойынша ақша қаражаттарының қозғалысы туралы мәліметтер;
- кәсіпорынның меншігінде жылжымайтын мүліктің, көлік құралдарының, жер учаскелерінің болуы туралы, сондай-ақ олармен жасалған мәмілелер туралы мәліметтер.

Талданатын ақпараттағы қарама-қайшылықтар мен сәйкессіздіктерді анықтау осы кәсіпорындарға назар аударуды тудыруы мүмкін. Бұл жағдайда сіз келесі тармақтарға ерекше назар аударуыңыз керек:

- өндірілген өнім немесе қызмет көлемі өсу жағына қарай өзгермейтін жұмсалған ресурстар көлемінің ұлғаюы;
- салыстыруға келмейтін шағын айналымдарды декларациялау кезінде жүктерді тасымалдау бойынша қызметтердің көп болуы;
- банктердегі есеп айырысу және валюталық шоттардағы ақша қаражаттарының қозғалысы, тауарлық-материалдық құндылықтарды тұтыну, «нөлдік» есеп беретін немесе мүлде есеп бермейтін ұйымдардан жалға алынған үй-жайлар мен жер учаскелерінің болуы.

Бұл әдіс сапалық және сандық ақпаратты логикалық талдауға негізделген, оған қол жеткізу оны талдаушы субъектіге қол жетімді. Болашақта бұл тәсіл көлеңкелі экономикамен күресте тиімді құрал бола алады. Бұл әдісті жүзеге асыру зерттелетін кәсіпорындар туралы ақпарат алу мүмкіндігін міндетті заңнамалық шоғырландыру арқылы мүмкін болады.

Бұл тәсілдің одан әрі дамуы тиісті органдардың ережелер мен оларды әзірлеуімен байланысты, олар нақты кәсіпорындардың сипаттамаларын және қолданылатын технологияларды ескере отырып, сандық талдау үшін деректер ретінде қызмет ете алады [5]. Сондай-ақ талдау нәтижелері мен қорытындыларды экономикалық құқық бұзушылықтардың жанама дәлелдемелері ретінде пайдалану мүмкіндігін заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет.

Салық және құқық қорғау органдарының бірлескен жұмысы, сондай-ақ назар аударылатын субъектілерге қатысты жедел-іздістіру шараларын қолдану осы тәсілдің кең таралуының себептерінің бірі болып табылады.

Экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтау тәсілдерін қолданудан ең үлкен нәтиже жоғарыда қарастырылған осы тәсілдерді біріктіргенде ғана мүмкін болатыны анық.

Экономикалық қылмыстарды анықтаудың үшінші тәсілі қаржылық-шаруашылық қызметті талдау болып табылады.

Бұл тәсілді қолданудың негізгі идеясы профессор Л.П. Павлова: «Салық төлеуші ұйымдардың қаржылық қызметін талдаудың негізгі міндеттері - тексеру объектісін дұрыс таңдау және салықтық тексеруді жүргізудің тиімді бағытын анықтау». Талдау нәтижесінде «салық тексеруі ең жоғары ықтималдық дәрежесімен қосымша салықтардың және басқа да міндетті төлемдердің, сондай-ақ салық заңнамасын бұзғаны үшін қолданылатын қаржылық санкциялардың ең көп сомасының түсуін қамтамасыз ететін ұйымдар» талдау нәтижесінде анықталуы керек [6].

Нәтижелер мен талқылау. «Көрсеткіштерді кешенді талдау жүйесін әзірлеу мемлекеттік салық инспекцияларының мыналарға бірыңғай көзқарасын қамтамасыз ету үшін қажет:

- ақпараттық деректер банкін құру, жүргізу және пайдалану;
- тексеру объектілерін таңдау;
- үздіксіз аналитикалық жұмыс, оның ішінде бухгалтерлік есеп пен салық есептілігін жылдық және тоқсандық талдау;
- салық заңнамасын ықтимал бұзушыларды анықтау;
- салықтық тексерулерді жоспарлау, жедел реттеу, ұйымдастыру және бақылау» .

Сонымен, қаржылық-шаруашылық қызметті талдауды экономикалық құқық бұзушылықтарды анықтау әдісі ретінде қарастыруға болады, және бұл әдісті зерттеудің басым бағыттарын анықтау және тексеру уақытын қысқарту арқылы жергілікті жерде салықтық тексерудің тиімділігін арттыру әдісі ретінде де қарастыруға болады.

Қылмысқа қарсы күресте экономикалық білімді пайдаланудың шетелдік тәжірибесін талдау барысында бұл бағыттағы американдық және ағылшын зерттеушілерінің еңбектері екені анықталды. Ұлыбританияда, АҚШ-та, Канадада «Қаржылық тергеу және сот-сараптамалық есеп» атты дербес пән бар.

АҚШ-та, Ұлыбританияда және Канадада қылмыстарды ашуда экономикалық зерттеулер жүргізетін тұлғалардың қызметі, сондай-ақ әртүрлі түрдегі сот ісін жүргізу шеңберіндегі іс-әрекеттер өте алуан түрлі және келесі қызметтерді біріктіреді:

- сот-сараптамалық есебі;
- алаяқтық аудиті және алаяқтық саласындағы тәуекелдерді басқару;
- активтерді іздеу және қайтару;
- қылмыстық кірістерді заңдастыруды анықтау және алдын алу.

Батыстағы қаржылық тергеулер және сот-сараптамалық есеп бухгалтерлік есепті, қаржылық талдауды, психологиялық зерттеулерді және құқық қорғау қызметін байланыстыратын пән аралық ұғым болып табылады.

Психологиялық зерттеулер кеңінен қолданылады:

- азаматтардан түскен кенестер мен шағымдарды талдау;
- ықтимал құқық бұзушының мінез-құлқын дағы өзгерістерді бағалау;
- өмір сүру стилі мен салтындағы өзгерістерді талдау;
- ықтимал қылмыскерлер шеңберінің өмірбаяндық ерекшеліктерін зерттеу.

Бенфорд заңы - сандық деректер жиынындағы қателер мен бұрмалауларды анықтауға көмектесетін математикалық құрал.

Бұл заң жасанды түрде жасалған деректер массивінде соңғылары автономды жүйелердегіден басқа заңға сәйкес таратылатынын айтады. Заңның мәні: зерттелетін сандық массив элементтерінің бірінші цифрларының жиыны қарастырылады, әрбір цифрдың пайда болу жиілігі Бенфорд заңы бойынша құрылған кездейсоқ қатардағы цифрдың пайда болу ықтималдығымен салыстырылады.

Жоғарыда көрсетілген мәндердің ауытқуы бойынша қатенің немесе әдейі бұрмаланудың болуын бағалауға болады.

Әдістің негізгі артықшылықтарына оның зерттелетін мәліметтердің шамасы ретінен тәуелсіздігі, сондай-ақ оны зерттелетін операциялардың мәнінен оқшаулап пайдалану мүмкіндігі жатады. (тек статистикалық болып табылады) [7].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Қаржылық есептілікті қасақана бұрмалауды анықтаудың дәстүрлі емес әдістерінің сипаттамасы

Сипаттама	Қаржылық көрсеткіштердің нормативтік ауытқулар картасы, Бениш әдісі	Бенфорд заңы	Ақша ағыны мен операциялық пайда арасындағы сәйкессіздікті талдау
Мақсаты	Ұйымдардың қаржылық есептілігіндегі қателерді және әдейі бұрмалауларды анықтау және алдын алу		
Негізгі пайдаланушылар	Салық инспекторлары, инвесторлар, мердігерлер	Сыртқы және ішкі реттеуші органдар, мүдделі тараптар	Сыртқы және ішкі реттеуші органдар, мүдделі тараптар
Дереккөздері	2 жыл ішінде бір экономикалық қызмет түріндегі салыстырмалы компаниялардың есебімен бірге тексерілетін кәсіпорынның есебі	Кез келген сандық реттілік (төлем тапсырмасының нөмірлерінен салық декларацияларындағы сомаға дейін)	Тексерілетін компанияның есеп беруі (пайда мен залал туралы есеп және ақша қозғалысы туралы есеп)
Ерекшелігі	Тексерілетін ұйымның қаржылық көрсеткіштерінің нормативтік ауытқулары және мөлшері бойынша салыстырмалы түрде салыстырылады	Қателерді анықтауға көмектесетін статистикалық әдіс және сандық деректер массивіндегі бұрмаланулар	Пайданың өсу, қарқынына сәйкес болуы керек. операциялық қызметтен түсетін ақша қаражатының қозғалысы

Артықшылығы	Алаяқтық немесе есеп беру қателерінің нәтижесі болуы мүмкін деректердегі әдеттен тыс ауытқуларды анықтауға көмектеседі	Зерттелетін мәліметтердің шамасының ретінен тәуелсіздігі, сондай-ақ оны зерттелетін операциялардың мәнінен оқшаулап пайдалану мүмкіндігі	Кез келген мәселелерді жасыру үшін компания басшылығының айла-шарғы жасауына байланысты пайда көрсеткішіндегі бұрмалануларды анықтайды
Кемшілігі	Экономикалық қызметтің бір түріндегі салыстырмалы компаниялардың 2 жылдағы есебі қажет	Техника үлкен деректер массивтерін талдау кезінде ғана жұмыс істейді; көп еңбекті қажет етеді	Операциялық пайданың өсу қарқыны мен операциялық қызметтен түсетін ақша ағынының арасындағы сәйкессіздіктің мүмкін себептері объективті себептер болуы мүмкін: маусымдық факторлар, циклдік даму, өмірлік циклдің басқа кезеңіне өту

Қаржылық есептілікті қасақана бұрмалауды анықтаудың қарастырылған әдістері халықаралық тәжірибеде кеңінен қолданылады. Қазақстандық ғылыми-практикалық әдебиеттерде бұл шетелдік әдістер терең қарастырылмаған. Қазақстан экономикасының сипаттамаларына коэффициенттердің нормативтік мәндерін бейімдеуге байланысты зерттеулер жүргізілмеген.

Дәстүрлі емес әдістер қаржылық есептілікті пайдаланушылардың кең ауқымына (аудиторлар, салық инспекторлары, бухгалтерлер, құрылтайшылар және т.б.) қатысты. Ал сауда ұйымдарында алаяқтықты анықтау және алдын алудың ең тиімдісі осы әдістерді кешенді қолдану болып табылады.

Қорытынды. Ұрлықты анықтау үшін қолданылатын экономикалық операцияларды нақты тексеру әдістерінің осы кешеніне кіретін маңызды әдістерді қарастырады.

1. Кәсіпорынға күмәнді құжаттар бойынша түскен материалдық құндылықтардың болуын тексеру.

Бұл жағдайда дүкеннен қоймаға тауарлардың белгілі бір түрін қайтару дұрыстығын қоймадағы таңдамалы түгендеу арқылы тексеруге болады. Сонымен қатар, мұндай жағдайларда түгендеу объектісін таңдау тексерілетін құжаттың мазмұнымен анықталады.

2. Құжаттың мазмұнында көрсетілген шаруашылық құралдарының жай-күйін тексеру. Шаруашылық операцияларының жалғандығы тиісті объектілерді тексеру арқылы белгіленуі мүмкін. Сонымен, материалды жауапты маманның қатысуымен алынған бастапқы ақпарат бағытында іздеу шеңберінен сатылған тауарлардың сыртқы түрі мен қасиеттерін зерттеу және т.б., сонымен қатар құжаттық тексерудің басқа әдістерінің көмегімен табылған көрсеткіштерді кейіннен жүйелеу үшін қосымша көрсетіледі.

Практикалық қызметте экономикалық қылмыспен күрес қызметкерлері кері калькуляция сияқты әдісті қолданады. Кері есептеу әдісі-бір немесе бірнеше атау-дағы өнімнің белгілі бір мөлшерін өндіруге жіберілген шикізат пен материалдардың құжатталған шығынын анықтауға бағытталған сандық есепке алуды қалпына келтіру әдісін қолданады.

Құжат айналымының белгіленген ережелерін бұзу, есепке алудың қараусыздығы немесе дұрыс қойылмауы, материалды жауапты адамдарға тиісті бақылаудың болмауы және т.б. жағдайлар жасалған операциялардың нақты көрінісін жеткіліксіз етеді. Бұл бухгалтерлік есеп деректері бойынша ұрлықты анықтауға кедергі келтіреді.

а) бастапқы құжаттама толық көлемде болған, бірақ талдау есебі есепке алу жұмысын қысқарту мақсатында немесе кейбір шаруашылық операцияларын құжаттық ресімдеу ерекшелігіне байланысты (мысалы, бөлшек сауда кәсіпорындарында) жүргізілмеген жағдайларда;

б) талдамалық есепке алудың егжей-тегжейі жеткіліксіз болған кезде.

Есептік жазбаларды қалпына келтіру үздіксіз және таңдамалы, толық немесе толық емес болуы мүмкін.

Тауарлық-материалдық құндылықтар мен ақша қаражаттарының күнделікті қозғалысын талдау немесе операциялардың хронологиялық талдауы құндылықтардың қалыпты айналымынан әр түрлі ауытқуларды анықтау үшін қолданылады. Егер өтпелі қалдықтарды ескере отырып, кіріс немесе шығыс құжаттарын күнделікті (немесе операция бойынша, егер операциялар күн сайын жасалса) салыстыру жолымен есептік кезең ішіндегі құндылықтардың қозғалысы бойынша операцияларға хронологиялық талдау жүргізілсе, құндылықтардың қалыпты айналымынан шығынның сол немесе өзге күнге қалдықпен кірістен асып кетуі, ақша қаражаты мен материалдық құндылықтардың қозғалысы ережелерін жүйелі түрде бұзу, ұзақ кезең ішінде сұранысқа ие тауар қозғалысының болмауы және т. б. сияқты ауытқуларды анықтауға болады.

Хронологиялық талдау ауытқулардың басқа түрлерін анықтауға мүмкіндік береді, құндылықтардың қалыпты айналымынан, мысалы, түгендеу күні және келесі күндері

сауда кәсіпорындарындағы кірістердің өсуі мен төмендеуі, сұранысқа ие немесе дереу сатылатын тауарлардың қозғалысының болмауы.

Бұл әдіс тәуелсіз зерттеу әдісі ретінде де, қосымша әдіс ретінде де қолданылады - қалпына келтірілген сандық есепке алу материалдарын кейіннен өңдеу және қалдықтарды бақылау үшін салыстыру, бұл көбінесе өте оң нәтиже береді.

Бухгалтерлік жазбаларды қалпына келтірумен және операциялардың хронологиялық талдауымен қатар, біртекті құндылықтардың қозғалысын көрсететін бухгалтерлік есеп деректерін зерттеу үшін салыстырмалы талдау әдісі немесе бір типті операцияларды көрсететін құжаттар тобын салыстыру қолданылуы мүмкін. Бұл жағдайда ұқсас операцияларды көрсететін құжаттар әртүрлі көрсеткіштер бойынша өзара салыстырылады.

Құжаттарды салыстырмалы талдау әдісі коммерциялық және кез-келген басқа кәсіпорындарда құжаттық тексерулер жүргізу кезінде қолданылуы мүмкін.

Хронологиялық сияқты, салыстырмалы талдау күмәнді операцияларды анықтау, әлеуметтік-мәдени мекемелерге қолма-қол ақшасыз есеп айырысу арқылы дүкенді тарылту үшін тәуелсіз әдіс ретінде қолданылады, кейде бұл тауарлардың нақты әртүрлілігі мен құжаттарда көрсетілген әртүрлілік арасындағы сәйкессіздіктерді анықтай алады, бұл көбінесе теріс пайдаланушылықпен байланысты.

Кейбір жағдайларда шаруашылық құралдары арнайы зерттеулерден - зертханалық талдаулардан, сараптамалық бағалаулардан (әрине, құжаттардың криминалистикалық сараптамасынан және бухгалтерлік сараптамадан басқа) өтеді. Мұндай зерттеулер, әдетте, шикізатты, өнімдерді және басқа да материалдық құндылықтарды негізсіз есептен шығару, өндірілген өнімді толық емес кіріске алу фактілері бойынша жүргізіледі.

3. Құжаттық деректерді арнайы ұйымдастырылған бақылау операцияларының нәтижелерімен салыстыру. Бұл техниканың негізгі түрлері - өнімнің бақылау партиясын шығару және шикізатты өнеркәсіптік кәсіпорында өндіріске енгізу.

4. Құжатқа қол қойған тұлғалардан (материалдық жауапты тұлғалар, бухгалтерия қызметкерлері, ақша немесе материалдық құндылықтарды алушылар, дайындалған шикізатты тапсырушылар және т.б.) немесе шаруашылық операцияларды жасауға тікелей қатысқан тұлғалардан жазбаша түсініктемелер алу.

5. Әр түрлі кәсіпорындар мен мекемелерден тексерілетін құжаттардың мазмұны туралы жазбаша анықтамалар алу [8].

Белгілі бір экономикалық операциялардың нақты орындалуын тексеру үшін көрсетілген әдістерден басқа, тексеруші басқа да бақылау әрекеттерін талап ете алады. Сонымен, құжаттарда көрсетілген операцияларды орындай алатындығын анықтау үшін оған сол шарттарда ұқсас белгілі бір жұмысты орындауды тапсыруға болады. Мысалы, өнімді немесе материалды сынақтан өткізу.

Қылмыстарды тергеу кезінде бухгалтерлік есеп деректерін зерттеудің басқа әдістерімен анықталған құжаттар тергеу арқылы тексерілетінін, осы Ереженің сақталуы іс бойынша объективті шындықты орнатуды қамтамасыз ететінін және қылмыстардың ашылуына ықпал ететінін атап өткен жөн.

Бухгалтерлік құжаттардағы қылмыстарды анықтау әдістемесін қарастыра отырып, тиісті бухгалтерлік деректерді зерттеудің әртүрлі әдістерін тек әрқайсысы ғана емес, сонымен қатар әр түрлі комбинацияларда да қолдануға болатындығын және қолдану керектігін атап өткен жөн. Бұл қылмыстың белгілерін, әсіресе қылмыстық іс бойынша анықтау процесінде объективті шындықты орнатуды қамтамасыз етеді және қылмыстың толық ашылуына ықпал етеді. Атап айтқанда, құжаттық деректерді зерттеу әдістері, әдетте, сол операцияны зерттеу үшін нақты тексеру әдістерімен толықтырылуы керек, сонымен қатар әдістер кешенінің мазмұны, оларды қолдану реттілігі ерікті түрде анықталмауы керек. Осы мәселелерді шешу кезінде кәсіпорынның экономикалық қызметінің ерекшеліктері, сондай-ақ есеп деректерінде қылмыстарды көрсетудің

болжамды нысандары ескерілуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Яценко Б.В. Преступления в сфере экономической деятельности: понятия, система, проблемы квалификации и наказания. Монография. Саратов, 2015.
2. Лопашенко Н.А. Актуальные проблемы преступлений в сфере экономики / Глава в учебнике. В кн.: Актуальные проблемы уголовного права. Часть Особенная: Учебник для магистров / Под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай. Москва. Проспект, 2016. С.
3. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Преступления в сфере экономической деятельности. Статья. Режим доступа к тексту документа: <http://www.pravoteka.ru>.
4. Лукашов А. Причиняет ли налоговое преступление ущерб. Актуальные проблемы юридической ответственности за нарушения в сфере экономической деятельности и налогообложения. Статья. Материалы второй научно-практической конференции. Ярославль, 2012.
5. Лунев В.В. О криминализации экономических преступлений предпринимателей. URL: <http://cj.isea.ru/pdf.asp?id=10611/> (дата обращения: 04.09.2017).
6. Шаршеналиев А.Ш. Проблемы борьбы с экономической преступностью в условиях перехода к рынку. Монография. Бишкек, 2014
7. Лукашов, А. Административные экономические правонарушения: отличительные черты и критерии ограничения от схожих правонарушений. URL:<http://www.profmedia.by/pub/jud/art/25232/> (дата обращения: 02.11.2017)
8. Бычкова, С.М. Преднамеренные искажения в бухгалтерской отчетности как следствие оппортунистического поведения руководстваэкономического субъектаи подходы к его выявлению / С.М. Бычкова, Е.Ю. Итыгилова // ЭТАП: экономическая теория, анализ, практика. 2012.№2. С. 105-121.

Reference list:

1. Yatsenko B.V. Prestupleniya v sfere ekonomicheskoy deyatel'nosti: ponyatiya, sistema, problemy kvalifikatsii i nakazaniya. Monografiya. Saratov, 2015.
2. Lopashenko N.A. Aktual'nyye problemy prestupleniy v sfere ekonomiki / Glava v uchebnike. V kn.: Aktual'nyye problemy ugovnogo prava. Chast' Osobennaya: Uchebnik dlya magistrrov / Pod red. L.V. Inogamovoy-Khegay. Moskva. Prospekt, 2016. S.
3. Gaukhman L.D., Maksimov S.V. Prestupleniya v sfere ekonomicheskoy deyatel'nosti. Stat'ya. Rezhim dostupa k tekstu dokumenta: <http://www.pravoteka.ru>.
4. Lukashov A. Prichinyayet li nalogovoye prestupleniye usherb. Aktual'nyye problemy yuridicheskoy otvetstvennosti za narusheniya v sfere ekonomicheskoy deyatel'nosti i nalogooblozheniya. Stat'ya. Materialy vtoroy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Yaroslavl', 2012.
5. Lunev, V.V. O kriminalizatsii ekonomicheskikh prestupleniy predprinimateley. URL: <http://cj.isea.ru/pdf.asp?id=10611/> (data obrashcheniya: 04.09.2017).
6. Sharshenaliyev A.SH. Problemy bor'by s ekonomicheskoy prestupnost'yu v usloviyakh perekhoda k rynku. Monografiya. Bishkek, 2014
7. Lukashov, A. Administrativnyye ekonomicheskiye pravonarusheniya: otlichitel'nyye cherty i kriterii otgranicheniya ot skhozhikh pravonarusheniy. URL:<http://www.profmedia.by/pub/jud/art/25232/data obrashcheniya: 02.11.2017>)
8. Bychkova, S.M. Prednamerennyye iskazheniya v bukhgalterskoy otchetnosti kak sledstviye opporunisticheskogo povedeniya rukovodstvaekonomicheskogo sub"yektai podkhody k yego vyyavleniyu / S.M. Bychkova, Ye.YU. Itygilova // ETAP: ekonomicheskaya teoriya, analiz, praktika. 2012.№2. S. 105-121.

Аннотация. В статье рассмотрены методы выявления экономических правонарушений в группе взаимосвязанных предприятия. В настоящее время понятие "экономическое правонарушение" не определено ни в уголовном, ни в административном законодательстве. Поскольку до настоящего времени данное определение не разработано в правовой сфере, понимание экономических правонарушений и преступлений крайне неопределенно. В настоящее время в Казахстане существуют различные подходы к выявлению экономических правонарушений. Наиболее существенные различия можно увидеть в способах выявления экономических преступлений и экономических правонарушений. Поскольку в казахстанском законодательстве нет четких и однозначных определений таких понятий, как «экономическое правонарушение» и «экономическое преступление», существует множество различных трактовок преступлений и правонарушений в сфере экономической деятельности. В статье мы предлагаем описание нетрадиционных методов выявления преднамеренного искажения финансовой отчетности.

Ключевые слова: экономическое правонарушение, правонарушение, налоговое правонарушение, искажение финансовой отчетности, умышленное искажение, ошибка, преступление

Abstract. The article discusses the methods of identifying economic offenses in a group of interrelated enterprises. Currently, the concept of "economic offense" is not defined in either criminal or administrative legislation. Since this definition has not yet been developed in the legal sphere, the understanding of economic offenses and crimes is extremely uncertain. Currently, there are various approaches to the identification of economic offenses in Kazakhstan. The most significant differences can be seen in the ways of detecting economic crimes and economic offenses. Since there are no clear and unambiguous definitions of such concepts as "economic offense" and "economic crime" in the Kazakh legislation, there are many different interpretations of crimes and offenses in the field of economic activity. In the article we offer a description of non-traditional methods of detecting intentional misstatement of financial statements.

Keywords: economic offense, offense, tax offense, misrepresentation of financial statements, intentional misrepresentation, error, crime

**ӨЛКЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY**

ӘОЖ: 628.16

<https://orcid.org/0000-0002-0344-6425>

<https://orcid.org/0000-0001-8540-5098>

<https://orcid.org/0000-0003-2071-3078>

¹Мейрбекова А.С.,* ¹Ермаханов Н.Қ., ²Мустафаев М.Г.

¹магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

а.ш.ғ. докторы, Ұлттық Ғылым Академиясы Топырақтану және агрохимия институты.

Баку, Әзірбайжан

**ШАРДАРА АУДАНЫНДАҒЫ АҚШАҒАЛА КӨШЕСІ БОЙЫНДАҒЫ
БАС СУАЛҒЫШТЫ ҚАЙТА ЖАҢАРТУ**

Автор-корреспондент: akerke2790@mail.ru

Түйін: Бас суалғыштың қайта жаңартылатын алаңы мен трасса Түркістан облысы Шардара қаласының шығыс бөлігінде орналасқан. Шардара қаласы облыс орталығы Түркістан қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 250 км жерде орналасқан. Бас суалғышты қайта жаңартудың негізгі мақсаты Шардара ауданы халқының өмір сүру және тұрмыс жағдайын жақсарту, сондай-ақ таза ауыз сумен қамтамасыз ету болып табылады. Сумен қамтамасыз етудің көзі - Шардара су қоймасы (ашық су көзі). Өнімділігі 600 м³/сағ құрайтын қолда бар суалу құрылымдары қанағаттанарлықсыз жағдайда. Шардара ауданының тұрғындарын сапалы таза ауыз сумен қамтамасыз ету үшін құрылысты қайта жаңарту көзделуде. Сапалы ауыз сумен қамту мақсатында модульдік тазарту қондырғысы ұсыналады. Өнімділігі сағатына 600 м³ дейін ауыз суға арналған тазарту қондырғысы Шардара қаласына арналған, тазалау жүйесіне кірудегі талап етілетін ең төменгі қысым 1 – 2,0 бар, бастапқы суды тұтыну - 600-650 м³/сағ. Суды тазартудың негізгі технологиялық процестерінің сипаттамасы келтіріледі.

Кілт сөздер: қайта жаңарту, сумен қамтамасыз ету, суды тазарту қондырғысы, ультрафильтрация, таза ауыз су, суды тұтыну

Кіріспе. Трасса мен алаң адамның шоғырлану, денудация процестерімен және антропогендік әсерімен байланысты жер бедерінің нысандары мен типтерінің айтарлықтай әр түрлілігімен сипатталады. Қарастырылатын учаске аумағының беті толқынды болып келеді. Зерттелетін алаң мен трасса шегіндегі жер бетінің биіктік белгілері 263,43-313,15 м-ге дейін оңтүстіктен солтүстікке қарай еңіспен ауытқиды.

Зерттелетін аумақтағы гидрографиялық желі Сырдария өзенінен 1,2 км оңтүстікке қарай ағып өтеді. Өзен орташа көп жылдық су шығыны 20,5 м³/с -тен 40,9 м³/с дейін болатын су объектісі ретінде сипатталады. Жалғыз су артериясы Сырдария өзені болып есептеледі. Оның арнасы құмды-сазды шөгінділерден тұрады. Биіктігі 3,0 м-ге дейін үзік жағалаулардың ені 250 м-ден 400 м-ге дейін өзгереді, орташа тереңдігі 3 - 4 м. Су тасқынында ағыс жылдамдығы 0,7 - 1,0 м/сек. Өзендегі судың минералдылығы вегетациялық кезеңде 1,5 - 1,7 г/л және вегетацияаралық кезеңде 1,1 - 1,3 г/л-ді құрайды. [1,12]

Сырдария өзенінің орта ағысында Шардара қаласында 1965 жылы Түркістан облысындағы ірі су қоймасы - Шардара су қоймасы салынды. Сырдария өзенін қоршаған биіктігі 24 м және ұзындығы 5,8 км бөгет ұзындығы 80 км, ені 20 км және орташа тереңдігі 6,3 м болатын 900 км² су қоймасын салды. Шардара су торабына қуаты 100 мың

кВт гидроэлектростанция және су қоймасы кіреді. Су қоймасының негізгі мақсаты - ирригациялық. Жайылмалы шабындықтарды құюға арналған тораптың қысқа мерзімді үдемелі шығыны - 1000 м³/с. [2,17]

Теориялық талдау. Геоморфологиялық жағынан жұмыс ауданы Сырдария өзенінің жазу террасасында орналасқан және әлсіз толқынды аллювийлі-пролювиалды жазық болып келеді. Геологиялық жағынан жұмыс ауданының аумағында плиоцен және төрттік шөгінділер қатысады. Төрттік шөгінділер орта есеппен (арQII), аллювийлі-пролювийлі шөгінділермен берілген және денудациялық-аккумулятивті жазықта таралған. Шөгінділер сазбалшықтармен және балшықтармен берілген. Қайта жаңартылатын су құбыры трассасында жер бетінен қуаты 0,20 м үйінді топырақ жатыр. Резервуарлар алаңдарында қуаты 1,0-5,0 м үйінді топырақ таралған. Тереңдігі 8,0 м және 3,0 м барлау ұңғымаларымен өткен іздестіру кезеңінде (2019 жылғы мамыр айы) жобаланатын трасса мен алаңда жерасты сулары ашылмаған. Өткен жылдардағы зерттеу материалдары бойынша жер асты сулары 20,0 және одан да көп метр тереңдікте жатыр. Жер асты суларының 20,0 және одан да көп метр тереңдікте жатуына байланысты жер асты суларының бетонға және темір-бетон конструкцияларының арматурасына агрессивтілігін айқындау талап етілмейді. Алаң шегінде номенклатуралық түрі және шөгу қасиеттері бойынша 8,0 м тереңдікке дейін екі инженерлік-геологиялық элемент бөлінген (ИГЭ): ИГЭ-1-ашық-қоңыр, қатты, шөгетін, ашылған қуаты 1,8-8,0 және одан да көп құмтас. Шөгу бойынша топырақ жағдайларының түрі-бірінші; ИГЭ-2-балшық, қызыл, тығыз, ашық қуаты 0,7-3,3 және одан да көп метр. [3,5]

Топырақтың "су сығындысын" химиялық талдау нәтижелері бойынша, 8,0 м тереңдікке дейін, мемлекеттік сапа стандарты (МЕМСТ) 25100-96 сәйкес оңай және орташа еритін тұздардың құрамы бойынша, топырақ пен трастар тұздалмаған. Құрғақ қалдықтың шамасы 0,080-0,220 % шегінде ауытқиды. МЕМСТ10178-85 (ҚР ҚЖ 2.01-101-2013) бойынша портланд цементте су өткізбеушілігі бойынша W4 маркалы бетон трассалары мен алаңдардың so44 – иондарына қайта есептегендегі сульфаттардың нормативтік құрамы бойынша - агрессивті емес, нормативтік құрамы 320,8 мг/кг. [4,29]

Нормативтік мазмұны хлоридтер есептегенде иондары Cl топырақтар алаңдары мен тас бетондар үшін арматураның темірбетон конструкциясы —агрессивті емес. Нормативтік құрамы 88,5 мг/кг (ҚР ҚНЖЕ сәйкес игерудің қиындығы бойынша, топырақтардың құрылыс топтары 8.02-05-2007, кесте 1)

Кесте 1 - Игеру қиындығы бойынша топырақ тобы

Топырақтың аты	Қолмен жасау	Бір ожаулы экскаватормен әзірлеу	Тармақ нөмірі
Құмдақ	1	1	36 ^a
Сусымалы топырақ	3	3	26 ^b
Балшық	4	4	8 ^d

Тәжірибелік бөлім. Бөлінген учаскеде орналасқан су құбыры құрылыстарының алаңын жобалау көзделеді (жер учаскесін бөлу актісіне сәйкес). Су жинау құрылыстарының алаңының өзі биіктігі 2 м бітеу темірбетон қоршауы бар көпбұрышты пішінді, жоғарғы бөлігінде биіктігі 0,5 м тікенді болат сымнан жасалған саптамасы бар.

Су жинау құрылыстарының алаңында: 3000 м³ арналған резервуар және тұщыландыру қондырғысының ғимараты жобаланған, сондай-ақ бөлшектеу және ауыстыру орындалды: жүріс бөлігінің қолданыстағы асфальтбетонды жабыны, металл қоршауы тұйық темір бетондалған. [5,1]

Ғимараттар мен құрылыстардың өзара орналасуы мен отырғызылуы жер бедерін, жел бағытын, санитарлық және өртке қарсы нормаларды ескере отырып, технологиялық сызбаға сәйкес, сондай-ақ су құбыры құрылыстарының аумағында ғимараттар мен құрылыстарды орналастыру жөніндегі талаптарды сақтай отырып орындалған.

Құрылысқа бөлінген учаске автомобиль жолының жанында орналасқан. Резервуарлардың тік орналасуы қалыптасқан жер бедерін ескере отырып шешілді. Ағынды және нөсерлі суларды бұру ғимараттардан жер бетіне жақын орналастырды. Топографиялық түсірілімді орындағанда ұйыммен келісім бойынша қабылдау керек.

Бірінші көтеру сорғы станциясы, -17,080 белгісіндегі бірінші көтерілімдегі сорғы бөлмесінде Q- 600 м³/сағ консольді-моноблокты сорғылар орнатылған. H=90 м, 250 кВт, 380V жиынтықта басқару шкафы, электр жетегі бар ысырмалар 400 мм, кері клапан PN16, DN100, DN400 типті.

Бірінші көтергіш сорғы станциясының қысым құбырлары -16,280 белгісінде төселеді және MEMCT 10705-91 бойынша Ø426x9 мм, Ø108x5 мм болат электрмен дәнекерленген құбырлардан жобаланған.

Құбырлар мен пішінді бөліктер үшін Ø100, Ø400 күшейтілген тот басуға қарсы оқшаулау қарастырылған, арматураның астына 500x500x800 бетон тіреуіші орнатылған.

Өнімділігі сағатына 600 м³ дейін ауыз суға арналған тазарту модульдік ультрафилтрация қондырғысы Түркістан облысы, Шардара қаласына арналған, тазалау жүйесіне кірудегі талап етілетін ең төменгі қысым 1 – 2,0 бар, бастапқы суды тұтыну –600-650 м³/сағ. Ұсынылған технологиялық тазарту схемасы бойынша бастапқы суды өңдеудің келесі кезеңдерін қамтиды:

- 1) механикалық қоспалардан сүзу (ірі тазарту);
- 2) химиялық флокулянтты мөлшерлегіш сорғылармен дайындау, рН түзету;
- 3) тазартуға шайынды судың көлемін бақылау және дозаны есептеу;
- 4) суды ультрафилтрациялау қондырғысы (жұқа тазарту);
- 5) кері жуу жүйесі;
- 6) химиялық жүйесі, ультра сүзгіден өткізу жуғыштары;
- 7) өз мұқтаждарына арналған жинақтау сыйымдылығы;
- 8) НМІ сенсорлық тақтасы бар Simatic Siemens басқару жүйесі

Суды тазарту қызмет көрсетуші персоналдың ең аз қатысуымен автоматты режимде жүзеге асырылады және тазартылған суды тәулігіне 24 сағат алуға мүмкіндік береді.

Су тазарту станциясынан 1,0 – 3,0 бар қысыммен және 600-650 м³/сағ шығынымен бастапқы су беру құбырынан дискілі сүзгілер блогына (120 мкм) және одан әрі өтетін су көлемін бақылау, дозалау көлемін есептеу және рН түзету желісіне беріледі.

Су ағынының турбуленттілігінің әсерінен химиялық реагентпен (Ph корректор, флокулянт) араластырылады және одан әрі көлемді есептеудің бақылау учаскесі арқылы ультрасүзгілеу қондырғысына түседі: су ағыны химиялық реагентпен (Ph корректор, флокулянт) араластырылады және одан әрі көлемді есептеудің бақылау учаскесі арқылы ультрасүзгілеу қондырғысына түседі:

Фильтрат (пермеат) - мембранадан өткен су ағыны, суспензиядан, коллоидты бөлшектерден, қоздырғыштардан, 2 және 3 валентті темірден, органикалық қосылыстардан толығымен тазартылған.

Концентрат-тұздармен және басқа қоспалармен байытылған су ағыны, ол дренажға ағызуға жіберіледі.

Дренаждық сулар құрамы бойынша агрессивті емес, химиялық құрамы бойынша тазартылмаған суға ұқсас және жасыл екпелерді суару, жуу немесе одан әрі кәдеге жаратпай шұңқырларға дренаждау үшін қолданылуы мүмкін. Концентрат жуу кезінде дренажға құйылады.

Тазартылған судың концентратқа қатынасы 97% - дан 3% - ға дейін немесе тангенциалдық сүзгілеу кезінде: концентраттың сол ара қатынаста параллель тасталуы.

Тазартылған судың бір бөлігі қабылдау ыдысына түседі (көлемі 20-40 м³), ол жерден сорғы сигнал бойынша ультрафилтрация мембраналарын мезгіл-мезгіл жуып, жиналған шөгінділер мен қоқыстарды жуады.

Суды ультрафилтрация арқылы тазарту. Ультрафилтрация қондырғысы жер асты, жер үсті, ағынды және муниципалды суларды тазартуға арналған. Ол лайлылықтың, тұнба тығыздығы индексінің (SDI) және судағы темір құрамының едәуір төмендеуін, коллоидты бөлшектерді судан 100% алып тастауды, вирустар концентрациясының төмендеуін және судың дәмін жақсартуды қамтамасыз етеді.

«Бастау UF» қондырғысында ең жаңа ультрафилтрация сүзу технологиясын қолдану суды өңдеудің бір кезеңін, модульдердің ластануға төзімділігін және жоғары регенерация жылдамдығы кезінде химиялық реагенттерді қолданбай суды тазалаудың жұмыс циклын ерекшелендіреді. [6,18]

Ультрафилтрация әдісі кеуек мөлшері 0,1-ден 0,01 мкм-ге дейінгі мембраналарды қолдануға негізделген. Сүзу нәтижесінде алынған су ішуге және техникалық пайдалануға жарамды.

Суды ультрафилтрациялау балама технологиялармен салыстырғанда көптеген артықшылықтарға ие. Қондырғы жоғары жұмыс қысымын талап етпейді, тиімді ультрафилтрация үшін 1-5 атмосфералық қысым жеткілікті. Бұл ретте алып отырған ауданда ұқсас өндірістік қуаттың баламалы сүзу жүйелері алып жатқан ауданның үштен бірін құрайды, ал энергия шығыны екі есе азаяды.

Нәтижелер мен талқылау. Ультрафилтрация қондырғысының шағын көлемі жаңа жабдықты орналастыруға арналған үй-жайларды салуға және ұйымдастыруға күрделі шығындардың төмендеуіне әкеледі.

Құндық және сапалық көрсеткіштер ауыз суды тазартудың жаңа технологияларын енгізу кезінде маңызды аспект болып табылады.

Суды ультрафилтрациялау қондырғылары ықшам, техникалық қызмет көрсетуі оңай, сүзу процесінде химиялық реагенттердің аз мөлшері жұмсалады, бұл жоғары сапалы сүзілген судың төмен құнын тудырады.

Суды ультрафилтрациялау арқылы тазартылған көлем бірлігінің құны бастапқы судың сапасына және қондырғының өндірістік қуатына байланысты анықталады.

Өндіріс көлемі неғұрлым көп болса, тазартылған судың текше метрінің құны соғұрлым төмен болады.

Суды ультрафилтрациялау бактериялар мен вирустарды 99,99% жоюды қамтамасыз ететін суды тазарту кезінде бактерицидтік әсердің жоғары деңгейі осы әдістің жоғары санитарлық және технологиялық сенімділігін көрсетеді.

Суды зарарсыздандырудың басқа әдістерімен (хлорлау, озондау, ультракүлгін сәулемен зарарсыздандыру және т.б.) салыстырғанда, ультра сүзгі мембранасынан өткен кезде микроорганизмдер физикалық түрде сүзіледі, өйткені мембрана тесіктерінің мөлшері бактериялар мен вирустардың мөлшерінен аз болады.

Қорытынды. Ультрафилтрациялық модульдерді пайдалану ұзақ қызмет ету мерзіміне байланысты пайдалану шығындарының төмендеуіне әкеледі, SDI коллоидтық индексі 1-2 деңгейінде тұрақтанады.

Ультрафилтрация қондырғылары тәулігіне 24 сағат жұмыс істеуге қабілетті, пайдалануға ыңғайлы, әлдеқайда аз шығын материалдарын қажет етеді (ингибиторлар, жуу ерітінділері), агрессивті емес ағынды сулар бар.

Сумен жабдықтау орталық көзден, 1-ші көтергіш сорғы станциясынан берілетін жер үсті суымен жүзеге асырылады. Тазарту станциясының технологиялық жабдықтары мыналарды қамтиды: диск сүзгілерінің блогы, ультрафилтрациялық қондырғы, сорғы станциясы бар таза су қабылдау сыйымдылығы, НМІ операторының панелі бар Schimatic Siemens басқару жүйесі және ажыратқыштардың қалқаны.

Қолданылатын жабдықтар жиынтығы суды ауыз су сапасына дейін тазартуға

мүмкіндік береді. Тазартылған су бойынша қондырғының өнімділігі $-600 \text{ м}^3/\text{сағ}$, қоректену жүйесі 220/380В, 50Гц, технологиялық кешеннің тапсырыс берушінің жылыту аспаптарын есепке алмағандағы белгіленген қуаты -120кВт , бастапқы суды беру $-600-650 \text{ м}^3/\text{сағ}$, жұмыс температурасы $+5, +40^\circ\text{C}$.

Әдебиеттер тізімі:

1. МЕМСТ 26966-85 (СТ СЭП 4467-84) Суалғыш құрылымдар. М.:Стандартинформ, 2012, 15б.
2. СП 31.13330.2012 Сумен қамтамасыз ету. Сыртқы желілер мен құрылыстар. М.:Стандартинформ, 2012, 26 б.
3. МЕМСТ 2761-84 Орталықтандырылған шаруашылық-ауыз сумен жабдықтау көздері. М.:Стандартинформ, 2012, 5б.
4. МЕМСТ 2.1.4.1110-02 «2,14» Ауыз су және елді мекендерді сумен жабдықтау М.:Стандартинформ, 2012, 29б.
5. Ультрафилтрация воды <https://biokit.ru/video-instructions/ultrafiltratsiya-vody/>, 08.05.2022 ж.
6. Сейтасанов И.С., Жолдасов С.Қ. Су алу тораптары. Оқу құралы, - Алматы, Эверо 2020, 172 б. https://elib.kz/ru/search/read_book/2232/

Referens list:

1. SST 26966-85 (ST SEP 4467-84) Hydrogen structures. M.: Standardinform, 2012, 15p.
2. SP 31.13330.2012 Water supply. External lines and structures. M.: Standardinform, 2012, Art. 26
3. SST 2761-84 Sources of centralized domestic and drinking water supply. M.: Standardinform, 2012, 5p..
4. SST 2.1.4.1110-02 "2.14" Water supply of drinking and settlements M.: Standardinform, 2012, 29p.
5. Ultrafiltration water <https://biokit.ru/video-instructions/ultrafiltratsiya-vody/>, 08.05.2022 g.
6. Seytasanov I.S., Zholdasova S.K. Training manual - Almaty, Evero 2020, 172p. https://elib.kz/ru/search/read_book/2232/

Аннотация. Реконструируемая площадка главного водовода и трасса расположены в восточной части города Шардара Туркестанской области. Город Шардара расположен в 250 км к юго-востоку от областного центра города Туркестан. Основной целью реконструкции главного водовода является улучшение условий жизни и быта населения Шардаринского района, а также обеспечение чистой питьевой водой. Источником водоснабжения является Шардаринское водохранилище (открытый источник воды). Имеющиеся водозаборные конструкции производительностью $600 \text{ м}^3/\text{ч}$ находятся в неудовлетворительном состоянии. Для обеспечения жителей Шардаринского района качественной чистой питьевой водой предусматривается реконструкция строительства. Для обеспечения качественной питьевой водой предлагается модульная очистная установка. Очистные сооружения для питьевой воды производительностью до $600 \text{ м}^3/\text{ч}$ предназначены для города Шардара, с минимальным требуемым давлением на вход в систему очистки 1-2,0, потребление исходной воды $-600-650 \text{ м}^3/\text{ч}$. Приводится описание основных технологических процессов очистки воды.

Ключевые слова: реконструкция, водоснабжение, водоочистная установка, ультрафилтрация, чистая питьевая вода, водопотребление

Abstract. The reconstructed site of the main water conduit and the highway are located in the eastern part of the Shardara city. City is located 250 km southeast of the regional center of Turkestan. The main goal of the main water conduit reconstruction is to improve the population living conditions, as well as to provide clean drinking water. The source of water supply of Shardara reservoir is open. The existing water intake structures with a capacity of $600 \text{ м}^3/\text{h}$ are in unsatisfactory condition. To provide Shardara

residents with high-quality clean drinking water, reconstruction of construction is envisaged. To provide high-quality drinking water, a modular treatment plant is offered. Potable water treatment facilities with a capacity of up to 600 m³/h are designed for the Shardara, with the minimum required pressure for entering the treatment system of 1-2.0, the source water consumption is 600-650 m³/h. The main water treatment processes are described.

Keywords: reconstruction, water supply, water treatment, ultrafiltration, clean drinking water, consumption of water

**ТҰЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY**

ӘӨЖ: 930.2

<https://orcid.org/0000-0003-1356-7770>

<https://orcid.org/0000-0002-4322-0543>

¹Батырбекқызы Г.,* ²Мулдахметова Ж.И.

PhD докторы, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

т.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ
МӘСКЕУЛІК КЕЗЕҢІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ**

*Автор - корреспондент: gbatyrbekkyzy@mail.ru

Түйін: Бұл мақала белгілі қоғам және мемлекет қайраткері Нәзір Төреқұловқа, оның қоғамдық-саяси қызметіне арналған. Оның қоғамдық-саяси қызметіне және шығармашылығына талдау жасалады. Қазақ халқының көрнекті қайраткері, ірі тұлға Нәзір Төреқұловтың қаламгерлік және өмірбаяндық қызметі соңғы жылдары ғана бүгінгі ұрпаққа кеңінен танылып, үлгі-өнегелік сипатқа ие болуда. Ардақты Алаш азаматының қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметі мәскеулік кезеңінің тарихнамасы қарастырылған. Нәзір Төреқұлов ұлты қазақ-отандық ғылымда атын алтын әріппен қалдырған тұлға. Кезінде жазықсыз жараланған белгілі халқымыздың ұлдарының өмірі мен қызметін зерттеу тарих үшін басты мақсаттардың бірі болып саналады. Кеңестік билік жүйесіндегі қазақ зиялыларының қызметін Қазақстан тарихы пәнінде оқыту патриоттық сезім және азаматтық позициялар қалыптасуына қосатын үлесі зор.

Кілт сөздер: Нәзір Төреқұлов, редактор, елші, журнал, Мәскеу, Орталық баспа, саясат, Түркістан.

Кіріспе. Нәзір Төреқұлов кең ойлайтын, маңызды мәселелерді айтатын мемлекет қайраткері екені түрлі тақырыптағы үлкенді-кішілі жарияланымдарынан айқын аңғарылады. Өзінің көзі жетіп, көңілі сенген мәселелерді іске асырудан тартынбайтын, қиындықтан жалтармайтын бітімі бөлек тұлға екені танылады. Табиғатынан турашыл адал мінезімен, алғыр ақылының білімдарлықпен ұштасуы оны замандастары қатарынан оқшау озық етіп көрсетеді.

Нәзір Төреқұлов Түркістан өлкесінде қарапайым кеңес қызметкерінен Түркістан коммунистік партиясы Орталық комитетінің хатшысы, Түркістан өкіметінің төрағасы, РК(б)П Орталық Комитеті Ортаазиялық бюросының мүшелігіне дейінгі қызмет баспалдақтарына көтерілуі кеңестік биліктің коммунистік идеяларды жергілікті халықтарға сіңіру үшін жергілікті элитаны қалыптастыру және оның қызметіне арқа сүйеу саясатының нәтижесі болып шығады. Десек те, бұл саясаттың жалғасы - аймақтарда дайындалған ұлттық элита өкілдерін «қайта даярлаудан» өткізу үшін Орталыққа шақырып, түрлі қызметтерге жегуге ұласты. Осындай жолдармен Түркатком төрағалығынан босап Т.Рысқұлов, ТКП ОК хатшысынан босатылып Н.Төреқұловтар Мәскеуге қызметке ауыстырылды. Қайта даярлаудың соңы - оларды туған еліне қайтарып, биліктің жоғары эшелонына қосу болатын. Әйтсе де, бұл істің соңы 1937 жылғы үлкен террор - саяси қуғын-сүргінге ұласып, су аяғы құрдымға кетті.

Патшаның 1916 жылы 25 маусымдағы жарлығы бойынша қара жұмысқа алынған отандастарының арасында үгіт жүргізу үшін оқуын тастап, Батыс майданға кеткен Минск қаласының маңында Орта Азия мен Қазақстаннан барған жастардан «Еркін дала» атты жасырын ұйым құрды [1,194]. Бұл қоғамның атқарған жұмысы үлкен дүние. Осылайша

Нәзір Төрекұлов қоғамның саяси өміріне білек сыбана батыр да, батыл түрде кірісіп кетті. XX ғасырдың басында Алаш зиялылары халқының жарқын болашағын ашу жолындағы қапысыз танылған азаматтар. Нәзір солардың бірі ғана емес, бірегейі. Тап осы үшін Төрекұлов ешкімге еліктемей, қайталанбас төл әрекетін сол тұстағы қазақ қоғамының тума болмысына күштеп бөлектеу, Н. Төрекұловтың білек сыбанып, саясатқа араласуы, тағдырдың жазуымен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне құр еніп қоймай, Батыс майданындағы тыл жұмыстарының бел ортасында жүруі [2,25].

1918 жылы Төрекұлов Қоқан кеңес депутаттары революциялық комитеттің секретары, 1918-1919 жылдарда Ферғана облыстық ревкомның төрағасы, Түркістан ОАК мүшесі Түркістан республикасының ағарту комиссары, «Вестник просвещения коммунистической культуры» журналының редакторы сияқты қызметтерде болды. Қоқанда шыққан «Халық газетіне» мақалалар жазып, тілегі бір, мұны бір халықтың тағдырын бірігіп шешу мақсатында өзбек әдебиеттерінің классигі Х. Ниязиден бірге революциялық жұмыстар жүргізді. Н.Төрекұлов өз еңбектерінде Орта Азия халықтарын орыстандыру үшін миссионерлер жүргізген саясатына қарсы шығып, әшкереледі. Кейін Ферғана облыстық төңкеріс комитетінің төрағасына көтерілді. Облыстық халық ағарту бөлімінің бастығы қызметін атқара жүріп «Жаңа Шығыс», «Ферғана» газеттерінің редакторы болды. Бұдан әрі Нәзірдің қызметі Мәскеуде жалғасты.

1921-1922 жылдары түркі тілдес халықтардың жазуын латын әліппесіне көшіру туралы Орталық комиссия мүшесі болды. Бұл мәселеде де қазір қайта қолға алынуда. 1926 жылы Бакуде өткен бірінші түркологиялық съезінде латын әліппесінің түркі халықтарына жаппай қабылдануына ұсыныс білдірген. Алайда оған қарсы шыққан ғалымдар аз емес еді, уақыт өте келе біз Нәзір Төрекұловтың ұсыныстары қазіргі уақыттада маңызы зор екенін білеміз.

1922 жылдың соңынан 1928 жылға дейін Мәскеуде орталық баспасөз бөлімінің бастығы болып істеген қызметімен ерекшеленеді, мұнда халқымыздың тарихы мен тілін зерттеуге көңіл бөлген, Мәскеу жоғарғы оқу орындарында шығыс халықтарының тілінен лекция оқиды. Нәзір Төрекұлов 1922 жылы наурыз айында Кремльде В.И.Лениннің қабылдауында болғанда автономия қабылдауында алған жергілікті халықтар тілін мемлекеттік тіл дәрежесіне көтеру мәселесін күн тәртібіне қойған. Бұл отаршылдық саясаттың зардабынан езіліп, жаншылған, жоғары оқу орындары былай тұрсын, бастауыш білім беру міндеті де толық шешіліп болмаған кездің өзінде-ақ келешекті ойлап айтылған батыл да, әділ пікір еді. Мәскеуде жарияланған «Ұлт мәселесі және мектеп» кітабы арқылы тарихшыларға патшалық Ресейдің орыстандыру саясатының ащы шындығын батыл көрсетіп, аз ұлттардың ағарту ісін өркендету мәселесін көрсетеді. Дәл осы жылы ерекше айта кететін мәселе Төрекұловтың осы кезеңде қазақтың ел ағалары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаевтарды шығармашылық қызметке тартып, қамқорлық көрсеткені мәлім. Ұлтшыл атанып, Кеңес өкіметі басшыларының және қазақтың Жандайшап белсенділерінің қырына алып, шеттеліп жүрген ғұлама қайраткерлерді аялап, көңіл бөлуге ол кездегі ондай ерлікке екінші бірі жүрегі дауламайтын еді. Ал Нәзір Төрекұлов олармен араласуға жүрексінебеді, бұл олардың өшпес еңбектерін бағалағанының белгісі еді [3,58].

Теориялық талдау. Н.Төрекұлов 1922 жылдың шілдесінде Мәскеуге XI Бүкілресейлік партия конференциясына қатысады да сонда қызметке қалдырылады. Оның КСРО Шығыс халықтары баспасында (*Орталық баспа деп қате айтылып жүр*) басқарма төрағасы болып тағайындалуы осы жылдың қыркүйегінде құжатталған. Осы 1922 ж. қыркүйегінен 1928 жылдың маусымына дейін ол Мәскеуде тікелей баспа өндірісімен айналысты. Ол осы қызметінде Бүкілодақтық деңгейде баспа өндірісін ұйымдастырушы ғана емес, орыс емес ұлттардың тілі мен жазуын қалыпқа түсіруді ғылыми теориялық және практикалық тұрғыда негіздеуге басшылық жасаған шығармашыл тұлғаға айналды, оның полиглот ғалым болғандығынан мұрасы мол саланы қамтиды.

1922 жылдың желтоқсан айының соңында Ұлт істері халық комиссариатының жанынан БОАК пен ХКК 14 желтоқсандағы декретімен Шығыс Орталық баспасы ұйымдастырылады [3, 5].

Баспаның мақсаты шығыс аймақтардың мәдени орталығы ретінде бір жағынан, үгіт-насихат және ғылыми-көпшілік әдебиеттерді тарату, мектептерге оқулық, оқу құралдарын шығару арқылы көмектесіп, кейбір жағдайларды әліпби жасау, екінші жағынан, жергілікті жерлерде халық шығармашылығын дамыту арқылы автономиялық республикалардың еңбекшілерін тәрбиелеу және білім беру міндеттерін іске асырады.

Шығыс баспасы 4-5 пайызы ғана сауатты 30 млн. аса тұрғындарды қамтитын орасан зор аймақтағы әртүрлі ұлттардың саяси, рухани қажеттілігін өтеуге қызмет жасады.

Ұлттық Халық Комиссариатының орынбасары Бройдо 1923 жылдың 2 сәуірінде ХКК-ға «Шығыс Орталық баспасы туралы» хат жолдап, баспа жұмысын жандандыру үшін қаржылық, материалдық көмек жасау туралы ұсыныс береді [3, 5-8].

Шығарылатын әдебиеттерінің сипатына қарай Н.Төрөқұлов қызмет істеген КСРО Орталық баспасы РКФСР Мемлекеттік баспасы сияқты әмбебаптығымен ерекшеленетін еді. Дегенмен, баспаның шығаратын әдебиеттері негізінен оқулықтар, қоғамдық-саяси, шаруаларға арналған әдебиеттер болуымен де ерекшеленді. 1923 ж. осы үш сала бойынша жарық көрген әдебиеттер барлық өнімнің төрттен үшін құраған. Сонымен бірге Орталық баспа татар, шуаш, мары, мордва, неміс, латыш және еврей тілдерінде жеті газет шығарып тұрды.

КСРО Орталық Атқару Комитеті жанындағы КСРО халықтары Орталық баспасы Ұлт істері жөніндегі Халық Комиссариатына қарасты Шығыс және Батыс Орталық баспаларының бірігуіне байланысты 1924 жылы 1 мамырда құрылды. Күншығыс елдеріне саясат кіндігі - жол көсемі, іс көсемі, ел тәрбиешісі болып тұратын әдебиетке негіз салатын, елге білім кілтін ашатын журналдың керектігі көптен сезілетін. Ел жолын білетін, ел тілегіне, ел мұңына құлақ салатын журнал, елге тура жол сілтейтін, терісін, қисығын тергейтін журнал - елдің шын қамқоры, шын досы болып көрінбек. Елдің осындай журналға осы кезде сусап отырғаны білінеді [4, 30]

Центроиздаттың құрылуына ұлт республикалары қажеті жоқ деп қарсылық білдіріп, оның мүлкін жергілікті баспаларға бөліп беруді талап етумен болған. Дегенмен, қысқа мерзімде баспа өзін ұлт саясатының үлкен жетістігі ретінде танытып үлгереді. 37 тілде жарық көріп тұрған әдебиеттердің 30-ы шығыс тілдерінде, 7-і басқа тілдерде еді. Әдебиеттерді жариялайтын тілдердің саны бойынша Центроиздат Кеңес Одағы ғана емес, әлемде баламасы жоқ баспаға айналды [5, 46].

Н.Төрөқұлов баспа өндірісін ұйымдастыру барысында ұлттардың тілі мен жазуына қатысты мәселелермен күнделікті бетпе-бет келді. Бұл жағдай оның Кеңес Одағындағы жаңа әліпби қалыптастыру науқанының бастамашыларының және нақты ұйымдастырушыларының бірі болуына алып келді. Жаңа түрік-татар әліпбиі жөніндегі Бүкілодақтық орталық Комитет (*әріқарай – ЖТӘЖ БОК*) 1926 ж. Наурыз айында Баку қаласында өтіп, жаңа түрік әліпбиін қабылдаған I Бүкілодақтық Түркология съезінен соң КСРО тірік-татар халықтарының ерекше кеңесінің шешіміне сай құрылған болатын. ЖТӘЖ БОККСРО өкіметінің 11 наурыз 1927 ж. қаулысымен ресми түрде құрылғанымен оның жұмысы 1927 жылдың наурызында басталып кетті [6,2]. Н.Төрөқұловтың Бакуде өткен съезге қатысып, баяндама жасағаны белгілі. Одан кейінгі уақытта ол осы іспен тікелей айналысты. Дегенмен, ол әліпби мәселесімен Шығыс баспасында қызмет істеген кезінде бастаған еді. Ресей Ғылым академиясының архивінде Н.Төрөқұловтың 1927 жылдың 12 қарашасында жасаған «Проблема латинского алфавита - для тюркских народов» атты баяндамасының стенограммасы сақталған. Баяндаманы талқылауға Леонтьев, Диманштейн, Василин, Шимаев, Мамедов сияқты тілші ғалымдар қатысып, талқылаған [7]. Баяндамада түркі халықтарының жазуын латын әліпбиіне ауыстырудың теориялық және практикалық мәселелерін қозғаған тұжырымдар аса құнды, ондағы

көтерілген мәселелер бүгінгі күні де өзекті болып отыр.

Қорытынды. КСРО халықтарының орталық баспаны басқарып жүріп те халқы үшін қорықпастан мол еңбек сіңірген. Білімпаздардың съезіне латын әрпін қабылдауда жеңіске жеткен. Кеңес елінің Хиджаздағы бас консулы, кейін тұрақты және өкілетті елшісі болды. Онда үлкен және өте лайықты құрметке бөленіп, көп еңбек сіңіріп беделге барынша лайықты болып келіп, проректор қызметін атқарып, өз жолын ғылымнан тапқан.

1936 жылы Сауд Арабиядан Мәскеуге шақыртылғаннан соң, 1936 жылдан бастап Мәскеу қаласындағы Мәскеу Шығыс халықтарының тіл мен жазу институтында бір жылға жуық уақыт жұмыс жасайды. 1935 жылдың желтоқсан айынан бастап - 1936 жылдың маусымына дейін сыртқы істер жөніндегі Халықтар комитетінің резервінде, ал 1936 жылдың маусымынан бастап – 1937 жылдың қаңтар айына дейін Орталық Комитеттің резервінде болды. Осыған қарағанда басшы қызметіне қайта оралуы да қарастырылған болар. Көп ұзамай жазықсыздан-жазықсыз «Халық жауы» деген жалған айыппен тұтқындалады.

Елшілік қызметінен шақырып алынған соң 1936-1937 жж. ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысты. Ресей ғылым Академиясы архивінде сақталған жеке ісінде оның 1937 жылдың 10 мамырында КСРО Орталық Атқару Комитеті Ұлттар Кеңесінің жанындағы КСРО халықтарының тілі мен жазуы Орталық ғылыми-зерттеу институты директоры Петросянный бұйрығымен Н.Төрөқұлов түрік тілдері секторы ортаазиялық тобының меңгерушісі болып тағайындалады. Ал осы жылы 26 шілдеде институт директорының міндетін атқарушы Бениаминовтың бұйрығымен себебі көрсетілмей жұмыстан босатылады [8]. Ол 17 шілде күні тұтқынға алынған болатын. Ал 1937 жылдың 3 қарашасында пантүркішіл диверсиялық ұйымның мүшесі, Түркияның тыңшысы ретінде айыпталып, ату жазасына кесілді. Бұл шешім Сауд Арабия елінің корольдығына қатты әсер етеді, король Абдул Азиз аль Сауд Нәзір Төрөқұловты өзінің бауыры деп санаған. Осы хабардан кейін екі елдің арасындағы дипломатиялық қызмет XX ғасырдың 90-жылдарына дейін тоқтатылады.

Нәзір Төрөқұлов халықтың тағдырына алаңдап, патшалы Ресей қазақ даласын шикізат көзіне айналдырып отырғанын, жерімізге басқа ұлттарды орналастыра отырып, орыстандыру саясатын жүргізіп отырғанын жан жүрегімен сезінді. Ақыл тоқтатқан, заман деңгейіне көңіл ауып, жалыққан тұстағы қалауы осы болды. Үлкен ғылыми мансап пен атаққа іліге алмады, уақыт сұранысына сай Шығыс тілдерінде дәріс оқып жүріп, өз бетінше ізденген. Бұғауда бұлқындаған Нәзірдің ғұламалығы, ел-жұртының жанашырлығын бәрібір дәлелдеп кетті. Жалпы, Н.Төрөқұлов қысқа ғұмыры ішінде, халқы үшін қызмет етіп үлгерді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шәріп Байшора. Нәзір менің есімде...// Шығармаларының көп томдық жинағы. Алматы, «Ел-шежіре». ҚҚҚ. 2007. 3-том. 194-201-бб.
2. Мансуров Т., Познание личности: полпред СССР НазирТюракулов. Москва, Русский раритет, 2014.
3. ГАРФ Ф.4033, Оп.1, д. 13
4. Төрөқұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. Алматы: Ел-шежіре. 2007. 1 том.
5. ГАРФ. Ф.4033, оп. 1, Д.25
6. ГАРФ. Ф.7543, Оп.1, Д.2.
7. Архив РАН Ф.677, Оп.7, Д.146
8. Архив РАН Ф. 350, Оп.2, Д.216

References list:

1. SharipBaishora. Nazir meningesimde...// Shygarmalarining kop tomdykzhinagy. Almaty, «El-shezire». QQQ. 3-tom. 194-201 bb.

2. Mansurov T., Poznanielichnosti: polpred SSSR Nazir Tjurakulov. Москва, Russkijraritet, 2014.
3. GARF F.4033, Op.1, d. 13
4. Torekulov N. Shygarmalarynyn kop tomdyqzhinagy. – Almaty: El-shezhire. 2007. 1 tom.
5. GARF. F.4033, op. 1, D.25
6. GARF. F.7543, Op.1, D.2.
7. Arhiv RAN F.677, Op.7, D.146
8. Arhiv RAN F. 350, Op.2, D.216

Аннотация: Статья посвящена видному общественно-государственному деятелю Назиру Торекулову и его общественно-политической деятельности. Выдающийся деятель казахского народа, видная личность Назир Торекулов благодаря своей журналистской деятельности в последние годы стала узнаваться среди широкого поколения и заслуживает быть образцом морального поведения. Дается анализ уважаемого Алашского деятеля – его общественно-политической деятельности и творчества в Москве. Назир Торекулов – личность оставившая след золотыми буквами в отечественной науке. Исследование жизни и деятельности знаменитых сынов своего народа, не справедливо ставших врагами народа – является одной из приоритетных задач истории. Казахская национальная интеллигенция начала XX века, которая работала в высших эшелонах Советской власти непременно должна преподаваться в содержании дисциплины история Казахстана, потому что вносит весомый вклад в воспитании патриотизма и становлении гражданских позиций.

Ключевые слова: Назир Торекулов, редактор, посол, журнал, Москва, Центральное издательство, политика, Туркестан.

Abstract: Article is devoted public to both the statesman Nazir Tyurakulov and his diplomatic activity. The outstanding figure of the Kazakh people, the prominent personality Nazir Torekulov thanks to the journalism it began to be learned among wide generation in recent years and deserves to be an example of moral behavior. The analysis of dear Alash figure and his Moscow social-political activity and creativity is given. Nazir Torekulov - was one of the personality who has left a mark gold letters in domestic science. The research of life and activity of the famous sons of the people who haven't fairly become enemies of the people - is one of priority problems of history. The Kazakh national intelligentsia of the early twentieth century, who worked in the highest echelons of Soviet power, must certainly be taught in the content of the discipline history of Kazakhstan, because it makes a significant contribution to the education of patriotism and the formation of civic positions.

Keywords: Nazir Torekulov, editor, ambassador, magazine, Moscow, Central Publishing, politics, Turkestan.

УДК: 930.85

<https://orcid.org/0000-0003-4899-1045>

<https://orcid.org/0000-0001-7864-8104>

<https://orcid.org/0000-0002-3197-7020>

¹Гамарник М.Я.,* ¹Мусакулова Д.А., ²Джоламанова Г.Д.

¹к. иск., доцент ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹магистр, старший преподаватель ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²к. иск., старший преподаватель ЮКГПУ, Шымкент, Казахстан

РОЛЬ ТАТТИМБЕТА В ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЯХ РОДНОГО КРАЯ

*Автор-корреспондент: gam05@mail.ru

Аннотация: Данная статья посвящена роли отдельной личности в исторических событиях Центрального Казахстана. Этой личностью явился Таттимбет Казангапулы (1817-1862) – известный кюйши-композитор, поэт-острослов, бии крупный общественный деятель Сары-Арки. Он жил и творил в непростое время, явившимся поистине переломным в истории родного края и связанным с крупнейшими изменениями традиционного уклада казахского народа. Основная причина таких изменений – это вхождение казахских земель в состав Российской империи. В данных событиях принимали активное участие сам Таттимбет и его семья – ведь они являлись представителями одного из самых уважаемых родов Среднего Жуза. Основным материалом статьи послужили подлинные архивные документы того времени и документальные материалы, цитируемые авторами из списка литературы.

Ключевые слова: кюйши, округ, волость, заседатель, устав, ясак, сотник, толмач, султан.

Введение. В данной статье пойдет речь об одном эпизоде из жизни Таттимбета – домбриста и кюйши XIX века из Центрального Казахстана. Можно сказать, что Таттимбет являлся уникальной личностью и был известен не только как талантливый создатель и исполнитель кюев, но и как певец-серэ, поэт-острослов, сказитель эпических произведений. Нельзя не отметить также общественную деятельность Таттимбета в качестве бии, главы рода, волостного правителя, разведчика горных недр, на поприще которой кюйши снискал не меньшую популярность и заслужил всенародное признание.

Здесь надо иметь в виду, что жизнь и деятельность Таттимбета связаны с непростой политической ситуацией, именуемой «присоединением казахских земель в состав Российской империи». На его детские годы пришлось издание в 1822 г. «Устава о сибирских киргизах», разработанного М. Сперанским. В результате в степи была упразднена ханская власть и возникла новая административная система казахского общества в составе Российской империи. Так, «...в Сибирском ведомстве, в состав которого вошли казахи Среднего жуза, были образованы: в 1822 г. - Омская область с Омским, Петропавловским, Семипалатинским и Усть-Каменогорским внутренними округами, в 1824 г. - Каркаралинский и Кокчетавский, в 1831 г. - Аягузский, в 1832 г. - Акмолинский, в 1833 г. - Аман-Карагайский, позднее переименованный в Кушмурунский, в 1844 г. - Кокбектинский внешние округа» [1, 226-227]. Каждый округ делился, в среднем, на 15-20 волостей, включающих в свой состав 10-12 аулов, в каждом из которых находилось по 50-70 кибиток» [1, 227]. Такое административное деление способствовало успешному контролю русских властей за жизнью степи, которые, при помощи толмачей-переводчиков, управляющих округами «старших султанов», волостных «младших султанов» и аульных старшин, проводили в Казахстане политику царского правительства. На содержание этого громоздкого аппарата и казачьих отрядов (до 200-400 сабель в каждом округе) расходовалось ежегодно более 92 тыс. рублей серебром, большая часть средств из которых взималась в виде налогов - «ясачной» и «кибиточной» податей [1, 227-

229]. И, в связи с данными событиями, было бы интересно узнать, как на них реагировали люди, жившие в то непростое время, чем руководствовались, действуя тем или иным способом. Поэтому основным материалом статьи послужили подлинные архивные документы того времени и документальные материалы, цитируемые авторами из списка литературы.

Теоретический анализ. Как известно, что род Таттимбета Каракесек был одним из самых богатых и авторитетных родов в Среднем жузе. Поэтому его семья, да и сам кюйши принимали непосредственное участие в становление Каркаралинского округа, а позже - и в административной деятельности, связанной с его управлением. Сохранилось немало архивных документов, свидетельствующих об этом. Так, в одном из документов, датированных 1824 годом, фигурирует имя отца Таттимбета Казангапа:

Господину Переводчику Добишинскому
«№ 364» Марта 19 (1824)

«Поручаю Вашему благородию направить султана Чалы Аблайханова ко мне, с коим Вы вероятно встретитесь, пригласить с собой кочующих киргизов Эдрейбиев Алчинбая, Ородука, Аная, Ак-Кышина и Казангапа...» (2, 200).

Далее - в «Списке именном султанам, управляющими разными волостями и неуправляющими, старшинами и биями», встречаются имена биев Казангапа и Сутандуна Мушкеевых. В разделе таблицы под названием «Кто именно из султанов какими волостями управляют», написано, что они «управляют бектемировским родом, кочевку имеют при горе Мыржике». [2, 262, 265].

И, наконец, в ноябре 1828 года были сформированы списки родоначальников Каркаралинского округа. В них, в частности, есть сведения о «Чанчар-Каракесетской волости, состоящей из 2468 кибиток, которая вошла в состав округа 22 сентября 1826 года, имеет перезимовку на расстоянии от приказа от 150 до 260 верст при горах Достар <...> аркалык, Мырджик, Едрее Идегелене <...> к западу от речки Кундучи и Кук такты за 250 верст» [3, 24—25]. В отдельных архивных документах уточняется география перекочевков прямых предков Таттимбета и самого кюйши, которая ограничивалась в летний период «на поймах рек Тундукты, Ащису, Нура», а зимой - у хребта Мыржик [4, 123]. В списке родоначальников «вместо удалившегося в глубину Киргизской степи Султана Чалы Аблайханова», за № 64 числится имя Казангапа Мочекина [3, 24-25].

Бесспорно, Казангап был одним из ведущих политиков своего времени, в совершенстве знавшим адат и шариат, свод степных законодательств ЖетыЖаргы. Как мудрый и дальновидный человек, он хорошо понимал суть реформ М. Сперанского, которые являлись реальным поворотом к утрате независимости. Анализируя сложившуюся обстановку и разбираясь в непростой политической ситуации того времени, Казангап предвидел всевозможные провокации, которые могли бы привести к ненужному кровопролитию. Понимал он также, что без связи с царской Россией его земля подверглась бы большей опасности из-за военных притязаний Циньской империи и, возможно, ташкентских, бухарских и хивинских завоевателей. Поэтому он сам взял на себя нелегкое бремя ответственности за судьбу народа и сотрудничества с русскими властями. Насколько оно было успешным, свидетельствуют архивные документы, согласно которым Казангап в 1830 г. был удостоен приема Его императорского величества в Петербурге, где за добросовестную службу ему присвоено звание поручика [4, 129-130].

Таким образом, судя по этим документам, социальный и политический статус Казангапа позволил ему выдвинуться в ранг ведущих общественных деятелей, которые в начале XIX в. определяли политику степи. Будучи связанным с Россией, он, с одной стороны, должен был помогать царскому правительству внедрять реформы

М.М.Сперанского, с другой - проводил линию, направленную на защиту интересов народа.

Данные качества унаследовал и Таттимбет, который после смерти отца стал младшим султаном - волостным управителем Нурбике-Чанчаровской волости Каркаралинского округа. Об этой должности свидетельствует следующий архивный документ:

«ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОК о службе управителя Нурбике-Чанчаровской волости Кар-Каралинского округа бия Таттимбета Казангапова 1852-го года

1. Чин, имя, фамилия, должность, им отправляемая, сколько от роду лет и какого вероисповедания?

- Бий Таттимбет Казангапов, управитель Нурбике-Чанчаровской волости, 39 лет, вероисповедания мухаммеданского.

2. Оклад годового содержания?

- Жалования получает в год 42 руб. 88У₂ копеек серебром.

3. Из какого звания происходит?

- Из почетных киргиз.

4. Есть ли имение?

- Не имеет.

5. Где получил воспитание и т. д.?

- В заведении не был. По выбору народа утвержден в должности управителя в 1844 году 13 августа.

6. К продолжению статской службы способен и достоин?

- Способен и достоин

7. Женат ли, имеет ли детей, кого именно, каких лет, где они находятся?

- Женат. Имеет сыновей: Батентай - 17 лет, Батка - 12 лет, Барша - 8 лет, Будугуз - 4 лет» [5, 84-85].

Еще будучи совсем молодым Таттимбет помогает отцу в делах управления родом, а его мастерство как бия, честность и справедливость быстро завоевывают авторитет и уважение в степи. Как би, Таттимбет первым вводит новое правило в степное законодательство: кюйши обязывает выбирать судей непосредственно перед тяжбой - не раньше, чем за 1 час. До этого имена судей становились известными за месяц, а то и за полгода до суда. В результате их можно было подкупить и решить спор в пользу имущих. Правило, введенное Таттимбетом, исключало подобные случаи. Этот талант искусного бия перешел к нему по наследству - ведь одним из предков Кюйши являлся сам Казыбек-би.

Согласно казахским обычаям, судебные дела решались только раз в году - во время летних перекочевок (приблизительно в течение пяти дней). Во время одного из них Таттимбету пришлось разбирать до того сложный и запутанный спор, который не мог примирить две враждующие стороны. Так, по легенде, рассказанной большим знатоком казахских обычаев Таласбеком Асемкуловым, появился кюй «Жазғы қайғы» («Летняя печаль»), связанный с невеселыми размышлениями о народе, о родовых тяжбах, о разобщенности своих соплеменников.

Действительно, Таттимбет быстро завоевал любовь и уважение в степи не только благодаря своему мастерству как кюйши, но, прежде всего, человеческим качествам: кристальной душевной чистотой, умением сострадать и готовностью прийти на помощь ближнему. Так, судя по архивным документам, во время тяжелого джута 1840-1841 гг. Таттимбет, несмотря на большие потери своих стад, думал, прежде всего, о голодающих сородичах. Расскажем обо-всем по порядку.

По законам, установленным царским правительством, казахские волости вынуждены были платить ясак, то есть отдавать большую часть своего скота. Поэтому раз в три года русские чиновники ездили по аулам и составляли опись всех лошадей, коров, овец и т.д., а затем вычисляли точное количество скота, забираемого в налог. О том, сколько примерно скота уходило в ясак, свидетельствуют цифры, датированные 1849-1850 гг. Так, в момент переписи 1849 г. у Таттимбета было всего 480 лошадей, 460 баранов и 2 головы рогатого скота. Для одной из самых богатых семей Среднего жуза это не так уж много, тем более в ясак ушло 380 лошадей и 360 баранов. [36, 7-8]. Однако праправнучка кюйши Клара Саматовна Мусатаева рассказывала, что раньше Таттимбет и его сородичи прибегали к одной хитрости, оставляя большую часть скота на зимовье. Поэтому на летних перекочевках у них было не так много овец, лошадей и коров.

Подобная перепись была проведена летом 1840 г. Однако зима 1840-1841 гг. выдалась на редкость суровой - в степи случился сильный джунт, который повлек за собой падеж скота. Посоветовавшись, главы Айбике и Нурбике-Шаншаровских волостей обратились к заседателю Каркаралинского округа г. Неговскому с просьбой заново переписать весь скот. Неговский дал согласие, но потребовал за услугу 4000 рублей. Несколько месяцев спустя обманутые в своих надеждах бии и старейшины пишут коллективное письмо на имя «Состоящего в должности Пограничного Начальника Сибирских Киргизов, Господина Полковника и Кавалера»: *«...в марте месяце того года, заседатель Кар-Каралинского округа Неговский, в бытность свою в производстве исчисления предлагал народу наших волостей дать ему денег, обещаясь в таком случае сделать в пользу нашу самое лучшее исчисление, и представить о бедственном нашем положении, происшедшем от сильного упадка, к сведению высшего Начальства. Почему мы старшины Айбике-Чанчаровской: БердыТленчин, Карачал Турсунов, Меке Кусемисов, и бий Джолгора Анаев, а со стороны Нурбике-Чанчаровской, старшины БаймурунКусемисов, ТманНазикбаев и Ырсымбет Казанганов (брат Таттимбета - авт.), дали ему, г. Неговскому лично, собственными руками 3800 рублей, но к крайнему сожалению нашему, он сделал исчисление совершенно неправильно и даже слишком увеличенно, в чем удостоверились в Омске.*

О каковых поступках с нами заседателя Неговского доводя до сведения Ваше Высокоблагородие, осмеливаемся покорнейше просить приказать кому следует произвести о том следствие и, взыскав с Г. Неговского помянутые деньги 3800 рублей нам возратить. При чем присоединить честь имеем, что Г. Неговский получил особо с султана ИсимаЧамгина 1000 рублей за то, чтобы представить Начальству о избрании его в Волостные управители; на каковой предмет хотя нами и был представлен ему избирательный счет, но по оному и на время ничего не представлено. К сему прошению приложили печати и тамги.

Октября 24 дня 1841 года»[6, 39]

После получения письма и опроса всех пострадавших завязалась долгая переписка между Исправляющим должность чиновником Особых поручений К. Семеновым и заседателем Окружного приказа Путьковским. Ее главной темой было выяснение личностей авторов письма и доказательство вины Неговского. Сначала Семенов потребовал подробные сведения об этих волостях и в ответ получил письмо следующего содержания: *«Чанчаровская волость разделена на две при нынешнем исчислении и названы одна Айбике, а другая Нурбике-Чанчаровская волость. В 1-ой 1654 кибитки, мужеска 4721, женского 6117 душ, а в последней 1379 кибиток 3996 Мужеска и 4727 душ женского <...> Старшина сего был родом деда или прадеда, причем принять нужным считать присовокупить, что ближайшее родство киргиз приказу неизвестно, а только то, что Чанчаровская волость происходит от одного киргиза Чанчара (Шанишара -*

прямого предка Таттимбета в шестом колене), имевшему двух жен Айбике и Нурбике, поэтому ими называют себя сими прозваниями и считают себя родственными <...>

Народы, с разрешения Пограничного управления <...> по случаю смерти <...> управителя султана Чалы Аблайханова <...> в следствии чего Неговский 25 сент. 1840 года № 72 донес, что Народы Чанчаровской волости по добровольному согласию, разделили волость на две: Айбикинскую и Нурбикинскую, избираются волостные управители в первую Султана Эсима Чамина, а в последнюю Султана Уватей Чамина; причем представил и избирательные места, но так как Султан Уватей Чамин заключается по уголовному делу № 24 Генваря 1834 года о нападении его на аул киргиза Култая и растоптании 4-х летней девочки, Эсим Чамин имел тогда от роду только 15 лет, то Приказ под сим предлогом не представил избирательных листов, далее 19 октября № 2796... Пограничному Управлению, которое от 18 ноября 1840 года № 8586 разрешило произвести новые выборы, что в последствие было возложено на бывшего заседателя Неговского, который 2 мая 1841 года представил избирательным листки народа волостными управителями в Айбикинскую старшину Эсима Чамина; а в Нурбикинскую старшину Казангапа Мучекина, каковые листы и были представлены тогда в Пограничное Управление сим донесением, что на допущенную на Эсима должность избранных лишь Приказ встречает препятствие: Султана Эсима по молодости его лет и незнанию киргизских обычаев, а Мучекина по бытности его под судом по делу, изложенному в 1/м пункте (имеется в виду «Дело старшины Баймуруна Койсой масова, который с Апреля 1834 по 1841 г. находился под следствием по делу убийства киргиза Тюлегена»)» [6, 70-74].

Об отношении русских властей к Казангапу можно узнать по следующему приведенному документу: «...чанчаровский народ имея двух главных родовичей Айбикинского Алчинбая Гленчина и Нурбикинского - Казангапа Мучекина, управляется более ими, а эти старшины по старости своих лет и закоренелости предрассудков также не приносят почти пользы по управлению и, больше живя в своих аулах, думают только о своей значительности между киргизами» [4, 130].

Судя по документам, Казангап познал в жизни не только одни радости и почет. Вероятно, причины судебного дела и не очень хорошего мнения о Казангапе у русских властей кроются в несовместимости казахских обычаев и законодательства, навязанного в степи царским правительством. Однако Казангап и сам это понимал, поэтому он, оказывая молчаливое сопротивление, старался как можно меньше бывать на глазах у начальства и, «живя в своем ауле», не приносил «почти пользы по управлению». С другой стороны, как умный и хитрый политик, Казангап постоянно подчеркивал свою преданность Российскому престолу, которая упоминается в документах.

В письмах Семенов также спрашивал окружной Приказ, не являются ли родственниками жители Шаншаровских волостей и, следовательно, не сговорились ли они между собой, давая одинаковые показания. В ответ вместо оправдания Неговский посылает ему записку следующего содержания, датированную 4-м февралем 1842 г.:

«Бий Нурбике-Чанчаровской волости Джаны Актанбердин, пришедши ко мне сегодня в квартиру, между разговорами объявил, что одной с ним волости родственник старшина Казангап отец Мучека (Мошеке), Чейтен (Шитен) и Битен, родные от отца Бертыса братья; от 1-го Мучека сын Казангап, а от Казангапа сын Рысымбет (Ырсымбет - брат Таттимбета), а от 2-го Бейтеня (Битена) сын Тонтай, а от 3-го Чейтеня сын Кулатай, следовательно все трое двоюродные между собой братья. Рысымбет Казангапу родной сын, а Тонтаю и Кулатаю племянник» [6, 82].

Занятые перепиской, чиновники упустили из виду, что простой народ терпит бедствия и лишения. Ведь еще летом Таттимбет обратился в Каркаралинский окружной

приказ с просьбой о помощи нуждающимся соплеменникам. Позже это письмо находят в бумагах Канцелярии и помещают в папку, связанную с «Делом» Неговского.

«1841-го года Июля 26 дня в журнал Каркаралинского приказа записано.

Докладываю: бишЧанчаровской волости БердыГленчин и ТаттымбетКазангапов сего числа в <...> приезд от сии приказа объявили, что они посланы от родоначальников и народа их волостей для доведения до сведения приказа, что многие киргизы тех волостей, а особенно не бывшие слишком богатыми, вовсе лишились в минувшую зиму скота, от упадка оного по углублению снегов и жестокости зимы, отчего одни для поисков себе пропитания ушли на прииртышскую линию, а другие, хотя и остались в своих кочевьях, но претерпевают крайний голод, и даже умирают от него. Богатые же люди, от которых бедные смогли бы ожидать себе помощи, сами так же понесли значительный урон в скоте и от того не в состоянии помогать бедным, почему просят приказ о помощи бедных учинить зависящее распоряжение - или дозволить некоторым почетным людям их волостей поехать в Омск для личного объяснения этого обстоятельства. Вышнему начальству, приказам: довести о сем сведения Г.пограничного начальника покорнейше просит его обратить начальническое внимание на настоящее положение киргизов Чанчаровских волостей, ибо они заслуживают этого по всегдашней преданности их российскому престолу; причем уведомить, что приказ со своей стороны помогал бы выдать из здешнего провиантного магазина до 100 четвертей муки, но если неужодно будет почему-нибудь удовлетворить это ходатайство приказа, то, по крайней мере, дозволить почетным людям Чанчаровских волостей прибыть в Омск, где они лично объяснят начальству нужды свои <... >

(подпись)» [6, 82]

Согласно тем же архивным документам, представителям Шаншаровских волостей удалось посетить Омск и добиться помощи соплеменникам. И как отклик на эти события, Таттимбет создает кюй «Нар шөккен» [7, 234-236].

Вероятно, данные события и послужили поводом для избрания Таттимбета на должность управителя Нурбике-Шаншаровской волости. О пребывании кюйши на службе имеются следующие свидетельства: *«сотник ТаттимбетКазангапов пользуется по званию своему личным дворянством, но в купеческую гильдию не прописан. Был правителем Нурбике-Чанчаровской волости Каркаралинского округа с 20 января 1842 года по 25 января 1854 года и уволен с этой должности по домашним обстоятельствам вследствие просьбы, поданной в приказ 29 июля 1853 г., под судом и следствием не был и не состоит» [5, 89].*

Выводы. Итак, основной пафос статьи посвящен роли личности в исторических событиях родного края. В работе было рассказано о событиях, происходивших в Центральном Казахстане в начале и середине XIXв. Последствия джунгарской войны, послужили поводом того, что ведущие политические деятели Степи стали искать пути налаживания торговых и дипломатических отношений с Россией, ее помощи в борьбе с завоевателями. Это сотрудничество предполагал еще хан Аблай, который, приняв 28 августа 1740 г. в Орске «присягу на верность российской короне», «под подданством подразумевал, прежде всего, союз и покровительство со стороны могущественной Российской империи, а отнюдь не ограничение своих суверенных прав в области внутренней и внешней политики». [9, 28].

Однако царское правительство имело свои планы на этот счет, издав в 1822 г. «Устав о сибирских киргизах». Вполне понятно, такая политика способствовала потере народом своей самостоятельности и государственной независимости, что породило не только беспокойство, но и тревогу за свое будущее. Поэтому перед ведущими деятелями и политиками казахской степи встала нелегкая задача, которая, с одной стороны, сводилась к сотрудничеству с царскими властями, а с другой - была направлена на защиту интересов своих соплеменников и, более того, сохранение себя как этноса. Возможно, данные

мудрость и дальновидность, продемонстрированные в то время, служат прекрасным ориентиром для современной эпохи с ее непростой международной и политической ситуацией.

Список литературы:

1. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности nomadного общества. Алматы: «Социнвест». Москва «Горизонт», 1995. 320 с.
2. Дело об открытии Каркаралинского и Кокчетавского округов. Омский Областной Архив, ф. 3, оп. 1, д. 299. 660 л.
3. О собрании сведений о родоначальниках киргизских (ведомость о волостях, вошедших в управление Кокчетавского округа, описание волостей Каркаралинского округа). Началось 1 Марта 1828 г. Кончилось Ноябрь 1828 г. Омский Областной Архив, ф. 3, оп. 1, Д, 753. 35 л.
4. Бейсенбаев М. Абай және оныңзаманы. Алматы: Жазушы, 1988. 136 б.
5. Материалы к биографии Таттимбета //Памятники истории и культуры Казахстана. Вып. 4. Алма-Ата: Казахстан, 1989. с. 83-90.
6. Дело о незаконных поступках бывшего заседателя Каркаралинского Округного Приказа Неговского. ч.І. Омский Областной Архив, ф. 3, оп. 2., д. 1988. 500 л.
7. Тарақты Акселеу. Күй шежіре. Алматы: КРАМДС - ЯССАУИ, 1992. 488 б.
8. Дело по предоставлении исправляющего должность Пограничного начальника о взыскании с Киргизов Каркаралинского округа ясака. Год 1849-50. Омский Областной Архив, ф. 3, оп. 2, д. 2808, 10 л.
9. Сулейменов Р., Мойсеев В.А., Койгелдиев М.К. К вопросу об оценке исторической роли Аблая. Вестник АН Каз.ССР. Алма-Ата. Наука, 1988 г. 2. с. 24-33.

References list:

1. Masanov N.E. Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva. Almaty: «Sotsinvest» Moskva «Gorizont», 1995. 320 s.
2. Delo ob otkrytii Karkaralinskogo I Kokchetavskogo okrugov. Omskiy Oblastnoy Arkhiv, f. 3, op. 1, d. 299. 660 s.
3. O sobranii svedeniy o rodonachal'nikakh kirgizskikh (vedomost' o volostyakh, voshedshikh v upravleniye Kokchetavskogo okruga, opisaniye volostey Karkaralinskogo okruga). Nachalos' 1 Marta 1828 g. Konchilos' Noyabr' 1828 g. OmskiyOblastnoyArkhiv, f. 3, op. 1, D, 753. 35 s.
4. Beysenbayev M. Abayzhəneonunzamani. Almaty: Zhazushy, 1988 136 b.
5. Materialy k biografiiTattimbeta //Pamyatnikiistoriikul'turyKazakhstan. Vyp. 4. Alma-Ata: Kazakhstan, 1989. s. 83-90.
6. Delo o nezakonnykh postupkakh byvshego zasedatelya Karkaralinskogo Okruzhnogo Prikaza Negovskogo. ch. Í. Omskiy Oblastnoy Arkhiv, f. 3, op. 2., d. 1988. 500 l.
7. Tarakty Akseleu. Kyy shezhire. Almaty. KRAMDS - YASSAUI, 1992. 488 b.
8. Delo po predostavlenii I spravlyayushchego dolzhnost' Pogranichnogo nachal'nika o vzyskanii s Kirgizov Karkaralinskogo okruga yasaka. God 1849-50. Omskiy Oblastnoy Arkhiv, f. 3, op. 2, d. 2808. 10 s.
9. Suleymenov R., Moiseyev V.A., Koypeldiyev M.K. K voprosu ob otsenke istoricheskoy roli Ablaya. Vestnik AN Kaz.SSR. Alma-Ata. Nauka, 1988 n 2. s. 24-33.

Түйін: Бұл мақала Орталық Қазақстанның тарихи оқиғаларындағы жеке тұлғаның рөліне арналған. Бұл кісі Сарыарқаның белгілі күйші-сазгер, ақын-жазушы, би, ірі қоғам қайраткері Тәттімбет Қазанғапұлы (1817-1862) еді. Ол туған өлке тарихында шын мәнінде бет бұрыс болған және қазақ халқының дәстүрлі салтындағы ірі өзгерістер мен байланысты қиын кезеңде өмір сүріп,

еңбекетті. Мұндай өзгерістердің негізгі себебі - қазақ жерінің Ресей империясының құрамына кіруі. Бұл оқиғаларға Тәттімбеттің өзінде, оның отбасыда белсене атсалысқан – түптеп келгенде, олар Орта жүздің ең беделді руларының бірінің өкілдері еді. Мақаланың негізгі материалы сол кездегі шынайы мұрағат құжаттары мен библиографиядан авторлар келтірген деректі материалдар болды.

Кілт сөздер: күйші, округ, болыс, бағалаушы, жарғы, ясақ, жүзбасы, тілмаш, сұлтан.

Abstract. This article is devoted to the role of an individual in the historical events of Central Kazakhstan. This person was TattimbetKazangapuly (1817-1862), a well-known kuishi composer, poet-wit, bi and a major public figure of Sary-Arka. He lived and worked in a difficult time, which was truly a turning point in the history of his native land and associated with major changes in the traditional way of the Kazakh people. The main reason for such changes is the entry of Kazakh lands into the Russian Empire. Tattimbet himself and his family took an active part in these events - after all, they were representatives of one of the most respected clans of the Middle Zhuz. The main material of the article was authentic archival documents of that time and documentary materials cited by the authors from the bibliography.

Key words: kuishi, district, volost, assessor, charter, yasak, centurion, interpreter, sultan.

ӘӨЖ: 821. 512. 122. «18»

Өмірзақов С.Д.,* Арысбаев А.

филолог.ғ.к., доцент, Халықаралық «Тұран» академиясының академигі,
«Абайтану» ғылыми орталығының басшысы,
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., доцент, «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы.,
М.Әуезов атындағы ОҚУ Шымкент, Қазақстан

ТІЛЕГЕНҰЛЫ СҮЙІНДІК - АҒАРТУШЫ АҚЫН (1827-1892)

*Автор-корреспондент: sattar.kazqurt@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазығұрт-Қаратау әдеби мектебінің ағартушылық бағытын негіздеген аса ірі ақын Сүйіндік Тілегенұлының шығармашылығы туралы мәлімет берілді. Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ зиялыларының шығармаларын көне көз қарияларымыздан немесе халық ішінде әлі баспадан жарыққа шықпаған құнды дүниелерді жинақтай отырып, өскелең ұрпаққа тарату бүгінгі зерттеушілердің еншісінде десек, бүгінгі мақала содай зиялы қауымның біріне арналады.

Алдымен ақынның өмірбаяны ғылыми негізде анықталды. XIX ғасырда қатты көтерілген жәдид қозғалысының белді өкілі екендігі еңбектері, ағартушылық қызметі арқылы дәлелденді. Терең білімі бар ақындардың көпшілігі мешіт салдырып, медресе ашқан. Сүйіндік ақын да сол жолмен жүрген. Яғни, қазақтың сол кезеңдегі өскелең ұрпақтың көзін ашып, ескіше Бұл сауаттануына ерекше еңбек сіңірген.

XIX ғасырда қатты көтерілген патшалы Ресейдің отарлық экспанциясына қарсы қатты өрістеген «уды умен қайтару» саясатының көрінісі екендігі тұжырымдалды. Ұрпақтары туралы да бар мәлімет берілді.

Кілт сөздер: Қазығұрт-Қаратау, Сүйіндік, термелері, толғаулары, Қошқар ата, «Нарқызарын» дастаны, «Шәкір-Шәкірат», «Әміре», «Шәмшар патша - қарын дәу», дастандары, Үсіпбек.

Кіріспе. Шығармашылық мұрасы «ақтаңдаққа» айналып, ұмытылып кете барған аса сыпа, жәдидшіл ағартушы, «молда ақын» атанған Оңтүстіктен шыққан XIX ғасыр шайырларының бірі - Сүйіндік Тілегенұлы. Кез келген ақын ұрпақтарының ата мұрасын қастерлеп сақтамауы, ақын мұрасының дер кезінде жиналмауы, зерттеушілерін «таба алмауы» - көзі бітелген бұлақтай, ақын мұрасының «өшіп кетуіне» аз ықпал жасамағаны тарихтан мәлім.

Сүйіндік ақын мұрасы біздің ұзақ жылғы зерттеуіміздің жемісі. Сүйіндік ақынның өмірбаяны мен әдеби мұраларын халық мұрасын жинаушы Қысыраубек Амантаев 1957 жылы ақынның бел баласы Үсіпбек ақынның өз аузынан жазып алады. Қ.Амантаев кездескенде Үсіпбек 83 жаста. «Қартайған соң ақындықты қойған, бұрынғыдай ел араламайтын болыпты. Бірақ ақын өлеңінің бәрін жатқа білетін ақыл есі жетік, анатомиялық құрылысы да мықты адам екен», - деп жазады Қ.Амантаев [1.1 бума.2]. «Ол көп білетін еді. Әсіресе, одан «Нарқызарын», «Шәкір-Шәкірат» дастандарын жазып ала алмағаным өкінемін. Бұл екеуі де Сүйіндік ақынның шығарған дастаны еді. Тілеп Жүсіпбековтың айтуына қарағанда халыққа мәлім «Нарқызарын», «Шәкір-Шәкірат» дастандарының әуелгі шығарушысы - Сүйіндік ақын. Мүмкін бұл бір нұсқасы шығар. Менің өзімде «Нарқызарын» дастаны бар. (Өкінішке орай бұл екі дастан да әл-әзірге табылмай отыр) Бірақ Сүйіндіктің атына байланысты «Шәкір-Шәкірат» дастанының табылуы екіталай. Сүйіндік ақынның «Нарқызарын», «Шәкір-Шәкірат», «Әміре» сияқты идеялық жағынан ұстамды, көркемдік жағынан тамаша дастандары болуымен бірге, «Шәмшар патша-Қарын дәу» сияқты әлсіз дастаны да бар. Бірақ Сүйіндік ақынның стилін, идеясын анықтай түсіну үшін әдеби мұраларын толық жинауды дұрыс деп таптым. Сүйіндік ақынның қысқа сюжетті мысал өлеңдерінде өз тұсындағы ел билеуші әкімдерді, патшаны ешекке, қарғаға теңеп өлең етіп отырса, астарлы сөздермен сынап отырса, Мұхамбет пайғамбарды дәріптейтін мысал өлеңі де бар. Сүйіндік ақын термелерінде өз заманындағы зорлықшыл озбыр Тәйтелі сияқты болыстарды қатты әшкерелеушілік бар. Сүйіндік ақынның мұндай өлеңдерін баласы Үсіпбек көп білетін еді» [1.1 бума.3].

Біз қолжазба деректердегі мәліметтерге сүйене отырып, ақынның өмірбаянын, ағартушылық қызметін, шығармаларының жазылу жүйесін жасап шықтық және «ОҚО тарихи, рухани мұраларына арналған көптомдық» жобасы аясында ақынның бір томдық шығармалар жинағы оқырмандарға жол тартты [2].

Теориялық талдау. Сүйіндік ақынның шығармашылығына шолу жасау. Сүйіндік ақын 1827 жылы, Қаратаудың етегіндегі (Жамбыл облысы мен ОҚО шектескен жер) «Қошқар ата» деген жерде туылып, сол жерде қайтыс болған. Руы – Қаңлы болуы керек. (Біздіңше, Қ.Амантаев ақынның туылған жылы 1837 жыл деп жаңсақ кеткен секілді) Сүйіндіктің әкесі Тілеген де, оның әкесі Жиёмбай да, оның әкесі Қарабай да, оның әкесі Кеңбаба да, оның әкесі Ырысбай да - бәрі де замандарында молда болған, сауатты һәм ағарту жолында қызмет істеген оқымысты адамдар болған екен. Міне осы дәстүр-тәрбиені бойына мықтап сіңірген Сүйіндік те алғашқы білімін ауылындағы медреседен алған. Кейіннен ауыл балаларын оқытумен бірге, ел арасындағы ақындарға көп құлақ қойып жүреді. Кейбір ақындарды айлап, апталап үйінде де ұстайтын әке дәстүрін кейіннен өзі де жалғастырған. Сүйіндіктің ағайын тумалары да зиятты, момын, шаруаға мықты жандар болған. Тоғатты, би болмаған адамдар. Сүйіндіктің өнер жолына түсуіне нағашысының қатты ықпалы тиген. «Жігіттің адам болмағы нағашыдан» деген нақылдың әдемі үлгісіндей. Ақынның нағашысы Боралдай өзені жағасындағы Тесіктам деген жерден, Бөгежілі еліндегі Балақаз деген датқа екен. Балақаздың өзі Сүйіндікті үш жасында қолына алып келген. Сүйіндікті жеті жасында, 1844 жылы Байыс елінен шыққан Жорабай деген молдаға оқуға береді. Сүйіндік Жорабайдың қолынан «Әптиек», «Құран», «Шар кітап», «Сопы Аллаяр» кітаптарына қоса, Қожа Хафиз, Науаи, Физули, Фирдоуси, Фаузи Ажатбеки, Фікір Айдан сияқты кітаптарды оқып бітірген. Хафиз, Науаи т.б. жеке кітап ретінде оқытылуы ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы оқытылу жүйесінің әлі де терең зерттелуге тиіс екендігін көрсетсе керек. Болашақ ақын таңдау пәні секілді бұл кітаптардан соң қырық сегіз кітаптан құралған «Мұқтасар» деген кітаптың алғашқы төртеуін - «Кітаби тарат», «Кітаби салат», «Кітаби закат», «Кітаби никаны» осы Жорабай молдадан оқып бітіреді. Бұдан соң нағашысы Сүйіндікті Ташкент қаласына апарып, «Тақтакул» деген жердегі орталау медресеге оқуға беріпті. Онда бір жыл оқып, елге қайтып келеді. Ташкенттегі бір жыл оқуда болған мерзімде «Мұқтасар» кітабын тәмамдапты. Мұнан соң

Сүйіндік молда өз елінде біраз күн демалып, Бұқара қаласына оқу іздеп кетеді. «Ол жақта жатып, елге келместен үш жыл оқып, сол кездегі «жиырма бес жылдық оқуды» бітіріп шығады» [1.1 бума.6]. Әсірелеу ретінде айтылғанымен дәл осы мәселеде біраз шындықтың жөні бар. Қазақ балаларының Орта Азиялық шәкірттерден алғыр болғаны туралы дерек, дәлелдер көп. Сүйіндіктің оқыған кітаптарының ішінен өзінің айтуымен баласы арқылы жеткен дерекке қарағанда бастыларын атауға болады. Олар: «Мүшкілат Кәпия», «Ақайд», «Шаруа Қая» сияқты кітаптар. Міне осыдан кейін ақын «Сүйіндік молда» атанып, нақу өлеңдерін алып шығатын дәрежеге жетеді. Иасауиа тариқатын, «хәл ілімін» терең біліп қана қоймай, сопылықтың кәусарынан сусындап, сопылықтағы бенденің кәмалаттығын (Абайдағы толық адам) өрнектей алуы қайран қалдырады.

Жаралдым топырақтан, асылым адам,
Дінім - ислам, Қожа Ахмет Иассауидан.
Рухыым Мұхаммед, дінім - ислам,
Мәзһабым - Сәбитұғлы Имам Ағзам.

Жаратты топырақтан денемізді,
Жаратты дін атасын, екі көзді.
Жиырма төрт, бір тамшы су сәбілден сүйек қылды,
Қып қойды тілді бүйрек, сөйлер сөзді.
Жиырма төрт ұлды жалғастырып,
Тынысын дәлеліңнің жүрек қылды.

Ақылсыз түк болмайды құры қайрат,
Ақылға бір айналып келер қайтіп.
Екеуін тапқанменен ұстай алмас,
Қосылса оған ақыл келеді айдап.
Тағы бұл ажал жетсе, тағдыр серік,
Келтірер баянына ақыл ойлап.
Ақылдың әлі келмес, бір жыл ұстар,
Қалармыз ажал келсе бір түнде өліп.

Бұл сөзді болыс пенен айттым байға,
Ешкімде тоқтатаалмасжауапберіп.
Дүниебескүншілікжолдасемес,
Ер жігіттік болмайды жүрсе жайға,
Жақсылар құлақ салғын осындайға, - дейді ақын [2.8].

Сүйіндік молда оқуын тәмамдап, ұстаздарынан, оқытқан молдаларынан бата алып елге келеді. Сол жақта туыстары оны үйлендіреді. Боралдай өзені бойындағы Шоқай деген елден Сапақ дегеннің Бике деген қызымен некелеседі. Сапақ та, балалары да көзі ашық, көкірегі ояу адамдар болғанға ұқсайды. Ақын Бике бәйбішеден – Нарбек, Нарбай, Нартбай деген үш ұл, Алма, Күлсін, Зейнеп деген үш қыз, тоқалынан – Тоқберген, Үсіпбек, Нұрша, Бике – барлығы он перзент көрген. Бұлар да шаруаларына бір қос мығым, өздеріне лайық дәулеті бар адамдар болған. Артық байлық жимаған, зиялы, оқыған, өрелі екен. Өнерді биік тұтқан, мансапқұмар болмаған. Бұл қасиет Бәйгелге айтқан өлеңінен де байқалады. Алақүшік Бәйгел деген кісі Сүйіндік молдаға 1889 сауып іше тұруына бір бұзаулы сиыр беріпті. Сонда Сүйіндік молда:

Жасымнан көп адаммен болдым жолдас,
Жаман адам жақсыны қадірге алмас.
Үрмет қылып сыйладың сиыр беріп,

Молдаңның иншалла көңілі қалмас.

Ел құмар Қызылқұмның пәктісіна,
Ер жігіт елдік қылар қастысына.
Байеке, қызметінді ұмытпаспын,
Қаңлының ел мақтарлық бастысына, - деген екен [2.9].

Нәтижелер мен талқылау. Ақынның табан астында суырып салған осындай өлеңдері де аз болмағаны аңғарылады.

Сүйіндіктің ақындық жолға түсуіне өте жас кезінен бастап оқыған «Сал-сал», «Зарқұм», «Мың бір түн», «Тотынама» сияқты кітаптар қатты әсер еткендігін балаларына айтып отырады екен. Қазақтың ел аузындағы ертегілерін, салт жырларын көп білуі ақындығына алғышарт болған. Ақынға әкесі Тілегеннің де «ақын», «молда» деген атқа ие болуы да аз әсер етпеген сыңайлы. Тілегеннің қандай өлең, терме, дастан шығарғандарын бүгінде белгісіз. «Тілеген ақын, молда» деген ел арасында деректер әлі де кездесуі бек мүмкін. Сүйіндіктің жеті-сегіз жас шамасында қартайып қалған Балта ақынды өз көзімен көруі, жыр-дастандарын тыңдауы болашақ ақынға күшті қозғау салғаны аңғарылып тұрады. Сүйіндік ақын жазып та шығаратын ақын болған. Жазып шығарған дастандарын, термелерін өзі жатқа айтумен қабат, елге де таратып отырған. «Сүйіндік молда Балта ақыннан кейін өз замандастары Мұғалтай, Мәделі, Майлықожа, Майкөт, Құлыншақ, Құлмамбет, Қылышбай, Бегәлі, Бектұрсын, Балқыбек, Қарқабат тағы осылардай ірі ақындармен талай жиында бас қосқан, сұхбаттасып жүрген. Сүйіндік молда басқа ақындар сияқты, ақындықты кәсіп деп түсінбесе керек. Өлеңдерін той-жиында, тамашаға жиылған жұртқа айтып беретін болған екен. Бірақ, ешкімнен ат мінбеген, шапан кимеген. Жұрт берсе де, өзі алмайтын болған», - деген Қ.Амантаев дерегінен ақынның ақындық ортасы мен болмыс тәлімі көрініп тұрады [2.2 бума.11].

Қорытынды. Қолжазба деректерден мәлім болғанындай XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында дәстүрлі сипаттағы «молдалық» қызмет қатты бағаланған. Осы себептен де Сүйіндік молда жиырма жасында «Қошқар ата» деген жерде мешітке имам болып тұрады. Өз елінде ол бес жылдай тұрған соң, «Жыланды» деген жердегі «Құрайдын» еліне барып, сол елде төрт жыл бала оқытады. Имам болады. Бұдан соң Арыс бойындағы Сырлы деген елге барып, онда төрт жыл имам болып, мешіт ұстайды, бала оқытады. Онан соң Аса өзені бойындағы Қараманас, Қаспан елдеріне барып, алты жыл мешіт ұстайды. Бұдан соң Шақшам деген елде Бесшоқы деген жерге келген. Онан соң Алақүшік елінде бес жыл болады. Сүйіндік молданың бұдан соңғы өмірі өз елінде өткен. 1892 жылы 65 жасында қайтыс болды» деген деректегі мәліметтерді жүйелеп қарастырсақ, онда ақынның өмірдерегі мынадай тізбекті құрар еді [2.2 бума.12].

Сонымен, қолжазба деректерін салыстырып қарағанымызда Сүйіндік ақын 1837 жылы емес, 1827 жылы туылған болады;

1833 жылы молданың алдын көреді;

1847-1852 жылдар аралығында Қошқар атада, мешітте имам болады;

1852-1856 жылдары Құрайдын елінде бала оқытады;

1856-1860 жылдары Арыс бойындағы Сырлыда бала оқытады;

1880-1886 жылдары Аса өзені бойындағы Қараманас, Қаспан елінде имам болған;

1886-1887 жылдары Бесшоқыдағы Шақшам елінде; (мектепашуға әрекеттенген секілді)

1887-1892 жылдары Алақүшік елінде (қазіргі Жамбыл облысы, Жуалы ауданы) бес жыл бала оқытқан;

1892 жылы Өзауылы Қошқар атаға қайтып келіп, сонда қайтыс болған [2.2 бума.12].

Міне, осы тізбектен-ақ ақынның өмірбаянына, ағартушылық қызметіне қатысты біраз мәселенің басын ашып алуға болар еді. Алғашқы қызметін молдалықтан (имамдық) бастағанымен, 1852 жылдан бастап ағартушылық жолға түскені, онда да жәдидшіл-молда

болғаны, «әншейін жаназа шығаратын емес, бала оқытатын, жаңаша-жәдидше білім беретін молда» (Б.Кенжебаев) болғанын аңғару қиын емес. Ақынның Арыс бойына келуі, одан қайта Асаға өтуі, Бесшоқыда, Алақүшік елінде болуы сол кездегі қатты жанданған жәдидшілдер реформасына, осыған қарсы қатты өрістеген миссионерлік саясаттың ықпалы болмады ма екен деген ойға келе береміз. Бұл мәселе келешекте әлі де терең зерделеуді қажет ететін тақырып.

Сүйіндіктің әдеби мұралары көпке дейін ел ақындарының аузынан түспей жүргенімен кейін келе ұмытылған. Біздің қолымызда ақынның бірталай дастандары, термелері, мысал өлеңдері бар. Сүйіндік ең әуелде «Нарқызарын» деген дастан шығарған екен. Мұнан соң «Шәмшар патша-Қарын дәу», «Әміре-Ұрлықа» деген дастандарын шығарады. Сүйіндік молда «Шәкір-Шәкіраттың» алғашқы авторы деген мәселеге де ойлана қарауымыз қажет. «Әңгі ешек», «Қарға», «Көгершін» сияқты мысал өлеңдері де бар. Барлық шығармаларының өне бойында өріліп жататын инсан (инсанияттың кәмалаттығы) тақырыбы – идеялық ортақ сарынға айналған. Ар тазалығы, имандылық секілді күрделі, ХІХ ғасырда Оңтүстік ақындық-аймақтық мектебіне тән дәстүрді Сүйіндік те айналып өте алмаған. Ақынның «Әңгі ешек» мысалы басқа ақындарға телініп жүр. Бұл жинаушылардың үстірттігі болса керек.

...Жапанға бітер сандал бір бәйтерек,

Жігітке бақ та дәулет, ақыл керек.

Өнерден үйрен-дағы жирен деген,

Жігіттер құр қалмайсың болсаң зерек, – деп жырлаған ақынның осы бір шумақтарынан-ақ таным-түсінігін, білім-пайымын анықтауға болады [2.14].

ХІХ ғасырда Қоқандық езгі тұсында молда боп танылып, ағартушылық қызмет атқарған, бірнеше жерден мешіт салдырып, имам да болған, аса сыпа, өзін ақын деп жарнамаламаған адам екендігі аңғарылады. Қазірге біздің қолымыздағы екі дастаны, бірнеше термесі, толғаулары мен мысал өлеңдері таза дидактикалық бағыт ұстанып, ахлақ мәселелеріне қатты ден қойғаны, жан саулығына аса жоғары мән бергені анық байқалады.

...Дейді, дейді сөйлесем,

Ерінім жұқа, жиек жоқ,

Қызыл тілде сүйек жоқ,

Байтал жүйрік парқы жоқ,

Қатын шешер нарқы жоқ,

Базардағы мақаудың,

Қабағы бар да, қасыжоқ.

Қымызастақасықжоқ.

Қызығынтауыпойнаса,

Қызданжақсыашықжоқ.

Қатындегенбірдұшпан,

Тілеген бар да, дінгежоқ,

Күндіз бар да, түндежоқ,

Күнненмұңлынемежоқ.

Жылқыдегенбір мал бар,

Шабысқа бар да, жүнгежоқ.

«Тарлау» дегенбіршөп бар,

Татырда бар да, құмдажоқ.

Ойда – Қоқан, қырда–Орыс,

Ақсақалда билік жоқ,

Бозбалада бірлік жоқ,

Ынтымақ қылғын ағайын,

Бір өлген соң тірлік жоқ, - деп жырлаған ақын мұрасы жарық қашығып, ұрпақтарына жолтартты [2.3 бума.13].

Құдайым он сегізмыңадамқылған,
Бұлсөзденибратам, ей, мұсылман.
Хауаана-Адам атажұптасқансоң,
Келедіөсіп-өніпосыншажан.

Құдайым он сегізмыңжанжаратқан,
Адамдытопырактан, шайтандыюттан.
Суретінпайғамбардыңнұрданжасап,
Шығардыартыққылыпадамзаттан.

...Мұнымен осы сөзімтамамболды,
Бұлуақиғаөткелікөпзаманболды.
Осындайбірнасиятсөзшығардым,
Ұғып ал, жалпысөзімсағанболды.
Тілеген - әкематы, мен - Сүйіндік,
Мұнымен осы сөзім тәмам болды, - деп жырланатын мысалы да, термелері де, дастандары да таза ағартушылық-дидактикалық сарында өрілген, ағартушы-ақын [1.3 бума.14].

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының қолжазбалар қоры. № 1 бума, 2 бума, № 3 бума 2, 3, 6, 11, 12, 13, 14 бб;
2. Сүйіндік Тілегенұлы. Шығармалары. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы, Алматы. «Нұрлы әлем», 2012. 71 том, 8,9,11,12,13, 14 бб; (томды баспаға дайындаған С.Өмірзақов)

Reference list:

1. «Qazyğurt» ғылыми-зерттеу орталығының қолжазбалар қоры. № 1 бума, 2 бума, № 3 бума 2, 3, 6, 11, 12, 13, 14 бб;
2. Suyindik Tilegenuli. Shıgarmaları. «Qazınalı Ontustik» koptomdıgı, Almatı. «Nurlı alem», 2012. 71 tom, 8,9,11,12,13, 14 bb; (tomdı baspağa dayındağan S.Omirzaqov)

Аннотация: В статье представлена информация о творчестве великого поэта Суиндика Тлегеновича, основавшего образовательное направление Казыгурт-Каратауской литературной школы. Сегодняшняя статья посвящена одной из таких интеллектуалов, как казахская интеллигенция до Октябрьской революции, собирающая и распространяющая среди народа ценные вещи, которые еще не вышли из печати.

Сначала биография поэта определялась на научной основе. Его творчество и просвещение доказали, что он был видным представителем движения джадидов, резко выросшего в XIX веке. Многие поэты с глубокими познаниями строили мечети и открывали медресе. По этому пути пошел и поэт Суиндик. Утверждалось, что это было отражением политики «возвращения яда» к колониальной экспансии царской России, резко усилившейся в XIX веке. Также есть сведения об их потомках. Верно, что обнаружение потомков поэта приведет к дальнейшим исследованиям. Эти вопросы подробно освещены в статье.

Ключевые слова: Казыгурт-Каратау, Суиндик, бани, толгаулары, Кошкар-ата, эпос «Наркизарын», «Шакир-Шакират», «Амире», «Шамшар патша - брюхо великан», былины, Усипбек.

Annotation. The article provides information about the work of the great poet Swindik Tlegenovich, who founded the educational direction of the Kazygurt-Karatau literary school. At first, the poet's biography was determined on a scientific basis. His creativity and enlightenment proved that he

was a prominent representative of the Jadid movement, which grew dramatically in the 19th century. Many poets with deep knowledge built mosques and opened madrasahs. The poet Suindyk also followed this path. It was argued that this was a reflection of the "return of poison" policy of the colonial expansion of Tsarist Russia, which intensified sharply in the 19th century. There is also information about their descendants. It is true that the discovery of the poet's descendants will lead to further research. These issues are covered in detail in the article.

Key words: Kazygurt-Karatau, Suindik, baths, tolgaulars, Koshkar-ata, the epic «Narkizaryn», «Shakir-Shakirat», «Amire», «Shamshar patsha - the belly of a giant», epics, Usipbek.

ӘӨЖ: 821. 512. 122. «18»

Өмірзақов С. Д.,* Насирдинов Б.П.

филолог.ғ.к., доцент. Халықаралық «Тұран» академиясының академигі,
«Абайтану» ҒО басшысы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы.

«Абайтану» ҒО аға оқытушысы. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЛЫБАЙ МӘМБЕТҰЛЫНЫҢ (1856-1920-30) ТАРИХИ ДАСТАНЫ
«1853-1865 (1269-1282 ЫИЖРА) ЖЫЛДАРЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНЕ
РЕСЕЙ ОРЫС ӘСКЕРІНІҢ ЖАСАҒАН БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ»**

*Автор-корреспондент: sattar.kazqurt@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазығұрт тауының етегінде дүниеге келіп, саналы өмірі Шарбұлақ ауылында өткен ақын Қалыбай Мәмбетұлының қазірге табылған «1853-1865 (1269-1282 иижра) жылдары Түркістан өлкесіне Ресей орыс әскерінің жасаған басқыншылығы» деп аталатын дастанын талдауға арналған. Алдымен енді ғана табылып отырған Қалыбай дастанына қалай табылды деген мәселеге тоқталдық. Академик Н.Веселовскийдің мұрағатынан алынған дастаны жөнінде профессор Ж.Дәдебайұлы, жазушы Қ.Тұрсынқұлов, жазушы Ә.Шілтерхановтардың еңбектерінде көрсетілген деректерді басшылыққа алдық. Екіншіден, дастандағы суреттелген Генерал Черняев басқарған патшалы Ресей әскерлерінің 1864 жылы Шымкент қаласына жасаған шапқыншылығы, Қоқан әскерінің құрамында соғысқан Сыздық төре мен мыңбасы Мыңбайдың ерлік істері аса дәлдікпен суреттелген.

XIX ғасырдағы жүргізген азаттық күрестерінің бар болмысын ашып беретін мұраларды кезеңдік әдеби туындылармен салыстырмалы түрде ала отырып, тарихи кейіпкерлердің жасалу ерекшелігіне арнайы тоқталуды, бұрын тиіп-қашып сөз болған мұралардағы әдеби бейнелердің, алғаш рет әдеби айналымға түсетін поэзиялық, көркем деректердің табиғатына үңілуді мақсат етеді.

Қоқан әскерінің соғысу стратегиясы барынша тарихи тұрғыда ашып көрсетілген. Міне осы аталған мәселелер мақалада жан-жақты талдау негізіне алынған.

Кілт сөздер: Қазығұрт, Қалыбай, дастан, қоқан әскері, Мыңбай, Шілтерханов, Майлықожа, Әктам, Шымкент

Кіріспе. Кәрі Қазығұрттың қуатынан нәр алған Оңтүстік өлкесінің поэзиялық мұралары Өгем суындай ағынды һәм таза болғаны, бірақ арысы кеңестік танымның «діншіл» деп айдар тағып, зерттеуге, зерделеуге мұрсат бермегені, берісі кеңестік дәуірдегі ғылыми әлеуеттің өлке тарихын таныта алмағандығында да көзге көрінбес китұрқы саясат ызғары сезіліп тұрады. Соңғы кезде осы кезең шындығын қаз-қалпында мөлдірете суреттеп берген әдеби жәдігер академик Н.Веселовскийдің мұрағатынан табылып отыр. Оның авторы - Қазығұрт-Қаратау аймақтық мектебінің тағы бір өкілі, шығармашылығы түгілі өз аты да ұмытылып, «ақтаңдаққа» айналып кете барған XIX

ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген ақын Қалыбай Мәмбетұлы. Ақынның әдеби мұрасы мен шығармашылық қызметі туралы әредік пікірлер берілгенімен, арнайы зерттелмеген. Қазірге жарық көргені ақынның Мыңбай мыңбасының ерлігін суреттеген дастаны ғана.

XIX ғасырдағы әдебиет тарихының Қоқан хандығы тұсындағы шындық кезеңін қамтитын мұраларды кешенді талдауға алу және осы кезең әдебиетін дәуірлеу туралы ғылыми тұжырымдарды басшылыққа ала отырып, соны таным аясында зерттеу – датқалық билік дәуіріндегі әдебиеттің пайда болу, даму, қалыптасу кезеңімен етене байланысып жатқан күрделі мәселе. Өйткені, біз қарастырмақ XIX ғасыр әдебиетінің әдеби болмысы - Қоқан хандығының отарында болған қазақтың Оңтүстік аймағының әдеби туындыларында көтерілген кезең шындығын суреттеп, бар құбылысын ашып беретін «датқалық билік дәуіріндегі әдебиеттік» мұраларды жинастыруға, жүйелілік (хронологиялық) тұжырымдарын сақтай отырып, бар әдеби мұраларды топтастыра талдауда ағымдық, әдеби мектеп мәселелерін зерделеудің негізі де болмақ. Осы тұрғыдан алғанда қазіргі егемен ел әдебиетінің тарихы қайта қаралып, отарлық идеология қыспаққа алған әдеби мұраларымызды түгендеп, кешенді талдау мен зерттеу мәселесінде ұлттың рухани болмысын тануға бағыт ұстануы аса қажетті танымға айналуға.

Дастанға арқау болған XIX ғасырдың екінші жартысындағы оңтүстік өңіріндегі саяси жағдайға шолу.

Қазіргі таңға дейінгі дәл осы мәселеде айтылған пікірлер мен жүргізілген зерттеулейғар табиғатына ден қойсақ, оңтүстік өлкесінің сыртқы протекторлық отарлау идеологиясының (Ресейлік, Қоқандық, Хиуалық) салқыны, дәуірлеудің әдіснамалық негіздерін тұжырымдауда батыл байламдар жасауға жол бермегені, әсіресе, XIX ғасырда қатты көтеріліп, XX ғасырда дамытылған отарлық жүйе көрінісінің «салқыны» барлық ағым-жүйенің қалыптасуына қатты әсері тигендігін анық пайымдаймыз. Мұны профессор М.Мырзахметұлы сөзімен келтірсек: «Тағы бір ақиқат жай мынау: көне тарих қойнауына тереңдеп бармаған соң, ондағы рухани қазыналар мұра ретінде нақтылы зерттеліп танылмаған соң, сол дәуірлерде нендей дүниелер болғанын да нақтылы түрде ойлай қою қиын. Өйткені, бұлай ойлау ізденіп-танудан, көруден соң барып тұмақ қой. Ал ондай ой тұмаған жерде көне тарихтың бұл мәдени мұрасының тағдыры жайлы толғану да бола бермейді. Және де арғы аталарымыздың заманалар бойына жасаған осынау бай рухани қазыналарының бүгінгі жас буынның зердесіне, ақыл-санасына, жүрегіне құяр нұрлы сәулесін де шамалай алмайды» [1.125-126]. Бұл үш тағанды (Ресей, Қытай, Қоқан) империялық әсіресе, патшалы Ресейдің ғасырлар бойында жүргізген отарлау жүйесі тудырған көрініс екендігі енді ғана жан-жақты ашыла бастады.

Тағы бір өзекті мәселе мынау: Орта Азия хандықтарына қарсы (Қоқан, Хиуа) жүргізілген азаттық күрес идеясынан туған мұраларды талдауда көбінесе арысы таптық, берісі «мұсылмандық» тұрғыдан аса алмаған тұстарымыз да бар. Бұл - «түбі бір түркілік» деген желбуаз саясаттың көлеңкесінде қалып қойған, арнайы мақсатты көздеген «таптық» түсінікке бағыт ұстатқан таным. Бұл танымның әдебиет пен тарихи мұралардың байланыс, іліктестігін ескермеуге түйінделгені - геторегенді әдісті жоққа шығарумен бара-бар болды. Осыдан келіп жекелеген кейбір ақындар шығармашылығы XIX ғасыр әдебиетіндегі жалпы ағымдар аясында қарастырылып, шығармашылығының көркемдік ерекшелігі, кезеңдік, жанрлық тұрғыда ғана зерттелуге әсері аз болмады. XIX ғасырда қатты күшейген отарлық жүйенің тек Ресей тарапынан ғана жүргізілмегенін ескерсек, сол ғасырда енгізілген билік жүйесінің тікелей «бөліп ал да, билей бер» қағидасына негізделіп, «жау жағадан алғанда, бөрі етекпен» тартқан алмағайып заманның туу, этникалық біртұтас қазақты үш жақты езгіге салу, тұқырту, басын қоспау, біріктірмеу жүйесінің аса күшейген кезіндегі замана шындығының көрінісі екендігін анық пайымдаймыз. Қазақтың батысының сұлтан-правительдік, терістігі мен шығысын аға сұлтандыққа негіздеген Ресейлік, күңгейін датқалық билікке иген Қоқандық, қиқулаған Хиуалық отарлау жүйесінің құрылымын

суреттеген әдебиеттің болмысы, тұтас сәулеленуі ашылмай, азаттық күрестерінің бар болмысы тар өрісті «таптық» жүйемен тұйықтағаны анықтала түседі.

Зерттеу жүйесі мен талдау бағытындағы анықталмақ мәселенің негізі - оңтүстік өңірі қазақтарының қоғамдық-саяси өмірінен сыр шертіп қана қоймай, әлеуметтік тұрмысын, рухани дүниетанымын, азаттық күрестерінің бар болмысын ашып көрсетер туындылар мен осы кезең мұраларының, тіпті жаңадан табылып, талдау объектісіне алынған ақындардың әдеби мұралары датқалық билік дәуірі шындығын қамтыған талдаудың негізіне алынуы, азаттық-күрес жолын қаз-қалпында поэзия тілімен өрнектеген ақындардың шығармашылық қызметін қазіргі, соны мүдде талаптарына сай қарастырылуы қажеттілік деп қараймыз. Осы мәселелерді түйіндей келгенде: Қоқан хандығы дәуірінде туған «датқалық билік дәуіріндегі әдебиет» өзіне ғана тән жанрлық, тақырыптық белгісі бар, күнгей қазақтарының XIX ғасырдағы жүргізген азаттық күрестерінің бар болмысын ашып беретін мұраларды кезеңдік әдеби туындылармен салыстырмалы түрде ала отырып, тарихи кейіпкерлердің жасалу ерекшелігіне арнайы тоқталуды, бұрын тиіп-қашып сөз болған мұралардағы әдеби бейнелердің, алғаш рет әдеби айналымға түсетін поэзиялық, көркем деректердің табиғатына үңілуді мақсат етеді. Ал бұл кезең шындығын анық бағамдап, сол кездегі тарихи, саяси-әлеуметтік қалтарыстарының сипатын терең түсінбей, азаттық идеясының қайнарын анықтап алмай, Орта Азия хандықтарына қарсы туған күрес жырларының табиғатын мүлде аша алмайтынымыз тағы белгілі. Тәуелсіздікке ұмтылған ұлттың бар болмысын ашуда тарихи дастандардың орны ерекше. Мұны «Тарихты көбіне, жеңіске жеткендер мен басқыншылар жазады, тарих олардың көзқарастарының айнасы іспетті, одан қалса, жеңіс иелерінің жорамал ойларына қаттырақ көңіл бөлініп, ақыры күштінің көзқарасы, сөзі үстем болады... жаман болса да, өз іс-әрекетін ақтап, күнәнің бәрін қарсыласына үйіп төгеді. Шындық шыңырау түбінде қалып, бетінде ұятсыздық аралас ашық өтірік жатады» деген Джавахарал Неру сөзімен тұжырымдауға болар еді. [2.6-7].

Осылай ұзаққа созылған қанды шапқыншылықтардан кейін Азияның орталығын байланыстырып жатқан күре тамыр, қазақтың Ұлы жүз рулары XIX ғасырдың алғашқы он жылдығында Қоқан хандығының отарына айналды. Қазақтың оңтүстігі Ташкент бектігіне бағынатын болды. Қоқан хандығы тарапынан енгізілген алым-салық пен қорлау түрінде шек болмады. Бұған қарсы бірнеше рет халық наразылығы туғанымен ол аяусыз басылып тасталды. Қарсылық пен бас көтерулер Қоқан хандығы тарапынан отарланумен бірге басталып еді. Мысалы, Ташкент билеушісі Сейіт Әлі бектің Қоқан ханынан «қазақтар бекітілген зекет пен хараж салығын төлемей отыр. Қарсылық білдіргендерді жазалау үшін әскер жіберуін» сұранған хабарламасы дәлел [3.19]. Әлім хан қазақтардан «қыл-құйрық» жасау туралы бұйрық береді. «Қыл-құйрық» - өз атымен, қару-жарағымен Қоқан әскері сапында табылу болатын. Бұл әділетсіз басыну мен қорлау сиқы әдебиетте де үздіксіз жырланып жатты. Әлім хан қазақтарды жазалауды «ғазатқа қосылмағаны үшін» деген желеумен қысқа қарай жүргізбек болады. Өйткені, «бұл кезде қазақтар әрқайсысы өз қыстауында болып, өзара байланысуға мүмкіндігі болмайды, сөйтіп ру-ру бөлініп жүрген көшпенділерді жуасыту оңай» деп болжаған еді [3.26]. Қақаған қыста қазақтың әр қыстауын аралап жүру қоқандықтарға да оңайға соққан жоқ. Көпшілігінің қол-аяғы үсіді, жүру қиындады, әскерлер арасында толқу басталды. Қайтып келген әскерді «жұмсақтығы үшін» Әлім хан жерден алып, жерге салды, Ырысқұлбай мен Жұмабай Қайтақиді бас қылып, қайта қуады.

Қазақтардың кең даласын жаулап алу үшін сарбаздарының шаршап-шалдығуына қарамай, әсіресе, қыс айларында қазақ даласына қарсы шабуыл жасауын қоқандықтар бір мезет те тоқтатпайды. Тоқтаусыз жүргізілген феодалдық соғыстар, зорлық-зомбылық, хан үкіметінің озбырлығы бұқараның ғана емес, оның төрелері мен әскер басшыларының да наразылығын туғызады. Хандықтағы халықтар зар жылап Әлім ханға өлім тілейді. Бұл кез хан әскерлерінің да әбден шаршаған кезі болатын. Соның салдарынан Оратөбеге 15 рет

жорыққа қатысып, титығы жеткен және 1809 жылы қазақ даласына қарсы ұйымдастырылған қысқы жортуылдарға қатысқан сарбаздардың бір бөлігі наразы адамдарды қолдап, Ташкентке жасаған бір жорықта Әлім ханды тақтан бас тартуға мәжбүр етеді.

Әскер арасындағы толқуларды, ханның шектен шыққан қатігездігін тиімді пайдаланған Әлім ханның інісі «Омардың жақтастары сол жылы қапысын тауып, Әлім ханды өлтірді» [4.99-101]. Мұның басында інісі Омар тұрған. Оның орнына інісі Омар /1810 - 1822/ таққа отырады.

Әлім залымға қарағанда Қоқан тарихшылары Омарды әділетті және тақуа /дін тәртібін ұстаушы - Р.Бекназаров ретінде дәріптейді. Омар ханның үкімет басына отыруына феодалдық ақсүйектен бастап жоғарғы дін иелері және сыртқы саясатын сол топтардың мүддесіне лайықты жүргізеді. Олармен мықты одақтық келісімге ант етеді. Олар ханның әскери жорықтары сәттілікпен аяқталатын. Оның да негізге таянышы тәжіктер мен тау халықтарынан құралған жалдамалы сарбаздар болған. Хан сарайының сән-салтанатының кемеліне келіп, ғылым мен көркем өнердің көркеюі халық арасында Омар ханның жомарт қамқорлығынан болды деген ұғым туғызады. Сарай ақындары мен тарихшылары өз шежірелері мен өлеңдерінде Омарды барынша мадақтайтын болады.

1814 жылы Қоқанға Әділ төренің ұлы Нұралы төре келеді. Әділ төре Қоқан хандығын мойындап, оның билігіне бас июге мәжбүр болады. Нұралы Қоқан ханы Омарханға Әділ төренің хатын тапсырады. Әділ төре Қоқан ханына екі ел арасында бұрын болған қайшылықтарды ұмытып, өзара тыныштықта, бейбіт қарым-қатынаста болу туралы ұсыныс жасайды. Қоқан хандығы бұл ұсынысқа ықпалсыз қарайды. Қазақтардың қалалары үшін бастаған соғысын жалғастыра береді.

1814 жылы Ташкент неместнигі өз әкімшілігін ерекше уәкілдік правосымен жүргізуші Раджаба Диван бектің бастауымен Бұқараның қарамағындағы Түркістан иелегін жаулап алу үшін үлкен қол жіберді. Осы оқиғаға дейін үкімет билігі Бұқара қолдауындағы қазақ сұлтаны Тоқай Төреге бағынышты болған. Ол жергілікті қазақ жасақшылары мен Бұқараға сүйеніп ел билеген.

Бұқар әмірі Мир-Хайдар Түркістандағы Тоқай ханға көмекке Ыбырайым қожа бастаған қол жібереді. Алайда Қоқан әскерлері саны жағынан да, қару-жарағы жағынан да қазақ жасақтарынан әлде қайда басым еді. Тоқай хан Түркістан үшін жан салып күрескенмен, қаланы қорғап қала алмайды. 1816 жылы көктемде Раджаб құсбегі Түркістанға түн жамылып шабуыл жасап, бейқам жақтан қаланы басып алады.

Осы бір кезең жайында «Обозрение Кокандского ханство в нынешнем его состоянии» деген кітапта төмендегіше жазылған: «Түркістанды жаулап алуға қатысқан және бір кездерде Ташкентті де билеген қазақ хандарының соңғы үрім- бұтақтарының бірі Тоқай төренің /Тоғай хан/ аса қажырлы және табанды қарсылығына қарамай, елінен кетуге мәжбүр болды. Ұзаққа созылған жортудан соң Бұқара әмірі Мірхайдардың төрінен бас паналады. Бірақ кездейсоқ атып өлтірілді. Қоқандықтар қаланың түп орнымен жандырып жіберді» [4.192].

Түркістан үшін соғыс бірнеше жылға созылады. Қоқан хандығы қазақтарға қарсы соғыста таулы Тәжікстан өлкесінен келген келімсектерден құралған әскерге сүйенеді. Хан олардың ішіндегі белді, беделді деген кісілерді әкім, әскербасы етіп тағайындап, соғыс олжаларын аямай беріп, хандықтың мықты тірегіне айналдырады. Қазақтар да қарап жатпай, қырғыздармен, қарақалпақтармен тіл табысады, Бұқар ханмен келісімге келеді. Бірақ нәтиже болмады.

Құрамадан Шымкент аралығындағы көшіп-қонып жүрген қазақтар малынан жұрдай болды, себебі ол малдарды қоқандықтар тартып алды. Бұқараны шошыту, сескендіру мақсатымен Омар хан қазақ ру басшыларын өте ауыр жазаға ұшыратты. Осы жолмен қазақтарды ру басшыларынан бөліп алып, көшпелі қазақтар арасында күшпен де беделін орнатуды көздеді.

Ұлы жүз хандарының ар-намысын, абырой, адамгершілігін аяққа басып, қазақтарға өктемдік ету билігін қоқан ханы өз қолына алды. Қоқан ханына берілгендік белгісі ретінде әрбір болыстықтың беделді қазақтарын Ташкентте аманат ретінде кепілдікке ұстады. Жергілікті қазақ ақсүйектері, билері ру арасында туған келімсіздікті өздерінше шешу құқығынан айырылды. Осы мәселені шешу үшін олар хан сарайына келуге тиіс еді. Хан сарайында отырып, «қылмыстылардың» тағдырын шешті, керек десе, оның малын тартып алуға, ақшалы айып салуға құқылы болды.

XIX ғасырдағы Қоқан шапқыншылығы, осы дәуірдің көрнекті тұлғасы Байзақ датқаның өмірі мен шығармашылығы туралы келелі ой қозғап жүрген профессор Жанағара Дәдебайұлы «Атыңнан айналайын» атты зерттеу кітабында тарихи маңызы жоғары еңбектердің қатарында Н.Веселовскийдің қолына түскен молда Қалыбай дастаны мен ақынның өмірдері туралы мәлімет бере кетеді. «Н.Веселовский 1885 жылы Түркістан өлкесіне келгенде, ол 29 жаста екен. Өзі Ақжар болысы, Шарболат ауылынан, руы Шанышқылы, оның ішінде Ағанай-Жолық (жұлық) атасынан, кәсібі - егіншілік. Сауатты. Соғысқа қатыспаған. Соғыс туралы әкесінен естіген. Хали-байдың (Қалыбай) әкесі орыстар Ақмешітті алғаннан бастап Қоқан әскерінде қызмет етеді. Әскери қызметін ол Шадман-қожаның жүздігіндегі қатардағы жауынгер болып бастайды. Ресей әскері Ташкентті алып, Қоқан хандығы жойылғанда, ауылына оралады. Молла Хали-бай әкесінің қоқандықтардың орыс әскеріне қарсы соғысы, оған қазақтардың қатысы, Байзақ, Темір, Исламқұл, Батырбек датқалар мен Нияз Әлі пансад, Молла Әлімқұл жайлы айтқан әңгімелерін жазып алып, оны ел ішінде, жиын-тойда жырлап жүрген. Молла Хали-бай әкесі айтқан әңгіменің ешбір қоспасыз, таза шындық екенін ескертеді. Болған оқиғаның қалың ортасында болған кісінің айтуынан жазылғандықтан, бұл әңгімеде баяндалған оқиғалардың негізінде тарихи шындық жатқаны рас» [1.177].

Қалыбай ақынның шығармашылығына шолу жасау

Қалыбай ақын туралы келесі бір тұщымды деректі жазушы Қалаубек Тұрсынқұлов «Қазығұрт: аңыз бен ақиқат» атты әдеби-танымдық эссе еңбегінде келтіреді. - Енді бір есімін өзінің туған елі де ұмытып кеткен асыл азамат - Қалыбай Мамбетов, - деп жазады жазушы, «Бұл кісі ақын, ақын болғанда қазақ әдебиетін зерттеушілердің еңбектерінде аты айтылып жүрген, тіптен, орыс шығыстанушылары өткен ғасырдың аяғы мен осы ғасырдың басында шығармаларын аттың құны алтынға балап, жұрттан сұрап алып, сол тұстағы шығыстану ғылымының орталығы болған Петербургке алып кетіп жүрген ақын» [3.11]. Қ.Тұрсынқұлов тарихшы Р.Бекназаровтың Қалыбай ақын туралы мәліметтерді Петербург мұрағаттарынан қолына түсіргенін ескертіп, ол жазбалардың жазушының жеке мұрағатында екендігін де атап көрсетеді. Жазушы Н.Веселовский жазбаларындағы деректерге сүйене отырып, Қалыбай ақынның туған жері қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Қазығұрт ауданы, Шарбұлақ ауылы, Қарабау бөлімшесі (бұрынғы «Ленин жолы» колхозы) екендігін, Қалыбайдың екі дастанын Н.Веселовскийге сыйлаған Ташкентте тұрған, мақта шаруашылығында американдық сорттар мен жібек құрттарының талайын өсірген, ежелгі дәуір теңгелерін жинап, соларға сипаттама (нумизматика) жасап, көрме ұйымдастырған сауатты сарт Әкрам Асқаров деген жүйелі пікір айтады. Бұл пікірдің дұрыстығын, біздің қолымыздағы қолжазбадағы дастанның соңында айтылған ақынның мына сөздері де растайды.

Мұны жазған Құраминский, мен - Қалыбай,

Қаражаты кітаптың Әкрам бай, - деген тармақтардан кітап демеушісі Әкрам Асқаров болғаны талас тудырмайды [3.9].

Жазушы сонымен қатар Қалыбай ақынның екі дастанының қысқаша мазмұнына да тоқталады. «Ендігі мәселе сол Веселовский архивындағы қолжазбалардың мазмұны» дей келе, өзіне сабақ берген марқұм, тарихшы Рсымбет Бекназаровтың Ленинградта болғанын, Н.Веселовскийдің мұрағатын ақтарып, ақынның дастандарын кездестіргенін, бірақ әдебиетші болмағандықтан Қалыбай дастандарына терең мән бермегенін айтады. «Бұл

жөнінде Рсымбет аға (Бекназаров) ештеме жазбаған. Қысқаша ғана аңдатпада дастанның бірі Ресей әскерлерінің Оңтүстік Қазақстанды жаулап алу кезеңімен тұстас келетінін көрсетіп, ақын Қоқан хандығы тұсындағы адам төзбес озбырлықты орыстар келгеннен кейінгі дәуірмен салыстырып, кейінгісінің ептеп болса да, еркіндеу дем алуға мүмкіншілік бергеніне көңіл бөлгені көрсетілген. Ал екінші дастанның мазмұны лиро-эпостық немесе батырлар жыры сарынында болса керек» деген пікір береді. Қалыбай ақын мұрасы туралы кеңес дәуірі тұсында орыс-қазақ әдебиетінің әдеби байланыстары жөнінде көлемді еңбектер жазған ғалым К.Кереева-Канафиеваның да білгендігін, пікір айтқандығын ескертіпті.

Майлықожа шығармаларындағы тарихи тұлғалар туралы қалам тербеп, оқырман санасына ой салар бір деректі шежірелі қарт, жазушы Әдіһам Шілтерхановтың II томдық шығармалар жинағынан да табамыз. Жазушы: «Майлықожа шығармалары тарихшы, өлкетанушылар үшін таптырмайтын қазына. Орыстардың Орта Азияны қалай отарлағаны, соғыстың қай жерлерде жүргені өте жүйелі баяндалған. Ол туындыларда бұл күнде аты мүлде ұмыт қалған, бірақ, нақ қазір егеменді ел болып, жоғалтып алған асылдарымызды түгелдеп жатқан шақта ерлік істерін әйгілейтін, халқына қайта табыстыратын батырлар мен зиялылар көп. Соның бірі – мыңбасы Мыңбай батыр. Черняев әскері Көмешқақпа жақтан қалаға кірмек болғанда, Шымкентті орыс отаршыларынан қорғаған бас батыр Мыңбай ерлігін Майлықожа ерекше жырлайды:

Ер Мыңбай жау қолына қалқа болды,
Ұрысқа оқ тиген соң арқа берді.
Нешеуін арабадан шауып тастап,
Есіл ер оқ тасалап қайта берді [7.111].

Қуығынан оқ тиіп, соңынан сол жарақаттан Мыңбай қайтыс болған соң, қоқан әскерінің де бағы тайғанын баяндайды ақын. «Оның өлеңдерін оқып отырып, Көмешқақпаға шығар көшенің бұрынғы Карл Маркс (бүгінгі М.Х.Дулати) атында болғанына, оның осы уақытқа дейін Мыңбай атымен аталмағанына өкінесің», – деп жазады жазушы Ә.Шілтерханов [7.118].

Патша өкіметінің Түркістанды жаулап алуы, әсіресе, Черняевтің Шымкентті қантөгіспен басып алып, ойраны шыққан қаланы екі күн бойы солдаттарының ойына келгенін істеуіне ерік беруі - қазақ намысын таптау, қазақтың рухын сындыру секілді аяр саясатпен бүркемеленген-ді. Бұл уақиға ұзақ уақыт бойы ел жадынан өшпестен, ауыздан-ауызға қаралы күн таңбасы ретінде бағаланып келгені аян. Бала кезінен таныс уақиғаны атақты Нұралы да көлемді толғауына арқау еткені енді ғана анықталып отыр. Мұнда Қоқан әскерінің соғысу стратегиясы, әскери психологиясы, түсінік-танымы, Шымкент шаһары үшін болған ақтық айқас тағдыры т.б. толып жатқан мәліметтерді қапысыз ұғынасың. Сол себепті толғаудан ұзақтау үзіндіні ұсынуды жөн көреміз.

...Тәкәппарлық қылған соң,
Орыс алып Қоқанды,
Большты қысқа өмірі.
Қоқанды алды Черняев,
Дуға қылды барша жұрт,
Салығы аз деп қол жайып.
Қадамы болды жоғары,
Мәртебесі ұлғайып.
Қоқанды бұрын ер! – деп ек,
Орыстың шықты алдынан,
Найзаларын өңгеріп.
Білтелі екен мылтығы,
Пыстанды мылтық көрмеп ек.
Білтелі мылтық күн жауса,

Атылмаушы еді жөнделіп.
«Шанышамын» деген найзамен,
Мылтықпен қалды дөңгелеп.
Әр жолда қалды домалап,
Томардай болып зеңбірек.
Сыздық төре, Мыңбай кәл,
Азырақ ұрыс бастады.
Қылыш, найза, айбалта,
Жоқ екен басқа аспабы.
Күн жауса су боп білтесі,
Қоқанның қатты сасқаны.
Күн ашық болса ұрысып,
Күн бұлт болса жылысып,
Ойланушы еді қашқалы.
Қоқанның ісі оңбады,
Халықпен жау боп патшалы.
Сыздық төре, Мыңбай кәл,
Шымкентке біраз бекінген.
Қасқырдай шапты Мыңбай кәл,
Орыстың тиіп шетінен.
Жолбарыстай ақырып,
Түгі шықты бетінен.
Ажалдың жетіп уақтысы,
Оқ тиіп өлді көтінен... [б.120].

Нұралы ақынның суреттеуіндегі «кәл» сөзі - «кәллә» деген көне түрік сөзінің қысқартылған түрі. «Бас, басшы» деген ұғымда айтылған.

Біздің қолымыздағы Қалыбай ақынның бұрынғы Түркістан өлкесін орыс әскерлерінің басып алуын жыр еткен дастанын Н.Н.Веселовский «1853-1865 (1269-1282 һижра) жылдары Түркістан өлкесіне Ресей орыс әскерінің жасаған басқыншылығы» деп атапты. Міне осы және жоғарыда көрсетілген дерек көздерінен орыс әскеріне қарсы қасқайып қарсы шапқан, Сыздық төремен қатар аталып отырған мыңбасы Мыңбай кім еді, ақын Қалыбай кім болған? деген сұрақтардың туындайтыны да заңдылық. Ж.Дәдебайұлының берген дерегіне қарағанда молда Қалыбай 1856 жылы туылған. Ақмешіт үшін болған қиян-кескі соғыс кезінде үш жастағы бала, Шымкент шаһарында болған соғыста сегізге келіп, етек жауып, ес жия бастаған. Әкесі осы соғыстардың барлығын көріп, ұрпақтарына жыр қылып айтып отырғанын, тарихи жады таза баланың көкейіне құйып жүргенін, ұқпа құлақ, заты зерек болғанын да еш қиындықсыз түсінуге болады. Ақынның тумалары Шарбұлақта тұрады. Ақын өмірінің алғашқы жартысы қазіргі Қазығұрт ауданы, Шарбұлақ елді мекенінде өткен деп шамалауға болады. Өйткені, шанышқылының ағанай-жолық аталығы әлі күнге сол жерде тұрмыс кешіп келеді. Ақын тұрмыс қиыншылығынан қоныс аударуы да мүмкін. Қ.Тұрсынқұлов дерегіне қарағанда (Қ.Тұрсынқұловтың туып өскен жері де сол Шарбұлақ ауылы) ер жетіп, ес тоқтатқанда Ташкент жаққа кеткендігін есептесек, онда ақын шашамен ХХ ғасырдың бас кезінде (1920-30 ж.ж) қайтыс болған-ау деген деректерді қостаймыз. Ақын тума-туыстарын іздеп кетті ме екен, жоқ әлде басқалай себеп болды ма, ол жағы әзірге беймәлім. Тек «Мұны жазған Құраминский мен - Қалыбай» деген тармақтағы ой-желісінен ақынның Ташкенттің Құрамасында тұрғандығына көз жеткізуге болады. Өйткені, Құрамада шанышқылылар көп тұрғаны да рас. Ақынның ұрпақтары туралы тағы бір деректі немересі Нұрабайдан алдық. Жамағайындары да көп. Қалыбайдың әкесі Мәмбет те елге сыйлы болған. Кейінгі деректерден ақынның ұрпақтары да табылып отыр. Қалыбай ақынның әкесі - Мәмбет ХІХ

ғасырда ру басы болғандығын, туы мен мөрінің бір бөлігі сақталғаны да немересі Нұрабайдан мәлім болды.

Ақынның тарихи тақырыпқа жазған дастаны орыс әскерлерінің қазақтың Оңтүстік өлкесін жаулап алу тарихын желі етіп, Шымкент шаһары үшін болған соғыстағы Мыңбай мыңбасының ерлігін суреттеуге арналған. Дастан – болған тарихи оқиғаны қаз-қалпында өрнектеп беруімен де құнды. Дастанның оқиға желісі орыс әскерлерінің Ақмешітті қоршап алуы, қоқандықтардың қарсы әрекетке шығуымен басталады.

Әмір қылды ханымыз:

Үш күнге шейін жиылғын.

Қатерге түсті бұл күнде,

Дін мұсылман жеріміз - деген шумақпен басталады [5.8]. Ол кезде Ақмешіт шаһарының әкімі - қыпшақ Жақыпбек еді. Жақыпбек (орыс жазбаларында Якупбек, кейде Жақыпбек Дәулетті) 1864 жылдың соңына дейін Ресей басқыншыларына қарсы күреске қатынасқан. Ақмешіт, Ташкент қалаларының хакімі болған. 1864 жылдың соңында қыпшақ Әлімқұл әскербасының бұйрығымен Шығыс Түркістанға жіберіліп, 1870 жылдарға дейін Жетішаһар қаласының әкімі болған.

Отыз мың әскер аттанды,

Көңілдері шаттанды,

Шеру тартып, сап түзеп, - деген тармақтардан Қоқан әскерінің мыңбасы Қасым бастап, Жайлау құшбегі, Әлімбек, Сайдбек, молда Сапар, Қазыбек, Жұматай пансадтар, Есенгелді датқа, Мұхаммед жүзбасы қостап, Құдияр ханнан бата алып, отыз мың ләшкермен қарсы аттанған көріністің психологиялық ахуалын дәл берген [5.9]. Арада үш күн өтпей-ақ орыс әскерлерінің түнде жасаған шабуылына төтеп бере алмаған Қасым мыңбасы сарбаздарының төрттен бірін жоғалтып, қашуды ойлайды. Бұл көріністі ақын:

Кәпірден өлді он кісі,

Ерлерден өлді мол кісі, - деп, анықтап көрсеткен [5.10]. Ташкентке шегінген Қасым Қоқанға бармай, Бұхараға қашады. Сол жақта үш-төрт жыл жасайды. Арада екі жыл өткеннен кейін Шахан, Гураұлы Мадаинбек, Полат, Қошым датқалар, Әлімбек, Сейітбектер көмегімен Мәллекхан Құдиярды қуып, таққа отырады. Мәллекхан Атабекті Алматыға хакім етіп бекітеді. Ресейдің Алматыға шабуылына қарсы Рүстембек бастап, Ғазизбек, Шүкірәлі, Жұмабай, Саза пансадтар, Мұхаммед қарауыл бегі, Егемберді, молда Хуши датқалар 40 мың қол алып, кәпірлерге қарсы шеру тартады. «Жирен айғыр суы» деген жерде кездесіп, соғысқанымен нәтиже шықпайды. Бір жылдан кейін қайта соғысқа баруға Қанағатбек шаһ 40 мың әскер сұрайды. Тоғыз күн шеру тартқан қалың әскер «Жирен айғыр суында» Черняев әскерімен кездесіп соғысады. Алғашында сәтті басталған ұрыс бәрі бір орыстардың жеңісімен аяқталады. Алты айдан кейін Мәллахан қаза болып, молда Әлімқұл, Бекмахабет, Мыңбай, пансадтар кеңесіп, Шахрух хан ибн Мұхаммед Алиханды хан көтереді. Мұнан кейін Ниязәлі, Исламқұл, Темір пансадтар сөзімен Әулиеатаны бақылауға 1500 қол жібереді. Осы арада 25 күннен кейін орыс әскері Меркіден Әулиеатаға келеді. Әрбір соғысқа кірер алдында айтылар діни мінәжат қайталанып отырады.

Құдайдың досы - Хазіреті Иса,

Ішім қайғы, көңілім қапа.

Қылған ісім бәрі қата,

Перзентім деп медет берші,

Ей, Хазіреті Адам Ата, [5.10-11]. Дастан осы соғыста қайтыс болған Мыңбайдың өлімін суреттеу арқылы аяқталған. Мыңбайдың сүйегін арулап, «Қошқар атаның» қасына қояды.

Түркістан үшін соғыс жеті күнге созылып, ақыры Қоқандықтар жеңіледі. Одан Шымкентке өтіп, Шымкент соғысында алғашында 400 орыс әскері келеді. Мырза Дәулет тәжік бастап, Қаландар батыр, Құдиярбек, Темір, Исламқұл, Қошық, Анарбай, Саза,

Сіргелі, Құралбай пансадтар мен датқалар, Мұхаммет қарауыл бегі, Шанышқылы Қайыр батыр, Алашбай батыр, Бұдабай секілді көптеген қаңлының батырлары қоштап кәпірлермен үш күн соғысады. Ақын осы соғыстағы Қоқандықтардың соғысу тактикасын дәл берген. Әлімқұл «Жаяу соғысыңыз» деп бұйрық берген соң:

Алдымен қазақ жүгірді,
Қыпшақ, қырғыз, сартымен.
Сарт пансадтар келеді,

Қазақтардың артымен, - деп дәл бейнелейді [5.12]. Қоқандықтар төрт жүз орысты ала алмай, қалың қолмен бір ай жатады. Орыстың әскері екі жақтан қыспаққа алып, Түркістан мен Әулиеатадан сансыз әскер келіп, Тассайға жиналады. Черняев молда Әлімқұлға елші жібереді. Міне осы соғыста Мыңбай ерлігі жарқырап көзге иүседі.

Батыр Мыңбай ат қойды,
«Әкең батыр Мыңбай»-деп.
Шапты батыр тебініп...
...Ер Мыңбай бір іс бастады,
Көп кәпірді жаншыды.
Қаһарланып ер Мыңбай,
Үш-төртін шауып тастады.
Жалғыз Мыңбай басына,
Төрт мың кәпір оқ атты,

Атқан оғы жетпеді... - деген әсірелеу де, биік романтикалық сарын да бар [5.17].

Мұны көріп:

Мұсылман судай тасады,
Кәпірді қара басады.
Ер Мыңбай даусын есітіп,

Кәпірлер жаман сасады, [5.18]. Кәпірлер қашып, тоз-тозы шығады. Әлімқұл бұл жеңіске шаттанып, Қоқанға қайтады. Шымкентке Нұрмұхаммет сартты әкім етіп, қарамағына барлық қаңлы, шанышқылы датқаларын қалдырады. Екі айдан соң кәпірлер қайта соғыс ашады. Сұлтан Сейітхан қырық мың әскермен келеді.

...«Қайдан келдік мұнда» деп,
Солдаттар жаман жылады.
Не қылсын солдат жыламай,
Бір күн ұрыс ішінде,
Мың тоқсан кәпір құлады, [5.20].

Осы соғыста мұсылманнан 1300 адам, кәпірден 1091 адам шейіт болған. Мұны Қалыбай деген хаткер есептеп, сол түні хатқа түсіреді. Мыңбай «Қосдиірменге» тығылған кәпірлерге ертеңіне де ойран салады. Осы шайқаста қатты тірескен екі әскер бірін-бірі ала алмай тұрғанда мыңбасы Мыңбай жол табады. Осы ұрыста Мыңбайдың атына оқ тиеді. Оны автор:

Ер Мыңбай мінген кертторы ат,
Аяғына атқан оқ тиіп
Сілтей басып ақсады,
Қамшы ұрғанмен баспады
Атын тастап ер Мыңбай,

Жаяу қап қорқып саспады, - деп суреттеген [5.21]. Ол күнгі соғыста береке болмайды. Ертеңіне күрең ат мініп, әулиелерге сыйынған ер Мыңбай тағы да қатты қайрат көрсетеді. Бұл күнгі соғыста ер Мыңбайға оқ тиеді. Себебі:

Пенденің жоқ-ты шарасы,
Батыр Мыңбай кез болды.
Сұр мылтықтың кезіне.

...Сегіз көздің тұсынан.

Кәпірдің оғы тиеді,

Пірлер ерді сүйеді.

Ер Мыңбайды есітіп,

Әлімқұл жаман күйеді. [5.21-22].

Кешке әскерлер тарап, молда Әлімқұл Мыңбайды көруге келеді. Сол арада екеуі арыздасады. Бұл диалог - назым түрінде өрбиді.

Әлімқұлдың күйзелісі, жан толғауы, қоштасуы назым түрінде өрбіп, ер Мыңбай молда Әлімқұлдың алдында жан тапсырады. Соңғы сөзінде қасындағылармен, елімен, анасымен, алғанымен қоштасуы бар:

...Жыламасын алғанымыз,

Солай деңдер барғаныңыз.

Жігітерім қош аман бол,

Біз Шымкентте қалғанымыз [5.23].

Одан кейінгі оқиғалар тізбегі былай өрбиді: Қоқан әскері жеңіліп, Ташкентке қайтады. Орыс әскерлерінің Сарапхана (қазіргі Қаратас), Тұрбат, Қышкөпірден (қазіргі Абай базар) «тіл» алып тұрғаны, Ихандағы соғыс тарихы, Қоқандықтардың Ихан мен Түркістанда жеңілуі, одан Ташкентке келіп үш ай тұрғаны суреттелген. Ташкент соғысында молда Әлімқұлға оқ тиіп, (бұл оқиға 1865 жылы 9 май күні, сағат 11 шамасында болған) жараланған молданы Мұхаммед Салих Ташкандидің үйіне алып келгені мәлім. Сол күні түстен кейін қайтыс болған соң, қыпшақтар соғыспай, қазынаны талай, Қашқардағы Жақыпбек әкімге барған. Әлімқұлға жасаған қиянатын білген Жақыпбек оларды қырып тастаған. Әлімқұл Шайхантаурға жерленген.

Бұдан кейін Ташкентті билеп тұрған Қоқан ханы Сұлтан Сейітханды көпшілік қуып жіберіп, Қожа қаланды бас қылып, Бұхардан көмек сұрағаны, Шералының келуі де нәтижесіз болып, Молда Салыбектің басшылығында орыс әскеріне қарсы күрескені, Черняевтің молда Салыбекке қайта-қайта елші шаптырып, соғыссыз қаланы алуымен дастан аяқталады.

Асындым алмас қылыш, алтын пышақ,

Атандым батыр Мыңбай мен де қыпшақ.

Атамыз, бабамызбен бәрі де өлген,

Мен де кетіп барамын соларға ұксап, - деген Мыңбай сөзімен дастанның сюжет желісі шарықтау шегіне көтеріледі [5.126].

Қорытынды. Одан кейін авторлық толғаныста орыс әскерлерінің халықты салықтан азат еткені жырланған. Сонымен қатар әдебиет пен тарихта белгісіздеу болып келе жатқан қаншама азаматтардың бейнесін табуға болатынын да аңғардық. Ресейдің бұрынғы Түркістан өлкесін жаулап алуда түрлі қулықтарға да барғаны тарихтан белгілі. Алғашында қазақтардың орыс әскерлерін «құтқарушы» есебінде қабылдағаны да мәлім. Бұл таным-түсініктің шындық екендігіне де шәк қоймаймыз. Бұл көрініс - дастанның түйіні есебінде беріліпті. «Шымкент үшін жан қиған мыңбасы батырдың Қошқаратада қойылған бейітін анықтауға да күш салу керек дегіміз келеді. Қысқасы, Қазақтың Оңтүстік өлкесінің отарлану тарихынан мол дерек беретін дастан желісі көзкөрген адамның айтуынан алынып шығарылғандықтан да, XIX ғасырдағы қазақ-қоқан-орыс қатынастарынан мол мағлұмат беретін дерек көзі деп санауымызға болады [5.126].

Әдебиеттер тізімі:

1. Дәдебаев Ж. Атыңнан айналайын. Алматы. «Нұрлыәлем», 2002, 177 б;
2. Дж.Неру. Открытие Индии. Книга вторая. 1989.с.6-7; [67.6-7].
3. Тұрсынқұлов Қ. Қазығұрт: аңыз бен ақиқат. Алматы. «Жазушы», 2002, 11 б;
4. Бекназаров Р. Оңтүстік Қазақстан тарихының очеркі. (XVIII-XIX ғғ). Алматы. Ғылым, 1976, 26 б;

5. Қалыбай Мәмбетұлы. Шығармалары. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы, Алматы. «Нұрлы әлем», 2014 жыл, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 126 бб;
6. Нұралы Нысанбайұлы. Шығармалары. «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығы. Алматы. «Нұрлы әлем», 2012 ж. 148 б;
7. Шілтерханов Ә. Т.Ш. 2 том. Шымкент, «Ордабасы», 2002, 111, 118 бб; «Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының қолжазбалар қоры. 15 дәптер, 30 б.

Reference list:

1. Dadebaev J. Atıñnan aynalaym. Almatı. «Nurlıalem», 2002, 177 b;
2. Dj.Neru. Otkritie Indii. Kniga vtoraya. 1989.s.6-7; [67.6-7].
3. Tursynqulov Q. Qazıǵurt: ańız ben aqıqat. Almatı. «Jazushi». 2002, 11 b;
4. Beknazarov R. Oñtustik Qazaqstan tarihiniñ ocherki. (XVIII-XIX ǵǵ). Almatı. Ğılım, 1976, 26 b;
5. Qalibay Mambetuli. Shıǵarmaları. «Qazınalı Oñtustik» koptomdıǵı. Almatı. «Nurlı alem», 2014 jıl, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 126 bb;
6. Nuralı Nısanbayuli. Shıǵarmaları. «Qazınalı Oñtustik» koptomdıǵı. Almatı. «Nurlı alem», 2012 j. 148 b;
7. Shilterhanov A. T.Ш. J. 2 tom, Shımkent, «Ordabası», 2002, 111, 118 bb; «Qazıǵurt» ǵılımi-zertteu ortalıǵınıñ qoljazbalar qorı. 15 dapter, 30 b.

Аннотация: В статье анализируется найденный в данный момент эпос поэта Калыбая Мамбетовича под названием «Нашествие русских войск на Туркестан в 1853-1869 гг (1269-1282 хиджры), который родился в предгорьях Казыгуртских гор и прожил свою жизнь в селе Шарбулак. Прежде всего, остановились на том, как был найден только что обнаруженный Калыбайский эпос. Мы руководствуемся данными из архива академика Н. Веселовского в творчестве профессора Ж. Дадебиевича, писателя К.Турсынкулова, писателя А.Шилтерханова. Во-вторых, в эпосе изображены вторжение в Шымкент царских русских войск под командованием генерала Черняева в 1864 году, героические подвиги Сыздык Торе и Мынбая, сражавшихся в составе кокандской армии.

Сопоставляя наследие, раскрывающее сущность освободительной борьбы XIX века, с литературными произведениями того периода, она ставит своей целью обратить особое внимание на особенности создания исторических персонажей, разобраться в характере литературных образов в наследия, о которых шла речь ранее, и впервые вошедшие в литературный оборот поэтические и художественные данные.

Военная стратегия кокандской армии раскрыта самым историческим образом. Эти вопросы являются основой всестороннего анализа в статье.

Ключевые слова: Казыгурт, Калыбай, Дастан, Кокандское войско, Мынбай, Шилтерханов, Майлыкожа, Акрам, Шымкент

Annotation: The article analyzes the currently found epic of the poet KalybaiMambetovich entitled «The invasion of Russian troops in Turkestan in 1853-1869 (1269-1282 AH), who was born in the foothills of the Kazygurt mountains and lived his life in the village of Sharbulak. First of all, we stopped how the newly discovered Kalybai epic was found. We are guided by data from the archive of Academician N. Veselovsky in the works of Professor J. Dadebievich, writer K. Tursynkulov, writer A. Shilterkhanov. Secondly, the epic depicts the invasion of Shymkent by the tsarist Russian troops under the command of General Chernyaev in 1864, the heroic deeds of Syzdyk Tore and Mynbai, who fought as part of the Kokand army.

Comparing the heritage, which reveals the essence of the liberation struggle of the 19 th century, with the literary works of that period, she aims to pay special attention to the features of the creation of historical characters, to understand the nature of literary images in the heritage, which was discussed earlier, and for the first time included in literary circulation poetic and art data.

The military strategy of the Kokand army is revealed in the most historical way. These questions are the basis for a comprehensive analysis in the article.

Key words: Kazygurt, Kalybai, Dastan, Kokand army, Mynbai, Shilterkhanov, Mailykozha, Akram, Shymkent

**ӘЛЕМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY**

УДК: 532.25

<https://orcid.org/0000-0003-0699-7836>

<https://orcid.org/5600985400>

Дарибаева Р.Д., Жолдасбекова Қ.А.*

педагог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

педагог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ОТБАСЫМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫҢ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ
ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Автор-корреспондент: karla_1981kz@mail.ru

Түйін: Отбасы қоғамның барлық кезеңдерінде, барлық мемлекеттер мен елдердің, халықтардың өмірінде әлеуметтік маңызды бірлік ретінде қарастырылды. Өз функцияларын дұрыс орындайтын отбасы мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз етеді. Ал отбасы функцияларын толыққанды орындау отбасында туындайтын барлық проблемаларды қарастыруға, оларды шешуге және алдын алу шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. Отбасы-қоғамның көрсеткіші. Отбасында қандай да бір проблема туындаған кезде, ол қоғам бейнесінде көрінеді. Ал өз кезегінде қоғамның проблемалары отбасында туындайтын мәселелерді шешу жолымен шешіледі. Бұл мәселелер уақыт өте келе шешуді қиындататын ұзақ мерзімді мәселелер болып саналады. Мәселелерді уақтылы шешпеу олардың шиеленісуіне әкеледі. Уақыт өте келе олар таныс және қалыпты әлемге айнала бастайды, осылайша отбасының қоғамдағы рөлі мен мәртебесін, оның құндылықтары мен тәрбиелік мәнін төмендетеді. Мысалы, кейбір мемлекеттерде толық емес отбасы, ажырасу, отбасының тұрақсыздығы, некесіз балалардың тууы, әлеуметтік жетімдердің көбеюі сияқты мәселелер қалыпты жағдайға айналуға әкелуі мүмкін. Ол үшін мемлекетте әлеуметтік саясатты белсенді іске асыру, түрлі ресурстар мен құралдарды, технологиялар мен әдістерді пайдалана отырып, отбасымен әлеуметтік жұмыс саласын дамыту қажет.

Кілт сөздер: отбасы, отандық тәжірибе, әлеуметтік жұмыс, Инновациялық технологиялар

Кіріспе. Еліміз посткеңестік аумақта болғандықтан, қазіргі Қазақстан Республикасындағы өтіп жатқан процестердің көбісі дерлік кеңестік кезеңнен қалған ерекшеліктермен немесе ТМД елдерінің тәжірибесіндегі ұқсастықтармен жүзеге асырылып жатыр. Елімізде әлеуметтік жұмыс өз бастамасын Ресей Федерациясы секілді 1990 жылдардан кейін алды, нақтырақ айтқанда 1994 жылдан бастап әлеуметтік жұмыс мамандық ретінде жүзеге аса бастады. Сонымен бірге, әлеуметтік жұмыс маманы және әлеуметтік қызметкердің қызметтері Қазақстан Республикасының Заңнама деңгейінде бекітілген. Бұл заңдарға 2008 жылғы 29 желтоқсандағы «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» ҚР №114-IV Заңы [1,28] және «Психологиялық және әлеуметтік жұмыс» кәсіптік стандартын бекіту туралы ҚР-ның Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2019 жылғы 30 мамырдағы №292 бұйрығы [2, 55] жатқызылады.

Теориялық талдау. Әлеуметтік жұмыс мемлекеттің әлеуметтік саясатының бір бөлігі болғандықтан, үнемі оған тәуелді болып тұрады және көп нәрсе онымен байланысты болып келеді. Әлеуметтік саясат мемлекет тұрғындарының әлеуметтік қорғалуын және қамтамасыз етілуін ұйымдастырады, бақылайды, басқарады және қатысады. Әлеуметтік саясаттың халықтың әртүрлі категориясына бағытталып жасалынатынын білеміз. Әлеуметтік саясаттың бір бағыты отбасылық саясат болып табылады. Отбасымен әлеуметтік жұмыс осы отбасылық және гендерлік саясаттың негізінде жүзеге асады. Отбасылық саясат отбасымен әлеуметтік жұмыс жүргізуде отбасының өмір сапасын жақсарту үшін, отбасының қоғамдағы орнын нығайту үшін

ұйымдастырушылық шараларды, барлық процестерді қамтиды. Бұл шаралар ғылыми, құқықтық, экономикалық жағынан негізделеді, қажетті мамандар және ресурстар бөлінеді және белгілі бір принциптер негізінде жұмыстар жүргізіледі. Бұл принциптерге мына қағидаларды жатқызамыз:

- Отбасылық қызметтерде ерлі-зайыптылардың тең құқығы, мүмкіндіктері мен міндеттері;
- Сапалы өмір сүру үшін қолжетімді жағдайлар жасау;
- Отбасының шешім қабылдау процесіне араласпау;
- Отбасының бала алдындағы жауапкершілігін орындауы: оның білім алуы, жеке дами алуы, тәрбиеленуі мен денінің саулығы;
- Отбасының, мемлекеттің және қоғамның өзара әрекет етуі;
- Мемлекеттің саясаттың отбасының қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне қарай кешенді және мақсатты бағытталған болуы;
- Тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қатаң түрдегі қарсылық;
- Аморальды дүниелерге қарсылық [3, 32].

Еліміздегі отбасылық саясат отбасыны қорғауды, қолдауды, қамтамасыз етуді, отбасы мүшелерінің рөлдік функцияларын қорғауды, отбасылық құндылықтарды сақтауды, отбасының сапалы өмірін қалыптастыруды, оның дамуына қолаулы жағдай жасауды және отбасы беріктігін қалыптастыруды мақсат етеді. Отбасылық саясаттың негізгі міндеттері төмендегідей:

- Отбасының қиын өмірлік жағдайдан шығуына көмектесу;
- Минималды кепілдіктермен қамтамасыз ету, ол қызмет түрінде немесе көмек түрінде болсын;
- Нормативтерге сай қызмет көрсету;
- Көрсетілетін қызмет түрлерін бақылау;
- Қызмет түрлерін әрдайым етілдіріп отыру;
- Заңнаманы негізге ала отырып қызмет көрсету;
- Отбасына әлеуметтік қызметтер көрсетуде халықаралық серіктестікті қолға алу және жетілдіру.

Осы отбасылық саясаттың негізінде отбасымен әлеуметтік жұмыс жоғарғы бөлімдерде айтылған әрүрлі технологиялар мен әдістерді қолдана отырып іске асырылуда. Мәселен, отбасылық әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі отбасына әртүрлі әлеуметтік қызметтер көрсету, жәрдемақыларды төлеу, әлеуметтік төлемақыларды төлеу, салық бойынша жеңілдіктер, коммуналдық төлемдер бойынша жеңілдіктер және өзге де кешенді шаралар арқылы көмек көрсетуде. Қамсыздандыру жүйесі көпбалалы отбасыларға әлеуметтік жәрдемақылар, аз қамтылған отбасыларға атаулы әлеуметтік көмектер, асыраушысынан айырылған отбасыларға жәрдемақылар, мүмкіндігі шектеулі мүшесі бар отбасыларға жәрдемақылар, мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеп отырғаны үшін, оның күтімі үшін жәрдемақылар, баланың туылуына, күтіміне, 18 жасқа толуына дейін жалғасатын мемлекеттік жәрдемақылар, сонымен бірге әртүрлі материалды және натуралды көмектер, мерзімдік көмектер көрсетеді.

Тәжірибелік бөлім. Елімізде сонымен бірге, әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөнінде Қазақстан Республикасының Ішкі Істер Ұйым бөлімшелері ашылған болатын, қазақстандық қоғам белсенділерімен «Аналар үйі», зорлық-зомбылықтан зардап шеккен жандарға арналған орталықтар, 2020 жылғы есеп бойынша 36 кризистік орталықтар және отбасыны әлеуметтік қолдауды жүзеге асыратын институттар ашылған.

Елімізде отбасылармен әлеуметтік жұмыс *әлеуметтік, тұрмыстық, медициналық, психологиялық, педагогикалық, профилактикалық, экономикалық және құқықтық* жағынан жүзеге асырылады.

Әлеуметтік бағытта іс-шаралар отбасының әлеуметтік қалыпты норма жағдайында ұстап тұруға, қиын өмірлік жағдайларда көмек көрсетуге, өзінің функцияларын орындай

алуға қолдау арқылы жүргізіледі. Әлеуметтік көмектердің ең негізгі және жүйеде көп қолданылатыны - әлеуметтік төлемақылар және жәрдемақылар. Екі көмектің бір-бірінен айырмашылығы реурстың бөлінуінде және сақтандыру жүйесінде болуында. Яғни, әлеуметтік төлемақылар қиын өмірлік жағдайлар туындағана немесе әлеуметтік тәуекелдер орын алған жағдайда әлеуметтік сақтандыру жүйесіне қатысушыларға сақтандыру қоры есебінен беріледі. Ал әлеуметтік жәрдемақылар мемлекеттік бюджеттен дәл сол себептермен отбасылардың белгілі бір категорияларына кепіл етілген төлемдер болып табылады. Қазіргі таңда әлеуметтік төлемақылар асыраушысынан айырылуына, жұмысынан айырылуына, жұмысқа қабілетінен айырылуына, аяғы ауырлығы және тууына, бала асырап алуына және баланың бір жасқа толған кезіне дейін табысынан айырылуына байланысты төленеді. Барлық төлемақылар заңнамада көрсетілген тәртіппен есептелініп төленеді, мөлшері төлем алушының жалақысы мен еңбекке қабілетті болмаған күндеріне тәуелді. Ал әлеуметтік жәрдемақылардың түрлері көп. Әлеуметтік жәрдемақылар мына жағдайларда төленеді:

- Отбасыларға бала туылуына байланысты;
- Баланың бір жасына толуына дейін;
- Көпбалалы отбасыларға;
- Бала кезінен бірінші топ мүгедегін тәрбиелеп отырған отбасыға;
- «Алтын алқа» және «күміс алқа» иегерлеріне;
- Атаулы әлеуметтік көмек: табысы бекітілген кедейлік шегіне жетпейтін жағдайда;
- Асыраушысынан айырылған жағдайда;
- Арнайы мемлекеттік жәрдемақылар: заңда көрсетілген ерекше жағдайларда;
- Мүмкіндігі шектеулі жандарға;
- Зиянды аумақтарда жұмыс жасайтын жандарға.

Баланың туылуына байланысты отбасыға бір реттік жәрдемақы төленеді, жәрдемақы мөлшері айлық есептік көрсеткішке және отбасындағы бала санына байланысты болып табылады. Баланың бір жасқа толуына дейін күтімін қамамасыз ету үшін аналарға отбасындағы бала санына және айлық есептік көрсеткішке тәуелді. Көпбалалы отбасыларға, мүгедек бала тәрбиелеп отырған отбасына және алқа иегерлеріне берілетін әлеуметтік жәрдемақылар отбасыларға әлеуметтік көмек болып табылады. Бұл көмектердің барлығы заңнамада бекітілген АЕК-ке байланысты мөлшерде болады. Тағы бір ерекше әлеуметтік көмектің түрі - *атаулы әлеуметтік көмек*. Бұл әлеуметтік көмек аз қамтылған отбасыларға көрсетіледі. Аз қамтылған отбасылардың орта айлық табысы бекітілген кедейлік шегінен төмен болған кезде көрсетіледі. Соңғы екі әлеуметтік көмектер заңда бекітілген жағдайлар мен коэффициенттерге байланысты болады.

Сонымен бірге аз қамтылған отбасыларға тұрғын үй жайымен байланысты әлеуметтік көмектер көрсетіледі:

- Пәтер жалдаушыларға тұрғын үйді күтіп ұстауға берілетін ақшалай көмектер;
- Коммуналдық қызметтер мен телекоммуникациялық қызметтерді тұтынуға қаржылай көмектер;
- Жалға алу төлемақысына көмек;
- Электр энергиясының шығындарына көмек.

Жергілікті әкімдіктер мен басқарушы органдардың ұйымдастыруымен жергілікті қиын жағдайлардағы отбасыларға әлеуметтік көмектер көрсетіледі.

Зерттеу әдістері. Отбасылармен әлеуметтік жұмыстың тұрмыстық бөлігі отбасылардың тұрмыстық өмірін қалыпты жағдайда ұстап тұруға бағытталған. Көбінесе, отбасымен әлеуметтік-тұрмыстық жұмыстар отбасы мүшелерінің зорлық-зомбылықтан зардап шегуіне байланысты жүргізіледі. Әлеуметтік жұмыстың медициналық бөлігі отбасы мүшелерінің денінің саулығын қамтамасыз ету үшін ұйымдастырылған, жүйелі іс-шаралар кешенін қамтиды. Психологиялық бөлігі отбасы мүшелерінің қажет болған жағдайда консультациялық кеңес алуын, алғашқы

психологиялық көмек алуы, психологиялық мәселелерін шешу бойынша көмектер алуын қамтиды. Педагогикалық жұмыстар отбасының әлеуметтік-педагогикалық мәселелерін шешуге, мәдени-рухани демалыстарын тиімді өткізуге, девиантты және аморальды мінез-құлықтың алдын алуға бағытталады. Экономикалық жұмыстар отбасының алғашқы қажеттіктеріндегі қызметтерді, азық-түлік және өзге де қажеттіліктерді қолжетімді тұтынуға, отбасының әлеуметтік-экономикалық жағдайының бірқалыпты болуына, отбасының экономикалық сауаттылығын арттыруға бағытталған мемлекеттік деңгейде іске асатын жұмыстар болып саналады. Профилактикалық жұмыстар отбасымен әлеуметтік жұмыстағы ең басты бағыттардың бірі болып табылады. Профилактикалық жұмыс отбасымен байланысты мәселелердің, отбасында туындайтын мәселелердің ескерту, ақпараттандыру, диалогтық-консультациялық шаралар арқылы алдын алу болып табылады. Алдын алу шараларға сонымен бірге, мемлекеттің әлеуметтік саясатының өзге әлеуметтік мәселелерді шешу бойынша жобалар жасалуы, мақсатты іс-шаралардың ұйымдастырылуы да кіреді. Құқықтық жұмыстар отбасының әлеуметтік-құқықтық жағдайының сақталуын, құқықтары мен қызығушылықтарының қорғалуын, мемлекеттің отбасы шешімдеріне, өміріне қолсұғылмаушылығын және өзге де құқықтық мәселелерді шешу бойынша жүргізіледі.

Елімізде отбасылардың құқықтық жағынан қорғалуын қамтамасыз ететін мынадай заңнамалар бар:

Сурет 1. Қазақстан Республикасындағы отбасылардың құқықтық қорғалуы

Қазіргі таңда еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтің қолдауымен әлеуметтік жұмыс мамандығына, әлеуметтік жұмыс саласына көп назар салына бастады, әлеуметтік сала қызметкерлерінің мәртебесін көтеру қолға алына бастады. Осы қадамның арқасында елімізде әлеуметтік саланың дамуы интенсивті түрде жүзеге асырылып жатыр. Әлеуметтік салада отбасына бағытталған әртүрлі жобалар мен инновациялық технологиялар қолға алынуда.

Инновациялық технологиялар қалыптасқан мәселелердің дәстүрлі жолмен емес, жаңа жолмен шешімін табуға бағытталған әртүрлі әдіс-тәсілдер мен құралдардың, дәлелденген білімдердің жиынтығы болып саналады. Инновация адам өмірінің барлық салаларында бар және барлық салада белгілі бір мәселенің түбегейлі шешімін табуға, қалыптасқан қиын жағдайларды жеңілдетуде, оңтайлы, тиімді жолдарды қарастыруда қолданылады. Инновациялар мақсатына қарай түбегейлі жаңалық болып табылатын, жақсы өзгерістерге алып келетін, жаңаратын және жаңаша қолданыс арқылы өзгеріс әкелетін түрлері бар. Әлеуметтік салада инновациялардың осы айтылған түрлерінің барлығы бар және бәрі де адамның өмір сапасын жақсартуға, әлеуметтік жағдайын жақсартуға бағытталады.

Елімізде әлеуметтік жұмыстың қалыптасқанына ұзақ уақыт болмағандықтан,

әлеуметтік саланың әлі де жетілетін тұстары баршылық. Мәселен, 2019 жылы ЮНИСЕФ ұйымы елімізге келіп, әлеуметтік жұмыс практикасын және еліміздің әлеуметтік саясатын, әлеуметтік саладағы стандарттарды бағалаған болатын. Анита Рамшак осы алынған ақпараттар негізінде аналитикалық анықтама шығарған, сол анықтамада сәйкес елімізде отбасымен әлеуметтік жұмыста кейс-менеджмент технологиясы қолға алынбағанын, дүниежүзінде кеңінен пайдаланатын технологияның еліміздегі әлеуметтік саясаттың бір бөлігі болып табылмайтындығын көрсеткен [4, 16]. Нәтижесінде елімізде әлеуметтік жұмыс практикасында жаңа технология – кейс-менеджмент пайда болды. Кейс-менеджмент технологиясын отбасымен әлеуметтік жұмысқа қосу Нұр-Сұлтан қаласында өткен Әлеуметтік қызметкерлердің халықаралық форумында қабылданған болатын. Форумда болған әлеуметтік жұмыс мамандары кейс-менеджменттің қаншалықта маңызды және қажет екендігін атап өтті және де бұл әлеуметтік жұмыс маманының жұмыс жасау алгоритміне маңызды құралдарды енгізетіндігімен бөліскен болатын.

Кейс-менеджмент сөзі ағылшын тілінен енген сөз болып табылады. «Кейс» сөзі ағылшын тілінде «іс» деген мағынаны береді, дегенмен оны тікелей аудару арқылы бұл сөздің мағынасын жоғалтып аламыз. Ал менеджмент бәрімізге белгілі басқаруды білдіреді. Демек, әлеуметтік жұмыс жүргізу барысында процесті толығынан бақылай және басқара отырып, мәселенің шешімін табу жүзеге асады. Кейс-менеджмент өткен ғасырдың аяғында пайда болды, дегенмен тек медицина, құқық секілді салаларда қолданыла бастады. Кейс-менеджментке мысал ретінде пациенттердің медициналық карталарын, қылмыскерлердің жеке іс-қағаздарын жатқызуға болады. Бұл объект туралы барлық ақпараттарды білуге, оларды тиімді пайдалануға, жұмыс барысын оңтайландыруға мүмкіндік береді. Кейске жаңадан ақпарат енген жағдайда дер кезінде шаралар қолданып, жұмыс барысын өзгертуге мүмкіндіктер береді. Қазіргі таңда әлеуметтік жұмыс саласында да өте алдыңғы орындардағы маңызды технология болып қалыптасты. Бүгінде елімізде инновациялық болып табылатын бұл технология әлеуметтік саладағы кейбір мекемелерде қолданылып келеді. Мәселен, алдыңғы курстарда іс-тәжірибеден өткен «Кәметке толмаған балаларды бейімдеу» орталығында әр балаға жеке іс-қағазы ашылады, сол іс-қағаздағы ақпарат бойынша алдын-ала түзілген алгоритммен жұмыс жүргізіледі. Дәл сол секілді «Асыл жүрек» әлеуметтік-медициналық орталығы әр келген зейнеткерлерге жеке іс-қағаз арнап, құжаттамалардан бөлек қажетті ақпараттармен толтырады, бұл зейнеткердің қал-жағдайы туралы медициналық көрсеткіштер немесе басқа да құжаттар болуы мүмкін. Сонымен бірге жеке іс-қағазға зейнеткермен жұмыс жүргізу жоспары қосылады, жоспар арнайы дайындалады. Осы кейске бекітілетін барлық ақпарат әлеуметтік жұмыс маманының әрі қарайғы қызметінің дұрыс өрбуіне мүмкіндік қалыптастырады. Ал отбасымен әлеуметтік жұмыс жүргізуде кейс-менеджмент технологиясы енді қолға алынып жатыр, соның бір көрінісі отбасымен жұмыс жүргізетін мекемелердегі отбасының әлеуметтік картасы. Отбасының әлеуметтік картасы отбасыны қабылдау алгоритміне кіретін олар туралы қажетті ақпараттарды алатын карта болып табылады.

Кейстің нәтиже әкелуі теория-методологиялық негіздің дұрыс болуында және практиканың көп болуында болып табылады. Әрбір кейс, әрбір отбасының ситуациялық жағдайы әртүрлі және бірегей болып табылады. Практикада осы әртүрлі жағдайлардағы отбасылардың болуы, оларға қажетті теориялық және методологиялық негізді дұрыс таңдап алу кейстің дұрыс жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Кейс-менеджменттің артықшылығы өте көп:

- Мәселені нақтылап, онымен жұмыс жасаудың ең тиімді жолы;
- Мониторинг жүргізу мүмкіндігі;
- Басқа институттарды біріктіру мүмкіндігі;
- Координациялық қызметтің жүйелілігі;
- Маман мен клиент арасындағы тығыз байланыс;
- Әмбебаптылық;

- Жоспар құру және жүзеге асыру;
- Шығынсыз ресурстарды өте тиімді пайдалану;
- Оптимизация /белгілі бір істе ең тиімді мүмкін болатын жолды таңдау/ және рационализация /ресурстарды, ақпараттарды, іс-шараларды барынша саралау арқылы пайдалану/;

- Интеграция /кейске өзгеріс ендіруге мүмкіндік/;
- Нәтижелілік;
- Мүмкіндікке бағытталу /ориентирлік/;
- Комплекстік;
- Фасилитация /эртүрлі салалар бойынша көмек көрсету/;
- Клиентті өз мәселелерін өзі шешуге барынша ықпал ету.

Жалпы кейс-менеджмент әлеуметтік салада ұйымдастыруды, жоспарлауды, жобалауды, бақылауды және басқаруды қамтитын гибриді технология болып табылады.

Тағы бір инновациялық технология ретінде әлеуметтік келісімшартты айтуға болады. Әлеуметтік келісімшарт елімізге жақын шет мемлекеттерден келген болатын. Алғаш рет 2019 жылы бастама ретінде сол жылғы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрі Бердібек Сапарбаев ұсынған болатын. Ол кезде бұл технологияның басты мақсаты атаулы әлеуметтік көмектің жұмыс жасайтын, әлеуметтік жауапкершілігі бар азаматтарға берілуі болды. Ол кезде бұл көмекті мұқтаж жандарға қарағанда қарапайым қажеттілігін өздері қанағаттандыра алатын адамдар құжаттамаларын реттеп, алып жатқан болатын. Сол себептен де әлеуметтік келісімшарт технологиясы тиімді шешімдердің бірі болды. Кейіннен бұл бастама аяқсыз қалды, ал қазіргі таңда бірітіндеп қолға алынып, заңнамалық негізде қарастыру жүзеге асырылып жатыр. Әлеуметтік келісімшарт - екі тараптың белгілі бір шарттар негізінде келісімшартқа отырып, екі тараптың да пайда алуы жүзеге асатын ерекше технология. Бұл жерде бірінші тарап әлеуметтік қамсыздандыру органдары болып табылса, екінші тарап осы келісімшартқа отырушы азаматтар, көбінесе аз қамтылған отбасылар болып саналады. Бұл жерде әлеуметтік қамтамасыз етуші органдар атаулы әлеуметтік көмекті төлеуге міндеттелсе, ал көмекті алушылар органның ұйымдастырған әлеуметтік бағдарламалары мен іс-шараларына қатысу міндеттеледі. Бұл іс-шаралар жұмыспен қамту, әлеуметтік бейімделуді жүзеге асыру, интеграциялық шаралар немесе оңалту шаралары болып табылады. Бұл технологияның артықшылығы аз қамтылған отбасы әлеуметтік көмек алып қана қоймай, әлеуметтік жауапкершілігін арттырып, өз отбасылық өмірін қолдарына алады, қоғамдық өмірге белсене араласатын болады. Басқаша айтқанда, көмек көрсету арқылы аз қамтылған отбасылар өзінің әлеуметтік-материалдық жағдайын қалыпқа келтіріп, қарапайым отбасылардың қатарына ене алады. Бұл келісімшартқа тек қана аз қамтылғандар емес, сонымен бірге қандастар мен босқын отбасылар да кіреді.

Тағы бір әлеуметтік маңызы бар инновациялық жобалардың бірі – отбасыны әлеуметтік қолдау орталықтары. «Бала жанұяда өмір сүруге тиіс» атты қоғамдық қозғалыс «Отбасын және балалықты қолдау» орталығы жобасын қалыптастырған болатын. Бұл жоба негізінен Қазақстан Республикасы Бала құқықтарын қорғау Комитеті, Алматы қаласы Білім басқармасы және «Отбасы Академиясы» деп аталатын отбасыны кешенді қолдау орталықтарының үш жақты келісімшарты нәтижесінде іске асырылды. Бұл орталықтың басты мақсаты ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтік және құқықтық қорғау болып табылады. Сонымен бірге, баланың отбасында өмір сүруін қамтамасыз ету, оның құқықтары мен қызығушылықтарын қорғау, әлеуметтік тәуекел жағдайындағы отбасылармен жұмыс жасау, баланы отбасында сақтап қалу, баланы отбасының әртүрлі формаларына орналастыру бойынша жұмыстар жүргізеді. Бұл орталықтың жұмыс барысында инновациялық процесстік технология қолданылады. Ол белгілі бір алгоритмнен тұратын процесті құрайды: қиын өмірлік жағдайдағы отбасыны анықтау - алғашқы диагностика - баланың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін жоспар құру –

баланы патронаттыққа алу – отбасының өзгерісін бақылау – баланы уақытша орталыққа орналастыру – қорытындылар жасап баланы белгі бір отбасына орналастыру (өзінің отбасысы, асырап алушы отбасы, патронат немесе қамқоршы). Байқағанымыздай, бұл орталықтың басты жұмыс жасау бағыты баланы алып жүру (социальное сопровождение) болып табылады [5].

Осы секілді «Жанұя», «Бақытты отбасы», «Өнеге», «Асар», «Бақытты жанұя» деп аталатын отбасыны қолдау орталықтары бар. Қазіргі таңда бұл орталықтар еліміздің әр аумағында жұмыс жасайтын бір типтегі, бір мақсаттағы орталықтар болып саналады. Бұл орталықтың барлығы дерлік «бір терезе» принципі бойынша жұмыс жасайды. Дегенмен, әр орталықтың өзіндік жүзеге асырып отырған жобалары мен бағдарламалары да бар. Мәселен, «Бақытты отбасы» орталығы қазіргі таңда Алматы облысы аумағындағы аудандарда және Алматы қаласында өз қызметтерін көрсетуде. Бұл орталық мынадай бағыттарда қызметтерін ұсынады:

- Тұрғын үй көмегі;
- Жұмысқа орналасу бойынша көмек көрсету;
- Әртүрлі бағдарламалармен жұмыс жасау;
- Білім алуға көмек көрсету, шәкіртақылар тағайындау;
- Коммуналды қызметтерді төлеу үшін көмек көрсету;
- Әлеуметтік бизнесті дамыту;
- Кәсіпкерлікке оқыту;
- Біржолғы төлемдер.

Нәтижелер мен талқылау. Сонымен қатар, бұл орталық көпбалалы және аз қамтылған отбасылардағы аналарға кәсіп ашу бойынша «Іскер ана» бағдарламасы аясында көмек көрсетеді. Бұл бағдарламаның мақсаты – отбасылық кәсіпті дамытуға, кәсіп ашуды және оны жүргізуді үйретуге кәсіптік білім беріледі. Әртүрлі салалар бойынша курстан өтіп, өзінің бизнесін ашуға мүмкіндік ереді. Қазіргі таңда бұл бағдарлама бойынша 200-ге жуық аналар кәсіптік білім алуда. Осы бағдарлама арқылы қиын өмірлік жағдайдағы отбасыларға қажетті дағдыларды үйретіп, туындаған әлеуметтік жағдайдан шығып кетуіне мүмкіндік береді.

«Жанұя» орталығы еліміздің елордасында және Алматы қаласында локализацияланған. Бұл орталық та «бір терезе» бойынша толыққанды әлеуметтік көмек көрсету орталығы болып табылады. Басты объект - қиын өмірлік жағдайда қалған отбасылар. Басты бағыты - профилактикалық іс-шаралар. Қиын өмірлік жағдайдағы отбасылар мен балаларды анықтау мақсатында психо-профилактикалық іс-шаралар жүргізеді. Бұл мекемеде қоғамдық өмір салаларының барлық мәселелері, кәсіп ашу және оны дамыту, мемлекет тарапынан қолдау және көмек алу, жұмысқа орналасу мәселелері бойынша кеңес беріп қызметтерін ұсынады. Мұнда сондай-ақ, кәсіби психолог-педагог мамандары, психиатрлар, заңгер мамандары және құқық қорғау қызметінің мамандары қызмет көрсетеді. Бұл орталық басқа да мемлекеттік мекемелермен бірлесе отырып қызмет көрсетеді. Мұнда 70-тен астам қызмет түрлері 12 мемлекеттік және квазимемлекеттік сектордағы ұйымдармен бірлесе отырып көрсетіледі. Қарап тұрсаңыз халыққа қызмет көрсету немесе жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімдерінен еш айырмашылық жоқ секілді. Дегенмен, «Жанұя» орталығының басты ерекшеліктері барлық отбасыға қажетті салаларды біріктіріп, тек отбасымен жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. «Асар» орталығы «Отбасы Академиясының» тағы бір жобасы болып саналады. Бұл жоба көбіне жас отбасыларға арналған «бір терезе» негізінде қызметтерін ұсынады. «Өнеге» орталығы да «Отбасы Академиясының» жобасы Азамат Жаманшиновтің басшылығымен жүзеге асырылуда. Бұл жоба ажырасудың, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуға, психологиялық күйзеліске ұшыраған отбасыларға консультация беру бойынша жұмыстар жүргізеді. Алғашында еліміздің барлық өңірінде жоғарыдағы айтылған орталықтар секілді қызмет көрсете бастады. Ал қазіргі таңда

еліміздің нақты 9 өңірінде отбасы әлеуметтік институтын нығайту мақсатында, оның құндылықтарын сақтап қалу мақсатында отбасылық консультациялар жөніндегі қызметтерін ұсынады. Сонымен бірге, әртүрлі әлеуметтік маңызы бар жобалар кешенін ұйымдастырады. Бұл орталық мамандары отбасылармен қатар жастарға да отбасылық кеңес арқылы қызмет көрсетеді. Орталық аумағында онлайн мектеп қарастырылған. Бұл онлайн мектеп әртүрлі тақырыптарда курс өткізеді және «Өнеге» жобасының сайтында отбасы өміріне дайындық тесттерінен өтуге болады:

- Саналытүрдеата-ана болуонлайн курсы;
- Бақыттынекеге 5 қадам онлайн курсы;
- Бақыттыотбасыныңкүпиялары онлайн курсы;
- Меніңболашақотбасым онлайн курсы;
- «Сіз некеге дайынсыз ба?» тесті [6].

«Өнеге» орталығы осы курстарды өткізу арқылы отбасында туындайтын мәселелердің алдын алу бойынша профилактикалық шаралар жүргізеді.

Еліміздегі бұл инновациялық технологиялар мен жобалар отбасы институтының маңыздылығын алға тартып, олармен жүргізілетін әлеуметтік жұмыстың қоғам өмірінде айтарлықтай орын алатындығын көруге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. «Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» ҚР №114-IV Заңы
2. «Психологиялық және әлеуметтік жұмыс» кәсіптік стандартын бекіту туралы ҚР-ның Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің 2019 жылғы 30 мамырдағы №292 бұйрығы
3. «Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығы
4. Рамшак, А. Стандарты, политика и практика в области социальной работы с акцентом на обеспечение качества: аналитическая справка / А.Рамшак, – 2019. – 16с.
5. <http://happychild.kz/branches/supportcenter/>
6. <https://qazonege.kz/>

References list:

1. Law of the Republic of Kazakhstan No. 114-IV "On special social services"
2. Order No. 292 of May 30, 2019 of the Minister of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan on the approval of the professional standard "Psychological and social work"
3. Decree No. 384 of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 6, 2016 "On approval of the concept of family and gender policy in the Republic of Kazakhstan until 2030"
4. Ramshak, A. Standards, policy and practice in the field of social work with an emphasis on ensuring quality: analytical reference / A. Ramshak, - 2019. - 16 p.
5. <http://happychild.kz/branches/supportcenter/>
6. <https://qazonege.kz/>

Аннотация: Семья рассматривалась в порядке социально значимого единства на всех этапах существования общества, в жизни всех государств и стран, народов. Правильно выполняющая свои функции семья обеспечивает стабильность и развитие государства. А полноценное выполнение функций семьи позволит рассмотреть все проблемы, возникающие в семье, решить их и принять профилактические меры. Семья-показатель общества. Когда в семье возникает какая-то проблема, она отражается в образе общества. А в свою очередь проблемы общества решаются путем поиска решения

проблем, возникающих в семье. Эти проблемы считаются давними проблемами, решение которых усложняется с течением времени. Несвоевременное решение проблем приводит к их обострению. Со временем они начинают превращаться в привычный и нормальный мир, тем самым снижая роль и статус семьи в обществе, ее ценности и воспитательное значение. Например, в некоторых государствах такие проблемы, как неполная семья, развод, нестабильность семьи, рождение внебрачных детей, увеличение социальных сирот, становятся нормой. Для этого необходимо активно реализовывать социальную политику в государстве, развивать сферу социальной работы с семьей, используя различные ресурсы и инструменты, технологии и методы.

Ключевые слова: семья, отечественный опыт, социальная работа, инновационные технологии

Abstract: The family was considered as a socially significant unity at all stages of the existence of society, in the life of all states and countries, peoples. A family that performs its functions correctly ensures the stability and development of the state. And the full performance of the functions of the family will allow you to consider all the problems that arise in the family, solve them and take preventive measures. Family is an indicator of society. When a problem arises in the family, it is reflected in the image of society. And in turn, the problems of society are solved by finding solutions to problems that arise in the family. These problems are considered to be long-standing problems, the solution of which becomes more complicated over time. Untimely solution of problems leads to their aggravation. Over time, they begin to turn into a familiar and normal world, thereby reducing the role and status of the family in society, its values and educational significance. For example, in some States, problems such as incomplete family, divorce, family instability, the birth of illegitimate children, an increase in social orphans are becoming the norm. To do this, it is necessary to actively implement social policy in the state, develop the sphere of social work with the family, using various resources and tools, technologies and methods.

Keywords: family, domestic experience, social work, innovative technologies

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS

УДК: 376.32

<https://orcid.org/0000-0002-0046-9541>

Кабылбекова З.Б.

д.педагог.н., член-корреспондент МАПН,
профессор кафедры «Психология и специальная педагогика».
ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент. Казахстан

К ВОПРОСУ СОЗДАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ
ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНЫХ КАЧЕСТВ ШКОЛЬНИКА

Автор-корреспондент: kzber@mail.ru

Аннотация: Вопрос создания педагогических условий для формирования толерантных качеств школьника является становится актуальным и прогрессивной тенденцией, имеющего личностную, социокультурную и политическую значимость. Практика показывает, что межкультурному или кросскультурному взаимопониманию детей школьного возраста нужно учить. Необходимо также учить умению прощать и примиряться. Проблема толерантности является предметом изучения различных наук: философии, социологии, психологии, этнографии, истории, религиоведения, культурологии и др. Для педагогической науки она приобрела особое значение в последнее десятилетие в условиях гуманистического воспитания. Для истории педагогики идея толерантности не является абсолютно новой. Многие ученые современности рассматривают понятие «толерантность» с позиций экзистенциально-гуманистического, диверсификационного, когнитивного, бихевиорального, диалогического, фасилитативного и социокультурологического подходов. Необходимость воспитания этнической толерантности возникла не вдруг, не в последние годы, а основывается на истории социального развития человечества, на идее поликультурности, которая начала развиваться с начала XX века во времена революций и войн. Ученые утверждают, что влияние иных культур не приносит вреда, если они не подавляют индивидуальность и самобытность духовной жизни определенного народа.

Ключевые слова: толерантность, идея поликультурности, гуманистическое воспитание, общество и образование, школьный возраст

Введение. Современный период развития системы образования, общества и государства в Казахстане является достаточно сложным и неоднозначным. В этих условиях развитие толерантных качеств личности представляется объективной потребностью современного общества.

Человек с первых месяцев жизни находится в конкретном этническом окружении, воспитывается в рамках одной, преимущественно национальной культуры. Общение в социальной среде и обучение в школе, где имеет место взаимодействие носителей различных культур, является с одной стороны, предпосылкой к индивидуальности и уникальности личности школьника, а с другой стороны, определяет поликультурную направленность личности, ее толерантность. Поэтому постановка проблемы толерантного воспитания в условиях многонационального, поликультурного, поликонфессионального

Казахстана является, на наш взгляд, актуальной и прогрессивной тенденцией, имеющей личностную, социокультурную и политическую значимость.

Поскольку в поликультурных условиях особую важность приобретает задача консолидации общества на основе толерантных ценностей, готовности защиты интересов личности ребенка и общества в целом. Вот почему на одно из центральных мест в нашей республике выдвинута идея формирования всесторонне развитой личности, обладающей толерантными качествами, доброжелательным, позитивным отношением к себе и окружающим, способного конструктивно решать задачи на самом высоком уровне.

Как показывают исследования в данной сфере, гуманистическая культура обладает значимым миротворческим потенциалом, который должен быть реализован как в государственном масштабе, так и в педагогическом процессе. [1,2].

Значимость рассматриваемого вопроса нам видится в том, что исследуется относительно слабо изученная позитивная сторона поиска педагогических условий формирования толерантности. С этой позиции уместно сослаться на В.В.Макаева, который считает, что в исследовании проблем теории и практики поликультурного и толерантного образования и воспитания возможен и необходим методологический подход с позиции гуманизации и гармонизации человеческих отношений, а не только с позиции разрешения противоречий (конфликты, агрессия, ксенофобия и др.). [3].

Теоретический анализ. Толерантность необходима для реализации прав человека и достижения мирного сосуществования. Конфликты, усугубленные проблемами безработицы, усилили темпы миграции, увеличили число мигрантов, ищущих работу в тех странах и регионах, которые некогда были монокультурными. В этих условиях школьные классы становятся своего рода моделью культурного многообразия и объективным источником для формирования толерантности. Для многих школ это обстоятельство стало причиной достаточно сложных проблем. Практика показывает, что межкультурному или кросскультурному взаимопониманию детей школьного возраста нужно учить. Необходимо также учить умению прощать и примиряться. Одной из задач, поэтому становится совершенствование содержания, организации толерантного воспитания, изучение природы толерантности, равно как и способов толерантного взаимодействия. Только толерантная личность, способная конструктивно разрешать конфликты, а не избегать их, готова жить и работать в непрерывно меняющемся мире, способна смело разрабатывать собственные стратегии поведения, самостоятельно мыслить, осуществлять нравственный выбор и нести за него ответственность перед собой и обществом в целом. В связи с этим актуализируется задача создания педагогических условий для формирования у учащихся опыта толерантных отношений и толерантного поведения. Мы определяем условия не только как совокупность факторов и обстоятельств, от которых зависит эффективность процесса разрешения интолерантной ситуации или конфликта, но и как среду, как совокупность стимулов, привлекательных средств этой среды, в которой протекает процесс формирования толерантности.

Проблема толерантности является предметом изучения различных наук: философии, социологии, психологии, этнографии, истории, религиоведения, культурологии и др. Для педагогической науки она приобрела особое значение в последнее десятилетие в условиях гуманистического воспитания. Для истории педагогики идея толерантности не является абсолютно новой. Многие ученые современности рассматривают понятие «толерантность» с позиций экзистенциально-гуманистического, диверсификационного, когнитивного, бихевиорального, диалогического, фасилитативного и социокультурологического подходов.

Экзистенциально-гуманистический подход трактует толерантность как осознанную, осмысленную и ответственную толерантность, не сводимую к автоматизмам или стереотипным действиям. Это ценность и жизненная позиция, реализация которой в каждой конкретной ситуации имеет определенный смысл и требует от субъекта

толерантности поиска этого смысла и ответственного решения. Таким образом, проявление толерантности образует аксиологическую модель, которая имеет синкретический характер. Это проявляется в том, что ценность - цель определяет ценности-средства, а ценности отношения к «Другому» зависят от ценностей-качеств, ценностей-знаний.

С позиции диверсификационного подхода понятие толерантность не сводится к однозначной дефиниции, одной тематике или характеристике. Толерантность - это сложный, многоаспектный и многокомпонентный феномен, имеющий множество линий проявления и развития, и потому пронизывает все сферы социальной и индивидуальной жизни человека, является важным измерением практически любого психологического процесса и состояния, одним из ключевых «экзистенциалов» человеческой жизни. Диверсификационный подход проявляется также в многообразии форм и видов толерантности.

С позиций когнитивного подхода толерантность в основе своей имеет знания и рациональные доводы, которые признают сложность, многомерность и многообразие, а также невозможности сведения всего многообразия точек зрения к «общей истине» и неизбежной множественности индивидуальных картин мира.

Бихевиоральный подход трактует толерантность как особое поведение человека, направленное на конструктивное взаимодействие с этим «другим»; как качество, характеризующее отношение к другому человеку как к равной, достойной личности и выражающееся в сознательном подавлении чувства неприятия, вызванного всем тем, что знаменует в «другом» иное.

Диалоговый подход обуславливает важный тип толерантности - межличностная толерантность - особый способ построения взаимоотношений, межличностного взаимодействия и общения с другими людьми, в том числе - «иными». Именно в этом виде толерантности наиболее ярко проявляются все основные аспекты проблемы толерантности - как с точки зрения ее изучения, так и позиции развития и обучения.

При фасилитативном подходе основное внимание уделяется поиску адекватной психолого-педагогической тактики развития толерантности на создании наиболее благоприятных условий для выработки каждым собственной, самостоятельной и независимой позиции, для естественного, рефлексивного и индивидуального становления толерантности. Социокультурологический подход, опираясь на приоритет общечеловеческих характеристик, открывает путь для рассмотрения толерантности как качества личности, проявляющейся в стратегии жизнедеятельности. Эта стратегия жизнедеятельности, взаимодействуя с социокультурной средой, включает механизм адаптации, посредством которого человек получает возможность продуктивно использовать среду обитания для удовлетворения своих потребностей. Если не воспитывать толерантное восприятие других этнических групп, замкнутость в собственной группе преобразует полиэтническое окружение личности в непонятный «враждебный мир» и вызывает отчуждение.

Следовательно, защитная функция личностной идентификации снижается, и появляются агрессивные и враждебные черты характера. С точки зрения Э.С.Макаряна, адаптация представляет собой «способность системы самосохранения приводить себя в соответствие со средой по принципу обратной связи». [4].

Толерантность как качество личности, помогающее адаптироваться к культуре мира имеет «бесконечное множество вариаций, реагирующих на изменения в среде обитания и в отношениях с другими человеческими коллективами».

Человеческое общество - самоорганизующаяся система, которая способна воспринять информацию об изменениях социокультурной среды и изменить определенные характеристики системы. По мнению ученых, если инновации принимаются социальной системой, то они в той или иной форме стереотипизируются и закрепляются

культурной традицией подобно тому, как прошедшие естественный отбор мутации и их рекомбинации закрепляются в генетических популяций.

В условиях определенной культуры, у личности закрепляются поведенческие модели, позиции, которые являются адаптивными по отношению к полиэтнической социокультурной среде.

Учитывая воспитательное воздействие культуры, Э.С.Макарян говорит о ней как о «способе адаптивно - адаптирующего воздействия на среду». Часть этнокультуры состоит из поведенческих норм и стандартов. Другая ее часть состоит из идеологических суждений и рассудочных объяснений некоторых форм поведения. Этнотолерантные поведенческие модели в процессе воспитания являются механизмом, посредством которого личность адаптируется в социокультурной среде. [5].

Результаты и обсуждение. Определяя поведение детей школьного возраста, социокультурная среда выполняет регулятивную функцию. Освоение этнотолерантного направления в образовании и воспитании влечет за собой критическое осмысление и принятие большого пласта непривычных культурных идей.

По нашему мнению, наряду с проявлением старшеклассниками интереса к своим этническим корням, идет идентификация межэтнических контактов, как непосредственных (совместное обучение, проживание, спорт, отдых, процессы миграции и т.д.), так опосредованных современными средствами массовой коммуникации (компьютер, телевидение, сеть Интернет и др.).

Данные подходы могут служить основой для разработки различных педагогических исследовательских и диагностических программ по развитию толерантности, в том числе и для создания толерантной среды образовательного учреждения (школы, лицея, колледжа, вуза) как одного из условий формирования толерантной личности.

При попытке выяснить научное значение понятия «толерантность» были проанализированы справочные и энциклопедические материалы, поскольку данное понятие используется в самых разных областях знания: этике, психологии, политике, теологии, философии, медицине и других, в результате чего были выявлены различные определяемые понятия.

Таким образом, выяснилось, что к раскрывающим сущность понятия «толерантность» относятся следующие слова: терпимость, терпение, признание, уважение, великодушие в отношении других, прощение, снисхождение, мягкость, снисходительность, сострадание, благосклонность, терпение, расположенность к другому, выносливость, готовность к примирению и др.

Ряд авторов раскрывают понятие «толерантность» на основе рассмотрения его противоположного значения «интолерантность». Интолерантность понимается как качество личности, характеризующееся негативным, враждебным отношением к особенностям культуры той или иной социальной группы, к иным социальным группам в общем или к отдельным его представителям. В настоящее время в мировом сообществе практически отсутствуют объективные условия для воспитания толерантности у молодежи. Связано это, в первую очередь, с ослаблением идеологии, с экономическим кризисом, с переоценкой ценностей истории и культуры. К числу «негативных» факторов в данном случае относятся: социальное расслоение населения, изменение взглядов на ценности института семьи и брака, кризис семьи, универсализация товарно-денежных отношений, вследствие которой культ денег охватывает все более широкие слои общества. В нашем исследовании данные факторы можно рассматривать как объективные, поскольку связаны с окружающей людей действительностью: уровнем развития общества, сложившимся типом отношений в обществе, оценкой этого в сознании людей, условиями жизни личности.

К субъективным факторам в данном случае можно отнести индивидуальные особенности человека: его психофизиологические свойства, генетические особенности,

задатки и способности, профессиональные и личностные характеристики, степень образованности и квалификации, практический жизненный опыт, профессиональное мастерство, уровень усвоения нравственной культуры и развитость сознания.

Исследование влияния этих факторов на процесс развития толерантности показывает, что осознание и учет их способствуют повышению его эффективности. Умелое использование этих факторов зависит от знания условий, влияющих на становление толерантной личности, т.е. составных частей или характеристики среды, в которой развивается личность школьника или студента. Система всех факторов и условий жизнедеятельности образует среду обитания человека, которая является важным условием формирования мировоззрения личности, так как создает актуальный образ в сфере межличностных отношений, в основе которых лежит толерантность.

Серьезное влияние на воспитание толерантности оказывают и ситуативные факторы, уровень политической и экономической стабильности в стране. Согласно модели С.Бочнера для этнических групп, к которым себя относят и старшеклассники, могут рассматриваться четыре типа результатов межкультурного контакта:

1. Геноцид, то есть уничтожение противостоящей этнической группы и культуры (к примеру, Холокост во II Мировой Войне, геноцид евреев, цыган).

2. Ассимиляция, то есть постоянное добровольное или принудительное принятие обычаев, верований, норм доминантной группы, вплоть до полного растворения в ней.

3. Интеграция, то есть сохранение этническими группами своей культурной идентичности при объединении в единое гражданское общество.

4. Сегрегация, то есть курс на раздельное развитие этнических групп.

В результате анализа исследований ученых в проблемы толерантности, мы предполагаем, что для нашей республики наиболее характерна интеграция этнических групп. Исследования показывают, что в приграничных районах области уровень этнической толерантности снижается. А Казахстан граничит с рядом других государств, таких, как Россия, Китай, Узбекистан, Киргизия.

Социально - культурологические теории, рассматривающие социализацию, и как следствие воспитание этнической толерантности у учащихся старших классов, главным образом как процесс адаптации, приспособления юношества к культуре того или иного общества, недооценивают активность и изменчивость личности старшеклассника на всех этапах её развития.

Истоки многих этнических конфликтов и отчужденности находятся в противоречии между принципами коллективизма и индивидуальными правами человека.

Мы считаем, что формированию толерантных качеств, соответствует идея объединения лучшего из коллективистских и индивидуалистских ценностей человечества.

По мнению современных учёных, подобная идея могла бы сбалансировать права индивидуальности и коллективное право на благополучие общества.

Государственная позиция в отношении формирования этнической толерантности отражена в создании Ассамблеи народов Казахстана, Областных национальных культурных центров и диаспор, Студенческие Ассамблеи в учебных заведениях (например, Студенческая Ассамблея «Ынтымак» в Южно-Казахстанском университете им. М.Ауэзова и др.).

В то же время, данная проблема требует поиска комплексных путей и способов ее решения. Следовательно, формирование толерантности требует педагогического осмысления и большой целенаправленной работы как в педагогической науке, так и других научных сферах. В психолого-педагогической науке внимание акцентируется на отдельных аспектах, имеющих отношение к толерантности (агрессия, конфликтность, стрессы и т.д.). Были рассмотрены основные признаки деструктивных социальных трансформаций, возникновение кризисов поведения (девиантное, деликвентное, протестное, депрессии), природа агрессии (Махмудова Н.Г., Медведев И.П., Саблина

Н.А., Стефаненко Т.Г., Хорошилова Е.П., Шалин В.В., Шиянов Е.Н. и др.).

Необходимость воспитания этнической толерантности возникла не вдруг, не в последние годы, а основывается на истории социального развития человечества, на идее поликультурности, которая начала развиваться с начала XX века во времена революций и войн. Ученые утверждают, что влияние иных культур не приносит вреда, если они не подавляют индивидуальность и самобытность духовной жизни определенного народа.

Одной из активных форм мирного сосуществования этнических культур можно назвать диалог. Этническая толерантность в таком диалоге выступает как один из решающих факторов сближения людей. Взаимодействие школьников с объектами другой этнокультуры, взаимоотношение носителей различных культурных ориентаций, с одной стороны, позволяют глубже осознавать уникальность духовного и культурного достояния своего этноса; с другой - способность создавать условия для изучения и понимания ценностей культуры других этносов. В таких условия создается платформа для формирования уважительного отношения к другим этносам и их представителям. [6].

Выводы. Этническая толерантность, являясь личностным качеством, позволяет школьникам глубже познать чужое через свое, а свое через чужое.

На современном этапе истории человечества и признание различий можно считать толерантной формой социального восприятия при взаимодействии этнических культур.

Важную роль в этом взаимодействии играют этнические стереотипы, то есть упрощенные образы этнических групп и их представителей. Стереотипы усваиваются в раннем детстве - чаще из вторичных источников, а не из непосредственного опыта и используется детьми еще до того, как возникают ясные представления о том этносе, к которому сам принадлежит.

Обозначенные проблемы могут и должны решаться в нескольких плоскостях. С одной стороны, это общегосударственные меры политического и социально-экономического характера, а с другой стороны, это меры педагогические, образовательные, которые помогут решить интолерантные проблемы. При этом следует учитывать, что современное общество достаточно сложное по своему социально-классовому и национальному составу, своей противоречивостью, своеобразием межличностных связей и отношений, особенностями передачи духовных ценностей и моделей конструктивного взаимодействия с миром. [7].

Современная социокультурная ситуация определила насущную необходимость в формировании толерантности в качестве условия выживаемости человечества в будущем; как ценности социокультурной системы; как нормы гуманных человеческих отношений, как мировоззрения и осознанного ориентира построения взаимоотношений с окружающим миром. Это позволяет рассматривать толерантность как многокомпонентное явление объективной реальности.

Воспитание в духе толерантности, прежде всего, решает задачу раскрытия смысла бытия человека в мире через понимание характера и способов его взаимодействия с этим миром. Процесс образования и воспитания в толерантной среде состоит в осмыслении человеком своего места в мире, в овладении способами взаимодействия с ним. В конечном счете, речь идет о восприятии толерантности как лично-значимой ценности.

Создание толерантной среды в образовательном пространстве любого учебного заведения затрагивает социологический, психолого-педагогический и методологический уровни в пространственной организации жизнедеятельности человека. Идея формирования толерантности в образовательных заведениях имеет определенную специфику, которая состоит в том, что эта идея получает здесь дополнительную межличностную окраску. В качестве особой ценности образования рассматривается взаимодействие с представителями различных этносов и культур, в ходе которого происходит личностное взаимообогащение и развитие. [7].

Создание благоприятной толерантной среды - это поэтапный процесс

целенаправленной деятельности всех субъектов образовательного социума, который характеризуется наличием деструктивных факторов, ведущих к формированию интолерантности. Поэтому особую значимость приобретают педагогические механизмы перехода от интолерантной среды к толерантной, которые помогут пресечению проявлений интолерантности и доминированию толерантных взаимоотношений между людьми.

Задачи исследования в этом направлении обусловлены необходимостью разрешения ряда противоречий, характерных для современного образовательного процесса.

- между потребностями общества и государства в формировании толерантной личности и недостаточной реальной практикой конструирования педагогического процесса как средства развития толерантности у школьников;

- между потенциальными воспитательными возможностями школы и семьи в преодолении интолерантного поведения и недостаточной теоретической и практической разработанностью методологии и технологий ее формирования;

- между темпами совершенствования новых востребованных технологий и готовностью школы, семьи к внедрению их в свою деятельность.

Таким образом, в сложившихся неоднозначных современных реалиях, изучение психолого-педагогических условий является необходимым и важным аспектом для развития толерантных качеств личности школьника в образовательном пространстве.

Список литературы:

1. Скрябина О.Б. Педагогические условия формирования коммуникативной толерантности у старшеклассников: автореф. ...канд. пед. наук:13.00.01. Кострома, 2000. 20 с.

2. Абетова З.Т. Проблема толерантности в демократическом полиэтническом обществе: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Актобе, 2007. 125 с.

3. Макаев В.В. Малькова З.А. Супрунова Л. Поликультурное образование -актуальная проблема современной школы. Москва. 2010. 155с.

4. Маркарян Э.С. Узловые проблемы теории культурной традиции. Москва. 2011. 81с.

5. Аршабеков Н.Р. Евразийская идея как принцип построения толерантного общества: автореф. ... канд. филос. наук: 24.00.02. Алматы, 1999. 30 с.

6. Картбаева Ж.Ж. Оқушыларда толерантты мінез-құлықты қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық негіздері: пед.ғылым.канд. ... автореф.:13.00.01. Алматы, 2008. 26 с.

7. Кабылбекова З.Б. Теория и практика формирования у школьников этнической толерантности. Монография. Шымкент. изд. «АЛЕМ», 2016. 316 с.

Reference list:

1. Skryabina O.B. Pedagogicheskiye usloviya formirovaniya kommunikativnoy tolerantnosti u starsheklassnikov: avtoref. ...kand. ped. nauk:13.00.01. Kostroma, 2000. 20 s.

2. Abetova Z.T. Problema tolerantnosti v demokraticheskom polietnicheskom obshchestve: dis. ... kand. filos. nauk: 09.00.11. Aktobe, 2007. 125 s.

3. Makayev V.V. Malkova Z.A. Suprunova L. Polikulturnoye obrazovaniye -aktual'naya problema sovremennoy shkoly. Moskva. 2010. 155s.

4. Markaryan E.S. Uzlovyye problemy teorii kul'turnoy traditsii. Moskva. 2011. 81s.

5. Arshabekov N.R. Yevraziyskaya ideya kak printsip postroyeniya tolerantnogo obshchestva: avtoref. ... kand. filos. nauk: 24.00.02. Almaty, 1999. 30 s.

6. Kartbayeva ZH.ZH. Okushylarda tolerantty minez-kilykty kalypstastyrudin pedagogikalyk-psihologiyalyk negizderi: ped.gylym.kand. ... avtoref.:13.00.01. Almaty, 2008. 26 s.

7. Kabylbekova Z.B. Teoriya i praktika formirovaniya u shkolnikov etnicheskoy tolerantnosti. Monografiya. Shymkent. izd. «ALEM», 2016. 316 s.

Түйін: Оқушының толерантты қасиеттерін қалыптастыру үшін педагогикалық жағдай жасау мәселесі жеке, әлеуметтік-мәдени және саяси маңызы бар өзекті және прогрессивті тенденцияға айналуға айналуға. Тәжірибе көрсеткендей, мектеп жасындағы балаларды мәдениетаралық немесе мәдениетаралық түсіністікке үйрету керек. Сондай-ақ, кешіруге және татуласуға үйрету керек. Толеранттылық мәселесі әртүрлі ғылымдардың зерттеу пәні болып табылады: Философия, Әлеуметтану, Психология, этнография, тарих, дінтану, мәдениеттану және т. б. Педагогика ғылымы үшін ол соңғы онжылдықта гуманистік білім беру жағдайында ерекше маңызға ие болды. Педагогика тарихы үшін толеранттылық идеясы мүлдем жаңа емес. Қазіргі заманның көптеген ғалымдары «толеранттылық» ұғымын экзистенциалды-гуманистік, әртараптандыру, когнитивті, мінез-құлық, диалог, фасилитативті және әлеуметтік-мәдени тәсілдер тұрғысынан қарастырады. Этникалық толеранттылықты тәрбиелеу қажеттілігі кенеттен емес, соңғы жылдары емес, адамзаттың әлеуметтік даму тарихына, революциялар мен соғыстар кезінде XX ғасырдың басынан бастап дами бастаған көпмәдениеттілік идеясына негізделген. Ғалымдардың пікірінше, басқа мәдениеттердің әсері, егер олар белгілі бір халықтың рухани өмірінің даралығы мен өзіндік ерекшелігін баспаса, зиян тигізбейді.

Кілт сөздер: толеранттылық, көпмәдениеттілік идеясы, гуманистік тәрбие, қоғам және білім, мектеп жасы

Abstract: the issue of creating pedagogical conditions for the formation of tolerant qualities of a school is based on current and progressive trends, which have a personal, sociocultural and political identity. The practice shows that inter-cultural or cross-cultural intercultural communication of children in the school age is necessary to teach. It is also necessary to learn how to behave and behave. The problem of tolerance is predetermined by the study of various sciences: philosophy, sociology, psychology, ethnography, history, religion, culturology and medicine. For pedagogical science, he received a special knowledge in the last decade in the conditions of humanistic education. For the history of pedagogy, the idea of tolerance is not absolutely new. Many learned modernity consider "tolerance" with the position of existential-humanistic, diversified, cognitive, behavioral, dialogical, facilitation and socioculturological support. The need to address ethnic tolerance is not in vain, not in recent years, it is based on the history of social development of people, on the idea of polyculture, which began to develop with the beginning of the XX century during the revolution and the war. They say that the introduction of foreign cultures does not lead to a time, if they do not contribute to the individuality and selflessness of the spiritual life of the people.

Key words: tolerance, idea of polyculture, humanistic education, society and education, school rising

UDC: 373.1.02:372.8

<https://orcid.org/0000-0002-2511-4800>

<https://orcid.org/0000-0003-2616-5420>

Suyuberdiev A.A., Mamekova S.K.

candidate of pedagogical sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

master of pedagogical sciences, senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan

USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE

Correspondent author: smamekova@mail.ru

Abstract: Under modern learning technology, as Filatov O.K. [1], a complex integrative system is understood, including an ordered set of operations and actions that provide pedagogical goal-setting, meaningful information-subject and procedural aspects aimed at the assimilation of knowledge, the acquisition of professional skills and the formation of students' personal qualities, set by the learning goals. In other words, modern learning technology is a systematic method of designing, implementing, evaluating, correcting and then reproducing the learning process. Therefore, teaching technology is a system category focused on the didactic application of scientific knowledge, scientific approaches to the analysis and organization of the educational process, taking into account the empirical innovations of teachers and the focus on achieving high results in the development of the student's personality. So, the use of technologies in teaching English language is considered in this article.

Key words: information and communication technologies, computer networks, approach, a foreign language, computer programs, self-education

Introduction. The implementation of the education modern concept will be carried out, as always, by teachers. The activity of the teacher is determined by the following main components: the type of management, the type of information process, the type of means of transmitting information and managing cognitive activity. Consequently, the implementation of a new education's concept depends on the creativity, on the level of the teacher's professional and pedagogical culture and on the assessment of his work and the technological conditions' creation.

Although a personal computer has entered the activities of a variety of specialists, it has appeared in almost all schools, at home for many schoolchildren and we are successfully mastering them relatively recently, at present, information and communication technologies (ICT) and computer networks (CN) are beginning to occupy key positions in information technology, and as a result, in all spheres of modern society [2]. The availability of information resources, as a characteristic of modern global CNs, is becoming one of the decisive factors in the effectiveness of the activity of a modern person [3]. Therefore, the widespread introduction of CT into the daily practical activities of people, which form the basis of global CN, cannot but affect education, creates an objective need for their development in education.

Theoretical analysis. Discussing the pedagogical expediency of using ICT in education in general, it should be noted that one cannot limit oneself only to the so-called "technocratic" approach, i.e. consider the computer as a new technical tool necessary to achieve purely didactic goals - the acquisition of new knowledge, the development of specific skills and abilities. It is much more important to form a positive attitude towards learning among schoolchildren, to develop their intellectual abilities. These tasks that should be put in the first place when developing courses using information technology and conducting computer lessons; an urgent scientific and practical problem of modern education is the development and improvement, first of all, of the psychological and pedagogical, in particular, didactic and methodological foundations of teaching based on ICT, along with the practical specification of the courses' volume and content, possible organizational forms, and the main principles of training future teachers.

The study of domestic and foreign experience in the use of new information technologies, in particular the computer and the information capabilities provided by it, for the purpose of education, as well as theoretical research in the field of education informatization problems, allows us to conclude that the inclusion of a computer in the educational process has a significant impact on the role of means learning process used in the process of teaching a foreign language, in particular English, and the use of ICT itself changes the already traditionally established structure of the educational process. It should be noted that the study of innovations using ICT as an alternative to traditional learning allows a comparison of learning outcomes. Compared to traditional learning, ICT-assisted learning is:

- 1) a higher motivation of trainees;
- 2) raising the average level of knowledge and many indicators of student achievement
- 3) a higher level of critical and problematic thinking;
- 4) increase of discussions, communication between students and teachers [4], [5], [6].

Other researchers point out an increase in the productivity and effectiveness of training, the possibility of expanding the scope of courses, a set of learning tasks by including new sections, methods, didactic tools. [7], [8], [9].

The use of ICT in the process of project activities in teaching a foreign language will significantly increase the effectiveness of the educational process and ensure the formation of a foreign language linguistic and student's communicative competence due to:

- accessibility and communicative-linguistic orientation of the process;
- a constant increase in the volume of communicative and linguistic knowledge and trainees' skills;
- use as the main object for the implementation of project activities the process of creating / expanding the media library, as it is based on the development and active use of the thesaurus, focused on solving communication problems and implemented in the context of typical situations.

1. The most effective for the development of the linguistic and communication competence of students are the following types of projects using ICT:

- creation a presentation in Power Point on a given topic and presenting it to an audience in a foreign language;
- creation of study guides (workbooks) on thematic or grammatical aspects using Page Maker;
- creation of individual files (folders) on the subject under study in Word and the use of hypertext technology;
- correspondence by e-mail;
- search, processing with the help of various computer programs (for example, Sound Forge) and presentation of material for theatrical performances in a foreign language.

2. Creation / expansion of the media library provides ample opportunities for organizing and conducting project activities in teaching a foreign language in secondary school due to:

- accessibility and communicative-linguistic orientation of the process;
- a constant increase in the volume of communicative and linguistic knowledge and trainees' skills;
- use as the main object for the implementation of project activities the process of creating / expanding the media library, as it is based on the development and active use of the thesaurus, focused on solving communication problems and implemented in the context of typical situations.

One of the factors contributing to the development of a teacher's skills and abilities in working with a computer can be his participation in project activities as an independent participant in the project.

In the pedagogical and methodological literature, several areas of application of information technologies in education are noted, among them four main ones are in demand in

school teaching practice: a computer as a means of knowledge control; laboratory workshop using computer simulation; multimedia technologies as an illustrative tool for explaining new material, a personal computer as a means of self-education.

However, as practice shows, the computer has not become a full-fledged means of teaching at school yet. This is due to a number of reasons. One of them is seen in the method of used foreign language teaching and in the preparedness of teachers. The introduction of a new methodology entails a revision of the program and a change in the role of the teacher. Often, educators are not ready for such changes, either because of conservatism or because of insufficient professional training. ICT make more serious demands on the quality of work and the level of teachers' competence. Each new technical tool begins to give good results when a new generation of teachers grows up who are ready and willing to use the specified tool, and also when methodologists appear who are able to develop a methodology for using this tool. Teachers should become computer literate, keep abreast of new software products and look for ways to use them effectively.

Another problem is the attitude of trainees to the educational process. When considering the results of the training programs' implementation, two trends can be traced. The essence of the first is that the student is interested in working, but his interest is directed not to the studied material, but to the external design of the program. In the case of a controlling program - to "deceive" the computer. In the second case, the student pays tribute to the content of the training program, but at the same time he is little attracted to work at the computer. In the first case, the improvement of work can be achieved by organizing classes in such a way that the visual image on the screen is wedged into traditional theoretical training. Then the visual impact will help to consolidate the assimilation of the material. In the second, you can provide those who wish with printed copies (summaries). An individual approach is needed, taking into account the characteristics of the student: memory, attention, hearing, speed of reaction, rate of speech.

Under these conditions, according to experts, modern information technologies can serve as an effective didactic tool. The problems of using computer tools in the learning process are largely related to the readiness of a modern teacher to perceive a personal computer as a didactic tool.

The choice of a suitable sample of innovative pedagogical technologies becomes more difficult. At this moment, there is a need to look for support in oneself - in cultivating one's own ability to design and implement innovative learning models.

This form of work requires a foreign language teacher to have a certain level of knowledge, skills and knowledge of information technology, a systematic approach to the use of computer technology at school. An important role is played by the factor of the possibility of entering the computer class. If you have a mobile computer with a multimedia projector, then this allows you to implement presentations and some other projects, regardless of the schedule of the computer class.

Objectively speaking, a balance should be struck between the traditional approach of presenting a theoretical understanding of the language (declarative knowledge), on the one hand, and the development of active communication skills (procedural knowledge), on the other hand.

However, the contribution of relevant translation practices and grammar studies to teaching these basic communication skills cannot be underestimated. These methods are important for mastering the understanding of the language essence in general and the perception of contrasts between the student's native language and the studied language, both of which are important for the development of communication skills in a foreign language. The practice of translation and the study of grammar in a communicative context must be seen not only as useful means of learning a language, but as an essential means for all purposes of language learning other than mastering a limited set of elementary phrases. Also, we note that the method of projects using ICT is an effective innovative technology that significantly increases the level of language proficiency, the internal motivation of students, the level of independence of

schoolchildren and team cohesion, as well as the overall intellectual development of students, however, for the most part, the use of ICT in organization and implementation of project activities is still unsystematic, not having a scientifically based approach. This is due to incomplete or untimely awareness of teachers about the specifics of using this methodology, lack of skills in using it, as well as the existing difficulties in using the project methodology on the part of students: language difficulties, insufficient ability for independent critical thinking, self-organization and self-learning. Therefore, the organization of project work using ICT requires, first of all, the study of the main theoretical and practical foundations for its use in the educational process, aimed at eliminating the difficulties that arise..

You can also use Internet resources in various types of educational activities: the inclusion of authentic network materials in the context of the lesson, independent work of students in order to search for information within a given topic, learning at distance courses or receiving distance education. There are various types of integration of Internet resources into the educational process: the use of ready-made educational materials, the use of communication services to participate in discussions on a given topic, the creation and use of web pages and websites. Today, a foreign language teacher should be able to navigate well in a huge number of Internet resources that provide mastery of a foreign language in unity with the culture of its native speakers, and also greatly facilitate the work of a teacher and increase the effectiveness of teaching. Highlighting the advantages of using Internet resources over traditional teaching methods, it is necessary to proceed from the contradictions of the lesson, due to the shortcomings of traditional teaching.:

- collective training - individual training;
- regularity of direct connection - irregularity of feedback;
- a large amount of information - the time frame of the lesson.

Today, a foreign language teacher should be able to navigate well in a huge number of Internet resources that provide mastery of a foreign language in unity with the culture of its native speakers, and also greatly facilitate the work of a teacher and increase the effectiveness of teaching.

I would like to pay special attention to the use of Internet technologies in foreign language lessons.

Thanks to the unique invention of the 20th century - the global Internet, we are provided with unlimited opportunities for personal development, for education without leaving home, for communication between people, for bringing together cultures of different peoples

The possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet creates the conditions for obtaining any information necessary for students and teachers located anywhere in the world: country studies material, news from the life of youth, articles from newspapers and magazines, necessary literature, etc. Students can take part in testing, in quizzes, competitions, olympiads held on the Internet, correspond with peers from other countries, participate in chats, video conferences, etc. Students can receive information about the problem they are currently working on as part of the project. This may be a joint work of schoolchildren and their foreign peers from one or more countries.

To prepare for a lesson on any regional or scientific-cognitive topic, many sites (including official ones) can be viewed. In this case, not only the teacher is involved, but the whole class. Students are given the task to find information of a certain kind (they use various sources, including (and now mostly) the Internet). The lesson turns out to be quite interesting for both the students and the teacher, as it includes a lot of new, interesting information..

Speaking about specific ways of using the possibilities of the Internet in teaching English, the following should be highlighted as the most effective:

- Correspondence by e-mail with peers who are native speakers and learn English as a foreign language in other countries (modern, living language, efficiency of information, the opportunity to study another culture, gain first-hand knowledge).

- Participation in international telecommunications projects (increasing the level of language proficiency, developing a general outlook, obtaining special knowledge necessary for the implementation of a specific project).

- Participation in text and voice chats (although this type of activity is of the greatest interest to students, but, unfortunately, this item does not always work in places with poor communication).

- Participation in telecommunications competitions, competitions, testing (the ability to obtain an objective assessment of knowledge, assert oneself, prepare for exams, participate in other types of competitions and competitions).

- When performing such tasks, we observe in the majority of students the absence of a negative psychological moment, a sense of fear inherent in students in real situations.

- The possibility of prompt free publication of students' creative works (increasing motivation, the opportunity for self-affirmation, which is so necessary for adolescents).

- Getting self-education in free or paid distance learning courses, including training in leading British educational institutions.

- For the teacher - an abundance of language and regional studies material, a detailed description of the latest teaching technologies, advice from the authors of authentic educational complexes, the ability to constantly improve their own level of language proficiency, exchange experience with foreign and Russian colleagues (Virtual methodological associations), communicate in English and introduce to this their students.

Attempts to consider the Internet as an innovative socio-pedagogical environment are relatively rare (see, for example, [10]) or are associated with distance learning and education (see, for example, [11], [12], [13]).

Conclusion. Summarizing the above, we highlight the most significant differences that allow us to talk about the potential of CT for education or create educational communities [15].

1. Integrated environment and communication tool: An integrated learning environment based on Internet applications is not only an information resource and an interactive program, but also a tool for communication and collaboration of participants. This combination of interactive interaction with the program and interaction with the teacher / fellow students is possible only in the CN and presents opportunities for creating innovative tools.

2. Up-to-date information. Receiving and processing any data requires only their placement on a server, which makes them available at any time and from any place in the world where there is Internet access.

3. Availability. A distinctive feature of Internet applications is the accessibility to every user due to the ease of use and the ability to use on any PC platform. This combination of information resources, the multitude of possible interactions, and the integration of environment and tool is an unparalleled stimulus and potential for education. In turn, the Internet, with its networked applications and innovative collaborative opportunities, provides ways to use this powerful stimulus in modern education.

The method of projects using ICT is an effective innovative technology that significantly increases the level of language proficiency, the internal motivation of students, the level of independence of schoolchildren and team cohesion, as well as the overall intellectual development of students, however, for the most part, the use of ICT in organizing and conducting project activities is all still has an unsystematic character that does not have a scientifically based approach. This is due to incomplete or untimely awareness of teachers about the specifics of using this methodology, lack of skills in using it, as well as the existing difficulties in using the project methodology on the part of students: language difficulties, insufficient ability for independent critical thinking, self-organization and self-learning. Therefore, the organization of project work using ICT requires, first of all, the study of the main theoretical and practical foundations for its use in the educational process, aimed at eliminating the difficulties that arise.

Referens list:

1. Filatov O.K. Informatization of modern teaching technologies in higher education. Rostov-n-D., 1997.
2. Khan C., Internet & Web Yellow Pages. International resources., St. Petersburg. "Peter", 1998,2000. (books + CD-ROM).
3. Nechaev H.H. Higher education: conjugation of the contradictory // Kommunist, - 1990, No. 17.
4. Balykina E.H. Components of the effectiveness of educational teaching aids in historical disciplines // Computer training programs, M., 2000, No. 1 (20), p. 1336.
5. Glagolev V. V., Mertsalov A. N. Knowledge testing systems in Internet technology // Ibid. pp.37-38.
6. Zimnyaya I.A. Elementary course of pedagogical psychology. M., 1992. 34 .Zimnyaya I.A. Linguistic psychology of speech activity. - M., 2001.
7. Shukshunov V.E., Kolin K.K., Sergievsky V.V. National Doctrine of Education of the Russian Federation // Bulletin of the International Academy of Sciences of Higher Education. - 1999, No. 2 (8).
8. Cifuentes L., Beller C. &Portela J. (1999). Integrating Desktop Videoconferencing into Middle School Classrooms and Teacher Education. International JI. of Educational Telecommunications. 5(1), 79-91.
9. Joint declaration of the European Ministers of Education convened in Bologna on the 19th of 1. June 1999
10. Philosophical and psychological problems of the development of education / Ed. V.V. Davydova; Russian Academy of Education. M.: INTOR, 1994, 128 p.
11. Comenius Ya.A. Great didactics. M., 1955, p.285.
12. Lyashenko V.A. Universal technology for creating telecommunication interactive games-quizzes in online mode // Mezhevuz. Sat. "Information technologies in the process of training a modern specialist". Issue 1. Lipetsk: LGPI, 1998, pp. 88-93.
13. Mirolyubov A.A., Bim I.L., Biboletova M.3, Vaisburd M.L., Sadomova L.V. To the problem of attestation of teachers of a foreign language // Foreign language at school / 1995 / No. 6, p. 279.
14. Corness Patrick (Coventry University) Aspects of the use of information technology in teaching foreign languages: the case of translation. Materials of the conference "New information technologies in teaching foreign languages", Lviv, June 1998.
15. Sakharova M.V. Project culture as a new technology in the construction of the training process / Sakharova M.V. // Anniversary collection of scientific works of young scientists and students of RGAFK. M., 1998, p. 169-171.

Түйін: Филатов О.К. [1] атап өткендей, заманауи оқыту технологиясы деп педагогикалық мақсатқа ұмтылуды, білімді игеруге, кәсіптік дағдыларды игеруге және қалыптастыруға бағытталған мазмұнды ақпараттық-пәндік және процестік аспектілерді қамтамасыз ететін операциялар мен әрекеттердің реттелген жиынтығын қамтитын күрделі интегративті жүйе түсініледі. оқу мақсаттарымен анықталған оқушылардың жеке қасиеттері. Басқаша айтқанда, заманауи оқыту технологиясы - бұл оқыту процесін жобалаудың, енгізудің, бағалаудың, түзетудің және кейіннен қайталаудың жүйелі әдісі. Осылайша, оқыту технологиясы-бұл оқытушылардың эмпирикалық инновацияларын және оқушының жеке басының дамуында жоғары нәтижелерге қол жеткізуге бағытталғандығын ескере отырып, ғылыми білімді, білім беру процесін талдауға және ұйымдастыруға ғылыми тәсілдерді дидактикалық қолдануға бағытталған жүйелік категория. Сонымен, Бұл мақалада ағылшын тілін оқытуда технологияны қолдану қарастырылады.

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, Компьютерлік желілер, тәсіл, шет тілі, компьютерлік бағдарламалар, өзін-өзі тәрбиелеу

Аннотация: Под современной технологией обучения, как отмечает Филатов О.К. [1], понимается сложная интегративная система, включающая упорядоченный набор операций и

действий, обеспечивающих педагогическое целеполагание, содержательные информационно-предметные и процессуальные аспекты, направленные на усвоение знаний, приобретение профессиональных навыков и формирование личностные качества учащихся, определяемые целями обучения. Другими словами, современная технология обучения - это систематический метод проектирования, внедрения, оценки, коррекции и последующего воспроизведения процесса обучения. Таким образом, технология обучения - это системная категория, ориентированная на дидактическое применение научных знаний, научных подходов к анализу и организации образовательного процесса, учитывающая эмпирические инновации преподавателей и направленность на достижение высоких результатов в развитии личности учащегося. И так, в данной статье рассматривается использование технологий в обучении английскому языку.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, компьютерные сети, подход, иностранный язык, компьютерные программы, самообразование

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE

УДК: 378

<https://orcid.org/0000-0001-6316-3948>

Раздорская О.В.*

к. педагог.н., доцент кафедры иностранных языков,
Курский государственный медицинский университет. Курск, Россия
**ТРИЛИНГВИЗМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ УНИВЕРСИТЕТА:
ВЫЗОВ ИЛИ ПРЕИМУЩЕСТВО?**

*Автор-корреспондент: razdorski@yandex.ru

Аннотация: Рассмотрен опыт работы преподавателя иностранного языка по обучению студентов - носителей тюркских языков. В связи с развитием сотрудничества российского и казахского медицинских университетов, предложены направления работы со студентами-казахами и креативные средства оптимизации их языковой подготовки. На основе анализа опыта работы сделаны выводы о необходимости педагогического сотрудничества педагога и студентов как объектов педагогического процесса, привлечения учащихся разных национальностей к деятельности студенческого научного кружка, а также о необходимости для педагога знаний в области этнопедагогике, этнопсихологии, культурологии, тюркологии для повышения эффективности качества преподавания. Трилингвизм может стать стимулом к креативной адаптации существующих методов преподавания иностранных языков и разработке новых методов в рамках авторского рефлексивно-креативного подхода.

Ключевые слова: лингводидактика, билингвы, трилингвизм, тюркские языки, рефлексивно-креативный подход

Введение. В условиях многонационального контингента российских медицинских вузов актуальной становится проблема разработки стратегии работы со студентами-билингвами, включающей изучение профессионально ориентированного английского языка, участие в научно-исследовательской работе в кружке кафедры иностранных языков и педагогическую поддержку образовательного процесса. Состав учащихся Курского государственного медицинского университета становится не только вызовом, но и преимуществом для преподавателя, мотивирующего студентов-билингвов к изучению иностранного (английского) языка и проведению исследований по филологии, лингводидактике, этнолингвокультурологии и религиоведению.

8 апреля 2021 года ректором Курского государственного медицинского университета, профессором В.А. Лазаренко был подписан меморандум о сотрудничестве в области здравоохранения, академического, научного и культурного сотрудничества между НАО «Медицинский университет Караганды» (Республика Казахстан) и Курским государственным медицинским университетом. Начиная с 2016 года с Казахстаном успешно реализуются программы академической мобильности не только обучающихся, но и профессорско-преподавательского состава [4].

Теоретический анализ. Развитие сотрудничества делает актуальным вопрос внедрения в образовательный процесс инновационных методов обучения студентов (носителей тюркских языков, в том числе, казахского) различным дисциплинам, включая гуманитарные. Более того, преподавателям может быть полезным ознакомление с основами этнопедагогике, с национальными, религиозными и культурными особенностями обучаемого контингента. Целью исследования явилось описание опыта адаптации авторского рефлексивно-креативного подхода к преподаванию иностранных языков для использования его для многонационального контингента студентов медицинского вуза.

В родных странах студентов Курского государственного медицинского университета в настоящее время наблюдается интересная тенденция к трилингвизму: актуально знание родного, русского и английского языков. Фактически, в образовательной среде вуза также присутствует трилингвизм, т.к. студенты из стран СНГ (Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан, Азербайджан, Кыргызстан) обучаются на русском языке, но английский также может использоваться ими для общения со студентами из стран дальнего зарубежья, обучающимися на английском языке. Такое общение студентов из разных стран становится средством их социализации в вузе, причём здесь имеет место и религиозная социализация (среди представителей разных стран ближнего и дальнего зарубежья есть католики и мусульмане, средством общения которых становится английский язык).

Студенты - граждане России, представители народов Северного Кавказа и Закавказья - изучают английский язык, при этом учёт особенностей их родного языка также необходим для преподавателя иностранного. Тюркскими языками, являющимися родными для студентов КГМУ (граждан России), являются кумыкский и карачаевский; представители народа турков-месхетинцев владеют турецким языком. Индивидуализация учебного процесса как один из принципов авторского рефлексивно-креативного подхода проявляется с учётом лингвистических и этнических особенностей обучаемого контингента: преподаватель, не владеющий родным языком студента, проводит с ним индивидуальные консультации с целью ознакомления с лингвистическими явлениями его родного языка. Результатом этих консультаций явилось мотивирование студентов-билингвов к вступлению в студенческий научный кружок кафедры иностранных языков.

Материалы и методы. Материалами исследования явились источники по филологии казахского языка, лингводидактике и педагогике. Проанализирован опыт работы автора со студентами-билингвами – носителями тюркских языков (обучающимися в группах с российскими студентами), включающий индивидуализацию в процессе обучению профессионально ориентированному английскому языку и специфику работы с данным контингентом в студенческом научном кружке кафедры иностранных языков КГМУ.

Экспериментальная часть. На занятиях по английскому языку предлагается уделять особое внимание явлениям интерференции, типичным для родных языков студентов (это относится и к русскому языку). Совместно со студентами рассматриваются явления положительной и отрицательной интерференции с целью предупреждения ошибок в речи на английском языке. Одним из явлений положительной лексической языковой интерференции является наличие терминов-словосочетаний в английском и тюркских языках. Известно, что термины-словосочетания являются результатом объединения двух или более знаменательных полнозначных подчиненных друг другу слов. Каждое из слов, образующих словосочетание, обуславливает или как бы «составляет» основное номинативное значение данного словосочетания, которое выражает предмет, явление, состояние или процесс, связанное с понятиями медицины [5, 2825]. Основную массу нейтральных терминов составляют эпонимические термины, т.е. произведенные от фамилий ученых, врачей или больных, примеры которых в казахском и английском языках представлены в таблице 1.

Таблица 1

Эпонимические термины в казахском и английском языках	
Казахский язык	Английский язык
Керниг симптомы	Kernig's symptom
Коппокатарактасы	Coppock's cataract
Ван-Гогсиндромы	the van Gogh Syndrome
Паркинсонауруы	Parkinson's disease

Для оптимизации изучения и усвоения студентами-билингвами профессиональной лексики также происходит изучение её этимологии. Во многих тюркских языках медицинские термины являются заимствованиями из арабского и персидского языков. Ознакомление с особенностями медицинской лексики в казахском языке показывает наличие собственно тюркской лексики, исконных, устных и литературных, письменных форм, диалектных и региональных разновидностей, заимствований, новообразований, неологизмов, пополняющих состав языка в связи с активизацией терминотворческих процессов [1]. И в казахском, и в английском языке одна и та же болезнь может обозначаться несколькими словами и словосочетаниями, широко развита синонимия. Изучение этимологии медицинской лексики родного языка может стать стимулом к ведению исследований по диалектологии лексики казахского языка, а также компаративному анализу медицинской лексики в родном и английском языках.

Имеется практический опыт использования на занятиях по английскому языку разговорников. Студентам предлагается перевести фразы врача и пациента из диалога на родном языке на английский, затем преподаватель сверяет правильность перевода, используя фразы из разговорника на русском языке. Пример такого диалога, составленного из фраз из русско-казахского разговорника [2] показан в таблице 2.

Таблица 2

Трилингвальный диалог врача и пациента		
Казахский язык	Русский язык	Английский язык
Сәлеметсізбе!	Здравствуйте!	Good afternoon!
Келіңіз, отырыңыз.	Проходите, садитесь.	Come in, sit down.
Сізді не мазалап жүр, айта беріңіз.	Что Вас беспокоит, говорите?	Tell me what troubles you.
Меніңыстығым бар сияқты.	Кажется, у меня температура.	It seems to me I have a fever.
Келіңіз, мен сіздің қанқысымыңыз өлшеп жіберейін.	Подойдите, я измерю Вам давление.	Come to me, I'll take your blood pressure.
Менің қанқысымым төмен.	У меня пониженное давление.	I have a low blood pressure.
Қанқысымыңыз жоғары.	У Вас высокое артериальное давление	You have a high blood pressure.
Сізге рецепт жазып беремін.	Я выпишу Вам рецепт.	I'll write out a prescription.
Қазір былай істейсіз: мен сізге дәрі жазып берем, дәріханадан барып аласызда, тек бір аптағана ішесіз. Жазалып кетіңіз тезірек!	Сейчас поступите так: я Вам выпишу лекарство, купите его в аптеке, будете принимать только одну неделю. Выздоровливайте быстрее!	Now you should do the following: I'll prescribe you a medicine, buy it at a pharmacy, you'll be taking it for only one week. Get well soon!

Из данной таблицы преподаватель английского языка, не владеющий казахским языком, может получить информацию, нужную для предотвращения и профилактики ошибок, которые могут допустить студенты – носители казахского языка. Известно, что казахское слово «рецепт» является заимствованным из русского языка, поэтому как казахские, так и русские студенты могут допустить ошибку в подборе его английского эквивалента, используя слово *recipe*, относящееся к «ложным друзьям переводчика» и означающее «кулинарный рецепт».

Результаты и их обсуждение. Студенты-билингвы проявляют интерес к заданиям, основанным на специфике их родных языков. Интерес к изучению иностранного языка становится стимулом к вступлению в студенческий научный кружок кафедры иностранных языков. Темы докладов студентов на региональных, всероссийских и международных конференциях отражают следующие направления исследований:

- компаративный анализ грамматических особенностей английского и родных языков студентов (языки тюркской, иранской, славянской группы);
- этимологию профессиональной лексики в родном и английском языках;
- устное народное творчество в родных языках и его сопоставление с фольклором англоязычных стран;
- деловой и профессиональный этикет в родной культуре и культуре стран изучаемого языка.

Этимологические исследования часто проводят студенты фармацевтического факультета КГМУ, они проводят анализ фармацевтической и управленческой лексики. Важность знания англоязычной управленческой лексики для студента фармацевтического факультета актуальна, т.к. на старших курсах, уже после окончания изучения дисциплины «Иностранный язык», учащиеся изучают дисциплины «Фармацевтический маркетинг», «Управление и экономика фармации» и др., чей понятийный аппарат в русском языке представляет собой лексику английского происхождения. Преподаватели кафедры иностранных языков сотрудничают с преподавателями кафедры организации и менеджмента фармации с целью реализации междисциплинарных связей. Доклады студентов о деловой этике их родных стран представлены на совместном заседании научных кружков кафедры иностранных языков и кафедры организации и менеджмента фармации «Восток – дело тонкое». Также планируется проведение междисциплинарного исследования о кросскультурных аспектах фармацевтического маркетинга.

Формирование иноязычной компетенции становится более эффективным в процессе сотрудничества педагога и студента, а деятельность студенческого научного кружка становится средством академической самореализации учащихся.

Выводы. Подводя итог, хотелось бы отметить актуальность развития лингвокреативных навыков у студентов-билингвов, использования трилингвизма в образовательной среде вуза как условия для совершенствования языковых навыков в родном, русском и английском языках. Определённую сложность представляет отсутствие знания родного языка студентов-билингвов у преподавателей английского языка. Поэтому необходимо самообразование преподавателей, обучающихся студентов в многонациональных группах, совместная деятельность студентов-билингвов и преподавателей с целью выявления лексико-грамматических особенностей родного и изучаемого языков. Представляется эффективным сотрудничество кафедры иностранных языков с языковыми (кафедра русского языка, кафедра латинского языка) и гуманитарными кафедрами (кафедра философии, кафедра социологии). Возникает необходимость повышения квалификации преподавателей различных кафедр медицинского вуза в области этнопедагогики и этнопсихологии, культурологии и религиоведения.

Список литературы

1. Аяпбергенова К.Г. Истоки формирования и источники развития медицинской терминологии казахского языка. http://www.rusnauka.com/17_APSN_2009/Philologia/48312.doc.htm (дата обращения 23.09.22).
2. Казахский язык. Просто о сложном. <https://kaz-tili.kz/index.htm> (дата обращения 23.09.2022).
3. Раздорская О.В. Анализ компонентного состава основных категорий рефлексивно-креативного подхода к обучению студентов-медиков /О.В. Раздорская// Вестник российского университета дружбы народов серия: психология и педагогика. 2014. № 1. С. 112-117.
4. Укрепляя международные связи. <https://kurskmed.com/news/read/6483>(дата обращения 22.09.2022).
5. Nasyrova A.B. Medical Terms in Kazakh Language. *European Researcher*, 2013, vol. 64, no. 12-1, pp. 2821-2827.

Reference list:

1. Aiapbergenova K.G. Istoki formirovaniia i istochniki razvitiia meditsinskoi terminologii kazakhskogo iazyka. http://www.rusnauka.com/17_APSN_2009/Philologia/48312.doc.htm (data obrashcheniia 23.09.22).
2. Kazakhskii iazyk.Prosto o slozhnom. <https://kaz-tili.kz/index.htm> (data obrashcheniia 23.09.2022).
3. Razdorskaiia O.V.Analiz komponentnogo sostava osnovnykh kategorii reflektivno-kreativnogo podkhoda k obucheniiu studentov-medikov/O.V. Razdorskaiia// Vestnik rossiiskogo universiteta druzhby narodov seriiia psikhologiiia i pedagogika. - 2014 - № 1.– S. 112-117.
4. Ukrepliaia mezhdunarodnye sviazi. <https://kurskmed.com/news/read/6483>(data obrashcheniia 22.09.2022).
5. Nasyrova A.B. Medical Terms in Kazakh Language. *European Researcher*, 2013, vol. 64, no. 12-1, pp. 2821-2827.

Түйін: Шетел тілі мұғалімінің түркі тілдерінде сөйлейтін студенттерді оқытудағы жұмыс тәжірибесі қарастырылады. Ресей мен Қазақстанның медициналық университеттері арасындағы ынтымақтастықты дамытуға байланысты қазақстандық студенттермен жұмыс бағыттары мен олардың тілдік дайындығын оңтайландырудың шығармашылық құралдары ұсынылды. Жұмыс тәжірибесін талдау негізінде педагогикалық процестің объектілері ретінде әртүрлі ұлт студенттерін студенттік ғылыми үйірме қызметіне тарта отырып, мұғалім мен студенттердің педагогикалық ынтымақтастығы қажеттілігі туралы қорытындылар жасалады. мұғалімнің оқыту сапасының тиімділігін арттыру үшін этнопедагогика, этнопсихология, мәдениеттану, түркология салаларынан білімі болғаны дұрыс. Үштілділік шетел тілдерін оқытудың қолданыстағы әдістерін шығармашылық бейімдеуге және автордың рефлексиялық және шығармашылық көзқарасы аясында жаңа әдістерді дамытуға ынталандыруға айналуы мүмкін.

Кілт сөздер: лингводидактика, қостілділік, үштілділік, түркі тілдері, рефлексивті-шығармашылық тәсіл

Abstract: The article considers the experience of a foreign language teacher in teaching students who are the native speakers of Turkic languages. In connection with the development of cooperation between Russian and Kazakh medical universities, the directions of activities with Kazakh students and creative means of optimizing their foreign language training are proposed. Based on the analysis of the working experience, conclusions are drawn about the need for both pedagogical cooperation between a teacher and students as objects of the pedagogical process, the involvement of students of different nationalities in the activities of the students' scientific society, and the need for a teacher to have knowledge in the field of ethnic pedagogy, ethnic psychology, culture studies, and Turkic studies to improve the effectiveness of teaching process. Trilingualism can become a stimulus for the creative adaptation of the methods of teaching foreign languages and the development of new methods within the framework of the author's reflective and creative approach.

Keywords: language didactics, bilinguals, trilingualism, Turkic languages, reflective and creative approach

ӘОЖ: 42/71

<https://orcid.org/0000-0002-6480-2155>

<https://orcid.org/0000-0001-8407-5138>

<https://orcid.org/0000-0002-1285-2230>

Тасполатов Б.Т.*¹, Тұрдалиева Р.С.², Мырзалиева Н.Р.

¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²оқытушы, «Қайнар» жалпы орта мектебі. Түркістан облысы, Қазақстан

ЖЕРГІЛІКТІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ АУЫЗЕКІ ТІЛДЕГІ ДИАЛЕКТІЛЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Автор - корреспондент: bakyt.taspolatov@aezov.edu.kz

Түйін: Әдетте сөйлеу ойдың қалыптасуына және ағартылуына ықпал етеді. Тіл өкілдерінің ұжымдық интеллектісі идеяны жеткізгенде, қажеттілігін қалдырып, оның артықшылықтарын сақтай отырып, сөйлеуді електен өткізеді. Ұжымдық ақыл-ойдың күші нәтижесінде сәтті қолданылған атаулар мен идеяларды сақтау идиоэтникалық, табиғи және шынайы деп қабылданады. Сөйлеу лингвистің жеке басын, мысалы, сөйлеушінің әлеуметтік мәртебесін, сондай-ақ этномәдени ерекшеліктерін ашады. Сөйлеу - ойдың көрінісі. Этномәдени фактор сөйлеу арқылы идеялардың қалыптасуы мен берілуіне әсер етеді. Әр түрлі ережелер мен нұсқаулар жазылып, ұсынылған кезде де, мысалы, орыс мәдениетінің табиғаты тура және қатал болса да, британдықтарға жағдайға байланысты жасау керек деп жанама және жасырын түрде айтылады. Жұрнақтардың көмегімен жаңа сөздер жасау - тіліміздің сөздік қорын дамытудың жемісті тәсілдерінің бірі екені белгілі. Бұл тәсіл Маңғыстау тіліндегі лексикалық айырмашылықтардың пайда болуына да ықпал етеді. Сөйлеудің кейбір лексикалық ерекшеліктері - әдеби тілдің тамыры және жергілікті халық тіліндегі лексикалық материалға негізделген әр түрлі жұрнақтарды қолдана отырып сөз жасау.

Кілт сөздер: лингвистика, грамматика, морфология, идиоэтника, этнос, лексика, фактор

Кіріспе. Жергілікті лингвистикалық құбылыстардың көп бөлігі грамматикалық морфология саласына жатады. Морфологиялық белгілердің ішінде популяция тіліндегі етістіктер мен кейбір зат есімдердің грамматикалық ерекшеліктерімен байланысты құбылыстар жиі кездеседі.

Етістіктің -ң (-ың, -ің) қосымшалы тұлғасы.

Маңғыстау тұрғындары тілінде әдеби тіл мен көпшілік говорларда айтылмайтын етістіктің бірқатар грамматикалық тұлғалары бар. Солардың бірі етістіктің осы -ң қосымшалы тұлғасы.

-ң (-ың, -ің) қосымшасы бұл өңірді қоныстанған жергілікті халықтың тілінде етістіктердің негізгі және туынды түбірлеріне қосылып айтылып, бұйрық-өтініш мәндік етістің тұлғасын жасайды. Мысалы: *Сұрағанын берің. Тезікер барың. Айтқан арызыма құлақ қойың. Отын жөнінде көмек сұраған оқытушыларға «баланы мен үшін оқытпайсыз, айлықты маған бермейсіз, сондықтан өздерің тауып алың» деп жауап береді.*

Етістіктің -лы (-лі, -алы, -елі) қосымшалы тұлғасы. -лы қосымшасы жалғануы нәтижесінде жасалған етістік тұлғасы говорда қалау-тілек мағыналарында қолданылады. Мысалы: *Ертең тағы жолығалы. Екеуміз бір асықпай әңгімеселі*[1,27].

Етістіктің бұл тұлғасы қазақ тіліговорлары ішінде Маңғыстау говорына Түркістан облысы Түлкібас, Сайрам аудандары мен Алматы облысы Жамбыл ауданында тұрушы қазақтардың тілінде де бар.

Етістіктің -сыңыз, (-сіңіз) қосымшалы тұлғасы. Зерттеліп отырған говордағы грамматикалық тұлғаларға қатысты басты ерекшеліктердің бір - жіктік жалғауының

сыпайылықты білдіретін қосымшасының бұл жердегі халықтың тілінде -сыңыз (-сіңіз) түрінде ұшырауы. Мысалы: Сіз осы бетіңізбен таушыққа тарта берсіңізбе? Қолыма батпасын десеңіз, астына кішкене жұмсағырақ нәрсе саласыңыз.

Теориялық талдау. Әдетте сөйлеу ойдың қалыптасуына және ағартылуына ықпал етеді. Тіл өкілдерінің ұжымдық интеллектісі идеяны жеткізгенде, қажеттілігін қалдырып, оның артықшылықтарын сақтай отырып, сөйлеуді електен өткізеді. Ұжымдық ақыл-ойдың күші нәтижесінде сәтті қолданылған атаулар мен идеяларды сақтау идиоэтникалық, табиғи және шынайы деп қабылданады. Сөйлеу лингвистің жеке басын, мысалы, сөйлеушінің әлеуметтік мәртебесін, сондай-ақ этномәдени ерекшеліктерін ашады. Сөйлеу - ойдың көрінісі. Этномәдени фактор сөйлеу арқылы идеялардың қалыптасуы мен берілуіне әсер етеді. Әр түрлі ережелер мен нұсқаулар жазылып, ұсынылған кезде де, мысалы, орыс мәдениетінің табиғаты тура және қатал болса да, британдықтарға жағдайға байланысты жасау керек деп жанама және жасырын түрде айтылады[2,68].

Говордағы -сыңыз қосымшасы әдеби тіл мен қазақ тілінің көпшілік говорларындағы жіктіктің сыпайы түрінің жалғауы –сыз(-сіз) қосымшасының орнына жүреді. Мысалы:

Говорда	әдеби тілде
Айтасыңыз	айтасыз
Көресіңіз	көресіз
Мұғалімсіңіз	мұғалімсіз
Амансыңыз ба	амансыз ба
Кімсіңіз	кімсіз

-сыңыз қосымшасы – Маңғыстау тұрғындары тіліндегі ең актив грамматикалық тұлғалардың бірі. Бұл тұлға республика батыс бөлігінің басқа тұрғындарының тілінде де бар. Ол «Қыз Жібек» жырында мынадай болып кездеседі.

Біріңіз бір-бір бедеу мініпсіңіз,
Ойын-күлкі, сәулетпен жүріпсіңіз,
Жібек-сұлу дегеннің ауылы жақын,
Бар еді, балам, қандай жұмысыңыз? («Қыз Жібек»)
Етістіктің –улы(-улі) қосымшалы тұлғасы.

-улы жұрнағы говорда етістіктің барлық түбірлеріне жалғанып, оларға өткен шақтық мағына үстейді. Мысалы: Сейтахмет Жылыойға кетулі. Аудандық байрақты «Еңбек» колхозы алулы[3,41].

Бұл жұрнақ Маңғыстауда, Орал өңірлерінде, Ақтөбенің осы облыстарымен шектес аудандарында тұратын халықтың тілінде жиі айтылады.

Нәтижелер мен талқылау. Әдеби тілдегі -улы жұрнақты тұлғаның негізгі мәні күй-жайды, сынды білдіру болатындықтан, ол есімдер тәрізді сөйлемде көбіне анықтауыш қызметін атқаратын болса, говордағы -улы жұрнақты тұлға тек қана баяндауыш қызметінде жұмсалады.

Етістіктің -жақ қосымшалы тұлғасы.

Маңғыстауды мекендеуші қазақтардың тіліне тән етістіктің диалектілік тұлғаларының бірі – жақ қосымшасы.

-жақ қосымшасы -а, -е жұрнағымен айтылған көсемше тұлғалы етістіктерге жалғанады. Буын ықпалына бағынбайтындықтан, ол әрқашан осы бір ғана фонетикалық вариантта ұшырайды (алажақ, бережақ).

-жақ жұрнағы жалғанған етістік келер шақ мәнінде жұмсалады. Мысалы: Бұл ақша өзімізге тиежақ.

-жақ қосымшалы тұлға етістіктің тіліміздегі басқа келер шақтың тұлғаларынан өзінің мағыналық тұжырымыдылығымен ерекшеленеді. Бұл адамның көзқарасы бойынша, қарастырылып отырған оқиғаның болашақта болмайтындығы анық. Мысалы, Ол келесі сенбіге дейін осында оралады деген сөйлемдегі болашақ етістіктің мағынасынан сөйлеушінің алаңдаушылығы мен күдігі байқалмайды[4,57].

Біз, сіз есімдіктерінің ілік, тәуелдік тұлғасы.

Әдеби тілде ілік септігі жалғаулары аяғы ұяң дауыссыз дыбыстарға біткен сөздерге – дың,-дің түрінде жалғанатын болса, бұл жердегі халықтың тілінде оның бірінші, екінші жақтық жіктеу есімдіктері біз, сіз сөздеріне басқы дауыссыз дыбысы айтылмай –ің түрінде жалғанатындығын көреміз. Мысалы: Біздің суымыз бұл елден бөлек адамдармыз. Сіздің ауылда да түйе көп бола ма? Ол кісі сіздің неңіз?

Ілік жалғауының бұл түрі говорда тек біз, сіз есімдіктерімен ғана жұмсалады, оның осы екі сөзден басқа сөздерде келу фактісінің байқалған реттері болған жоқ.

Әдеби тілде көптік жалғауы біздікі, сіздікі сөздеріне есімдік түбірлерден кейін (-дікі қосымшасынан бұрын) жалғанатын болса, говорда ел бұл сөздердің соңында тұрады.

Мысалы: Әдеби тілде: біздердікі, сіздердікі.

Говорда: бізікілер, сізікілер.

Ілік жалғауының біз, сіз есімдіктеріне осы сияқты ықшамдалған вариантта жалғануы республиканың батыс облыстарының Маңғыстаудан өзге де бірқатар жерлері мен Оңтүстік Қазақстан облысы Арыс, Сарыағаш аудандарында тұрушы халықтың тілінде де бар.

Говорлардағы диалектілік туында сөздердің жасалуына тіліміздегі кей жұрнақтардың қатысы.

Жұрнақтардың көмегімен жаңа сөздер жасау - тіліміздің сөздік қорын дамытудың жемісті тәсілдерінің бірі екені белгілі. Бұл тәсіл Маңғыстау тіліндегі лексикалық айырмашылықтардың пайда болуына да ықпал етеді. Сөйлеудің кейбір лексикалық ерекшеліктері - әдеби тілдің тамыры және жергілікті халық тіліндегі лексикалық материалға негізделген әр түрлі жұрнақтарды қолдана отырып сөз жасау[5,102].

Осындай туынды сөздерді халықтың тілінде жасауға тіліміздегі барлық жұрнақтар бірдей қатыса бермейді. Кейбіреулер сөйлеу барысында осындай сөздерді жасауда белсенділік танытса, енді біреулері бір-екі сөзбен шектелетін сияқты.

Есім тудыратын жұрнақтар.

Говордағы диалектілік туынды есім сөздерді жасауға тіліміздегі есім тудырушы жұрнақтардың бірқатары-ақ қатысады. Бірақ олардың көпшілігінің қамтитын фактісі көлемі тұрғысынан алғанда тым аз. Говордағы диалектілік есімдерді тудыруға ең актив қатысатын жұрнақтар:

-лық (-лік, -дік, -тық, -тік) жұрнағы. Бұл - есім тудырушы өнімді жұрнақтардың бірі. Говорда ол әр түрлі есім түбірлерге қосылып айтылып, маағыналық жағынан көбіне бастапқы түбірге жақны келетін туынды зат есімдер жасайды. Мысалы:

-нулық - ну, шөбі, өсімдігі қалың жер. Түйе жасырынса көрінбейтін нулықтан не тауып болады?

Қоңырлық - қара атты жер.

Ыссылық - ыстықтық, ыстық. Ыссылықта жалаңбас жүрсең, ауалап қаласың.

Нөкестік - жарыместік.

Одандық - ерсілік.

Арпалық - құдық қазғанда суы сайыздан шығатын жер.

-ма, (-ме, -ба, -бе, -па, -пе) жұрнағы. Бұл жұрнақ әдеби тілдегі етістік түбірлерден жергілікті халықтың тіліне тән төмендегідей туынды зат есімдер мен сын есімдерді жасауға қатысады:

Ұшпа - шың, күз. Осы маңда Шерғаладан биік ұшпа жоқ.

Салма - кішкене арық. Салмамен егіндікке су жібереміз.

Теппе - саты, баспалдақ.

Шаппа - бәкі.

Шалжима - қақпан. Шалжимасыз мал жима (мақал).

-дай (-дей, -тай, -тей) жұрнағы. Әдеби тілде –дай жұрнағымен қолданылмайтын төмендегі біраз сөздер говорда осы жұрнақты қабылдап, сындық мағынада айтылады[6,11].

Толықтай - толығынан. Малды қыстан аман алып шығу үшін қолда бар мүмкіншіліктер толықтай іске қосылды.

Сөздей - ауызша. Жазып алмасам сөздей айтқанды ұмытып қалам.

Тегістей - түгелдей, бәрі. Парталар тегістей сырланып, жаңартылды.

Сәлдей- сәл. Соған қарағанда Нүрекеңнің бойы сәлдей тік.

-аған (-еген) жұрнағы. Бұл жұрнақ говорда етістік түбірлерге жалғанып, хайуанаттарға тән қасиетті көрсететін мынадай туынды сын есімдер жасайды.

Озаған - жүйрік, озғыш. Озаған ат.

Кетеген - қашаған (түйе туралы). Кетеген түйе.

Үреген - үргіш, көп үретін. Байлаулы ит үреген, байлаулы өгіз сүзеген (мақал).

-соқ жұрнағы. Бұл жұрнақ әдеби тілдегі сын есім түбірлерге жалғанып, говорға тән мынадай туынды сын есімдер жасайды:

Тентексоқ - тентек. Тентексоқ кісі.

Еркесоқ - ерке. Еркесоқ бала.

-соқ жұрнағы арқылы жасалған сөздер әдеби тілімізде де бар. Мысалы: есерсоқ.

-мыш (-міш) жұрнағы. –мыш әдеби тілдегі тұрмыс, қылмыс деген тәрізді сөздердегі -мыс жұрнағының көне фонетикалық варианты. Қазіргі бірқатар түркі тілдерінде ол етістіктің есімше категориясын жасайтын қосымшалардың бірі саналады. Бұл жұрнақтың қазақ тілінің сөз тудыру жүйесінде қолданылуы өте сирек байқалатын жай. –мыш жұрнағының жәрдемі арқылы жасалған бірлі-жарымды сөздерді біз бұл күнде көбіне республиканың оңтүстік бөлігі мен батыс бөлігінің кей мекендерінде тұрушы жергілікті халық тілінен кездестіреміз. Зерттеліп отырған говорда ол мынадай етістік түбірлерде ұшырайды[7,15].

Қорытынды. Қазақ тілінің этно-лексикасының негізін сөздер құрайды, оның мағынасы тілімізде көмескіленеді, дегенмен сөйлеуші бұл сөзді сөйлеу барысында қолданғанымен, оның мағынасын түсінбесе де, ескіріп, архаизмге айналса да. Олардың көпшілігі фразеологиялық бірліктердің синонимі ретінде кездеседі. Р.Г. Сыздықова қазақстандық білім берудегі осындай этнолексистер тобын зерттеуде. Соңғы жылдары ол эпостық және лирикалық әндер мен жырлар тіліндегі көптеген ескірген сөздерге мәтіндік талдау жасады. Олардың көпшілігі Сөздер сөйлейді кітабына енгізілген. Сонымен, ежелгі этнолексика халықтың этномәдени тарихы мен тілі туралы баға жетпес «ақпарат» көзі болғанымен, оның негізін құрайтын күнделікті лексиканың көп бөлігі ұлттық мәдениетіміздің, рухани байлығымыздың тамыры болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 2002.
2. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. Алматы, 2001.
3. Баскаков Н.А, Введение в изучение тюркских языков. М., 2002.
4. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып.1. Алма-Ата, 2000.
5. Некоторые вопросы истории и диалектологии казахского языка //Вопросы языкознания, 2004, № 2.
6. Жүнісов Н. Халық тілінің жергілікті ерекшеліктері. Алматы, 1991.
7. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1996.

Referens list:

1. Baytursinov A. Til tagilimi. Almati, 2002.
2. Balaqaeov M. Kazaq tilinin madenieti. Almati, 2001.
3. Baskakov N.A, Vvedeniye v izucheniye tyurkskikh yazykov. M., 2002.
4. Voprosy istorii i dialektologii kazakhskogo yazyka. Vyp.1. Alma-Ata, 2000.
5. Nekotoryye voprosy istorii i dialektologii kazakhskogo yazyka //Voprosy yazykoznaniiya, 2004, № 2.

6. Junisov N. Haliq tilinin jergilikti erekshelikteri. Almati, 1991.

7. Kaydarov A.T. Struktura odnoslozhnykh korney i osnov v kazakhskom yazyke. Alma-Ata, 1996.

Аннотация: Обычно речь способствует формированию и просветлению мысли. Коллективный интеллект представителей языка, передавая идею, отсеивает речь, оставляя потребность и сохраняя ее преимущества. Сохранение успешно использованных имен и идей в результате силы коллективного разума воспринимается как идиоэтническое, естественное и истинное. Речь раскрывает личность лингвиста, например, социальный статус говорящего, а также этнокультурные особенности. Речь-это отражение мысли. Этнокультурный фактор влияет на формирование и передачу идей через речь. Даже когда пишутся и предлагаются различные правила и инструкции, например, Природа русской культуры прямо и строго, англичанам косвенно и анонимно говорят, что это нужно делать в зависимости от ситуации. Как известно, создание новых слов с помощью суффиксов - один из плодотворных способов развития словарного запаса нашего языка. Этот подход также способствует возникновению лексических различий в Мангистауском языке. Некоторые лексические особенности речи-корни литературного языка и словообразование с использованием различных суффиксов, основанных на лексическом материале местного народного языка.

Ключевые слова: лингвистика, грамматика, морфология, идиоэтника, этнос, лексика, фактор

Abstract: Usually speech contributes to the formation and enlightenment of thought. The collective intelligence of the representatives of the language, transmitting the idea, weeds out speech, leaving the need and preserving its advantages. The preservation of successfully used names and ideas as a result of the power of the collective mind is perceived as idioethnic, natural and true. Speech reveals the personality of the linguist, for example, the social status of the speaker, as well as ethno-cultural features. Speech is a reflection of thought. The ethno-cultural factor influences the formation and transmission of ideas through speech. Even when various rules and instructions are written and proposed, for example, the Nature of Russian Culture directly and strictly, the British are indirectly and anonymously told that this should be done depending on the situation. As you know, creating new words with the help of suffixes is one of the fruitful ways to develop the vocabulary of our language. This approach also contributes to the emergence of lexical differences in the Mangistau language. Some lexical features of speech are the roots of the literary language and word formation using various suffixes based on the lexical material of the local folk language.

Key words: linguistics, grammar, morphology, idioethnic, ethnos, vocabulary, factor

ӘОЖ: 82-1/-19

<https://orcid.org/0000-0002-5802-7463>

<https://orcid.org/0000-0003-3860-1875>

<https://orcid.org/0000-0001-6422-4626>

Омаров Н.Қ.,* Саматаева Қ.Б., Тұрал М.М.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²оқытушы, Есіркеп батыр атындағы жалпы орта мектебі, Түркістан облысы, Қазақстан

ШЕРХАН МҰРТАЗА ДРАМАСЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕРЛЕР МЕН ҚАҚТЫҒЫСТАР, Т.РЫСҚҰЛОВТЫҢ И.В.СТАЛИНГЕ ЕКІНШІ ХАТЫ

*Автор - корреспондент: nurlybek.omarov@uezov.edu.kz

Түйін: Шерхан Мұртазаның драмасындағы кейіпкерлер мен қақтығыстар мәселесін шешу бізге шығармашылық үдеріске және жазба зертханасында бұрын-соңды болмаған сәттерге назар аударуға мүмкіндік береді. Автордың «Сталинге хат» және «Бесеудің хаты» пьесалары бойынша жұмысын талдау драматургтің бұл пьесалардағы кейіпкерлердің қаһармандық қасиеттеріне ерекше назар аударғанын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл туындылар жазу тарихын, сана өмірін, оның ұлттық сөз өнеріндегі орны мен қызметін, қазақ әдебиетінің қалыптасуы, дамуы, тоқырауы, өзгеруі туралы түсіндіретін көркем материал екендігі даусыз. ғасыр. ғасыр. Шерхан Мұртаза пьесаларының даулы табиғаты сол кезеңдегі драматургиядан өзгеше. Бар әлеуметтік қақтығыстар арқылы дамиды қақтығыс көбіне белгілі бір жүйеге негізделетіні белгілі. Ал бұл пьесаларда ұлттық кейіпкер кейіпкер мен шиеленіске жаңа мазмұн береді. Автор орталық пен периферия арасындағы қоғамдық-саяси қақтығыстың мәнін ашады.

Кілт сөздер: логика, функция, образ, фрейм, эпитет, сюжет, факты

Кіріспе. Орталық Комитетке И.В.Сталин жолдасқа. Көшірмесі: Молотовқа, Кагановичке.

Қазақтардың бір ауданнан Қазақстаннан тыс жатқан екінші бір аудандарға 1931 жыл аяғында басталып, жазғытұрым ұлғая түскен қоныс аударулары (қолданылған шаралардың нәтижесінде олардың бір бөлігі 1932 жылдың жазында кері оралғаны) қазір қайта үдей түсті. Аштық пен індеттің салдарынан бірқатар қазақ аудандары мен қонысаударушылардың арасында өлім-жетім етек алып отырғандықтан, бұған орталық органдардың шұғыл араласуы қажет. Мұндай жағдай - қазақ халқының белгілі бір бөлігіне қатысты Қазақстанда пайда болған қазіргі жағдай өзге өлкенің, не республиканың ешқайсысында орын алып отырған жоқ. Қоныс аударушылар өздерімен бірге көрші өлкелермен Ташкент, Сібір темір жолдары бойына індет ауруларын таратты. Совет тарапынан, атап айтқанда, РСФСР Халық Комиссарлары Советі тарапынан белгіленген ішінара шаралар мәселені шеше алмайды. Орталық Комитеттің қаулысымен дер кезінде жәрдемге босатылған азық-түліктің едәуір бөлігі көздеген жерге жетпеуі (Оның себептері төменде айтылады). Бұл мәселенің маңызы зор болғандықтан, Сізден осы хатпен танысуыңызды және аштан өлу қаупіне душар болған көптеген адамдардың өмірін сақтап қалу үшін осы іске ара түсуіңізді өтінемін.

Осылайша Ғ.Мүсірепов бастаған бір топ адам Сталинге ресми хат жолдап, онда аштық жылы туралы ащы шындықты айтқандығы белгілі. Хат әйгілі «Бесеудің хатын» қоспағанда, Қазақстан облыстық комитетінің архивіне жерленген. Бұл хат жариялау кезінде жариялануы керек. Сонымен қатар, А.Жангелдиннің Орталық Комитетке хат жазғаны хабарланған. Нақты мазмұны белгісіз [1,54].

Сталинге хат туралы айтар болсақ, пьеса хаттың ізінде жазылған. Бірақ бұл көшірме емес, тарихи шындықтың көркем шындыққа айналуы. Жалпы, Т.Рысқұлов тек Сталинге жазған хаттарымен шектелмеген. Сондай-ақ Өзбекстан мен Қырғызстанның сол кездегі

басшыларына қазақстандық босқындарға көмектесуді, көмектесуді және қорламауды өтінген хаттар бар. Ресейдің Сібір, Саратов, Орынбор, Поволжье партия ұйымдарының жетекшілеріне хаттар бар. Әрине, бәрін бір шығармаға негіздеу мүмкін емес, және ешқандай міндет болған жоқ. Бұл жағынан басқа тарихшылар арасында Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі М.Қозыбаев көшбасшы емес деп айту өте орынды.

Т.Рысқұловтың халыққа жасаған жұмысы біздің назарымызды бірден аударды. Автор ой мен сезімнің сүзгісінен оянғанын байқау қиын емес. Басты мәселе адамдардың қиындықтары, қиындықтар ғана емес, алдағы жылдардағы оқиғалар. Онда сол кездегі халықтың мүддесін қорғаған Т.Рысқұловтың ерен еңбегі туралы айтылады.

Бұған дейін Жастар және балалар театрларында Рысқұловтың революциялық шығармашылығына арналған «Қызыл жебе» пьесасы қойылған болатын. Бұл оның табиғи жалғасы. Мұнда Тұрар азамат ретінде танылады.

«Пьесада биік идеялар қайшылығына негізделген көптеген диалогтар бар. Әсіресе, Сталин мен Т.Рысқұловтың сұхбаты өте мұқият және дұрыс шешімді қажет ететіні анық. Алайда, көптеген спектакльдерден айырмашылығы, мұнда режиссердің шешімі турбулентсіз, шуылсыз су сияқты терең шеңберлер жасауға әкеледі. Ол терең трагедияны ашу үшін тер төкті. Актер мен залдағы көрермендер халық трагедиясындағы Рысқұловпен бірдей жағдайда»[2, 84].

Соңғы шешімнің өзі маңызды. Мұның соңы монологпен аяқталуы мүмкін еді. Бірақ Рысқұловтың 1937 жылғы трагедияны күтіп тұрғанын қалай жасыруға болады? Осылайша, екі адамның қара көлеңкеде пайда болуы көрермендерге Т.Рысқұловтың жаланың құрбанына айналғанын еске салады.

Теориялық талдау. Менің ойымша, «Сталинге хат» пьесасы тек авторлардың көзқарасы бойынша шықты деп айтуға толық негіз бар. Қойылым көпшіліктің назарын аударған тамаша мәдени және әдеби оқиға болғаны сөзсіз. Сахнаның табиғаты сезімнің және қайғы-қасіреттің күші ұлттық трагедия кезіндегідей тоғыз баллдық дүмпуді тудырады деп сеніммен айтуға болады. Демек, Сталинге жазған хаттар сахнада трагедияның өмірі мен көркем шындығын көріп, ренжіп, «күрсініп», «күрсініп» кетпеуі мүмкін емес.

Драматург Ш.Мұртаза 1932 жылғы аштықты екі пьесаның негізі деп санады, бірақ оны екі түрлі жағдайда қарастырды. Екі шығарманың драмалық-диалогия деп аталуына негіз бар.

«Сталинге хатта» бұл мәселе жоғарғы мемлекеттік деңгейде, ал «Бесеудің хаты» пьесасында бұл мәселе республикалық деңгейде, Қазрайкомның кеңсесінде талқыланды.

«Сталинге хат» спектаклінің барлық арнасы мен сюжеті Сталин мен Тұрар Рысқұловтың диалогына негізделген. Шегіну кезінде ел өмірінің суреттері көлденеңінен салынады. Қазақстандағы аштық туралы Сталин Рысқұловтан емес, Голощекиннен білгісі келеді. Егер «көсем» Голощекинге сенсе, онда «Қазақстанда аштық жоқ, ел толық». Егер «көсем» Рысқұловқа сенсе, онда елдегі жағдай «қорқынышты», яғни 6 миллион халықтың жартысы қаза тапты. Мәселені ашу үшін Сталин мен Рысқұловтың оны шешуге деген көзқарастары жүздеген диалогтарда дәл көрсетілген. Егер нақты мысалдар келтірсек, біз бүкіл пьесаны көлденеңінен салған болар едік. Біз бірқатар мысалдар келтіруден бас тарттық, өйткені бай диалогтарды бұзу және шектеу мүмкін емес еді. Ешқандай мадақтау немесе жала жабу жоқ. Белгілі бір сөздің немесе іс-әрекеттің нақты мазмұны ғана бар. Аудитория бәрін өздері талқылайды. «Бесеудің хаты» пьесасында Голощекиннің қорабынан көшбасшыға хат шығады. ТЖМ Ғабит Мүсірепов бастаған бесеудің Сталинге жетпеген хатын табады. Голощекин Ғ.Мүсірепов сипаттаған өзінің «Кішкентай қазанының» жемісін тағы да көреді. «Бесеудің хаты» пьесасы драматург Шераға[3,73].

Драмалық-диалогия, көркемдік ерекшеліктер мен жетістіктер қайраткерлер арасындағы көзқарастар, позициялар қақтығысынан туындаған диалогтарда айқын көрінеді. Коммунистік идеяға қызмет етудегі зияткерлік сын кезінде адамдардың өмір

шындығымен тозған нәрселер ғана ұтады. Сонымен, екі пьеса да әлеуметтік, мемлекеттік және танымал өлшемдерде үнемі айқындалады және үстемдік етеді. Егер сіз өмір шындығына қатысты әділетсіздікті үнемі көрсететін болсаңыз, әкімшілік те, Сталин де, Голощекин де олардың тізе бүккенін байқамайды.

Драма мен диалогтың басты кейіпкерлері - Сталин, Голощекин, Рысқұлов, Мүсірепов - іс-әрекетте шынайы бейнеленген. Сталиндік және Голощекиндік тәсілдер мен ел басқарудағы басты қателік әкімшілік жүйенің саяси және риторикалық сипатында айқын көрінеді. Сонымен қатар, өткір диалогтар мен нақты деректер жебедей атылады; айқын теңдеулер мен тарихи салыстырулар; бұзық сұрақтар мен жауаптар; қоғамдағы адамдардың өмірі мен тағдыры; еңбекқорлық пен шығармашылықтың жоғары міндеттері; Адамдардың табиғаты мен болашағы туралы философиялық қанатты сөздер бұл шығармалардың ақыл-ой драмасы мен трагедиясына негізделген көркемдік күшін арттырып, дараландырды. Мұның нақты мысалдары бар. Драма-диалог әлеуметтік және көркем шындықтың жоғарғы деңгейіне көтеріле алды.

Әдебиет пен өнердегі дәуір мен қоғам талаптарын білу әрдайым жазушылардан қырағылық пен белсенділікті талап етеді. Бұл кезде әдебиет пен публицистика поэзиясы мен драматургиясы белсенді болды. Қайта құру мен глазность кезеңінде жазушыларымыздың тарихындағы көптеген ақтаңдақтардың ақиқатын ашуға көп күш жұмсалғанын, кейбір құндылықтарымыз рухани қазыналарымызбен қауышып, өз заңдылықтарын алғанын жұртшылық жақсы біледі. орын. орын[4,47].

Сол кезде туып, сахнаның шынайы мазмұны мен әсемдігін көрсеткен «Сталинге хат», «Бесеудің хаты» драмалары рухани және көркем әлемдегі үлкен құбылыс болғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Осы шығармалардың уақытқа сәйкес келуіне байланысты драматург Ш. Жоғарыда аталған екі шығарманың арқасында драма мен театрдың сиқырлы әлемі ежелден өзінің жеке адамына айналғаны белгілі болуы да сондықтан шығар. Және бұл сирек кездесетін және сирек кездесетін әдеби бақ пен мақала болды.

Екі драманың осындай үлкен сахналық жетістіктері Шерхан Мұртазаны одан сайын шабыттандырды.

Нәтижелер мен талқылау. «Сталинге хат» және Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» - бұл даулы пьесалардың бірі. Талаптылық, салмақтау, салмақтау, шынайы өмірдің көркемдік мәнін ашу - драманың басты талаптары. Қоғамдық құбылыстың терең тамырларын таба алмау, өмірдегі қарама-қайшылықтардың мазмұнын дұрыс талдамау және кездейсоқ негативті аргументтерді пьесаға арқау ету емес, бұл оның көркемдік мәніне кері әсер етеді.

Шерхан Мұртаз қақтығыстар туғызудағы өзіндік зерттеулерінің жетістігімен ерекшеленеді. Өз шығармасының тұрақты өзегі - ұлы адамдар өмірінің тақырыбы болып табылатын драматург өз шығармаларының тартымды үйлесімінде маңызды мәселелерді бойына сіңіре білді. Қиын мәселелердің бірі - жазушыны құру, дамыту және дауларды шешу бойынша ұстанымының дамуын қадағалау. Драматургтың «Сталинге хат», «Бесеудің хаты» пьесаларындағы қайшылық сол кезеңдегі драматургия үшін мүлдем өзгеше. Драматург бұл туындыларды әлеуметтік қақтығысты тереңірек көрсету үшін Тұрар өмірінің көптеген оқиғаларға толы жеке кезеңі ретінде ғана пайдаланды[5,23].

Шерхан Мұртаза спектакль басталғанға дейін қақтығысты спектакль аяқталғанға дейін бәсеңдетпейді. Күрес басты кейіпкер сахнаға шыққанға дейін басталады. Әлі оқиғаларға қатыспаған Тұрар туралы, оның сыртқы бағасы мен шағымдары туралы көп айтылады. Көптеген және күрделі әңгімелерден Тұрардың дүниетанымы мен бағытын анықтауға болады. Пьесада үлкен қақтығыс болған жағдайда ғана адамның тағдыры мен мінезі ашылатын сияқты. Тек осы жағдайда ғана шығарма басты кейіпкер өз дәуірінің, өзі өмір сүрген әлеуметтік ортаның құпияларын аша алатын деңгейге көтеріледі. Тұрар өмір сүрген орта қайшылықтарға толы болды. Мақсаты ескі әлемнің қара торымен күресу болған пьеса кейіпкерінің өмірі қайшылықтарға толы болды. Тұрарды теңіз, адамдар

арасындағы қайшылықтар, ескі әлемдегі келеңсіз жағдайлар қатты алаңдатты. Қоғам қайшылықтарға толы болғандықтан, Тұрардың арманын жүзеге асыруда көптеген кедергілер болды.

Жалпы, драмалық шығармада негізгі қақтығыстан басқа бірнеше қосымша қақтығыстар да кездеседі. Олар спектакльдегі оны шиеленістіруге ықпал ететін басты конфликтпен бірге дамиды, яғни, негізгі конфликттен басталатын барлық нәрсе осы басты конфликтке қызмет етуі керек. «Сталинге хат», «Бесеудің хаты» пьесаларындағы басты дау - қоғамдағы қайшылықтарды жалғыз өзі шешкен Тұрар тағдыры. Әрекет бірлігін сақтау және бүкіл оқиғаны бір мақсатқа бағындыру драматургтен үлкен шеберлікті талап етеді. Бұл талаптар қойылым құрылымында қатаң сақталады[6,79].

Драмалық қақтығыстың негізгі бағыты бірінші көріністен-ақ айқын көрінеді. Спектакль Тұрар мен Сталин арасындағы жанжалдан басталады. Драмада Тұрармен дау-дамайдың қарама-қарсы жағы әртүрлі мотивтерге ие.

«Голощекинді тыңдасаңыз, олардың әлсіздерге деген мейірімді, достық, қорлықшыл және жомарт екенін көресіз». Ішке қараған кезде олардың сыртқы түрі ғана қорқады. Өзін ойлайтын зұлымдар ғана. Ішкі жағынан қазақтар адам санатына кірмейді, олар құйынды болып саналады. Ол Тұрардың шыңға шыққанын қаламайды. Қазақ даласының билеушілері қазақ халқы отаршыл ел және өз тағдыры бар азат ел болмауы керек деп есептеді. Өз кезегінде олар тоқырап, оны азайтады »[7, 25].

Пьесаларда барлық әрекеттер бір мақсатқа бағытталған. Кейіпкерлерді жеке қарастыра отырып, әрқайсысының өзіндік мақсаты бар. Тұрар халқының ауыр тұрмысын жақсартқысы келіп, ол өзі өмір сүрген орта заңдарына қарсы шығады. Голощекиндер қазақ халқын тұтқында ұстауға тырысады.

Қорытынды. Ш.Мұртазаның драматургия саласынында ерекше орын алады. Оның прозалық жанрдағы шығармалары сияқты, оның пьесаларының мазмұны да құнды. Ш.Мұртазаның жазушы, аудармашы, драматург, публицист, журналист, қоғам қайраткері сияқты көптеген туындыларын ескергеннің өзінде үлкен қаражат керек.

Менің ойымша, прозадағы жетілген суретшінің кенеттен драматургияға бет бұруы жаңа жанрдағы күш сынағы ғана емес, оның басты себебі - трагедияға толы драмалық және трагедиялық өмір материалы мен сахнаның өзектілігі. Ш.Мұртаза қай шығармасын драмада жазғанына қарамастан, халық тарихындағы қиын кезенді бейнелейді. Спектакльдегі кейіпкерлер - біздің тарихымыздың бос екендігі. Бұған «Дөңгелек анадағы» Нұрилань бейнесі, «Сәйкес еместіктегі» Бауыржанның, «Сталинге хат» пен «Бесеудің хатындағы» Тұрар мен Ғабиттің бейнелері дәлел[8,12].

Жалпы, «Сталинге хат» қойылымын жұртшылық жеке табысы деп қабылдады. «Бес хат» қосылып, алдыңғы пікірлер одан әрі қарай жүрді.

«Сталинге хат», «Бесеудің хаты» трагедиялары халық тағдырының, ел тарихының айтылмаған беттерін толтырған шығармалардың алғашқы кезеңі болғанын айта кеткен жөн.

Спектакльмен танысқан кезде Сталин бейнесі ең қызықты образдардың біріне айналады. Соңғы жылдары мерзімді басылымдарда Сталин туралы мақалалар жарияланды. Қиын кезенді бастан өткерген халқымыздың тарихына көркемдік тұрғыдан қарауда өзгеше нәрсе бар. Сталиннің бейнесі адам тағдырына, адамдар тағдырына деген қатыгездікті бейнелейді. Бұл мойыннан көрінеді.

Тек адамзат ғана шежірені, адамгершілікті тани және бағалай алады. Себебі қарап отырсақ, Ғ.Мүсірепов пен Ш.Мұртазаның кейбір ұқсастықтары бар сияқты. Екеуі де батыл, батыл сөйлейді. Екеуінде де табандылық бар. «Бесеудің хаты» Ғ.Мүсіреповтің батылдығы мен азаматтық белсенділігін көрсетеді. Ұлы жазушының ұлы тұлғасы сахна төрінде де керемет көрінеді[9,52].

Әдебиеттер тізімі:

1. Алдабергенов Қ., Нұсқанбайұлы Ж. Алты алаштың ардақтылары. Алматы.

Жазушы, 1994.

2. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы. Ана тілі, 1998.
3. Бердібай Р. Тарихи роман. Алматы. 1997.
4. Бадыров Қ. Естен кетпес есімдер Алматы. Өнер, 1981.
5. Жұмабек С. Жұлдызы нұрлы суреткер. Шымкент. Қазығұрт, 2002.
6. Зауал. Жинақ. Алматы. Жазушы, 1991
7. Қирабаев С. Шындық және шеберлік. Алматы. 1981.
8. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұловтың қоғамдық саяси және мемлекеттік қызметі. (Автореферат). Алматы. 1997.
9. Мұртаза Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. Том IV. Шымкент. Қазығұрт, 2002

Referens list:

1. Aldabergenov K., Nusqanbayuli J. Alti alashtin ardaqtıları. Almaty. Jazushi, 1994.
2. Adebiettanu terminder sozdigi. Almaty. Ana tili, 1998.
3. Berdibay R. Tarihi roman. Almaty. 1997.
4. Badirov K. Esten ketpes esimder. Almaty. Oner, 1981.
5. Jumabek S. Juldizi nurlı suretкер. Shymkent. Kazigurt, 2002.
6. Zaual. Jinaq. Almaty. Jazushi, 1991
7. Kirabaev S. Shindiq jane sheberlik. Almaty. 1981.
8. Koniratbaev O. Turar Risqulovtin qogamdiq sayasi jane memlekettik qizmeti. (Avtoreferat). Almaty. 1997.
9. Murtaza Sh. Alti tomdiq shiarmalar jinagi. Tom IV. Shymkent. Kazigurt, 2002

Аннотация: Решение проблемы характеров и конфликтов в драме Шерхана Муртазы позволяет нам сосредоточиться на творческом процессе и на тех моментах, которые никогда не были замечены в лаборатории письма. Анализ работы автора по пьесам «письмо Сталину» и «письмо пяти» показывает, что драматург уделял особое внимание героическим качествам героев в этих пьесах. Вместе с тем, бесспорно, что эти произведения являются художественным материалом, объясняющим историю написания, жизнь сознания, его место и деятельность в национальном искусстве слова, становление, развитие, стагнацию, трансформацию казахской литературы. Спорный характер пьес Шерхана Муртазы отличается от драматургии того периода. Известно, что конфликт, развивающийся через существующие социальные конфликты, во многом базируется на определенной системе. А в этих пьесах национальный герой придает персонажу и напряженности новое содержание. Автор раскрывает сущность общественно-политического конфликта между центром и периферией.

Ключевые слова: Логика, функция, образ, фрейм, эпитет, сюжет, факты

Abstract: Solving the problem of characters and conflicts in Sherkhan Murtaza's drama allows us to focus on the creative process and on those moments that have never been noticed in the writing laboratory. An analysis of the author's work on the plays «letter to Stalin» and «letter of five» shows that the playwright paid special attention to the heroic qualities of the characters in these plays. At the same time, it is indisputable that these works are artistic material explaining the history of writing, the life of consciousness, its place and activity in the national art of speech, the formation, development, stagnation, transformation of Kazakh literature. century. century. The controversial nature of Sherkhan Murtaza's plays differs from the dramaturgy of that period. It is known that the conflict that develops through existing social conflicts is largely based on a certain system. And in these plays, the national hero gives a new content to the character and tension.

Key words: Logic, function, image, frame, epithet, plot, facts

ӘОЖ: 82.(091) (574)

К: 81

<https://orcid.org/0000-0001-8342-0892>

Күзембаев Ж.Е.*

филология ғ.к., доцент, Астана Халықаралық университеті. Нұр-Сұлтан, Қазақстан

М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТАРИХИ ОҚИҒАЛАРДЫҢ РЕАЛИСТІК ӘДІСПЕН СУРЕТТЕЛУІ

* Автор - корреспондент: Kuzembaev73@mail.ru

Түйін: Мақалада Мұхтар Әуезовтің ұлттық әдебиеттегі реалистік әдіспен жазылған шығармаларының өмір сүру орны анықталып, ойшылдардың ойлары тұжырымдалады. Мұхтар Әуезовтің «Асудағы атыс» шығармасы өмірде болған адамдардың прототиптерімен реалистік әдіспен жазылған. Мұхтар оқиғаны көрген және естіген, сюжеттік желіні суреттеген және реализм әдісіндегі образдардың әрекеттерімен толықтырған адамдардан сұхбат алғаны көрсетілді. Мұхтар Әуезовтің «Асудағы атыс» хикаясы шынайы адамдардың шынайы іс-әрекеттерімен реализм әдісімен жазылған материалдар мен деректерге негізделген. Сюжеттің сюжеті жазушылық қиялдың шеберлігімен толықтырылады. Жазушы оқиғаның бірінші, екінші, үшінші және төртінші тарауларын өмірден алды. Оқиға туралы көрген және естіген адамдардың материалында жазушы Бахтуғұлдың бейнесін нақты жасады, ал кейбіреулері өз қиялынан қосты. Мұхтар Әуезов мұрасын зерттеуші, филология ғылымдарының кандидаты, профессор Мұхтарвед Елемес Күзембаев повесть кейіпкерлерін шынайы адамдардың прототипімен негіздеді.

Кілт сөздер: жазушы, әдебиет, реализм, роман-эпопея, проза, әңгіме, повесть, зерттеу, тарихи тұлға, прототип, әдіс, реалистік әдіс, тарихи оқиға

Кіріспе. Қазіргі ХХІ ғасырдың гуманистік ғылымының талап-тілектері ұлттық санамызды оятып, ХХ ғасырдың басында қазақ елі үшін бүкіл қайрат-жігерін жұмсап, ұлтының жарқын болашағы жолында жанын пидә еткен ұлы тұлғалардың әдеби-тарихи-мәдени-рухани мұраларын ұлттық әдебиетіміздің, тағылымды тарихымыздың, рухани мәдениетіміздің тұрғысынан жоғары бағалап, жаңа бағытта қайта қарауды, терең зерттеуді қажет етіп отыр.

Осындай жаңа бағытпен Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармаларын жаңа қырынан қарастырған «Мұхтартану» оқу құралында [1] жазушы өмірінің көпшілікке жете танылмай келген сәттері мен ұлттық әдебиеттегі ұлы орны, зерттеушілік, шығармашылық асыл мұрасы, адамшылық асыл қасиеті айқындалған. М.Әуезовтің жазушылық шеберлігін терең танытқан шығармаларының реалистік әдіспен жазылуына ғасыр ұсынған тақырыптар мен қазақ халқықоғамының өткір мәселелері арқау болған. Қазақ елінің өмірін, қилы тағдырын, тарихи оқиғаларын, сындарлы уақыттарын, елеулі кезеңдерін шығармаларында боямсыз айқын таныту Мұхтар Әуезовтің ар-ожданы болып табылды. Мұхтар Әуезовтің алғашқы «Қорғансыздың күні» (1921 ж.) әңгімесінен бастап, «Абай жолына» дейінгі күрделі, тарихи шығармаларының барлығы реализм (шындық) әдісімен жазылған. Жазушы «Қорғансыздың күні» әңгімесінің сюжетін өмірден алып, реалистік әдіспен суреттеп, оқырмандарына көркем тілмен ұсынған. Әңгіменің басты кейіпкерлері - Ақан болыс және 12-13 жасар Ғазиза. Ақан болыс жолдасы Қалтайдың көмегімен ат қораның ішінде жас қызды зорлайды. Ғазиза бұл қорлыққа шыдай алмай, сол күні түнде қақаған желді аязда әкесінің моласын күшақтап жылап жатып үсіп өледі. Әңгімедегі Ақан – өмірдегі Біләл Кәкітайұлы. Бұл - бір.

Екінші Мұхтар Әуезовтің «Қаралы сұлу» әңгімесі. Бұл әңгімеде жазушы адам жанының диалектикасын көрсете білген. Ерінен жастай жесір қалған сұлу келіншек Қаракөз ұзақ түндерде өзінің адамдық сезімімен алысып, ұйқы көрмей тән азабын

кешеді... Жазушының «Қаралы сұлу» әңгімесіндегі Қаракөздің прототипі кім? Ол - өмірдегі Мәден Түсіпбаева. «Қаралы сұлу» жазылғанда Мәден 32 жаста еді. Мәден Түсіпбаева 1987 жылы 90 жасында дүниеден қайтады.

Мұхтар Әуезов барлық әңгімелерінде қоғамнан орын алған, өмірде шынайы болған оқиғаларды тұтас күйінде, ешқандай боямасыз, қоспасыз, қаз-қалпында реалистік әдіспен суреттеп, шығармаларына адам жанының диалектикасын арқау еткен. Мәселен, жазушының «Жетім», «Барымта», «Жуандық», «Қыр суреттері», «Оқыған азамат», «Үйлену», «Сөніп жану», «Кінәмшіл бойжеткен», «Кім кінәлі?», «Ескілік көлеңкесінде» және т.б. әңгімелерінің арқауы - оқиға, шындығы - өмір. Бұл әңгімелерінің идеясы - жетім-жесірдің қайғы-қасіреті, жеке бастың мұң-мұқтажы, адамның қилы тағдыры және т.б. Осы әңгімелер жазушының қаламын ұштады. М.Әуезов шығармаларының қай қайсысын алсақ та, басты кейіпкерлері өмірде болған адамдардың прототиптерімен сомдалып, қосалқы кейіпкерлері жазушының жүргізген зерттеулерімен, тың ізденістерімен, тарихи деректерімен, болған оқиғаны көзбен көрген, естіп-білген адамдармен жүргізген сұхбаттарымен шығармадағы оқиға желісін толықтырып отырады.

Жазушы шығармашылығының өмір шындығымен сабақтастығынтың ізденістермен ашып тану 1907 жылы Мұхтардың Семейдегі мектеп оқуынан бойына қуат, ойына шабыт тапқандығынан, ең алғаш рет қоғамдық қызметке араласуынан бастау алады. Мұхтардың орыс әдебиеті мен мәдениетінен алған білімімен оянған шығармашылық қиялының ұшқырлығы, тілінің суреттілігі мен байлығы, алғырлық қабілеті реалистік әдісте жазылған шығармаларына себеп болған. М.Әуезовтің заңғар жазушы тұлғасына көтерілуіне септігін тигізген орыс тілі пәнінің мұғалімі Василий Иванович Поповтың, поляк төңкерісшілі Адольф Янушкевичтің т.б. зиялы адамдардың рухани ықпалы мен ізгілік әсері болды.

Мұхтар Әуезов осындай рухани құштарлықпен, шалқар шабытпен қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік жағдайын, тарихи оқиғаларын, өнегелі өмірін, адамның қилы тағдырын, жетім-жесірдің қайғы-қасіретін, жеке бастың мұң-мұқтажын Абай Құнанбаев жайлы жазған тарихилығы мен танымдық қасиеті терең «Абай жолы» роман-эпопеясында бір ғасырдың тарихи шежіресін реалистік әдіспен айқын танытты. Жазушы алдымен «Абай жолы» роман-эпопеясын жазбас бұрын кезінде Абайды білетін адамдармен кездесіп, әңгіме-дүкен құрып, деректер жинаған. Абай өміріне ғалым ретінде 1930 жылдан кейін байсалды зерттеу жүргізген. Абай туралы тарихи роман жазуда Мұхтар Әуезовтің өзі: «Абай өмірі мен «Абай» романының айырмашылығы жоқ. Романдағы адам, жер, су, уақиға - бәрі де дәлме-дәл. Мен тек ой лабораториясынан өткізіп, көркем тілмен баяндадым...» - деген.

Мұхтар ұлы Абайды алты жасында көрген екен, сонда Абай бала Мұхтардың басынан сипап тұрып: «Атасының қоңыр қозысы екен ғой!» - деп батасын берген. Жазушы Құнанбай бойындағы ізгілік, әділдік, қайраткерлік және ел қамқоры болған көшбасшылығын айта отырып, Абай кемеңгерлігі әке өнегесінен бастау алатындығын, Құнанбай мен Абайдың арасындағы адами рухани сабақтастықты өмір шындығымен, болған оқиға желісімен, прототип арқылы кейіпкер бейнесін сомдаумен реалистік тұрғыдан айқын суреттеген.

Әйгілі Мұхтар Әуезов, оның ғажайып туындысы «Абай жолы» туралы жазылған ғылыми зерттеулер, монографиялар, естелік-өмірбаяндар ұшан-теңіз. Әлі де жазыла бермек. Бұл түпсіз терең дария іспетті. Кезінде ұлы Мұханның өз айтқан: «Абай - дария. Мен оның бетінен шөмішпен қалқып қана алдым» - деген сөзімен Абай Құнанбаев жайлы жазған оқиға желісі күрделі, тарихи сипаты терең тақырыптағы еңбектері әлі де зерттеуді қажет етері айқын.

Мұхтар Әуезовтің эпикалық «Абай» романын жоғары бағалаған Николай Тихонов: «Мұхтар Әуезов - шалқар шабытты және бақытты жазушы. ...жаңа қазақтардың елінде туған әдебиеттің көшбасшысы абройына ие болды», - деді. Заңғар жазушы Мұхтар Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында кейіпкерлерін өміршындығымен сабақтастырып, тарихи

оқиғаларды шынайылықпен ой лабораториясынан өткізіп, әрбір кейіпкерінің өмір жолынқоғамның өзекті мәселесі мен халықтың әлеуметтік жағдайымен байланысты реалистік әдіспен сипаттайды. Жазушының реалистік әдіспен жазған Абай туралы роман-эпопеясының тарихылығы, деректілігі, тың ізденістері ғасыр ұсынған тақырыптарға қалам тартқан жазушының шеберлігін терең танытты.

Теориялық талдау. Мұхтар Әуезов 1927 жылы «Қараш-Қараш оқиғасы» повесін жазды. Повестің басты кейіпкері - Тұрардың әкесі Рысқұл Жылқайдарұлы еді. Кезінде зерттеушілер бұл повесть жайлы «М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» көркемдік қиялға шома отырып, ойдан шығарылған шығарма» деп баға берді. Жоғарыдағы айтылған пікірлермен қатар кереғар жаңсақ, зерттемей айтылған орынсыз бағалаушылар да болды. Филология ғылымдарының докторы, профессор Темірғали Нұртазин: «Қараш-Қараш оқиғасы» өмірде болған адамдардың нақты іс-әрекетіне негізделіп жазылған тарихи шығарма емес, шығармашылық қиялмен пішіліп жасалған нәрсе» [2], – деп баға берді.

Мұхтардың «Қараш-Қараш оқиғасы» жайлы әдебиет зерттеушісі, сыншы-ғалым Айқын Нұрқатов: «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде ұлы Горькийдің қатты әсері болғанын бір кезде жазушының өзі де атап айтқан-ды. Расында да, повесть кейіпкерлерінің тағдыры және автордың оған негізгі тенденциясы мен бағытынан, тіпті көркемдік тәсілінен де қазақ жазушысына Горький әсері даусыз дарығанын көреміз» [3], - деп жазды.

Мұндайсын-пікірлердің мүлдем орынсыз айтылғанын, теріс екендігін Мұхтар мұрасын ұзақ жылдар бойы зерттеген филология ғылымдарының кандидаты, профессор Тұрартанушы, Мұхтартанушы ғалым Елемес Күзембаев бұл повестің кейіпкерлері өмірде болған адамдардың прототиптері екенін дәлелдеп, ғылыми-зерттеу еңбектерімен айғақтап берді. Бұл дәлелдемелер мен ғылыми-зерттеулер «Мұхтартану» оқу кұралында «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің кейіпкерлерін прототип тұрғысынан қарастырылып, шығарманың жазылу тарихын, деректілігін, өмірде болған адамдардың нақты іс-әрекетіне негізделіп жазылғанын архив деректерімен зерттеп, ғылыми-әдеби талдаулар арқылы маңызды мәліметтермен айқындап берді.

Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің жазылу тарихыөмірде болған адамдардың нақты іс-әрекетімен реализм әдісінде жазылуына Тұрар Рысқұловтың берген материалы мен деректері арқау болған. Жазушы қиялының ұшқырлығымен, тілінің суреттілігімен, соны шеберлігімен повестің оқиға желісінқазақ қоғамынан орын алған өткір мәселелермен, халықтың басынан өткерген қилы тағдырымен ұштастырды. Повестегі «Қараш-Қараш оқиғасының» бірінші, екінші, үшінші, төртінші тарауларын жазушы өмірден өз көзімен көрген уақиғаларды реалистік әдіспен Бақтығұлдың образын сомдауға пайдаланып, оқырмандарын баурап алу мақсатында кейбіреулерін өз жанынан қосқан.

Жазушы әдеби образ жасау үшін алдымен прототип іздейді. Оны жан-жақты зерттейді. Суреткер болашақ кейіпкеріне кез келген адамды негіз етіп ала бермейді. Бұл жерде эстетикалық танымға сай жоғары талғам керек. Бір адамның өмірі, мінезі, адамгершілік қарым-қатынасы, атқарған сан алуан істері жазушы қиялындағы болашақ бейнеге сай келмеуі мүмкін. Бұл жағдайда суреткер болашақ прототипіне өмірден басқа да қосымша тип тұлғаларды іздестіреді, мінез-әрекеттеріндегі жағымды жерін алып, көркем образдың бойына жинақтап көрсетуге ұмтылады. Бұл жинаған деректер аз болған жағдайда өз қиялынан қосып образ сомдайды. Бұған тағы бір өмір материалын қосып ой лабораториясында екшеп елейді.

Дәл осындай жолмен Мұхтар «Қараш-Қараш оқиғасын» жазар алдында оқиға болған жерді, елді аралап, Талғар болысының тұрған жерімен танысып, Қараш асуында бірнеше рет барған. Қараш асуында болған оқиғаны білетін адамдармен кездесіп, әңгіме-дүкен құрып, болшақ жазылатын повесіне материалдар жинаған. Шығармадағы уақыт пен кеңістікке қатысты жер, су, ауыл, өзен аттарына, адам есімдеріне, сол уақыттағы қоғамның

өткір мәселесі мен халықтың әлеуметтік жағдайына байланысты байсалды зерттеулер жүргізген.

Образ жайлы орыстың атақты сыншысы В.Г.Белинский: «... бір сұлуды суреттегіңіз келсе, көптеген сұлуда қараңыз. Біреудің мұрнын, екіншісінің көзін, үшіншісінің ернін және т.б. суреттеңіз. Сонымен ешбір қиялдан таба алмайтын сұлуды суреттеп шығасыз» [4]- деген.

Мұхтар Әуезов «Қараш-Қараш оқиғасын» өмірде болған адамдардың прототиптерімен сомдап, қосалқы кейіпкерлерін жүргізген зерттеулерімен, тың ізденістерімен, тарихи деректерімен реалистік әдісте жазған. Жазушы болған оқиғаны көзбен көрген, естіп-білген адамдармен сұхбат жүргізіп, шығармадағы оқиға желісін образдардың іс-әрекеттерімен реалистік әдіспен суреттеп, толықтырып отырған.

XX ғасырдың басындағы қазақ елінің өмірін, қилы тағдырын, тарихи оқиғаларын, елеулі кезеңдерін боямасыз айқын танытқан «Қараш-Қараш оқиғасын» француз тіліне аударған Луи Арагон: «Мен Мұхтар Әуезовтің шығармаларын туған еліме таныстыруды өзіме үлкен абырой санаймын», – деп жоғары бағасын берген.

Француз жазушысы Андре Стиль «Қараш-Қараш оқиғасын» былай деп бағалаған: «Бұл шығарма байлардың тепкісінде езілген, қаналған, бірақ өзеркіне батыл болған... бостандық туралы, адамның ұлылығын айқын сездіретін батырлардың бірінің бейнесін, адамгершілік тарихын... бұрынғы тылсым тіршілікті шындықпен сезінетін күйде жеткізіп отыр. ... осы бір қарапайым кедей, қарапайым халықтың күні мен ерлігінің дәл өз күйінде кең жазира мен құздары «ақ отауларға» ұқсас таулардың, дүлділ жүйрік пен арынды өзендердің бейнеленуі автордың қатпар-қатпар мүсінді тілінде ұстарланып дәл айқын болады да, Гомерді есіңізге түсіреді» [5].

Ғалым-зерттеуші Жанғара Дәдебаев: «М.Әуезовтің «Қилы кезең», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Өскен өркен», «Абай жолы», «Еңлік-Кебек» және басқа да шығармалары өмірде болған уақиғадан алынып, шындық болмысты жазушылық творчестволық лабораториясынан суреткерлік парасатпен пайымдаудың сан алуан озық үлгілерін көрсеткен» - деп терең мағыналы шығармашылық арнасының қыр-сырын танытатын ойлы пікірін білдіреді.

Мұхтар шығармашылығын жоғары бағалаған Түрікмен жазушысы, Түрікменстан Ғылым Академиясының академигі Берді Кербабаев Мұратұлы: «Жер шарында үш миллиардқа жуық адам бар. Бірақ олардың санаулысы ғана өзінің қырағы көзімен адамдар әлемін байызды барлап, айналамыздағы оқиға-құбылысқа салауатты баға бере алады, өзінің бар саналы өмірін бағыштаған нақ сүйер халқына, құштар-құмарына нағыз сәулелі өмір сыйлаумен қабат, ол өз замандастарына зор ықпал жасай отырып, өзінен кейінгі ұрпаққа да ұлағатты тұлға болып қала бермек» - деп ойлы пікірімен заңғар жазушының тарихи тұлғасын айқындай түскен.

Тәжірибелік бөлім. Мұхтар мұрасын терең зерттеп, Монголия, Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан, Қазақстан мемлекеттеріне тәжірибелік ғылыми еңбектерімен танылған Тұрартанушы, Мұхтартанушы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор Елемес Күзембаев оқырмандарға беймәлім болып келген Мұхтар Әуезовтің өмірдеректері мен шығармашылығын ғылыми-тәжірибелік жұмыстарымен жаңа қырынан қарастырған.

Ғалым-зерттеуші Елемес Күзембаев М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасының» арқауын айтқан кім?» және «Мұхтар мен Тұрардың достығы» атты ғылыми еңбектерінде 1927 жылы жазылған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің жазылу тарихын, повесть кейіпкерлерінің тұлғаластарын (прототиптерін) және кейіпкерлерінің кейінгі өмірлерін тың ізденістермен айқындап берген.

Қандай бір көркем шығарма болмасын көркемдік қиялсыз (художественный вымысел) жазылмайды. Демек, көркем шығарма тарих та емес, өмірдің фотографиясы да емес, дәлме-дәл көшірмесі де емес. Кезінде М.Горький бұл туралы былай деген: «Если наука работает понятиями, то искусство образами... художественность без вымысла

невозможна» [6].

Е.Күзембаев қазақ әдебиеттану ғылымында реалистік әдіспен жазылған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесть тарихын көптеген зерттеулердегі ой-пікірлермен салыстыра отырып, кейіпкерлердің прототиптерін айқындап, өмір шындығымен сабақтастырып, жүйелі ғылыми-тәжірибелік қорытындылар жасаған.

Ғалым Елемес Күзембаев жазушының «Қараш-Қараш оқиғасы» повесін тұлғаластары (прототиптері) тұрғысынан зерттеп, кейіпкерлердің өмірде болғандығын реалистік тұрғыдан, тарихи деректермен дәлелдеген.

Ғалым Елемес Күзембаев «Мұхтар мен Тұрардың достығы» зерттеуінде Тұрар Рысқұлов пен Мұхтар Әуезов достығының шынайылығын, екі тұлғаның достық бастауы – Орынбордан басталғанын тарихи деректермен дәйектеп берген. Мұхтардың басы қатерге ілініп түрмеде жатқанда кеңес беріп, «Ашық хат» жазғызып, аман-есен қалуының бірден-бір себепшісі болған және қызметке орналастырған Тұрар болғандығы ғылыми-тәжірибелік жұмыстарымен айқындалған.

Мұхтар Әуезовтің 1927 жылы жазған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің жазылу тарихы, кейіпкерлерінің өмірде болғандығы және олардың кейінгі өмірлері туралы тың деректер «Мұхтартану» оқу құралында кеңінен қамтылған.

Тұрар мен Мұхтардың айнымас достығы, «Қараш-Қараштың» арқауын айтып берген кім екендігі, повестің басты кейіпкері Бақтығұл - өмірдегі - Рысқұл Жылқыайдарұлы, Бақтығұлдың ұлы Сейіт - өмірдегі Тұрар Рысқұлов екендігі тарихи деректермен дәлелденіп, Рысқұл Жылқыайдарұлының итжеккеннен аман-есен еліне оралғанын ғылыми-зерттеу еңбектерімен айқындап берген. Тұрартанушы Елемес Күзембаев Тұрардың әкесі Рысқұл Жылқыайдарұлы өмірінің бұрын ғылым мен оқырмандарға беймәлім болып келген жақтарын тәжірибелік ғылыми зерттеулерімен кеңінен ашып, кейіпкердің кейінгі өмірдеректерінен тың мәліметтер ұсынады.

М.Әуезов «Қараш-Қараш» повесіндегі Тектіғұл - Молдабек Жылқыайдарұлы, Жарасбай - Саймасай Үшкемпірұлы, Сейіт - Тұрар Рысқұлов, Бәтімә - Түйметай Рысқұлова, Қатша - Избәйшә Қорғанбайқызы, орыс досы - Жиряков Николай, Апанас Федотович - Александр Бронников, Қайранбай - Алмасай Үшкемпірұлы, Саймасайдың үлкен бәйбішесі Қадиша - Жекебала, кіші бәйбішесі - Ноғай апа, үшінші әйелі Тоқал Қалыш - Нүкетай сұлу, Саймасайдың шолжаң баласы Жанғазы - Жапар Саймасайұлы, Қоқыш - Үсен Үшкемпірұлы, Верный қаласындағы абақтының (түрме) бастығы - Константин Приходько, Константин Приходьконың әйелі - Софья Константиновна Приходько, Тұрар гимназияға апарып-әкеп жүрген Верный түрмесі бастығының баласы мен қызы - Аркадий Константинович Приходько және Наталья Алексеевна Приходько, Сары руы - Сәлік руы, Шалқар болысы - Талғар болысы, Бүрген болысы - Түрген болысы және т.б. Қараш асуын - сол күйінше Қараш асуы, ал Талғар өзенін де - Талғар өзені деп өзгертпестен алған.

Ғалым Елемес Күзембаевтың ғылыми-тәжірибелік зерттеулерінде Мұхтардың «Қараш-Қараш» оқиғасының жазылу тарихын Тұрардың берген материалы мен деректерінің негізінде туған туынды екенін және «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің прототиптеріне байланысты дерек көздерін ғылыми-тәжірибелік зерттеулерімен айқындап берген. Мұхтар Әуезов «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде жерлер мен елді мекендің, өзен аттарын өзгеріссіз алып, кейіпкерлерінің іс-әрекеттерін сол уақытта болған қоғамның өзекті мәселесімен, халықтың әлеуметтік жағдайымен сабақтастырып, көркем тілмен баяндаған.

Қазақ халқының тарихи тұлғалары Тұрар Рысқұлов пен Мұхтар Әуезов достығының шынайылығы, екі тұлғаның достық бастауы - Орынбордан басталып, бір-біріне қолдау көрсетіп, идеялас болғандығы «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің жазылуына арқау болды.

Мұхтардың заңғар жазушы тұлғасында танылуына Тұрардың жасаған игі істері мен тигізген шарапаты себеп болды.

Зерттеу әдістері. Дүние жүзі әдебиетінің классигі, қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, көркем сөздің көрнекті майталманы Мұхтар Әуезовтің шығармашылығы әдебиеттану ғылымында әр кезде жан-жақты сөз болып келгені мәлім.

Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармалары жөнінде жазылған ғылыми-зерттеу, монографиялық еңбектердің авторлары қазірдің өзінде екі мыңнан асады. Ұлы жазушы мұрасын зерттеп, танып бағалауда туған халқымыздың әдебиетші ғалымдарының қосқан үлесі де айтарлықтай салмаққа ие. Бұл тұста атап өтер аяқаттың бірі - Мұхтар Әуезов шығармаларына 1934 жылдан бастап жиі назар аударылып, баспасөзде көбірек талқыға түсе бастауы дер едік. Өйткені жазушының реализм әдісімен жазылған шығармалары жөнінде сын-пікірлер толығып, зерттеу процесін әдебиет өкілдері С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Қаратаев, Ә.Тәжібаев, Б.Кенжебаев, Т.Нұртазиндер бастап берді.

Аға буын дәстүрін Е.Ысмаилов, М.Ғабдуллин, М.Фетисов, Қ.Жармағанбетов, З.С.Кедрина, Е.В.Лизунова, Ы.Дүйсенбаев, А.Нұрқатов, М.Мырзахметов, З.Ахметов, Н.Ғабдуллин, Р.Бердібаев, Х.Сүйіншәлиев, З.Қабдолов, М.С.Сильченко, Н.С.Смирнова, Б.Құндақбаев, Р.Нұрғалиев, Б.Сахариєв, Л.Әуезова, Ә.Молдаханов, К.Сыздықов, Қ.Тасболатов, Ә.Тыныбаева, Т.Жұртбаев, С.Мақашева, Д.Ысқақов, Ә.Әзиев, Е.Күзембаев және т.б. жалғастыруда. Осы тұста М.Әуезов мұрасының әр түрлі саласынан монографиялық еңбектер жазылып, кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды.

Мұхтар Әуезов мұрасын көптеген шөл ел мен ресей және қазақ елінің ғалым-зерттеушілері зерттеп, ғылыми еңбектерін жариялады. Жазушы мұрасын зерттеуші, филология ғылымдарының докторы, көрнекті әдебиет сыншысы, аудармашы З.С.Кедрина «Выстрел на перевале Караш-Караш» дает уже развернутую и целостную картину феодально-родового строя кочевой степи в период первой русской революции, когда социальные противоречия кочевого аула, углубленные вторжением капиталистических отношений и обострили процесс пауперизации степного населения [7], - деп атап көрсетті.

М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасын» З.С.Кедрина мен А.Н.Пантелеєв орыс тіліне, ал Луи Арагон француз тіліне тәржімалады. Орыс тілі мен КСРО халықтарының тілдерін айтпағанда, француз, ағылшын, неміс, хинди, монғол, қытай, жапон және т.б. әлемнің алпыстан астам тілдеріне аударылды.

Қырғыздың атақты кинорежиссері Болат Шамшиєв «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің негізінде «Асуда атылған оқ» көркем суретті фильмін шығарды. Әкім Тарази мен Қалиқан Ысқақов «Таң қараңғысы» деген драмалық пьеса жазды.

Қазіргі өнер саласында орны ерекше Мұхтар Әуезовтің реалистік әдіспен жазылған шығармалары мен драмалық пьесалары қазақ академиялық драма театрларының репертуарларына енгізіліп, сахна төрінен орын алған.

Нәтижелер мен талқылау. Заманның заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовті терең толғандырған қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік жағдайы, тарихи оқиғалары, сындарлы уақыттары, елеулі кезеңдері, өнегелі өмірі, адамның қилы тағдыры, жетім-жесірдің қайғы-қасіреті, жеке бастың мұң-мұқтажыболды. Мұхтар барлық шығармаларында реализм әдісін қолдана отырып, заман тудырған өзекті тақырыптарға қалам тартып, халқының мұңын мұндап, зарын зарлаған өз ғасырының өзекті мәселелерін реалистік әдіспен айқын суреттеген ғибратты ойларымен қазақ әдебиеті тарихында заманның заңғар жазушысы тұлғасын танытты.

Жазушы қаламынан туындаған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің шым-шытырман оқиға желісі тарихи мәні айқын күрделі мәселелерге құрылып, ойының ұшқырлығымен көрініс тапты. Мұхтар «Қараш-Қараш оқиғасы» арқылы сол кезеңнің тарихи шежіресін реалистік әдіспен айқын танытты. Мұхтар «Қараш-Қараш оқиғасын» жазар алдында оқиға болған жерді, елді аралап, Талғар мен Қараш асуында бірнеше рет болған. Қараш тауында болған оқиғаны білетін адамдармен кездесіп, әңгіме-дүкен құрып, болшақ жазылатын повесіне материалдар жинаған. Жазушы шығармадағы уақыт пен кеңістікке қатысты жер-

су аттарына, адам есімдеріне, сол уақыттағы қоғамның өткір мәселесі мен халықтың әлеуметтік жағдайына байланысты байсалды зерттеулер жүргізген.

XX ғасырдың басында Мұхтар сюжетін өмірден алған «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі реализм (шындық) әдісін қоғамдық-әлеуметтік деңгейге көтерді. Бір ғажабы жазушының «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің түгелдей мазмұны Тұрар Рысқұлов берген материалын тарихи шындықпен танытқан үздік туынды. Повесть - қазақ прозасының өркендеуіне, дамып, қалыптасуына негіз болған жазушының сәтті қадамының айғағы болды.

Әдебиеттану ғылымында өз құндылығы мен көркемдік деңгейінің жоғарылығымен Мұхтардың прозалық шығармалары қазақ әдебиетіне реализм әдісін енгізді.

Ұлтымыздың ұлы тұлғалары Мұхтар мен Тұрар идея жағынан табысып, қиынқыстау уақыттарда бірін-бірі қолдап, достасып, қазақ елінің бақытты болашағы үшін жанын пайда етті. XX ғасырдың басында қазақ елінің тағдыры - қайраткерлеріміздің ар-ожданы болып табылды. Тұрар қазақ ұлтының жарқын болашағы жолында аянбай еңбек етті. Мұхтар болса қазақ елі үшін бүкіл қайрат-жігерін жұмсап, тарихта болған ұлы тұлғалардың дара жолына әділ бағасын беріп, ұлттық әдебиетіміздің ұлы мұрасында танымы терең, тағылымы мол мұрасын халықтың рухани байлығы етіп қалдырды. Абай туралы небір дүлдiл жазушылар да, ғалымдар да қалам тартты, бiрақ бәрi де Мұхтар сияқты әдiл бағасын бере алмады.

Қорытынды. Бүгінде қазақ әдебиетінің тарихында Мұхтар Әуезовтің әңгіме-повестері мен «Абай жолы» роман-эпопеясы жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларына енгізіліп, ұлы тұлғаларға арналған ғылыми-зерттеулік еңбектермен қатар оқытылып келеді.

Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына арналған «Мұхтартану» оқу құралы ғылыми жаңалығымен, зерттеу материалдарымен мол мәліметтерді ұсынған. Қазіргі Мұхтартану ғылымына тыңнан қосылған «Мұхтартану» оқу құралында Мұхтар Әуезов өмірінің жете танылмай келген сәттерінен мол мәліметтер ұсынылған. Мұхтар мұрасын зерттеуші ғалымдардың ғылыми еңбектерімен Мұхтар Әуезовтің өмір жолы, шығармаларының жазылу тарихы қазақ елінің өмірі, қилы тағдыры, тарихи оқиғалары, сындарлы уақыттары, қоғамдық-әлеуметтік жағдайлары, елеулі кезеңдері айқын танылады. Қазақ еліне жырлары таныс, белгілі авар ақыны, Дағыстанның халық ақыны Расул Гамзатов Мұхтар Әуезовтің таланты мен талғамын жоғары бағалап, XX ғасырдың заңғар жазушы деп бағалаған. Ақын Расул Гамзатовтың бұл өлеңі жоғарыда айтылған ойдың айғағы болмақ.

Мұхтар - Аға

Көргенмін құрмет-сыйынды,
Қонақ боп, аға үйінде.
Бір кезде саған жырымды,
Оқығам авар тілінде.

Түсіндің жанын жырымның,
Қарадың үнсіз асқарға.
«Ұқсайды, - дедің, - тілің бір,
Күңгірлеп жатқан тастарға».

Дедім мен: «Теңеу жоқ асқан!
Ұқсайды сондай мүсінге.
Өйткені, бұл да о бастан,
Жаралған тастың ішінде.

Даусы бар мұнда ежелгі,

Таудағы қалың тұманның,
Сарқырап аққан өзеннің,
Шаңқылдап жатқан қыранның.

Тағы да үнсіз тоқтадың...
Өзіңе біткен әдеппен:
«Ұлы ғой Кавказ..., - деп қалдың, -
Кеңістік жоқ-ау... тек әттең».

Қалт етсе қолың тағы бір,
Қайтсаңшы келіп ағаңа.
Арғымақпен, бауырым,
Ақсаңшы мынау далада.

Мұхтар Әуезовтің 125 жылдық мерей тойына арналған Форум Мұхтар мұрасын зерттеуші ғалымдарға ғибратты ой салып, Мұхтар шығармаларынан нәр алған ұрпағымызға ұлағатты ұлы мұра болғай!

Әдебиеттер тізімі:

1. Күзембаев Е., Күзембаев Ұ., Күзембаев Ж. Мұхтартану. Оқу құралы. Толықтырылған екінші басылым. Алматы. Экономика, 2007. 358 бет.
2. Нұртазин Т. «Қараш-Қараш». «Жұлдыз», 1961. №6, 146-бет.
3. Нұрқатов А. М. Әуезов творчествосы. Алматы, 1965, 21-бет.
4. Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалар. Алматы. 1948, 21-бет.
5. Андре Стилль. Кітаптар мен өмір. Париж, «Юманите», 1961, II.IX.
6. Горький М. Шығармалар жинағы. 27-том, Мәскеу. 1953, 25-бет.
7. Кедрина З.С. Творческий подвиг. Москва, «Дружба народов», 1964, №4. С. 255.
8. Марғұлан Ә. Жадымда қалған жақсы күндер. «Жұлдыз», 1987.
9. Әуезов М. Менің өмірбаяным. Жиырма томдық шығармалар жинағы. I том.
10. Ауэзов М. Мысли разных лет. Алматы, 1961.
11. Әзиев Ә. Омарханова Г. Мұхтар аға. Алматы. 1997, 18-бет.
12. Ауэзова В.Н. М.Әуезов туралы естеліктер. Алматы. 1997.

Referens list:

1. Kuzembaev E., Kuzembaev U., Kuzembaev J. Muhtartanu. Oqu quralı. Tolıqtılğan ekinshi basılıм. Almatı. Ekonomika, 2007. 358 bet.
2. Nurtazin T. «Qarash-Qarash». «Juldız», 1961. №6, 146-bet.
3. Nurqatov A. M. Auezov tvorchestvosı. Almatı, 1965, 21-bet.
4. Belinskiy V.G. Tandamalı shıgarmalar. Almatı. 1948, 21-bet.
5. Andre Stil. Kitaptar men omir. Parij, «Yumanite», 1961, II.IX.
6. Gorkiy M. Shıgarmalar jinagı. 27-tom, Maskeu. 1953, 25-bet.
7. Kedrina Z.S. Tvorcheskiy podvig. Moskva, «Drujba narodov», 1964, №4. S. 255.
8. Margulan Ә. Jadımda qalğan jaqsı kunder. «Juldız», 1987.
9. Auezov M. Menin omirbayanım. Jiirma tomdıq shıgarmalar jinagı. I tom.
10. Auezov M. Misli raznih let. Almatı, 1961.
11. Aziev A. Omarhanova G. Muhtar aga. Almatı. 1997, 18-bet.
12. Auezova V.N. M. Auezov turalı estelikter. Almatı. 1997.

Аннотация: В статье определяется место жизни произведений Мухтара Ауэзова, написанных реалистическим методом, в национальной литературе, формулируются мысли мыслителей. Произведение Мухтара Ауэзова «Выстрел на перевале» был написано в

реалистическом методе с прототипами людей, которые были в жизни. Было показано, что Мухтар опрашивал тех, кто видел и слышал произошедшее, описывал и дополнял сюжетную линию действиями образов в методе реализма. История «Выстрел на перевале» Мухтара Ауэзова основывалась на материалах и данных, предоставленных Тураром Рыскуловым, написанном методом реализма с реальными действиями реальных людей. Сюжет повести дополняется мастерством писательского воображения. Первую, вторую, третью и четвертую главы повести писатель взял из жизни. На материале людей, видевших и слышавших о событии, писатель реалистично создал образ Бахтугула, а некоторые добавил от своего воображения. Исследователь наследия Мухтара Ауэзова, Мухтарвед, кандидат филологических наук, профессор Елемес Кузембаев обосновал героев повести прототипами реальных людей.

Ключевые слова: писатель, литература, реализм, роман-эпопея, проза, рассказ, повесть, исследование, историческая личность, прототип, метод, реалистический метод, историческое событие

Abstract: The article defines the place of life of Mukhtar Auevov's works written by the realistic method in the national literature, the thoughts of thinkers are formulated. Mukhtar Auevov's work «Shot on the Pass» was written in a realistic method with prototypes of people who were in life. It was shown that Mukhtar interviewed those who saw and heard what happened, described and supplemented the storyline with the actions of images in the method of realism. The story of Mukhtar Auevov's «Shot at the Pass» was based on materials and data provided by Turar Ryskulov, written by the method of realism with real actions of real people. The plot of the story is complemented by the skill of the writer's imagination. The writer took the first, second, third and fourth chapters of the story from life. Based on the material of people who saw and heard about the event, the writer realistically created the image of Bakhtugul, and added some from his imagination. Researcher of Mukhtar Auevov's legacy, Mukhtarved, Candidate of Philological Sciences, Professor Elemes Kuzembayev justified the heroes of the story with prototypes of real people.

Keywords: writer, literature, realism, epic novel, prose, short story, novella, research, historical personality, prototype, method, realistic method, historical event

ӘОЖ: 81`373.612.2

<https://orcid.org/0000-0003-4132-4696>

<https://orcid.org/0000-0001-6716-0234>

Жамантаева А.А., Оспанова А.Ж.

педагог. ғ. магистрі, аға оқытушы. «Тілдерді дамыту» бөлімінің жетекшісі

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Білім Инновация ұлдар лицейінің ағылшын тілі пәнінің мұғалімі. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕ ТӨРТ-ТҮЛІККЕ ҚАТЫСТЫ МЕТАФОРЛАР МЕН ИДИОМАЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Автор-корреспондент: Anipaospanova@gmail.com

Түйін: Қазақ тілі сөз өнеріне бай тіл. Соның ішінде метафоралар мен идиомалар адам ойын мәнерлі, әрі көркем етіп жеткізуге мол әсерін тигізетін сөз өнерінің бөлінбейтін бір саласы. Бұл терминдер тек қазақ тілінде ғана емес, бүкіл әлемдік тілдерде ерекше орны бар сөз тіркестері. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің негізгі бастау көздері тарих қаттауынан орын алған тамыры тереңде жатқан әдет-ғұрып, наным, сенім, тарих оқиғалары ауыз әдебиеті үлгілерімен байланысып жатса, ағылшын тіліндегі фразеологизмдер ауқымы белгілі халықтың жергілікті кәсібіне, мекенжайына айналысатын белгілі кәсібіне байланысты шығып отырған. Эпостардың тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, әлемнің тілдік бейнесі де адамдар тәжірибесі де әртүрлі болуы заңды құбылыс. Оның фразеологиялық қоры ұлт мәдениетін, менталитетін, ұлттың психологиясын барынша қамтиды. Қазақ-ағылшын тілдерінде қолданылған фразеологизмдер тілді түрлендіріп, адамдар арасында әдемі сөз мәйегін келтіруге көмектеседі. Сөйлеуге ерекше мәнерлілік, қайталанбас мағына, дәлдік пен образдылық береді.

Кілт сөздер: метафора, идиома, когнитивті психология, когнитивті лингвистика, фразеология, концепт, сөз тіркесі.

Кіріспе. Біле білген адамға тіл-асыл ойдың бұлағы. Қазақ тілі сөз өнеріне бай тіл. Соның ішінде метафоралар мен идиомалар адам ойын мәнерлі, әрі көркем етіп жеткізуге мол әсерін тигізетін сөз өнерінің бөлінбейтін бір саласы. Бұл терминдер тек қазақ тілінде ғана емес бүкіл әлемдік тілдерде ерекше орны бар сөз тіркестері.

Соңғы жылдары метафораны зерттеу жаңа сапа деңгейіне өтті. Қазақстанда І.Кеңесбаев «Фразеологиялық тіркестер сөздігі» [1,590]. С.К.Сәтенова, А.О.Тымболовалар «Когнитивті фразеологияның құрылымдары» атты еңбектерінде фразеологизмдерге фрейлдік, дискурстық талдау жасаған [2, 7-8]. Ал, шетелдік ғалымдардан М.М.Копыленко, В.В.Виноградов сынды тұлғалардың да үлесі зор болды.

Сондай-ақ, ғылыми-зерттеу жұмыстарында фразеологизмдердің когнитивтік-мәдениеттанымдық ерекшеліктерімен қоса фразеологизмдерді лингвоконцептология, этнолингвистика және ұлттық интеллект талданып, метафоралардың парадигмалық және синтагматикалық қатынастары жүйелі түрде беріледі. Ал, Калифорния университетінің профессоры Sonia Lybomirsky өзінің «Pursuit to happiness» еңбегінде «Адамды шынайы бақытқа жетелейтін өз ұлтының әдет-ғұрыптары мен салт-санасы,- деп белгілеген [3,10-14].

Қазіргі тіл білімінің жаңа парадигмалары ХХІ ғасыр лингвистикасында когнитология, мәдениеттану, фразеология сияқты интерпәнаралық байланыстан ерекше байқалады.

Метафора - қоршаған әлемді когнитивті түрде қабылдаудың бір түрі және тілдің ең маңызды элементі болып табылады. Ежелгі заманнан бері осы күнге дейін ғылыми зерттеу объектісі ретінде ерекше назар аударылады. Тілдің «әшекейі» ретінде стилистикалық жанр түрінде қарастырылады.

Метафора (грекmetaphor -ауыстыру) троптың (құбылтудың) бір түрі. Құбылыстар мен заттардың ұқсастық белгілері негізінде астарлы мағынада қолданылуы. Метафораны сөз өнері (поэтика, риторика), эстетика, логика, философия, тіл(стилистика, лексикология, психолінгвистика) ғылымдары зерттейді. «Метафора табиғатында жұмбақтылық бар» (Аристотель). Сөз өнерінде метафораның символикалық, эмоционалдық ерекше мәні бар.

Абай өлеңдеріндегі «жастықтың оты», «жүректің көзі», «дүние есігі» деген метафоралармен қатар дәстүрлі қолданыстағы метафоралар кездеседі: жан азығы, табиғат-ана, өмір-өзен, өмір сыбағасы, асау толқын т.б.

Ойды әсерлі жеткізу мақсатында: «Қолына алып шашақты сан мыңнайза, жауынгер күн келеді жалаулатып». «Қасқабұлақ, қасыңнан неге кеттім?! Не деген жел айдаған көбелекпін?» (М.Мақатаев)сынды метафора қолданылады[4,111]. Ол мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері, қанатты сөздерде жиі кездеседі. Метафораның кейбір түрлері теңеуге жақындайды. Мысалы: тас жүрек. Бірақ онда теңеудегідей екі нәрсені салыстырудан гөрі, сезім, әсер жақындығын көрсету басым. Көбіне ондай екі нәрсенің бірі айтылып, екіншісі емеурінмен білдіріледі. «Ақын – жел, есер, гулер жүйрік желдей, Ақын - от, лаулап жанар аспанға өрлей» (М.Жұмабаев) [5,45]. Мұнда ақынды желмен, отпен жәй ғана салыстырып қоймай, соған балап айту бар.

Метафора тілді байытуға қызмет етеді, синонимдерді, көп мағыналықты, терминдік жүйені және эмоционалды-экспрессивті лексиканы дамытады. Мысалы: билік тізгіні, ғасыр перзенті, көңіл көкжиегі, жанайғайы, жер кіндігі, үміт жібі, т.б. Тілдегі қолданыс аясына қарай жеке қолданыстағы метафора және тұрақты метафора болып бөлінеді. Әдебиеттегі ізденістер нәтижесінде «метафоралық роман» деген термин қалыптасып келеді. Метафора әрдайым ауыспалы мағынада жұмсалады. Соның өзінде кемінде екі мағына болуы мүмкін. Осыған байланысты метафора екі түрлі қызмет атқарады.: белгілі бір затқа, құбылысқа немесе адамға сипаттама беру және сол заттың, құбылыстың немесе адамның атын атау (номинация). Бірінші жағдайда метафора сөйлем ішінде баяндауыш болады да (Сен қасқыр екенсің), екінші жағдайда бастауыш немесе толықтауыш болады (Қасқыр қайда кеткен? Ол қасқырмен көп байланыса берме). Сөйлеу практикасында қалыптасып қалған аң атаулары ғана (аю, түлкі, қоян, доңыз, қой, ит т.б.) емес, метафора қызметінде адам болмысындағы, қызметіндегі әралуан жайларына береді (бастық, чиновник, ғұлама, әкім т.б.) Мұндай жайлар, сөйлеу жағдайында анық байқалып отырады; (Мынауың дайын тұрған ғұлама ғой! - Әзір ғұламалық ертерек шығар, бірақ түбінде болып қалатын да сыңайы бар). Метафораның басқа троптарға ұқсас келетін қасиеттері бар. Мұндайда метафораның анықтамасын және атқаратын топтық қызметін естен шығармаған жөн.

Мысалы, мына көзілдірікке мен көп сене қоймаймын сөйлеміндегі көзілдірік, бір қарағанда, метонимия (бүтіннің бөлшегі) ретінде қабылдануы мүмкін. Соған қарамастан, оның метафоралық қызметін де жоққа шығаруға болмайды.

Дәлірек айтқанда, бұл сөзді қолданушы адам бүтіннің бөлшегі немесе көзілдірік киіп алып, білгішсінген, ақыл айтқыш, барлығынан хабары бар мақтаншақ кісіні еске салуы мүмкін. Метафораның теңеумен ара қатынасын да білу қажет. Айталық, метафора бір ұғымның орнына екінші ұғымды қолдануды қаласа, теңеуде бір зат пен екінші заттың ұқсас жайлары алынады: Күннің көзі малшы болып, найзағай қамшы болып, шартылдады, күркіреді. Бес түлік мал дүркіреді. (К.Мырзалиев)дегенде, тұлғалық жағынан әдеттен тысқары қолданылғанымен, күннің орнына малшы, найзағайдың орнына қамшы жұмсалуға лайық. Ал, жігіттің жүрегі дүрс-дүрс соғып, аттай тулап кетті. (Н.Ғабдуллин) сөйлеміндегі аттай немесе ат сөзі жүректің орнына қолданыла алмайды, жүректің тез соғуы мен аттың тулауының арасында, алшақтау болса да аналогия бар[6,304]. Сөздерді метафоралау процесінде үш түрлі жағдайды байқауға болады. Бірінші жағдайда сөздің сыртқы белгісі алынады. Мысалы, кілт - есіктің кілті, мәселенің кілті; бастау - бұлақтың бастауы, шығармашылық бастау т.б. Екінші жағдайда метафора жасайтын сөздердің

семантикасына, ішкі мазмұнына үңілуге тура келеді (түлкі -аң, айлакер белгісі; балшық - зат атауы, адам мінезіндегі ынжықтық т.б.)

Метафоралаудың үшінші түрінде белгілі бір белгілер мен қасиеттердің басқа топтағы заттар мен құбылыстарға тән екендігі белгілі бола тұра, басқа топтағы ұғымдарға сіңісті болып кетеді. Мысалы, ұлиды деп қасқырды айтады, бір ақиық ақындардың шығармаларында жел ұлиды. Сол сияқты өткір сөзі қатты заттарға қатысты болатын (өткір ұстара), кейінгі кезде өткір мәселе тіркесі қолданылып жүр.

Когнитивтік психология мен когнитивтік лингвистика арасындағы өзара байланыс.

Когнитивті психология мен когнитивті лингвистика арасындағы өзара қарым-қатынас арқылы тілмен интеллектінің бірлігі айқындалады. Метафора ассоциативті, сонымен қатар жаңа білімді тәжірибемен сәйкестендіреді. Метафора креативті және жаңа түсінікпен тұжырымдарды болған тілдік мағыналарға негізделе отырып қалыптастырады. Біздің жұмыста біз метафораның бөлек компоненттеріне көңіл бөлеміз, өйткені олар метафораның мағынасын қалыптастырады. Басқа жағынан қарастырсақ метафора тәжірибеге байланысты ол жеке, ұлттық болады және тілге лексикалық, фразеологиялық бірліктерімен эмотивті және мәдени коннотация арқылы айтылады.

Метафораның креативтілігі және когнитивті потенциалын зерттеушілер білім құралы ретінде қабылдайды, ал кейбіреулері оны мүлдем қабылдамайды. Метафора негіздері, когнитивті құрал ретінде Аристотель қалыптастырған және оның эвристикалық мүмкіндігін айтқан. Ол метафораны ораторлық (Art of Speech) және ақындық атрибуты ретінде қарастырып Аристотель метафораның логикалық механизмдерін зерттеп, оның әлем туралы жаңалық білдіретінін айтқан. Метафора негізінде беймәлім нәрсенің тәжірибемен білім ретінде қалыптастыратыны және ағылшын тілінде жансыз нәрселерді жандандыратыны. Бірақ, метафораның мағынасын түсіндіру осы күнге дейін өте қиын. Әсіресе метафораның жаңашылдығы немесе ескіргені туралы тек интуитивті түрде ғана шешіледі. Біздің жұмыста біз метафора компоненттерінің, атап өтсек интенционалдығы мен импликационалдығы І. Кеңесбаевтың еңбектеріне сүйене отырып зерттейміз.

Метафораның зерттелінуі концептінің вербализациялануы - қазіргі когнитивті лингвистикада ең актуалды бағыт болып есептеледі. Бұл мәселеге белгілі Н.Ф.Алефриенко, Н.Д.Арутюнова, А.Н.Баранова, И.М.Кобозева, Е.С.Кубрякова, Н.А.Кузьмина, В.А.Маслова, М.В.Никитина, Е.О.Опарина, M.Dzhonson, D.Lakoff, A.Ortoni, P.Rickera, A.Rosh сияқты ғалымдар көптеген зерттеулер жүргізген.

Метафора концептінің қалыптасуына ықпал етеді. Концепт-лингвокогнитивті деңгейдің тілдік кісіліктің структурасы, тілдік естің элементі. Ол когнитивті семантикалық «семантикалық эмбрионның» алғашқы оперативті бірлігі. И.Ф.Алефриенкобелгілегендей, концептанудың когницияның нәтижесі болып табылады[7,78]. Концепт пен түйсіктің айырмашылығы теоретикалық және күнделікті тану оқумен талап етіледі. М.В.Никитинаныңайтуынша «Түйсік – концепт өзінде заттың түсініктің оқиғаның жалпылама және жанама сипатын оның объективтілігін логикалық конструктивтілігін қамтиды»[8,21].

Түсінік жанама белгілердің рет-ретімен абстракциялаудың, нұсқалаудың нәтижесінде пайда болады. Түсініктің концептіден айырмашылығы ол «күнделікті тану», «метатану». Бұл айырмашылық концептінің метафорлығына өте маңызды. Ол образды мағыналарды қамтиды. Концепт - әдеби мәтінде арнайы сөзбен түсіндірмелі бірнеше теңеу арқылы жүзеге асырылады. М. Johnson-ныңпайымдауымен: «Когнитивтік психология мен когнитивтік лингвистика арасындағы өзара қарым-қатынас арқылы тіл мен интеллектінің бірлігі айқындалады[9,59]. «Интеллект - қабылданған ақпараттарды өңдеудің, қорытудың құралы» екендігі ақиқат аксиомаға айналды. Қазіргі когнитивтік лингвистикада ақпарат алудың тілдік механизмдері және ақпаратты санада өңдеу, сақтау мәселелері жиі сөз етіліп жүр.

Қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар әлемді мекендейтін жалпы адамзат атаулыға ортақ болуымен қатар әрбір тайпа, этнос, ұлт сол заттар мен құбылыстарды өз мәдениеті мен дүниетанымына, болмыс бітіміне сәйкес сұрыптай отырып когнитивтік санада қалыптастырады.

Paul Homan, Carol Snyder Stonebraker, Laurel Sparks өз еңбектерінде «Low society»: «Әлемнің тілдік бейнесін әртүрлі ұжымда әртүрлі болуы этностың басынан өткізген өмір тәжірибесі мен білім-біліктілігіне байланысты [10, 43-77]. Өйткені тілдік таңбаның таңбалаушы қызметі қоршаған дүниемен тікелей байланысында ғана емес - ұжым мүшелерінің көрген-білгені, көңілге түйген білімінің негізі болып табылады». Шет тілін үйренудің бір мақсаты сол елдің сөйлеу мәнерін үйрену, яғни әдеби мәдениеті жағынан фразеологизмдерді және идиомаларды үйрену арқылы сол елдің ерекшелігін білеміз. Идиома толық мағыналы сөздердің мазмұнына ортақтасып экспрессивті эмоция бояуларымен сөйлеу тілінде де, әдеби тілде де жиі кездеседі. Бұл тәсілді көбіне ақын жазушылар көркем әдебиетте де әсіресе поэзияда оларға ерекше оң беру үшін ұйқас ырғақ талаптарына лайық, олардың орны ауысып та, арасында басқа сөздер еніп те, тұлғасы өзгертіліп те жұмсала береді.

Идиома - тілдің барлық деңгейімен тығыз қарым қатынаста өмір сүретін өзінің компаративтік мағынасы мен компаративтік функциясын сол деңгейлердің көмегімен жүзеге асатын көп деңгейлі күрделі тілдік құбылыс.

Этностардың тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, әлемнің тілдік бейнесі де, адамдар тәжірибесі де әртүрлі болуы заңда құбылыс.

Ал метафораларға, идиомаларға сақталған екінші рет өңделіп пайда болған мағына, олардың имплициттік интерпретациясы лингвокогнитивтік, коммуникативтік, прагматикалық және этномәдени толығы проблемалар ретінде талдануы ретінде тиіс. Мысалы, ағылшын тілінде: «It was raining cats and dogs» деген идиома бар, қазақша баламасы «шелектеп жауын жауды, береке келді» деген мағынаға келеді. Бұл ретте метафоралардың семантикасы мен когнитивтік құрылымын анықтауда этнолингвистикалық талдаулардың мәні зор.

Нәтижелер және талқылау.

Төрт - түлікке байланысты қазақ және ағылшын тілдерінде шыққан метафоралар мен идиомалар.

Қазақтардың ертедегі көшпелі өмірі - мал шаруашылығымен тығыз байланысты болуы, негізгі кәсібі-төрт түлік мал өсіруі – олардың әрқашан сөз өнерін жетілдіріп, жаңа әдістерін ойлап тауып, оны дамытып, өзінің рухани және интеллектуалдық жақтарын жетілдірудің кепілі болды. Сондықтан, көшпелі әлемді біртұтас бірлік ретінде қабылдап, өздерін әлемнің қожайыны емес, құрамдас бөлігі ретінде сезінді. Малшы қауымының мақсаты – табиғатқа қарсылық емес, онымен өз мүддесін үндестіре білу, табиғаттың негізгі заңдылықтарын түйсініп, оған қайшылық жасамау.

Малдың сүті, жүні, еті, терісі халықтың тағамы мен киімі, баспанасы, үй жиһазы, барлығы өмірінің тіршілік – негізі. Төрт-түлік малдың болмысын табиғаттан бөлмей, жаратылыс заңдылықтарымен сабақтастыра бақылап, терең таныған бабаларымыз, өз санасында солорға қатысты мифті, фәлсафалық мәдени танымдар мен ұғымдарды қалыптастырған.

Мәселен, тыйым сөздерден малға деген үлкен ықыласты көреміз: Малды қу шыбықпен болмаса, қабығы түскен қу ағашпен, тіпті от көсеген ағашпен де айдауға болмайды. Себебі, малдың сүті күйіп кетеді. Сыпырғышпен малды ұруға болмайды, жас шыбықпен айдау керек. Мұндағы қу ағаш қабығы түскен, жартылай күйген ағаштар қайта көктеп өнім бермейтін болғандықтан малды осылармен айдайтын болса, малдың өнімі болмай «сүті қайтады» деген ырымнан туса керек.

Тілімізде молшылыққа кенелу мағынасын беретін «Ақ түйенің қарны жарылу» деген тұрақты тіркестің қалыптасуы да халықтың мал шаруашылығымен байланысты

туындағаны мәлім. Бұл тіркес туралы ХІХ ғасырда өмір сүрген қазақтың этнограф ғалымы Ш.Уалиханов мынадай түсінік берген: «Төтенше жағдайда қанды жорықтан ең жақын туысы аман оралса, не көптен күткен әйелі ұл туса, өрісте жүрген түйенің қарнына пышақ тығып алып қоя беретін дәстүр болыпты. Бүкіл даланы басына көтеріп боздаған түйенің дауысын ел естігенде, қуанышты жаңалықтың болғанын біліп бір жерге жиналады екен. Бұл құбылыс тілімізде «Ақ түйенің қарны жарылды» деген тіркесте сақталған. Ақ түйенің қарнын жарып, құрбандық шалу, кейіннен қазақтар үшін «молшылық» мәнін беріп, бұл тіркестің алғашқы қалыптасу мотиві күңгірттен бастады. Сол сияқты, қой түлігінің мінезіне қарап ауа райын болжау да ұлттық болмыс ұғымдарына жатады. Мысалы, күздің аяғында немесе қыстың бас кезінде, өрістен қайтқан қойлар аузына бір бірлеп шөп тістеп келсе қысында жұт болады деп шопан жылдар бойғы тәжірибесін түйіндеген.

Көшпелілердің бүкіл болмыс тіршілігі төрт түлік малмен тығыз байланысты болғандықтан қазақ фразеологизмдерінің, метафораларының ішінде тілге жиі оралатыны күнделікті өмірде қолданылатыны және ең көп кедесетіні де осы төрт-түлік малға қатысты тұрақты тіркестер. Сол төрт-түлік малдың ішіндегі ерекше құрмет тұтқаны – жылқы малы. «Мінсе – көлік, сауса – сусын», «жақсы ат - жанға серік», «ат адамның қанаты», «тұяқ тайға жеткізер, тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер, ат мұратқа жеткізер» т.с.с мақал-мәтелдер саны өте көп. Жылқы, әсіресе, жауынгершілік көне заманның талабына сай өте құнды мал ретінде саналады. Себебі ол кезде жауды қуып жетуге немесе одан қашып құтылуға жылқыдан қолайлы мал болмаған. Бұл жерде ескерте кететін бір жай, отырықшылар атқа оң жағынан, көшпенділер сол жағынан мінеді. Бұл- жауынгершіліктен қалған салт. Ол кезде атқа қонған адамның қолы бос болу керек. Себебі, ол барлық қаруды осы қолмен ұстайды. Ал, сол жақтан мінгенде, оң қол бос болады. Оң жақтан мінгенде, қаруды жұмсауға ыңғайсыз, оң қол бос болмайды. Әрбір нәрсенің өзіндік аталмыш белгілері мен ырымдары болған. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің негізгі бастау көздері тарих қаттауынан орын алған тамыры тереңде жатқан әдет-ғұрып, наным-сенім тарихи ауыз әдебиеті үлгілерімен байланысып жатса, ағылшын тіліндегі фразеологизмдер ауқымы білгілі кәсібіне байланысты шыққан. Екі халықтың дүние жайындағы ақпарат көздері түрлі нәрселерде көрініс тапқанымен көкейіне түйген ой-тұжырымдары, айтайын деген ойлары бір. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдерінде бір мағына беретін метафоралар мен идиомалар аз емес және олардың беретін мәні мағыналы, әрі көркем болып келеді.

Мысалы, «Straight from the horse's mouth» - яғни, ең сенімді байсалды адамнан алынған ақпарат немесе «Straw that broke the camel's back» - түйенің ашамайы арқасын жаралаған – деген «әр нәрсенің бір шегі бар, яғни шыдамды тауысатын нәрсе». «You can lead a horse to water but you cannot make him drink» - яғни, сен біреуге бір істі тапсыра аласың, бірақ сол істі істеуге мәжбүрлей алмайсың». «Beat a dead horse» - яғни, келісілген бір тақырыпты қайта-қайта қазбалау. «Hold your horse» - атыңды ұста, шыдамды бол. «Horse around» - өте шулы болу. «Stop horsing around» - ары-бері жүре бермеу.

Түйеге байланысты - a camel's nose - кішкене, жәй, зиянсыз бір іс-әрекет немесе шешім, кейінірек онша-мұнша қаламайтын бейжай нәтижелерге әкеледі. Спырға байланысты метафоралар: «Have a cow to become very angry, upset» - ызалану, ашулану мағынасына келеді. «Holy cow!» өте ерекше. «Holy cow! Did she really dye her hair blue?» «Until the cows come home» - ұзақ мерзімге. Мысалы, she can watch Netflix until the cows come home. «Cash cow» - яғни, сауын сиыр немесе ақша жасаудың ең тиімді жолы. «Bull in a China shop» яғни, біреудің жоспарын бұзған кім екенін білмеу. «Take the bull by the horns» - өте ержүрек, батыл болу.

Қой туралы метафоралар да аз емес. «Cast a sheep's eye you look lovingly or with loving at them» - сүйкімді көріну. «As gentle as a lamb» - лақ сияқты нәзік көріну, бір мәселеде өте мұқият болу.

Қазақ тіліндегі жылқы малына байланысты тұрақты тіркестер.

Қазақ халқының жылқы малына деген ықыласын ауыз әдебиеті үлгілері, ертегі, аңыз

жырлардағы жылқы бейнелері-ақ дәлелдеп тұрғандай. Сондықтан халық ауызында қалыптасқан жылқы малына байланысты тұрақты тіркестерде оған деген ерекше ықыластың айқын көрінісі байқалады. Мыңдаған жылдар бойы жылқы баққан көшпелі халықтарда оны өсіру, баптау, сұрыптаудың өзіндік дәстүрі, мол тәжірибесі ерекше сөз айшықтарының қалыптасуына негіз болды.

Ат жалын тартып міну, ат кекілін кесісу, ат бауырына салу, ат төбеліндей, ат құлағында ойнау, беті айғырдай азынау, ат басын тіреу, ат құрғатпау т.с.с тұрақты тіркестер осының айғағы болмақ. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздегінде ат\жылқы сөзінің жүзден астам тұрақты тіркес жасауға негіз болғандығы байқалады.

Қазіргі қолданысында «ат арылту/сабылту» түрінде де айтылып жүрген ат сабылту тұрақты тіркесінің беретін мағынасы - әуреге түсу. Мысалы: «Бір айғыр үйірімен ықтап кетіп, соны іздеп, ат сабылтып келе жатқан бетім еді. Шабытына мінген жырау, атсабылтып келе жатқан аңшы тәрізді, бекер тоқтаттың, хан ием, деді. Асан қалың қабағын түйіп, сөйтті де ар жағынан келіп қалған ызасын ұстай, түксиген қабағына қырау лықыстай кәрін төгіп, көптен бері айтайын деп жүрген өкпе ашуын толғай кетті.

Бұл тұрақты тіркестің «ат арылту» нұсқасы, уақыт өте келе жол жүру, атты арытуға байланысты бастапқы «сабылтудың», «арылту» түрінде өзгеріске түсу нәтижесі.

К.К. Юдахиннің «Киргизско-русский словарь» еңбегінде берілген «ары» сөзінің «шаршау» мағынасын ескерсек «ат арылту» дегенге ұзақжүріс нәтижесінде аттың шаршауынегіз болғаны байқалады [11,56]. Осы тұрақты тіркестің бастапқы нұсқасы «ат сабылту» екендігінің негізі осыдан бес ғасыр бұрын жасаған, яғни XV ғасырда өмір сүрген ғалым, қара үзген шипагер бабамыз Өтей бойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» еңбегінен кездестіреміз [12,20].

Мұндасегіз «атсабылтқы» туралы сөз етеді. Атсабылт қылық көмек, ат сабылт қылық шабарман, ат сабылт қылық есірткі, ат сабылт қылық сүйінші, атсабылт қылық аттан, атсабылт қылық есалаң, атсабылт қылыққашу, атсабылтқылыққуу. Бұл асығыс суыт жүрістің белгілі себебі болатындығының, яғни халқымыздың салтында атпен жүрудің де өзіндік мәні барлығының куәсі. Сондықтан қазір әуреге түсу мағынасын беретін «ат сабылту» тіркесінің мәні, түп төркіні, қазақтың атқа міну дәстүрімен байланыс табатыны байқалады.

Қорытынды. Екі тілде болсын фразеологизмдердің алатын орны ерекше және әлі күнге дейін қасиетін жоймай келеді. Одан дәлел әйгілі ақын - жазушыларымыздың еңбектерінде және газет-журнал, күнделікті ауызекі сөйлеуде әдемі, әрі орынды фразеологизмдердің ары қарай да маңызы мен қажеттілігін жоймай болашақ ұрпақтың әсерлі сөйлеуіне үлес қосады. Қандай да бір тіл болмасын оның фразеологиялық қоры ұлт мәдениетін, менаталитетін, ұлттың психологиясын барынша қамтиды. Фразеологизмдерді қай тілде болмасын тілді түрлендіріп, адамдар арасында сөз мәйегін келтіруге көмектеседі.

Метафоралар мен идиомалар тіліміздің бөлінбес бір бөлігі екені анық. Өзінің қолдануаясында көнеленуі жағынан, тұлғасы мен мағына тұрақтылығы және стиль жағынан да өзінетән ерекшеліктері бар. Фразеологизмдер тек қазақ тілінде ғана емес, бүкіл әлемдік тілдерде ерекше орны бар сөз тіркестері болып табылады.

Мақалада қазақ және ағылшын тілдерінде төрт-түлік малға қытысты метафоралар мен идиомалардың қолданылуы жөнінде материалдар сараланып, талданды. Метафоралар мен идиомалардың тілдік бірлестіктегі негізгі мақсаты - сөйлеуге ерекше мәнерлілік, қаталанбас мағына, дәлдік пен образдылық беру болғандықтан өзектілігін жоғалтпайтындығы анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы. 1977. 590 б.
2. Сәтенова С.К., Тымболова А.О. Когнитивті фразеологияның құрылымдары. 2018. 7-8 б.

3. Lybomirskiy Sonya. Pursuit to happiness. 2017.10-14 б.
4. Макатаев М. Өлеңдер жинағы. Алматы. Жазушы.1972.111 б.
5. Жұмабеv М. Өлеңдер жинағы. Алматы.1912. 45 б.
6. Габдуллин Н. Өмірдің бұралаң жолдары. 1967. 304б.
7. Алефrienко Н.Ф. Когнитивная метафора и фраземосемиозис. 2013. 78 б.
8. Никитин М.А. О когнитивном потенциале метафоры в научном тексте. 2010. 21 б.
9. Johnson M. The body in the mind.1992. 59 б.
10. HomanPaul, Laurel Sparks.«Low Society». 1904. 43-77б.
11. Юдахин К.К. Киргизско - русский словарь. 1940. 56б.
12. Өтейбойдақ Тілеукабылұлы. Шипагерлік баян. 1994. 20 б.

Reference list:

1. Kenesbaev I. Kazakh tilinin frazeologiyalyk sozdigi. Almaty.1977. 590 p.
2. Satenova S.K., Tymbolova A.O. Kognitivti frazeologiyany kurylymdary. 2018. 7-8p
3. Lybomirskiy Sonia. Pursuit to happiness. 2017. 10-14p.
4. Makataev M. Olender zhinagy. Almaty. Zhazushy. 1972.111p.
5. Zhumabev M. Olender zhinagy. Almaty. 1912. 45p.
6. Gabdullin N. Omirdin buralan joldary. 1967. 304p.
7. Alefrienko N.F. Kognitivnaya metafora i frazemosemiozis. 2013. 78p.
8. Nikitin M.A. O kognitivnom potencie metafora v nauchnom tekste. 2010. 21p.
9. JohnsonM. The body in the mind.1992. 59p
10. Homan Paul, Stonebraker Carol Snyder, Laurel Sparks. Low Society. 1904. 43-77p.
11. Yudahin.K.K. Kirgizsko - russkij slovar.1940. 56p.
12. Oteiboidak Tileukabyluly. Shipagerlik bayan. 1994. 20p.

Аннотация: Казахский язык богат своим искусством красноречия. А метафоры и идиомы, являющиеся неотъемлемой частью искусства красноречия, помогают сделать речь человека еще более красивой и выразительной. Подобные термины имеются не только в казахском языке, но и во всех языках мира. Основные источники возникновения фразеологизмов в казахском языке связаны с образцами древней устной литературы, историческими событиями, обычаями и убеждениями, в том время как, происхождение фразеологизмов в английском языке связано с определенным кругом занятий народа, с местными профессиями и их местом проживания. Поскольку эпос имеет различный опыт, то и языковая картина мира, и опыт людей, могут быть разными. Его фразеологический фонд максимально охватывает национальную культуру, менталитет и психологию нации. Фразеологизмы, используемые в казахском, английском языке, помогают преобразовать язык и создать красивую речь. Они придают речи особую выразительность, неповторимый смысл, точность и образность.

Ключевые слова: метафора, идиома, когнетивная психология, когнетивная лингвистика, фразеология, концепт, словосочетание.

Abstract: The Kazakh language is rich in its art of verbal pyrotechnics. Metaphors and speech idioms, being part of the art of verbal pyrotechnics, make a speech beautiful and emphatic. Such terms exist not only in the Kazakh language, but also in all existing languages. The main origin of phraseological units in the Kazakh language are associated with samples of ancient oral literature, historical events, customs and beliefs, while the origin of phraseological units in the English language is associated with a certain occupations of the people, with local professions and their place of residence. Since the epic has a different experience, both the linguistic picture of the world and the experience of people can be different. Its phraseological fund maximally covers the national culture, mentality and psychology of the nation. Phraseological units used in Kazakh, English languages help to change the language and create beautiful speech. They give speech a special expressiveness, unique meaning, accuracy and imagery.

Key words: metaphor, idiom, cognitive psychology, cognitive linguistics, phraseology, concept, collocation

ӘОЖ: 80-16

<https://orcid.org/0000-0003-0363-7990>

<https://orcid.org/0000-0003-0769-4140>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5781>

Калдыкозова С.Е.*, Туребекова Б.А., Айтпенбетова Г.А.

педагог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

ЛИРИЗМ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЗМ ӘДІСТЕРІНІҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФОРМАСЫ

*Автор - корреспондент: sandugash.kaldygozova@aeuzov.edu.kz

Түйін: Қарастырып отырған жазушылардың прозасында жеке адамдардың тағдырлары суреттеліп, бүкіл қоғамдық өмірдің күн мен көлеңкесіне, даму барысына, жалпы адамгершілікке философиялық талдау жасалған. Әрине, біз жазушы үшін әлеуметтік шындықты өнерге айналдырудың маңызды факторларының бірі - өнер екеніне сенімдіміз. Л.Тимофеев бас кейіпкер сөзінің тағы бір ерекшелігі туралы айтады: «Бас кейіпкер өзінің мәдени өрісін, психологиялық аспектілерін, жан күйін білдіре отырып, мінезінің ерекшеліктеріне реакция жасай отырып, тірі адам сияқты әрекет етеді». Сондықтан диалогтағы кейіпкердің ерекшелігі - моральдық-этикалық қасиеттер, мінез-құлық, таным, рухани әлем, психика, бір сөзбен айтқанда, мән, мінез. Бір сөзбен айтқанда, шығармадағы шешуші сәттердің бірі - диалог. Ол сонымен қатар диалог арқылы кейіпкер психологиясын көрсете алады. Әдебиеттегі психологизм - бұл кейіпкердің ойлары мен іс-әрекеттерінің қарама-қайшылықтарынан, сана қақтығысынан тұратын ерекше көркемдік жүйе. «Дегенмен, әдеби психологияда автор мен кейіпкердің ойлары мен ағымдары, қарама-қайшылықтарға қарамастан, сана қайшылығы сәйкес келетінін және модернистік жазушылар мақтан тұтатын» сана ағымында »екенін ескеру қажет».

Кілт сөздер: лиризм, психологизм, монолог, диалог, модерн, объектив, проза, стиль

Кіріспе. Жазушы іздеу, мазмұнның инновациялық формасы көркем әдебиеттің өмір сүруінің алғышарты болғандықтан, әр кезеңнің бүкіл әдеби тенденциясы немесе жеке жазушылар стилінің өзіндік сапасы әдебиеттану мен ғылымға бірдей қызығушылық тудырады. Таңқаларлық емес, әдеби процестегі алуан түрлі жаңа ерекшеліктер мен тенденцияларды алдымен мойындайтын сын шығарма аяқталмай қалып, қайталанады. Алайда, оның кездейсоқ сөйлеп, тоқтаған сөзі бекер болған жоқ. Әдебиеттерде осы барлық өзгерістердің дирижері дирижер екені айтылған.

Елуінші жылдардың соңына дейін - жетпісінші жылдардың бірінші жартысына дейін көп әңгімелер болғанымен, уақытша болса да ұмытылып кеткен сияқты тақырыптардың бірі - прозадағы лирика. Кеңес әдебиетінде табиғи заңдылық бар: Ольга Берголттың «Күн жұлдыздары» және Владимир Солоухиннің «Владимирдің жолдары» туып, тез дамып, бұрынғыдай көп дау тудырмады. Себебі, бүгінгі прозада лирика құбылыстарын жиі кездестіргенімізбен, сол кезеңнің «лирикалық прозасын» сол кезеңнің архивінде сақтауды жөн көрдік.

Көркем шығарманы жазу белгілі бір түрде дүниетаным мен стилистикалық факторлар арасындағы тығыз байланыста анықталса, оның лирикалық өрнектері ең алдымен стильдік, жанрлық және әдеби мақсаттар сияқты ішкі себептерге негізделген. Әрине, бұл компоненттің объективтілігі кең мағынада қалады. Дворяндық лирика - бұл эпикалық тәсілге тән пластикалық бейнелеу қабілетімен қатар, суретшінің әлеуметтік және интимдік шындыққа деген көзқарасын білдірудегі психологиялық экспрессиясының

нәтижесі. Алайда, психологизм мен лирика бір-бірімен тығыз байланысты құбылыс болғанымен, бірінші жағдайда ең терең аналитикалық рух негізгі атрибутқа айналады, оны негізгі сызыққа айналдыратын жазушының зейінінің әртүрлілігі, нәтижесінде, соңғысы туралы үлкен түсінік қалыптастырады (лирика). жұмыс көлемі. Бұдан кейінгі көркемдік-эстетикалық принциптің ішкі әлеуеті аз деген теріс пікір жоқ. Рас, кейде көркемдік-философиялық талдаудың шектеулі көлемі автор үшін қажетті шарт болып табылады, ал өмір шындығын лирикалық түрде беру жаңашыл дәстүрге айналады. Мысалы, зерттеуші Б.А.Ахундов: «XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басындағы шұғыл әлеуметтік қадамдар шындықтың эпикалық кең бейнесін ғана емес, сонымен бірге өзгеріп отырған дәуірдің эмоционалды атмосферасын жеткізе алатын лирикалық әңгімелерді де қажет етеді. Лирикалық романда идеялық салмақ «эпопеяға» емес, лирикалық бөлімге түседі, яғни кейіпкердің іс-әрекеті мен іс-әрекетін сипаттауға емес, оның толқу, әсер, ашылу сәттеріне түседі. Бір қызығы, А.П.Чехов лирикалық прозаның ұлы жазушыларының бірі ретінде өзінің денесіндегі лирика сәулелерін өзінің қатаң реалистік өнерімен үйлестіре білді, оны әдетте бірауыздан мақұлдайды[1,45].

Теориялық талдау. Орыс әдебиетіндегі шынайы реалистік лирика И.С. Тургенев, Н. Короленко мен И.А. Бунин өз шығармаларында әртүрлі стильдік бедер көрсетті. К.Паустовский адамның табиғаты мен сұлулығын суреттеуде романтикалық лириканың оптимизмін ерекше нәзіктікпен дәлелдеді. М.Әуезов, С.Сейфуллин, Ғ.Мүсірепов, Т.Ахтанов, Ә.Нұршайықов, Т.Әлімқұлов, Ә.Әлімжанов сияқты қазақстандық жазушылар осы жемісті бағыттарды пайдалана білгені белгілі. Барлық көркем-эстетикалық көріністерде лирика психологияның, психологизм лириканың ажырамас бөлігі ретінде қызмет етті. Лирика жазушының сюжетінен бастау алғанымен, психологизм кейіпкерлердің әр түрлі антиподтарын, жан таныған объективті шындықтардың баяндау негіздерін тануға жол ашатыны анық.

Жазушының нағыз жаны адамдар жүрегінен өз орнын табуы үшін, ол оқиғаның гуманистік, интернационалдық сипатына, көңіл-күйіне, ойлары мен армандарына ие болуы керек. Себебі, лирика «оқушының интеллектуалды және эмоционалды өміршендігіне деген сенімділікке» негізделген (Е. Горбунова). Сондықтан ғалымдар лирикалық прозада шеберліктің кілті суретшінің жеке өмірбаянын сол уақыттағы күрделі тарихи, әлеуметтік және рухани құбылыстармен терең байланыстыру, сонымен қатар өмір шындығын қызықты бейнелеу деп санайды[2,38].

Лириканың орыс әдебиетінде кеңінен таралу кезеңі 50-ші жылдардың екінші жартысынан бастап әр түрлі пікірталасқа түскен «ауыл прозасы» деп аталатын кезеңге сәйкес келді. М.Слуцкис, Ю.Бондарев, Ю.Казаков, Ф.Абрамов, Е.Дорош, В.Бубнис сияқты ұлы жазушылар есіммен байланысты. Көп жағдайда оның заңдылығы жазушының ішкі тәжірибесінің туып-өскен жерінің өміріне қарама-қайшы сәттерде таралуында.

Мұндай тәсілмен ауыл өмірін, балалық шағы мен сүйікті Отанын ең қызықтыратын қазақ прозаиктері қалыс қала алмады. Осы дәуірде жарық көрген шығармалардың көпшілігінде адамгершілік пен ар-ождан мәселелері бүкілодақтық әдебиеттің, қала мен ата-бабалардың, халықтың асыл мұрасы мен әдебиетінің нұсқауларына сәйкес олардың сәйкестігін тексеруге әлі де лайық. ескі әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге немқұрайлы қарау елдің шын жүректен қамқор адамдарының көзқарасы көзқарастар қақтығысы арқылы түсіндірілді. Неге екені белгісіз, лириканың мазмұны мен идеялық сипаты осы сағыныштан, сағыныштан, адалдықтан, тазалықтан, алыстағы естеліктер мен өткен құндылықтардан ізгі мұраттарды іздестіруде жатқан сияқты.

Жазушыларға арналған жан-жақты ізденістер лирикалық прозаның құрамының өзгеруіне әкелді және бұл қадамдар ежелгі алдыңғы қатарлы әдеби қозғалыстарды тапқырлықпен пайдалануға әкелді. Мысалы, Балтық әдебиетінде әңгімелер құрылымына «ассоциативті-метафоралық» тән (А.Бучис).

Бұл құбылыс қазақ әдебиетінде кеңінен байқалады. Фольклорды, тарихты және

бүгінгі оқиғаларды салыстыру арқылы психологиялық білімге қол жеткізу, ежелгі шындықтан, өмір шындығынан үйлесімділік іздеу, әңгімелерде жинақталған - прозаның барлық жанрларында стильдік бағыт. Және, әсіресе, жетпісінші жылдары С.Мұратбековтың шығармалары, Ә.Кекілбаевтың «Бір шөкім бұлт», Т.Жармағамбетовтың «Нәзік бұлттар», Н.Ғабдуллиннің «Өмір, қымбатсың маған», Т.Ахтановтың «Махаббат мұңы» атты туындылары осы адам жан сырын ізгі мұраттар жолындағы өрлеу сұлулығымен суреттейтін нәзік күйлі арнаның өрістей түскенін айғақтайды [3,12].

Нәтижелер мен талқылау. Ал қазіргі қазақ прозасында жемісті еңбек етіп жүрген, бүгінгі біздің бітіру жұмысымыздың негізгі өзегі болып отырған қаламгерлер - Тынымбай Нұрмағамбетов, Талаптан Ахметжан, Қуандық Түменбай, Асқар Алтай шығармашылығында да лиризм элементтері байқалады.

Қазақ әдебиеті өзіндік дәстүрі мен бастауы бар жанр. Бүгінде қазақ прозасында баяндау жанры сан жағынан да, сапалық жағынан да дамыды. Ол қоғамдағы жаңалықтарды мұқият бақылап, оларды көркем бағдарламаға енгізе бастады. Алайда, өмірдің қайғысы мен қарама-қайшылығына терең үңілу, олардың ерекшеліктерін дәл жеткізу оңай болған жоқ. Түптеп келгенде, көркем шығарма, оның ішінде повесть жанры өмір шындығына кездейсоқ тапсырыс бермейді, керісінше, әлеуметтік ортаның шындығына сәйкес оларды мінез арқылы түйіндейді. Мінез жоқ жерде тарихи орта мен әлеуметтік жағдайдың шындығы көрінбейді.

Оқиғаға сілтеме жасай отырып: «Повесть - қара сөзбен жазылған әңгімеге негізделген қысқа көркем шығарма. Повестің жанрлық ерекшеліктері, ең алдымен, оқиға, композициялық, сюжеттік құрылым, кейіпкерлер жүйесі арқылы анықталады. Әдетте оқиға қысқа әрі қысқаша баяндалады [4,52]. Сондықтан Тургеневтің, А.Толстойдың, Чеховтың, Майлиннің, Ғ.Мүсіреповтің әңгімелері классикалық мысал болып табылады.

Әңгіме жазу оңай емес. Әңгіменің екі түрі бар. Біріншіден, қысқа, екіншіден, дұрыс жазылуы керек. Екеуі бір-бірімен тығыз байланысты.

«Бұл бес жүз беттік роман емес: бұл небары бес бет. Оны оқуға жеті уақыт кетпейді, бір сағат қана қажет болады. Қуаныңыз!» [5, 68].

Мұндай шебер оқырманға ғана қысқа мерзімді оқырманға үлкен эстетикалық ләззат бере алады. Небары бес-он беттен тұратын кішкене шығармада бұл үлкен өмірдің бір бөлігін жарықтандыруға, күрделі адамды оқырманға таныстыруға, жақсылыққа тамсанып, жаманның көңілін қалдыруға арналған үлкен шеберлік.

Повестегі кейіпкерлер көп емес. Оқиға желісі монохроматикалық, жарқын, тақырыбы мен идеясы айқын. Сол жерлерге оралудың қажеті жоқ, егжей-тегжейлі сипаттаңыз, ұзақ сипаттама беріңіз. Кейіпкерлердің жеке басы туралы толық және нақты түсінікті тауып, қақтығысты бейнелеу кезінде маңызды қорытындылар жасау қажет. «Повесть жанры кеңістікті кескіндеме арқылы бейнелеуге мүмкіндік беретін ерекше көркемдік шеберлікті қажет етеді» [6, 81].

Повесть - бұл оқиғаға қарағанда сюжетті құру қиынырақ және өмір құбылыстарын жеңілдеткенімен, терең мағынаны, болмыстың көрінісі мен дамуын қамтитын өте икемді, икемді форма. Оқиға, әңгіме, әңгіме, әңгіме сияқты, өмірдің қыр-сырын үздіксіз зерттеу. Бұл көбінесе адамның сипаттамалық сипаттағы жеке жағдайына қатысты. Негізгі мақсат - белгілі бір мәселені бірнеше кейіпкерге бағындыру. Повесть жанрының басты қиындығы - оны қиыстыру және қысқа ету әрдайым қиын.

Повестен айырмашылығы, оқиға өмір құбылыстарына өте тар шеңберде, аз мөлшерде бейімделеді. Яғни, кешен бір нүктеге негізделген.

Сайып келгенде, адам мінезіне екі процесс әсер етеді: біріншісі - кейіпкер әлемінде, ойлар мен сезімдер әлемінде, басты кейіпкер өмір сүретін уақыттың әлеуметтік мәселелері, екіншісі - ар-ождан, мінез-құлық проблемалары [7,90]. Қазіргі қазақ әңгімесінің тақырыптық-идеялық ерекшеліктері - адамның рухани-адамгершілік әлемі, оның әлеуметтік мәртебесі, философиялық-адамгершілік, әлеуметтік мәселелері.

Әдебиет сыншысы Б.Ибраимовтың пікірінше, әдебиеттегі психологияның басты мақсаты - оқырманды мүмкіндігінше терең ояту, оның жүрегіне ең күшті әсер етіп тәрбиелеу.

Жалпы, жазушы стилінің бір ерекшелігі - ол кейіпкердің ұзақ ғұмырын баяндамайды. Ол адамдар арасындағы қатынастарды белгілі бір сәттен кейін ғана ашады.

Қорытынды. Әдебиеттің негізі адам болғандықтан, оның қоршаған әлеммен қарым-қатынасын, рухани-психологиялық табиғатын, адамгершілік қасиеттері мен басқа да қасиеттерін бейнелеуде ғасырлық тәжірибесі бар. Алайда, қоғам алға жылжып, уақыт өзгерген сайын адамның күрделі табиғаты туралы жаңа білім жаңа көзқарастарды жинақтайды.

Қоғамның негізін қалаушы адамның жеке басын, оның ішкі әлемін, ойлау әлемін, бүкіл жұмбақ табиғатын зерттеп қана қоймай, тұлғаның жан-жақты қалыптасуына, рухани игіліктердің жинақталуына ықпал ететіні ақиқат.

Біздің шығармашылығымыздың негізі ретінде қарастырылған жазушылар Т.Нұрмағамбетов, Т.Ахметжан, А.Алтай, Қ.Түменбай шығармалары жеке адамдардың тағдырын суреттейді және бүкіл қоғамдық өмірдің күн мен көлеңкесіне философиялық талдау жасайды. даму барысы, жалпы адамгершілік сипаты.

Әр жазушының басты мақсатының бірі - кейіпкердің нәзік, жұмбақ және лирикалық, психологиялық күрделі құбылыстарын аша отырып, кейіпкердің логикасына сәйкес шешімдер табу.

Тікелей мінез-құлық жоқ, тек оң және сол жақта тербелетін бос сөздер ғана бар. «Бұл да тегін емес. Ал Лев Толстой үшін» ең бастысы - адамның жаны. «Сондықтан» Соғыс пен бейбітшілікті «жазған кезде ол эпостың әр кейіпкеріне егжей-тегжейлі «сипаттама» жазып, әр түрлі «психологиялық паспорттарды» толтырды. Қызық, әр кейіпкердің мінез-құлқы мінез-құлықтың алты түрлі формасына (байлық, әлеуметтік, махаббат, поэтикалық, парасатты және отбасы). сипаттамалары, жағымды сипаттамалары, адам эмоцияларының сипаттамасы, қуаныш сезімдері, адамның сөйлеуі (монолог) немесе басқалармен әңгімелер (диалог) бір-біріне жатпайтын жеке мақсаттар емес. Керісінше, бірін-бірі толықтыратын заттар, бір-бірінен туып, бірін-бірі жалғастырады. Мұндай бірлік болмаса, олар адамның мінезі мен тұлғасын жасай алмайды. "Бұл туралы академик, ғалым Зейнолла Қабдоловтың "Сөз өнері" кітабында айтылған [7,35].

Жазушы өз кейіпкерінің іс-әрекетін жалғыз сипаттай алмайды, бірақ сөйлеуімен ұштастыра отырып, өзінің авторлық көзқарасын (эстетикалық құндылығын) білдірді, біз кейіпкер кім екенін, қандай кейіпкер екенін білдік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы. Қазақ университеті, 1992 -350 бет.
2. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Алматы. Санат, 1996 -333 бет.
3. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. Алматы. Жазушы, 1991.
4. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва. Просвещение, 1971.
5. Майтанов Б. Суреттеу мен мінездеу. Алматы. Жазушы, 1991
6. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы. Алаш, 2003. 327 бет.
7. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. Алматы. Жазушы, 1987. 232б.

Referens list:

1. Kabdolov Z. Soz oneri. Almaty. Kazaq universiteti, 1992. 350 b.
2. Maytanov B. Kazaq romani jane psihologiyaliq taldau. Almaty. Sanat, 1996. 333 b.
3. Bazarbaev M. Zamana twdrgan adebiet. Almaty. Jazushi, 1991.
4. Timofeev L.I. Osnovi teorii literatwri. Moskva. Prosveshenie, 1971.

5. Maytanov B. Suretteu men minezdeu. Almaty. Jazushi, 1991

6. Piralieva G. Korkem prozadagi psihologizmnin keybir maseleleri. Almaty. Alash, 2003. 327 bet.

7. Maytanov B. Kaharmannin ruhani alemi. Almaty. Jazushi, 1987. 232b.

Аннотация: В прозе рассматриваемых писателей описываются судьбы отдельных людей, дается философский анализ солнца и тени всей общественной жизни, хода развития, общей нравственности. Конечно, мы убеждены, что для писателя одним из важнейших факторов превращения социальной реальности в искусство является искусство. Л. Тимофеев говорит еще об одной особенности слова главный герой « " главный герой ведет себя как живой человек, выражая свое культурное поле, психологические аспекты, состояние души, реагируя на особенности характера». Поэтому отличительными чертами характера в диалоге являются морально-этические качества, поведение, познание, духовный мир, психика, словом, сущность, характер. Одним словом, одним из ключевых моментов в произведении является диалог. Он также может показать психологию персонажа через диалог. Психологизм в литературе - это особая художественная система, состоящая из противоречий мыслей и действий героя, конфликта сознания. В данной работе мы постараемся проанализировать проявления лирики и психологии в современной прозе, а именно - монолог, диалог, сон, с точки зрения материального мира.

Ключевые слова: лиризм, психологизм, монолог, диалог, модерн, объектив, проза, стиль

Abstract: In the prose of the writers under consideration, the destinies of individual people are described, a philosophical analysis of the sun and shadow of all social life, the course of development, and general morality is given. Of course, we are convinced that for a writer, one of the most important factors in the transformation of social reality into art is art. L. Timofeev speaks about another feature of the word main character " "the main character behaves like a living person, expressing his cultural field, psychological aspects, state of mind, reacting to character traits." Therefore, the distinctive features of the character in the dialogue are moral and ethical qualities, behavior, cognition, spiritual world, psyche, in a word, essence, character. In a word, one of the key points in the work is the dialogue. It can also show the psychology of a character through dialogue. Psychologism in literature is a special artistic system consisting of contradictions of the hero's thoughts and actions, a conflict of consciousness. In this paper we will try to analyze the manifestations of lyrics and psychology in modern prose, namely - monologue, dialogue, dream, from the point of view of the material world.

Key words: lyricism, psychologism, monologue, dialogue, modern, objective, prose, style

УДК: 378

<https://orcid.org/0000-0001-5787-3417>

<https://orcid.org/0000-0002-8885-817X>

Миятбекова З.У.*, Омаров Н.К., Байбосынова Э.А.

филолог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

филолог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

магистрант, «Филология» мамандығы. 2 курс. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ СТУДЕНТТЕРДІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

*Автор - корреспондент: Zlixamiatbekova@mail.ru

Түйін: «Инклюзивтік білім беру» - бұл денесіндегі және ақыл ой дамуындағы айтарлықтай кемістігіне қарамастан жалпыға қолжетімді білім беру. Мұндай білім беру жеке қажеттілігіне қарай оқыту қажеттігін қарастырады. Интеграциялау мүмкіндіктердің теңдігін қамтамасыз етеді, ол шарт болып саналады. Интеграциялау барлығына бірдей сапалы білім алуға тең мүмкіндік қарастырады. Бүгінгі таңда инклюзивті білім беру шынайы орындалып жүр және ол білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңаша міндеттер жүктеп отыр. Шетелдік тәжірибесі мол және заңдастырылған инклюзивтік білім беру жүйесімен салыстырғанда, біздің отандық жүйе енді ғана қалыптасып, дамып келеді. Денсаулығында мүмкіндігі шектеулі білім алушылар үшін инклюзивтік білім біру үрдісі дегеніміз білім беру ошағы сол түрліше қажеттіліктерді өтеуге дайын болуы және мүмкіндігінше шектеуге емес теңестіруге күш жұмсауын білдіреді. Инклюзивтік білім берудің негізгі мақсаты денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдарды әлеуметтендіру және бейімдеу болып табылады.

Кілт сөздер: инклюзивтік, кемістік, қолжетімді, тең мүмкіндік, қажеттіліктер, интеграция, әлеуметтендіру, кедергісіз мүгедектерге, бейімделу

Кіріспе. Заманауи өмірдің даму қарқыны әрбір маманға жоғары талаптар қояды, өйткені қоғам біліктілігі жоғары мамандарды даярлауға деген талабы өте жоғары. Осы орайда қоғамымызда мүмкіндігі шектеулі жандарға да баса назар аударылууда..

Зерттеудің өзектілігі - Инклюзивтік білім берудің негізінде кез келген дискриминацияны жоққа шығаратын, барлық адамға бірдей көзқарас қалыптастыратын, тек денсаулығында мүмкіндігі шектеулі жандарға мейлінше жағдай жасайтын идеология жатыр. Демек инклюзивті білім беру дегеніміз - денсаулық жағдайына қарамастан қажеттіліктеріне қарай бейімделген баршаға қол жетімді жалпы білім беру үрдісі

Зерттеудің мақсаты - мүмкіндігі шектеулі жандарға мейлінше жағдай жасайтын идеологияны теориялық тұрғыдан негіздеу.

Шешілуге тиісті мәселелер:

- Инклюзивтік білім берудің негізінде кез келген дискриминацияны жоққа шығаратын, барлық адамға бірдей көзқарас қалыптастыратын, тек денсаулығында мүмкіндігі шектеулі жандарға мейлінше жағдай жасайтын идеологияның мазмұнын түсіну.

Зерттеу пәні: мүгедектерді оқыту үрдісіндегі кездесетін кейбір қиыншылықтар, оларды алдын алу шаралары.

Ғылыми жаңалығы: мүмкіндігі шектеулі жандарға мейлінше жағдай жасайтын идеология теориялық тұрғыдан негізделді.

Практикалық маңызы: зерттеу нәтижелері «Инклюзивтік білім беру» - бұл денесіндегі және ақыл ой дамуындағы айтарлықтай кемістігіне қарамастан жалпыға қолжетімді білім беру. Мұндай білім беру жеке қажеттілігіне қарай оқыту қажеттігін қарастырады. Интеграциялау мүмкіндіктердің теңдігін қамтамасыз етеді, ол шарт болып саналады. Интеграциялау барлығына бірдей сапалы білім алуға тең мүмкіндік

қарастырады. Бүгінгі таңда инклюзивті білім беру шынайы орындалып жүр және ол білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңаша міндеттер жүктеп отыр

Теориялық талдау. Инклюзивтік білім беру дегенде нормаға сәйкес дамып келе жатқан бала мен мүмкіндігі шектеулі жандармен оз қатарластарымен бірге жүргізілетін оқу үрдісін түсінуіміз қажет. Инклюзивтік білім берудің негізінде кез келген дискриминацияны жоққа шығаратын, барлық адамға бірдей көзқарас қалыптастыратын, тек денсаулығында мүмкіндігі шектеулі жандарға мейлінше жағдай жасайтын идеология жатыр. Демек инклюзивті білім беру дегеніміз – денсаулық жағдайына қарамастан қажеттіліктеріне қарай бейімделген баршаға қол жетімді жалпы білім беру үрдісі.

«Ерекше қажеттіліктерге ие жандардың Саламан дық декларациясында» (Саламанка, Испания, 7-10 маусым 1994 ж.) «инклюзивті» сөзі үнемі «білім беру» сөзімен тіркесіп келеді. «Инклюзивтік білім беру» - бұл денесіндегі және ақыл ой дамуындағы айтарлықтай кемістігіне қарамастан жалпыға қолжетімді білім беру. Мұндай білім беру жеке қажеттілігіне қарай оқыту қажеттігін қарастырады. Интеграциялау мүмкіндіктердің теңдігін қамтамасыз етеді, ол шарт болып саналады. Интеграциялау барлығына бірдей сапалы білім алуға тең мүмкіндік қарастырады. Бүгінгі таңда инклюзивті білім беру шынайы орындалып жүр және ол білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңаша міндеттер жүктеп отыр. Шетелдік тәжірибесі мол және зандастырылған инклюзивтік білім беру жүйесімен салыстырғанда, біздің отандық жүйе енді ғана қалыптасып, дамып келеді. Денсаулығында мүмкіндігі шектеулі білім алушылар үшін инклюзивтік білім беру үрдісі дегеніміз білім беру ошағы сол түрліше қажеттіліктерді өтеуге дайын болуы және мүмкіндігінше шектеуге емес теңестіруге күш жұмсауын білдіреді.

Инклюзивтік білім берудің негізгі мақсаты денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдарды әлеуметтендіру және бейімдеу болып табылады. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін бірқатар негізгі міндеттерді шешу қажет, оның ішінде адамдарды оқыту мен кәсіптік даярлауда кедергісіз орта құру бұл шаралар кешені білім беру мекемелерін техникалық жарактандыруды да, мүгедектермен өзара іс-қимылды дамытуға бағытталған педагогтар мен нормативтік дамушы білім алушылар үшін арнайы оқу курстарын әзірлеуді де көздейді. Сонымен қатар, мүгедектерге жалпы білім беру мекемесінде бейімделу процесін жеңілдетуге бағытталған арнайы бағдарламалар қажет.

Білім берудегі Инклюзия білім беру процесінің барлық қатысушыларына жоғары талаптар қояды. Мүмкіндігі шектеулі студенттерден ол төтенше күш – жігерді талап етеді - тұлғаның зияткерлік және психологиялық ресурстары, білім беру процесінің басқа қатысушыларынан-толеранттылық, түсіністік, көмек көрсетуге дайын болу, яғни оларды адамгершілік пен этика тұрғысынан тексереді. Алайда, бұл сонымен бірге мүмкіндігі шектеулі студенттері бар сыныптарда жұмыс жасайтын мұғалімдерге қиындық тудырады. Мүмкіндігі шектеулі адамдарды оқытудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері туралы мәселе әдетте екі тұрғыдан қарастырылады: оқу қиындықтары және оларды жеңуге көмектесу. Мүмкіндігі шектеулі балалар мен мүгедек балаларды оқыту кезінде туындайтын нақты қиындықтар, ең алдымен, олардың психофизикалық ерекшеліктерімен байланысты.

Тәжірибелік бөлім. Дене дамуында мәселесі бар студенттер, әдетте, жаңа материалды баяу игереді, оларда қимылсыздық, ойлау процестерінің инерттілігі, қаттылық, бастапқы табылған әрекет әдістерінен кету бар. Олар бір операциядан екіншісіне ауысқан сайын айтарлықтай қиындықтарға тап болады. Олардың жоғары жүйке қызметі кейбір нәрестелік әрекеттерімен сипатталады. Олар реакцияның тұрақсыздығымен, қоздырғыштардың кеңейтілген жалпылануымен сипатталады дифференциацияның біршама баяу дамуы, таңдау кезінде реакция жылдамдығының төмендігі т.б.

Мұның бәрі мүгедектерді оқыту процесінде белгілі бір қиындықтар туғызады.

Инклюзивті білім берудің ерекшеліктеріне тоқталсақ, Выготский «мүгедектерді оқыту дені сау баланы оқытудан түбегейлі ерекшеленбеуі керек және педагогикалық тұрғыдан олардың арасында айтарлықтай айырмашылықтар болмауы керек», - деп санайды [1,12]. Физикалық бұзылулары бар тұлғаның дамуы ақаумен қатар, оған қарама-қарсы бағыттың психологиялық тенденциялары берілгеніне, ақауды жеңудің компенсаторлық мүмкіндіктері берілгеніне, олар дамудың алдыңғы қатарына шығатынына және оның қозғаушы күші ретінде педагогикалық процеске қосылуы керек екендігіне негізделуі керек. Е.Мартынова өзінің монографиясында «мүгедектерді оқыту жүйесі, студенттердің физикалық шектеулерін ескеріп қана қоймай, сонымен бірге олардың психикалық, физикалық және әлеуметтік сипаттамаларының үйлесімді дамуын қамтамасыз ету арқылы өтелуі керек», - деп атап өтті[2, 68]. Барлық зерттеушілер негізгі қағида тиісті ереже бұзушылықтарды жеңу немесе өтеу болып қала береді және мұғалімдер кемістіктер мен ауруға емес, сонымен бірге мүгедек студенттердің жағымды алғышарттарына назар аударуы керек: мотивация, суперкомпенсация қасиеті, ерік-жігер, мінез, табандылық, өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылыс. Бурагинаның «мүгедектерді оқыту кезінде дидактикалық әдістерді әр нақты жағдайға байланысты даралау керек» деген пікірі өте маңызды [3, 42]. Осылайша, біз инклюзивті оқытудың алғашқы ерекшелігін – оқытуды дараландыру деп тұжырымдаймыз. Оқытуды дараландыру-бұл мүмкіндігі шектеулі студенттердің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу процесін ұйымдастыру, балалар мен жастарды тәрбиелеу және әлеуметтендіру, әрқайсысының әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыру үшін оңтайлы жағдай жасауға мүмкіндік береді. Мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту кезінде ескерілуі керек келесі маңызды ерекшелік-бұл - оқытудың түзету бағыты. Бұл түзету жұмыстарының мазмұнын анықтауды қамтиды және осы нақты мазмұнға қол жеткізу нысаны болуы керек. Сондықтан түзету жұмыстарының мүгедектерді оқытудың жолдары мен бағыттарын анықтайтын өзіндік әдістері болуы керек. Арнайы педагогикада оқыту әдістері негізінен жалпы дидактикалық және арнайы болып бөлінеді.

Б.Тупоногов «Жалпы дидактикалық оқыту әдістерінің құрылымында, әдістер ішіндегі әдістемелік әдістер жиынтығында оқу процесінің түзету бағытын анықтайтын түзету жұмыстарының нақты әдістерін қарастыру қажет», - деп санайды [4,8].

Дене кемістігі бар адамдарды оқыту кезінде пайдаланылатын арнайы тәсілдер деңгейінде оларды функционалдық ерекшеліктері бойынша төрт топқа жіктеу мүмкіндігі бар:

1) Оқу ақпаратының қолжетімділігін қамтамасыз ететін тәсілдер (көру қабілеті бұзылған студенттер үшін бедерлі жазу және тактильді оқу, есту қабілеті бұзылған студенттер үшін дактильді және ымдау тілі, оқу жүктемесінің мөлшерленуі).

2) Оқытуды ұйымдастырудың арнайы тәсілдері (сенсорлық-физикалық жүйелердің бұзылуын ескере отырып, оқу іс-әрекетін Алгоритмдеу, сабақтардың құрылымдық құрылысының ерекшелігі және т.б.).

3) Оқу ақпаратын өндеудің логикалық тәсілдері (нақтылау, үлгілер бойынша ұқсастықтарды белгілеу, зерделенетін объектілер мен құбылыстардың қолжетімді белгілері бойынша қорыту және т.б.).

4) Техникалық құралдарды, арнайы аспаптар мен жабдықтарды пайдалану тәсілдері (сақталған талдауыштар үшін қолжетімді сигналдарға көру және есту ақпаратын қайта кодтау жөніндегі техникалық құралдар, қозғалысты үйлестіруге мүмкіндік беретін аспаптарды пайдалану, көру, тактильді, есту және басқа да ақпаратты күшейтетін аппараттарды қолдану). Жоғарыда келтірілген жіктеуден бір әдіс оқытудың әртүрлі әдістеріне енуі мүмкін екенін, оларды оқу мақсаттары мен оқу материалының мазмұнына байланысты әртүрлі комбинацияларда қолдануға болатындығын көруге болады. Барлық осы арнайы оқыту әдістері мүмкіндігі шектеулі балаларды арнайы мектепте оқыту жүйесіне арналған. Алайда, оларды жаппай мектеп жағдайында мүгедек балаларды оқыту жүйесіне қолдануға болады. Мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды оқытудағы келесі маңызды

сәті-студенттердің шектеулі физикалық мүмкіндіктерін өтеу мақсатында техникалық оқыту құралдарын (ТОҚ)) пайдалану.

В. М. Ворониннің пікірінше, АКТ, олардың әдістері мен қасиеттері, сондай-ақ маңызды ақпаратты жинау, сақтау, өңдеудің әмбебап мүмкіндіктерін екі жолмен күшейте алады: 1. Бұрын басқа анализаторлар арқылы қабылданған ақпаратты түрлендіру. 2. Анализатор жүйелерінің бұрын қол жетімді емес мүмкіндіктерін пайдалану. Мүмкіндігі шектеулі адамдарды оқытуда АКТ-ны қолдану пайдасына сигналдың әртүрлі режимдерде қайталануы, яғни оны әртүрлі анализаторларға бір уақытта немесе дәйекті түрде жіберу ақпарат берудің сенімділігін арттыру құралы болып табылады [5, 215-217].

Нәтижелер мен талқылау. Мүмкіндігі шектеулі студенттерге психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету және олармен жұмыс жасау кезінде әр түрлі көмек түрлерін қолдану мәселелері өте өзекті болады. Педагогикалық және психологиялық қолдау және «көмек» ұғымдары көбінесе бірдей болып саналады, бірақ олардың мағынасы әртүрлі. Психологияда айтылғандай, сіз жанама түрде жақын болмай-ақ қолдау көрсете аласыз; көмек-тек қарым-қатынаста, адаммен тығыз қарым-қатынаста, ол - өздігінен жеңе алмайтын қиындықпен кездесуі кезінде қажет болғанды. Педагогикалық қолдауды мүмкіндігі шектеулі студенттерге алдын-ала және жедел көмек ретінде және білім беру ортасының негізгі ресурстарының бірі ретінде қарастырған жөн. Бұл мүмкіндігі шектеулі студенттерге оқу процесінде қиындықтар мен қиындықтарды жеңуге көмектесетін құралдар жүйесі. Педагогикалық қолдаудың мәні-мүмкіндігі шектеулі студенттердің жеке басының өзегіне әсер ететін күрделі өзгерістер. Олар түсіну мен қабылдауды, оқытудың арнайы стратегияларын, оларды өзін-өзі дамыту тетіктері мен әдістерімен қаруландыруды және қиын жағдайларды жеңуді қажет етеді. Педагогикалық қолдауды жүзеге асыру кезінде «өзін-өзі жылжыту», «өзін-өзі дамыту», мүмкіндігі шектеулі студенттердің дербестігіне қолдау көрсетіледі. Педагогикалық қолдау-бұл күрделі білім, ол мүгедек адамның өзіне-өзі сенімділік сезімін оятады, өзінің қажеттілігін, маңыздылығын сезіну және педагогикалық көмек алу тәжірибесін субъективті түрде қабылдайды.

Қорытынды. Психологиялық қолдау, қазіргі гуманистік психология тұрғысынан, адамның субъективтілігіне жүгінеді-бұл адамға оның жеке басының дамуына оң ықпал етеді.

Психологиялық қолдау - бұл адамның қалыптасуы мен дамуына көмектесуге бағытталған полисубациялық процесс, онда көмек көрсететін Тарап екінші Тараптың серігі, досы, одақтасы-көмекке мұқтаж мүгедек студент ретінде пайда болады. Осылайша, инклюзия жағдайында білім беру процесі субъектілерінің өзара іс-қимылының күрделі көп аспектілі моделін құрай отырып, инклюзивті білім берудің негізгі мақсаттарына қол жеткізу үшін жағдайлар жасалады.

Список литературы:

1. Выготский Л.С. Идеи педагогики воспитания. Самое полное собрание трудов Л.С. Выготского Москва, ЛитРес, 2018г, 238 стр.
2. Мартынов Е.Г. Педагогические технологии, применяемые для организаций системы взаимодействия. Москва, 2022г. Доклады на конф. М.В. Ломоносова.
3. Буренина Е.Е. Готовность педагогических работников общеобразовательных организаций к внедрению инклюзии. М., 2019г. 147 стр.
4. Тупоногов Б.К. Школа М.И. Земцовой и Вестник тифлологии. 2009г. №1 4-9 стр.
5. Воронина Ю.О. Интеграция и социальная адаптация детей с ограниченными возможностями здоровья. Вопросы развития дошкольного образования, выпуск №1 Санкт-Петербург, 2012г., 215-217 стр.

Referens list:

1. Vigotski L.S. Idei L.S. pedagogiki vospitania. Samoe polnoe sobranie trudov

- L.S. Vigotskogo, Moskva, «LitRes», 2018g. 238 str.
2. Martinov E.G. Pedagogicheskie tehnologii, primeniaemie dlia organizazii sistemivzaimodeistvia. Moskva, 2022g. Dokladi na konf. M.V. Lomonosova.
3. Burenina E.E. Cotovnost pedagogicheskikh rabotnikov obsheobrasovatel'nykh organizazii k vnedreniyu.. inkl'yusii. Moskva, 2019g., 147 str.
4. Tuponogov B.K. Shkola M.I. Zemzovoi I Vestnik tiflogologii. Moskva, 2009g. №1 4-5str.
5. Voronina Y.O. Integracia I sozialnaia adaptacia s ogranishennymi vozmojnostiami zdorobia. Voprosi razbitia doshkolnogo obrazovania, vipusk №1 Sankt -Peterburg, 2012g. 215-217 str.

Аннотация: «Инклюзивное образование» - это образование, доступное каждому, независимо от существенного отклонения в физическом и умственном развитии. Такое образование рассматривает необходимость обучения исходя из индивидуальных потребностей. Интеграция обеспечивает равенство возможностей, что считается условием. Интеграция обеспечивает равный доступ к качественному образованию для всех. Сегодня инклюзивное образование действительно реализуется и ставит перед системой образования большие цели и новые задачи. По сравнению с международной системой инклюзивного образования, которая имеет большой опыт и легализована, наша отечественная система только формируется и развивается. Инклюзивное образование для учащихся с ограниченными возможностями означает, что образовательное учреждение готово удовлетворить эти разнообразные потребности и стремится максимально урвать, а не ограничивать. Основной целью инклюзивного образования является социализация и адаптация людей с ограниченными возможностями здоровья.

Ключевые слова: инклюзивное, недостаток, доступный, равные возможности, потребности, интеграция, социализация, безбарьерный, инвалидам, адаптация.

Abstract: Inclusive education" is an education accessible to everyone, regardless of a significant deviation in physical and mental development. Such education considers the need for training based on individual needs. Integration ensures equality of opportunity, which is considered a condition. Integration ensures equal access to quality education for all. Today inclusive education is really being implemented and sets the education system bigger goals and newer tasks. Compared with the international system of inclusive education, which has extensive experience and is legalized, our domestic system is only being formed and developed. Inclusive education for students with disabilities means that the educational institution is ready to meet these diverse needs and strives to maximize the level, not limit. The main goal of inclusive education is the socialization and adaptation of people with disabilities.

Keywords: inclusive, lack, accessible, equal opportunities, needs, integration, socialization, barrier-free, disabled, adaptation.

ӘОЖ: 51/-10

<https://orcid.org/0000-0002-8515-3158>

<https://orcid.org/0000-0002-8982-4609>

<https://orcid.org/0000-0002-4270-8096>

Әділбек Ж.Қ.*, Керимжанова А.С., Бахтибаева Ф.А.
филолог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**СЫН ЖАНРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ
ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

*Автор - корреспондент: ainura.dzhunisova@aeuzov.edu.kz

Түйін: Халықтың эстетикалық қажеттіліктеріне қызмет ете отырып, оған әйгілі ақындардың сөз өнеріне қойылатын жоғары талаптар мен сыннан өткеннен кейін ғана ақын атағы мен ел абыройы берілді. Сонымен, ғасырлар бойы құрылған ауыз әдебиеті уақыттың дауылдары мен ауыр сынақтардан аман өтіп, кейбір қиын-қыстау кезеңдерде халқымыздың рухани қажеттіліктерін олардың эстетикалық талғамына сай қанағаттандырды; болашақта осылай жасай береді. Сонымен қатар, ерлік пен езгі, адалдық пен арамдық, жақсылық пен зұлымдық, достық пен араздық, адамгершілік пен хайуанаттылық сияқты қасиеттер ауыз әдебиетінде бірнеше рет атап көрсетілді. Мұның бәрі адамдардың кемшіліктерін жою үшін ғана емес, сонымен бірге болашақ ұрпақтың тәрбиелі, білімді, ақылды, өз елін қорғай алатын және халқына қызмет ете алатындай болып өсуі үшін жасалды. Себебі, ата-бабалар аға буын рухының болашағы зор екенін біле отырып, осы мақсатқа қызмет еткен. Сын қашан пайда болды? Сын әдебиет пайда болғаннан бері бар. Сондықтан ғалым Т.Кәкішев әдеби сынның бірінші арнасы - халық эстетикасы дейді. «Жалпы, бір нәрсеге сын көзбен қарап, бағалау кез келген ұлттың туа біткен қасиеттерінің бірі». Және осы тұрғыда М.Қаратаевтың, Р.Бердібайдың, Б.Сахариеттің романның жетістігін анықтаудағы кемшіліктерін емес, мақсаттарын түсіндіруге болады.

Кілт сөздер: процесс, принцип, градация, реализм, роман, сценари, стиль

Кіріспе. Егер адам қоғамның жемісі болса, әдебиет - қоғамның тәрбиешісі. Көркем әдебиет - адамның білім алуының басты құралы. Әдебиеттің негізгі объектісі - өмір. Ал әдебиеттанудың басты мақсаты - қазіргі әдебиетте, күнделікті әдеби процесте болып жатқан көркемдік жаңалықтарды, оның жетістіктері мен кемшіліктерінің құпияларын дер кезінде ашып көрсету. Осы күрделі және күрделі міндеттерді орындау үшін қазақстандық сыншылар талдау әдістерін қолданады. Егер: «Жазушы әсем сөздермен көркем образдар жасайды. Сыншыға келетін болсақ, ол жазушының шығармашылығын ғылыми тұжырымдамалар тұрғысынан талдап, бағалайды, оның идеялық маңыздылығын, көркемдік қуатын және әлеуметтік маңыздылығын анықтайды» [1,36 б.]. З.Серікқалиевтің талдауы осы жанрдың күрделі міндеттерін айқындайтын сын.

Әрине, сынның мақсаты мақтау немесе шағымдану емес. Бұл әдеби сын эстетикасына қайшы келеді. Алайда, тоталитаризм қысымындағы жазушының субъективті әлемі осы мәселе бойынша сынның объективтілігін шығармашылық іздеу тұрғысынан күшейтуді қажет ететін аспектілер бар екенін көрсетеді.

Ә.Сүлейменовтің «Отбасы туралы бірер сөз» мақаласы көркемдік шеберлікті дамытуға жетелейтін жаңа теориялық мәселелерді көтеретіндігімен әдебиеттану үшін құнды. Сыншы көркем шығармада автордың баяндау стилінің қолданылуын, шығарманың маңыздылығын талдайды, сонымен қатар әлемдік және қазақ әдебиеті шығармаларындағы автордың баяндау тәсілдерін, қырлары мен құпияларын дәстүрлерінде негіздейді. көркем шығармашылық, әр түрлі дәуірлердегі мәндер. Баяндау тәсілі (бірінші және үшінші

тұлғалардан бастап), автордың шығармашылық процеске араласуы, шығарманың көркемдік табиғаты мен композициялық құрылымы, автор образының сәйкестігі, сыни білімнің теориялық дамуы сияқты күрделі мәселелерді талқылау. ұмтылатын сыншы мақсатты көрсетсе керек. Авторлық баяндауда «Мен» және «ол» сөздерін қолдануды сынға алушылар: «Жазушы қалай жазуы керек - бірінші тұлғада, үшінші тұлғада немесе екеуі де?» дейді. «Ертегі айту шеберліктің жалғыз мәселесі емес». Олардың ішіндегі ең бастысы. Сонымен қатар, әрине, композицияның элементтері де көп », - деп ол автордың баяндау дәстүрінің Гомер дәуірінен бастау алатындығын, автордың қатысуын байытатын әр түрлі формадағы қолөнер сипатына негізделгендігін атап өтті. шығармашылықта. шығармашылық процесс. «Мен» және «ол» мұнарасында уақыттың, заңның, эстетиканың, көркемдік ізденістердің іздері бар », - деп, ол прозаның классикалық дәстүрін меңгеруге деген ұмтылыс тек тип үшін ғана емес, сонымен қатар маңызды мазмұны үшін. Әсіресе, оқырмандардың кең ауқымын көркемдік білім мен эстетикалық түсіну прозаның интеллектуалды деңгейінің жоғарылауын қажет ететіндігін зерттегенде «түс пен ақылдылық ырғағы көп - мақсатқа бір стильмен жету мүмкін емес . Сонымен қатар, Хемингуэй біздің заман үшін жалғыз емес», - деп, ол шынайы шеберліктің қыры мен сырын игеру дәстүрін жалғастырудың ерекше табиғатын ескере отырып, көзқарасқа еңбейтін сауатты сыншы. басқалар»[2,48 б.].

Теориялық талдау. Шындығында, бұл кез-келген сыншының шарты - өзі таңдаған тақырыптың қыр-сырын ашуда әдеби және көркемдік техниканы шебер және ұтымды тауып, қолдана білу. Белгілі ғалым Дандай Ысқақұлы өзінің «Сын шындыққа жол берсін» атты зерттеу еңбегінде: «Сын идеалы - көркем шығарма немесе әдеби процесс туралы алғашқы пікірді білдіру. Ол алдыңғы әдеби сындарда айтылған әр түрлі пікірлерге сүйеніп, ғылыми дәлелденген деректерді пайдалана отырып жүйелі түрде бағаланады. Сын әдеби өмірдегі кейбір құбылыстарды дұрыс бағалап, даулы мәселелерді шеше алмауы мүмкін. Және мұның бәрі әдебиеттануда жалпыланып, ғылыми тұрғыдан бағалануы керек. Сын ғылымы мен әдебиеттану бір-бірімен тығыз байланысты. Бір-бірін бір-бірінен елестету қиын. Сын әдебиетті зерттеуге жол ашады. Материалдарды жинап, оны дамытудың алғышарттарын жасайды. Сын пайда болу уақыты бойынша бірінші болды, әдебиеттану әдебиеттану ғылымынан бұрын келді. Кейін әдеби сын әдебиеттанудан бөлек қалыптасты»[3.50 б.].

Сын тұрғысынан ойлаудың ең өткір жері ақындар айтысы болды. Басқа халықтар әдебиетінде көп кездесе бермейтін ақындар сайысы - қазақ әдебиетіндегі ерекше құбылыс. Дереу суырып алынған айтыс өлеңдерінде қарсыластың әр түрлі кемшіліктерімен қатар, тұжырымдардың ауытқуы да қатты сынға алынды. Бір орынсыз сөз, қанша қуатты ақын болса да, жеңіліске ұшырады. Өткен ғасырларда классикалық үлгі болған айтыс өнері бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді.

Сұлулықты танудың негізгі заңдары барлық халықтарға ортақ болғанымен, діни және діни жағдайларға байланысты кейбір тарихи, географиялық, экономикалық және ұлттық ерекшеліктер бар. Мысалы, еуропалықтар мен азиялықтардың сұлулық санаттарында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Бұл континентте тұратын халықтар арасында да айтарлықтай айырмашылықтар бар. Сондай-ақ, жасыл шалғындардың, ай далаларының, бастарында бұлттары бар таулардың, табиғи үйлесімділіктің, асқан сұлулықтың әр қадамы қазақ халқының жан дүниесінде нағыз үйлесімділік тауып, олардың рухын көтереді; нәзік сезімдерін оятады және ән айтады. Отанға деген сүйіспеншілік пен Отанды қорғау - адамның басты парызы екенін білетін қазақ үшін бес түрдегі қару ұстаған тұлпардан асқан сымбатты жігіт жоқ. Ауыз әдебиетінде асыл сөздер кез-келген қаһарманның, «Егер сен жігіт болсаң, солай бол» деп дараландыратын ақылды, талантты, тапқыр жігіттің бейнесін білдіреді. Махаббат, өсу мен бақыт өмір мен бақыттың басты шарты деп санайтын қазақтар үшін әйел мен ананың рөлі ерекше. Махаббат әндерінде Қыз Жібектей, Баян Сұлудай, Ақжүністей, Құртқадай, Гүлбархиндай, Айман-

Шолпайдай сияқты ұсқынсыз, әдемі қыздар қазақ қыздарының жоғары эталонына айналды. Бұл сұлулық сезімі, мұны білу халқымыздың өмір сүру салтынан, ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтынан, болашақ туралы ойлау тәсілінен туындайды, тұтас бір халықтың ұлттық ерекшелігіне айналды. және оның ауыз әдебиетінде көрініс тапты. Сонымен, көркем әдебиет, әсіресе ауыз әдебиеті - халықтың сөз өнеріне ғасырлар бойғы сыни көзқарасының нәтижесі, халықтық эстетиканың көрінісі[4.57-60б.]. Сондықтан әдеби сынның қайнар көзі - халық эстетикасы. Халықтық эстетика ауыз әдебиетінде көрінеді, бірақ кейінгі жазба әдебиеттің дамуы мен кәсіби әдеби сынның қалыптасуындағы рөлін жоғалтпайды. Нағыз әдеби сын ұлттық эстетикалық негізге негізделгенде, ол ғасырлар бойы адамдардың жүректерін толғандырып, оларға эстетикалық: ләззат пен рухани қуат сыйлаған терең тамырларға сүйене отырып, өзінің қиын да асыл миссиясын ойдағыдай орындай алады[5,10].

Нәтижелер мен талқылау. Әдеби сынның тарихы ежелгі дәуірден басталады. Көркемдік-идеялық қасиеттері жоғары қазақ ауыз әдебиетінің классикалық үлгілерін дамытудағы әдеби сынның рөлі. Бұл жазба әдебиет пен ғылымның дамуымен қатар жүреді. Әбу Насыр әл-Фарабидің, Махмұт Қашқаридің, Жүсіп Баласағұнның сөз өнері туралы пікірлерін қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының қайнар көзі деп санауға болады.

Антикалық дәуірдің әдеби мұрасы барлық түркі халықтарына ортақ 15 ғасырға дейінгі кезеңді қамтиды. «Қазақ» атауының пайда болуы XV ғасырдан басталады, ал Орхон-Енисей жазбалары түркі әлемімен бірдей қатынастағы алғашқы әдеби ескерткіштер болып саналады. Күлтегін мен Білге хандардың басындағы құлпытастардың әдеби сипаты олардың тұрмыс-тіршілігі мен халыққа қызмет етуін сынаған. Өнер бар жерде ол туралы пікір болады. Түркі халықтарының сөйлеу өнерінің алғашқы үлгілері болып табылатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде көркемдік білімді білдіретін көптеген ұтымды ойлар мен бейнелі өрнектер бар. Осындай айқын көркемдік сипатқа ие Талас-Шу ескерткіштерінде ойлы өрнектер жиі кездеседі.

Соңғы кезге дейін Қорқыт есімімен байланысты аңыздар ауыз әдебиетінің үлгісі ретінде қабылданды, бірақ соңғы зерттеулер оның өмірде өмір сүргендігін, бірқатар шығармаларды анықтағанын, куев және түркі халықтарының ойшыл-ойшылы болғандығын көрсетті. Оның үстіне, Қорқыт атауын түркі-әзірбайжан-түркімен өзбектері зерттеп, олардың әдеби әңгімелерінде лайықты орын алды. Қазақ әдебиетінде Қорқытқа байланысты көптеген шығармалар бар [6,16].

Екінші Аристотель Әл-Фараби (870-950) сөз өнері туралы да құнды еңбектер жазды: «Әдебиетті жүйелеу», «Аристотель шығармаларына түсініктеме (поэтика, риторика, софистика)», «Поэзия кітабы», «Поэзия қағидалары туралы трактат», «Поэзия туралы» және т.б бар ғылымды беске жіктейтін ғалым ең алдымен тіл туралы ғылым туралы айтады. Әл-Фараби поэтиканы үш тұрғыдан қарастырады: өлеңнің құрылымы мен оның өлшемдері, үндестігі мен әуезділігі. Ол араб-парсы поэзиясын арнайы зерттеп, он бір заңдар мен талаптарды көрсетті. Солардың ішінде ол қазақ поэзиясындағы сөз бейнесі, ұйқы, ішкі ұйқы, ырғақ, әуен, буын, өлең, өлең туралы ғылыми көзқарастарын білдірді [7,34].

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» (XI ғ.) Түркі халықтарының ортақ қоймасына ұқсас. Ғасырлар бойғы тәжірибеден туған даналық сөздер, мақал-мәтелдер «қазіргі қазақ тілімен де, оның туысқан халықтарымен де үндес».

Махмұд Қашқаридің «Түркі тілдерінің сөздігі» («Түркі тіліндегі диван сөздігі») еңбегінде де сөз өнері туралы ойластырылған тұжырымдар бар. «Әдептіліктің бастауы - тіл», «Тіл дастарқанға жетеді» (тіл бай дастарханға жетеді), «Ақылды сөз алтын табаққа жетеді», «Ер сөз - бір».

Қорытынды. Қорытындылай келе, орыс әдебиеттану ғылымының дамуы қоғамның дамуына, қоғамдық пікірге, қоғамдық сананың қалыптасуына тікелей әсер ететіндігін ескеру қажет. Сын қоғамдық ғылымдардың жетістіктеріне негізделгенде ғана оның

объективтілігі, ғылыми сипаты мен байыптылығы артады және ол әдебиеттің айнасы сияқты кіршіксіз көркем кесте көрсетеді. Қазіргі кезде сын жанрының пайда болуы, эволюциясы, даму тенденциялары әдебиеттану ғылымының барлық көркемдік-эстетикалық талаптарына толық жауап бере алады. Көркем шығармаларды бағалай отырып, сыншы қоғамдық өмірді жете түсініп қана қоймай, әділ сын критерийлерін қолдана отырып, шыншыл және шыншыл пікірін, әдеби көзқарасын білдіре алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақұлы Д. Сын шын болсын. Алматы, 1993. 128 б.
2. Қалыбекеова Қ. 1960 жылдардағы әдеби сын. Фил. ғыл. канд. дисс... авторефераты. Алматы, 2007.
3. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы, 1994. 448 б.
4. Мұстамбайұлы Ы. Абай мұрасын зерттеуші. Әдебиет және өнер мәселелері» (ғылыми мақалалар жинағы). Алматы. Қанағат – ҚС., 1999. Б.57-60
5. Мұстамбаев Ыдырыс. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. Алматы. Білік. баспа үйі, 1999. Б. 491.
6. Әуезов М. пен Мұстамбайұлы Ы. арасындағы рухани үндестік. Алматы: әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, 2001. Б. 348.
7. Мұстамбайұлы Ы. Абайтанушы. Түркітану мәселелері: бүгінгі мен болашағы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары, Қазақ Мемлекеттік Қыздар педагогика институты. Алматы. Эверо, 2001. Б. 195-198.

Referens liste:

1. Isqaquli D. Sin shin bolsin. Almati, 1993. 128 b.
2. Kalibekeova K. 1960 jildardagi adebi sin. Fil. gil. kand. diss... avtoreferati. Almati, 2007.
3. Kakishev T. Kazaq adebieti sininin tarihi. Almati, 1994. 448 b.
4. Mustambayuli I. Abay murasin zertteushi. Adebiet jane oner maseleleri. (gilimi maqalalar jinagi). Almati. Kanagat - KS, 1999. B.57-60
5. Mustambaevev Idiris. Kazaq adebieti. Enciklopediya. Almati. Bilik. baspa uyi, 1999. B. 491.
6. Auezov M. pen Mustambayuli I. arasindagi ruhani undestik. Almati. Al-Farabi atindagi Kazaq Ultiq universiteti, 2001. B. 348.
7. Mustambayuli I. Abaytanushi. Turkitanu maseleleri: bugini men bolashagi. Haliqaraliq gilimi-praktikaliq konferenciyanın materialdari, Kazaq Memlekettik Kizdar pedagogika instituti. Almati. Evero, 2001. B. 195-198.

Аннотация: Служа эстетическим потребностям народа, он был удостоен звания поэта и чести страны только после того, как прошел высокие требования и критику к искусству слова известных поэтов. Таким образом, устная литература, созданная на протяжении веков, пережила бури времени и тяжелые испытания, удовлетворив духовные потребности нашего народа в некоторые трудные времена в соответствии с их эстетическими вкусами; это будет продолжаться в будущем. Кроме того, такие качества, как мужество и угнетение, честность и бесчестие, добро и зло, дружба и вражда, нравственность и жестокость, неоднократно отмечались в устной литературе. Все это было сделано не только для устранения недостатков людей, но и для того, чтобы будущие поколения росли воспитанными, образованными, умными, способными защитить свою страну и служить своему народу. Потому что предки служили этой цели, зная, что дух старшего поколения имеет большое будущее. Когда возникла критика? Критика существует с момента появления литературы. Поэтому ученый Т. Какишев говорит, что Первый канал литературной критики - это народная эстетика. "В целом, критика и оценка чего-то являются одними из врожденных качеств любой нации». И в этом контексте можно объяснить цели, а не недостатки М. Каратаева, Р. Бердыбая, Б. Сахариева в определении успеха романа.

Ключевые слова: стиль, процесс, принцип, градация, реализм, роман, сценарий

Abstract: Serving the aesthetic needs of the people, he was awarded the title of poet and the honor of the country only after he passed the high demands and criticism of the art of the word of famous poets. Thus, the oral literature created over the centuries has survived the storms of time and severe trials, satisfying the spiritual needs of our people in some difficult times in accordance with their aesthetic tastes; this will continue in the future. In addition, qualities such as courage and oppression, honesty and dishonor, good and evil, friendship and enmity, morality and cruelty have been repeatedly noted in oral literature. All this was done not only to eliminate the shortcomings of people, but also to ensure that future generations grow up well-mannered, educated, intelligent, able to protect their country and serve their people. Because the ancestors served this purpose, knowing that the spirit of the older generation has a great future. When did the criticism arise? Criticism has existed since the appearance of literature. Therefore, the scientist T. Kakishev says that the first channel of literary criticism is folk aesthetics. "In general, criticism and evaluation of something are among the innate qualities of any nation." And in this context, it is possible to explain the goals, not the shortcomings of M. Karataev, R. Berdybai, B. Sakhariev in determining the success of the novel.

Key words: style, process, principle, gradation, realism, novel, script

ӘОЖ: 22/14-4

<https://orcid.org/0000-0001-6160-3153>

<https://orcid.org/0000-0002-9245-1444>

<https://orcid.org/0000-0001-8936-8271>

Ағабеков О.М. *, Абитова Г.О., Баймурзаева К.Б.

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к, доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

РАМАЗАН ТОҚТАРОВТЫҢ «АБАЙДЫҢ ЖҰМБАҒЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРТЫС ПЕН ХАРАКТЕР

*Автор - корреспондент: olzhas.agabekov@aezov.edu.kz

Түйін: Абайдың әдеби ортасында Абайдың Шығыс пен Батыстан, яғни екі жақтан алған рухани өнімнің нышандары да бар: «Мен тыныштық іздеуге, ғылым іздеп, екі бағытта жүрдім». Осы екі бағыттан басқа, біз данышпан ақынның ұлттық, фольклорлық, поэтикалық өнерінің ерекшеліктерін Абайдың қазақша ұстанымын білмейінше тани алмаймыз. Себебі, Абайдың өзі тәрбиелеген, қарым-қатынас жасаған және оның шығармаларымен жас кезінен танысқан әдеби ортасы Абайды зерттеу саласында ерекше маңызға ие болады. Бұл Абайдың әдеби ортасы оның рухани қазынасының қайнар көздерінің бірі екендігіне байланысты. Мысалы, Мұхтар Әуезов. «Абай жолы» эпопеясында Абай мен Қадырбай (Садырбай) кездесуге ерекше назар аударады: «... Екі күн мен екі түнде Абай үнемі Қадырбай көрген ақындар туралы сұрады. Қадырбайдың мінезі мен кеңдігі кең. ... ескі ақын еске алатын Садақ, Шөмек, Барлас бар сияқты. Қадырбай қасиеттерінің тереңіне үңілсеңіз, поэзияның құдіреті біздің заманымыздың трагедиясын айтады. Барлас Абайдың сүйікті ақындарының бірі болған.

Кілт сөздер: аллюзия, миф, трагедия, поэзия, эпопея, фольклор, консерватив

Кіріспе. Роман-хамсасында Абайдың балалық шақтан бастап, ересек жасқа дейінгі балалық шағы мінез-құлқында осындай сүйкімді және күтпеген мінез-құлық ерекшеліктерімен, әсірелемей, керемет ертегілермен, мифтік аллюзиялармен және асқақ көңілмен сипатталады.

Міне, ол жасы қырыққа келіп, бесікте жатып, сол жылдың сол бетіне қараған анасының ақ емшегін тамақтандыруда. Егер ол анда-санда тәтті сусынның дәмін сезбесе,

ол дыбыс шығармайды. Анасы жанында болмаған кезде, ол тағы да тыныш жатып, көк аспанға немесе киіз үйдің шатырынан шыққан жарыққа қарайды.

Сегіз айлығында ол бесіктен шығып, құйрығында отырып, аяғынан тұра алды. Бірақ ол алға ұмтылған жоқ. «Тағдыр бір ұлттың болашақ данышпанын жойғысы келмеді» деп бесікке сүйеніп, алға секірді. Тіл бұрынғыдан әлдеқайда ескі сияқты. Тағы бір жалғыз кейіпкер - ол үйге келген адамның бет-әлпетіне ұзақ қарайды [1; 23].

Бірде Ұлжанның анасы бұл туралы анасы Зераға айтты. Сонда үлкен өмірлік тәжірибесі бар дана қария бұл құбылысты өзінше түсіндіреді. Сондай-ақ, ол ес-түссіз жатқан кезде немересінің тоқтап, адамға қарағанын байқады. «Миға енген ақыл көз арқылы жарықпен енеді. Жарық - ақылдың азығы. Сондықтан бала оянғанда жыламайды және ешкім ұйықтамайды!»

Жақында балалар мінезінде таңқалдыратын тағы бір нәрсе бар. Бұл кешке қарай ауылдың шетінде көтерілетін дөңгелек ай. Бұл күндіз болған жоқ, бұл жерде қонағымен бірге жұмбақ доп болды. Ол оны «кел» деп қалай атайды?

Айды бірінші болып өзінің керемет сұлулығымен көрген әсерлі бала кішкентай саусақтарын көкжиекке созады:

Шығарылған тілден кейінгі Абайдың кейбір әрекеттері таңқаларлық. Жас жігіт бейтаныс адамдардың бетіне қарауға дағдыланған кезде, олардың аузынан шыққан сөздерді жаттайды. Содан кейін адам кетіп бара жатқанда, ол ештеңе жібермей, бәрін қайталай алады.

Абайдың атасы Өскенбай Ырғызбайұлы (1773-1850) Тобықты руынан шыққан әйгілі би болған. Өскенбай тәуелсіз Қазақ хандығы мен Ресей империясының отарлық кезеңінде өмір сүрді. Құнанбай 1851 жылы әкесі Өскенбайға ауысады. 6 жасар Абай асқа әжесімен бірге барды. Абай жастайынан атасы Өскенбайдың заманы, түрлі оқиғалар мен тайпалар арасындағы қақтығыстар, саяси және әлеуметтік мәселелер туралы біліп өсіп, олар туралы тарихи әңгімелерді халықтың аузынан естіген. Себебі бұл кезде көшпенділердің тұрмысы мен әдет-ғұрпы, ұлттық әдет-ғұрпы мен дүниетанымы әлі де бүтін болған кез еді.

Теориялық талдау. Ерекше зеректігінің арқасында ол бес жасында ауыл молдасынан дәріс алып, Хадим алфавитін тез игерді. Жақын арада ол Құранды баяндады. Сонымен қатар, «Бозжігіт» ертегілері дауыстап оқылады. Бұл сегіз жастан тоғыз жасқа дейінгі жасөспірім бала. Бір күні ренжіген әкесі оны шақырып алып:

• Ұлым, мен сені келесі жазда мектепке апарамын. Содан кейін кідіріп тұрып, ол сөзін жалғастырды: «Қазір оқитын, үйренетін уақыт келді. Сен Семейдегі үлкен мешіттің жанынан ашылған Ахмет-Риза медресесінде оқитын боласың.

Әке жоқ. Келесі жылдың жазында Құнекең Абайды Семейдегі медресеге апарып, хазіретке тапсырады. Кетерінде әкесі: «Егер менің ұлым он қоймен жарысса, оның біреуі жүйрік емес, алдыңғы жақта болады» деп өсиет етті. Мүмкін емес нәрсеге ұмтылу үшін отынды өшірмеңіз [2; 25, 26].

Абай әлемдегі ең батыл, ең қиын, мағынасыз істердің бірі дін болатын медреседе қатты қиналды. Ол шетелдік діни кітаптың әр әрпін жаттап алуы керек еді, ал үлкендер медреселерге барды. Олар да Құранның түсініксіз сөздерін жаттаудан, ораза мен дұғадан басқа пайдалы өмір туралы ілімдерді оқи алмады. Олардың барлық әңгімелері дін ережелері сақталатын осындай ақымақ ортада өткеніне қарамастан, жас Абай оның шеңберінде және ықпалында қалмады. Исламның консервативті қағидалары оны қанағаттандырмады. Өмір үшін туылған Абай осы діннің қараңғы әлемінде адасқан жоқ, бірақ жарық, жарқыраған әлемге ұмтылды. Ол поэзияға ерте қызығушылық танытты.

Әрине, Абайдың алғашқы өлеңдері, әсіресе тілде, халық өмірінен алыс болды. Ол кейінірек өте нәрлі, өткір піскен поэзияға келе алмады [3, 203].

Медреседе Абайдың Құранның мағынасын түсіндірудегі сауаттылығын ескере отырып, оны үлкен балалар тобына қосты. Мұнда сабырлы тонына қарамастан, дауысы жағымды, дүние ісі мен сөздерді жетік білетін Сүлеймен Кәлпе, Шәріпжан Кәлпе және

Әлкембай қажы молдалар сабақ береді. Олар араб және парсы тілдерін үйретеді. Сонымен қатар, тарих, география және арифметика пәндерінен сабақ өтеді.

Олардың ішінде араб пен парсы сабақтарында айтылатын, әсіресе Абайды таңдандыратын өлеңдер: ғазерлер, қысқа рифмалар, махаббат туралы ұзақ әндер бар. Бастапқыда оларды Құран сияқты көктен келген дайын заттар деп санады. Алайда оларды Науаи, Сағди, Фердоуси, Джами, Руми, Хафиз, Хайям сияқты ақындар мен поэмалар жазған.

Бірде ол Хазрат Абайды шақырып алып, үйіне алып кетті. «Бұл сенің болашақта ғалым болатын ұлың емес пе, молда?» Бұл сенің үйің », - деді шыңыраудың әпкесі көңілді амандасып, студенттің әкесі туралы сөйлесіп, ұялшақ және сыпайы жігіттің назарын аударғысы келгендей.

• Құнанжан екеуіміз бір жастамыз. Қара қазақта үйіннен әкеңнің алдында тұра алатын ешкім жоқ. Құдай сізге күш пен шипа берсін. Оның көптеген әсерлері болашақ ұрпаққа беріледі », - деп өзінің негізгі идеясына көшті.

• Біз тарих туралы немесе дала өмірінің таралуы туралы айтамыз ба, ең алдымен, ақылдылардың әділдігінің қайнар көзі - ғылымға көбірек көңіл бөлеміз ... Бай болыңыз, бағыныңыз - ғылымнан басқасының бәрі асыл. Бір күні ол сөмкені тауып, оны күтеді. Алайда, барлығына әрекет ететін бір Алланың даналығы.

Сөзің ерте піскен зерек ойыңнан кәмет - ғазаматтық таныдым мен, Ибраһим. Пайғамбардың хадис-шарифінде айтылған ол, «зеректік - ерте есеюдің белгісі » деп...»

Роман-хамсада Абайдың Шоқанмен алғашқы кездесуі Құнанбай ауылында сегіз-тоғыз жастан асқан кезде болған. Омбыдан жаңадан бітіріп, генерал-губернатордың қарамағында жұмыс істеген Шыңғыс бүкіл әлемнің көптеген жақсы адамдары қатысқан үлкен жиынға ерте келді. Содан кейін ауыл молдасынан сабақ алып, Абайға ғашық болады. Ол оған білетін кейбір үзінділерін оқығанды ұнататын. Келесі жазда Семейге оқуға бара жатқанын естігенде, ол қатты қуанып, сәттілік тіледі.

Келесі жылы Семейге Гасфортпен іссапарда болғанда, ол екінші рет Достоевскиймен бірге болған Шоқан Ахмет-Риза медресесінің шәкірті Абаймен кездесті. Ол өзін алғаш көргеннен бері екі жағынан да кетпегенін айтты:

• Сіз қанша жұмыс істейсіз немесе көп тоқасыз? - деп ойланбастан Абай сұрады:
- Менің ойымша, олар жеткіліксіз болса, көп нәрсе істемейді, Шоқан аға, - деп ол тез жауап берді.

Сонда Шоқан оның қолын алып, ұзын саусақтарына сүйсініп қарады:

• Жетпейді, ағайын! - сөйлесіп тұр. Мұнда орыс тілінен басқа оқуға кеңес беріледі. Ол әлемнің жартысы сонда тұрады дейді. Және ол Абайдың уәдесін өз аузынан алады.

Абай медреседе бес жыл оқығаннан кейін Семейдегі орыс мектебіне түседі. Медреселердегі діни қатыгездік оны мазаламайды. Бұл Ресей империясына бағынышты қазақ халқы орыс мәдениетінің дәмін толығымен сезіне бастаған кез еді, ал орыс тілін білу үлкен өнер болды. Абай өз заманының ең өршіл талапкерлерінің бірі болды. Бірақ Абай сол орыс мектебінде небәрі үш ай оқыды. Әкесі оны елді басқаруға тарту үшін ауылға апарды.

Құнанбай, ол қанша жаста болса да, қатты қарсылық көрсетіп, күні бойы шайқасты. Қарапайым халықтың арасында бас көтере бастаған адамдар болды. Мұны сезген Құнанбай ең алдымен балаларына қолдау көрсетуге тырысады. Ол әр руды, әр руды бүкіл аймақты бақылауда ұстауға тырысады. Абайдың талантты, тапқыр және тапқыр екенін өте жақсы түсінетін Құнанбай оған ерекше назар аударады және оны өзінің мұрагері еткісі келеді [4,45].

Архивтерде Құнанбайдың ежелгі дәуірден бастап және аға сұлтан болып сайланған кезінен бастап оның қызметі туралы бірнеше құжаттар табылды. Құнанбай мен Божи 1840 жылы біріктірілді. Михаил Васильевич шекара қызметінің бастығы Ладыженскийге жазған хатында олардың 1831 жылдан бастап елді басқаруға қатысқанын және Ресей

билігімен байланыс орнатқанын түсіндірді.

«1831 жылы біз Қарқаралы ауданының құрамына кірдік. Келесі жылдан бастап біз елдің ең жақсы адамдарын ұйымдастырдық, қара бұқараға ықпал етіп, салық жинадық. Біз әрқашан оларды бастықтарға бағынуға және оларға бағынуға үйреттік. Соңғы үш жылда бүлікші сұлтан Кенесары Қасымов пен оның сыбайластарының әрекеттері кезінде біздің елдің қазақтары оларға көмектеспеді және қатыспады. Біз бұған Ресейге адал қызмет етуіміздің нәтижесінде қол жеткіздік. Біз Ресей үкіметінің ішкі жауларынан қорқатынбыз», - деп ол біздің жұмысымызды бағалауды және бағалауды сұрады (1839 ж. 18 желтоқсан).

Құнанбай - ауыл ақсақалы, большевик губернаторы, уезд сұлтаны. Ол жер дауы, кепілге алу, жесір дауы, үкімет, сауда, ауылшаруашылық және білім сияқты барлық қиын мәселелерде қиындықтар мен азапты бастан өткерген феодалдық қоғамның өкілі. Ол әрдайым әкімшілікте патша шенеуніктеріне сүйеніп, оларды қолдады. Елді басқару оңай болған жоқ. Жаулары оған үнемі қарсы болып, шағымдар жазып, талай рет тергеуге алды. Құнанбай тәркіленген жер мен ұрланған малды жиі алып тұратын. Құнанбайдың ағасы Майбасарды, оның баласы Құдайбердіді және басқа туыстарын ұрып-соққан қарсыластар әрқашан болған. Еліміздің түкпір-түкпірінен келген большевиктер мен билер әскери губернаторға шағым түсіріп, Құнанбай мен Майбасарды жұмыстан шығарып, оларды түрмеге жапты. Ол өмірін арпамен өткізді, жеңіп, ұтылды. Құнанбай қызметінің бір көрінісі - оның тәрбие жұмысына баса назар аударуы.

Құнанбай - дінге берік сенетін адам. Ол өз кезегінде орыс тілімен қатар дінтану пәнін оқыту бойынша біраз жұмыс жасады. Мен 1845 жылдың қаңтар айындағы мәлімдемесінде өз ауылымнан Құнанбай шекара басқармасы жанынан қазақ және балаларыма азиялық және орыс тілдерін үйрететін мектеп аштым. Балаларға сабақ беру үшін қазақша-орысша сөйлей алатын және жаза алатын орыс мұғалімін жіберіңізші.

Академик Мұхтар Әуезов: «Ең күрделі және қиын қақтығыстардың ішінде ғана адамның барлық сезімдері, тілектері, қажеттіліктері, мінезі, тағдыры мен болмысы ашылып, айғасқан шайқасқа айналады. Тек осындай қақтығыстар ғана - барлық әңгімелер, романдар, драмалар, адам сүйектері үшін ең үміт күттіретін негіз », - деп жазды ол.

Сонымен, ең алдымен, сіз дәлелге негізделген қалың әңгімеден адамның ең жақсы, шебер құрылған бейнесін іздеуіңіз керек. Сюжет пен характер арасында туыстық қатынас бар.

Нәтижелер мен талқылау. Жазушы, музыкатанушы Тұрсыны Жұртбайдың айтуынша: Романды оқи отырып, «егер Құнанбай араласпаса, Абай өзінің арманын жүзеге асырар еді» деп ойлайсың. Бірақ бұл тірі, тарихи факт емес. Абай басқа балаларына қарағанда еркін болғанымен, әкесінің ережелеріне бағынады. Олар қатар өмір сүрген жоқ. Абай сияқты адам Құнанбай сияқты әкесімен бетпе-бет келе ме? Бұл мінез біздің ұлттық мінезімізде жоқ. Бірақ Әуезов әке мен бала арасындағы әдейі соғысқа барды. Ол Абай жолын ақтау туралы мақаласында: «Мен өз романыма әке мен бала арасындағы қақтығысқа назар аудардым. Абай - жаңа ғасыр, Құнанбай - кәрілік. Мен екі әлем арасындағы қақтығысты әке мен бала арасындағы қақтығыс арқылы сипаттадым », - деді ол.

Жазушыны айыптауға болмайды. Себебі бұл сол кездегі Кеңес өкіметінің идеологиясы еді.

«Абай жолы» эпопеясы басты кейіпкер, яғни Абайдың шәкірті әрқашан отызға толғанда басталады. Ауылға асығып, сағынған жас жігіт Қодар-Қамқаның трагедиясы мен әкесінің қатыгездігіне қатты таң қалды. Дәл осы сәтте Абай әкесінің туылғанын және дүниеге келгенін көріп, жамандықты көріп, жақсылыққа ұмтылып, өмір туралы көзқарасын қалыптастыра бастады [5,23].

Енді осы трагедияға жылдам назар аударайық. Мұхтар Әуезовтің «Абай» романында Қодар деген ержүрек жігіт пен оның қалыңдығы түйе үстінде ән айтқан Құнанбайдың қатал үкімінен басталатын оқиға бар. Рас, жазушы қайшылық үшін оқиғаны қалыңдатты

және романға қатысты нақты оқиғаны аздап бұрмалап, бұрмалады. Шындығында, ұлы қайтыс болғаннан кейін Қодар өзінің отына немесе басқа белгісіз оқиғаға байланысты қалыңдығына жақындады. Құнанбай басқа тайпадан шыққан билердің үлкен жиыны кезінде дәл осы оқиғаны айтып: «Сенің елінде дінді бұзып, әдет-ғұрыптарды елемейтін адам бар», - дейді. Құнанбай таң қалды. Ауылға оралып, сенімді қойшысын Қодарға жіберіп: «Біл, сен би биледің», - деді. Шаупкелі: «Бұл шындық», - дейді. Сонда Құнанбай ашуға булығып, наразылықты, жындар мен шайтанды қоздырып, әр рудың ақсақалын «ақымақ жолдан таюды өлтіруге бұйрық беріп» аяғына дейін жеткізді. Бұл тарихи, түссіз ақиқат [6,56].

Жазушы, музыкатанушы Тұрсын Жұртбай «Айқын» газетіне берген сұхбатында:

Мұхтар Әуезов өзінің күнделігінде: Мүмкін ол Абайдың «Қодар мен Қамқа» әңгімесін естіген шығар. Ол Абайдың кіршіксіз мінезін «Қодар мен Қамқа» әңгімесінің «тонын өзгерту» арқылы анықтады. «Қодар мен Қамқа» оқиғасы Абайдың жеке басына қызмет етпейді және оған бүкіл әлемге қуаныш сыйлайтын жағымды адамгершілік бейнесін бермейді?!

Бұл Абай кезінде емес, сол қоғамда болған. Ата мен қалыңдықтың бірлесіп сатқындығына тыйым салу үшін Құнанбай дала заңы бойынша оларды қоғамнан шығаруға бұйрық берді. Болашақта жастар жапа шегеді деп қорқып, арамза оқиғаға ескерткіш қалдырмас үшін оларға тұсқағаздар іліп, денелерін өртеп жіберді. Алайда, романда Қодар жазықсыз кедей ретінде суреттеліп, Құнанбай жер үшін жазықсыз адамдарды өлтіреді, ал өмір шындығы көркем шындыққа айналады [6,81].

Нәтижелер мен талқылау. Рамазан Тоқтаровтың романында анасы мен әжесі Ұлжан Зеренің оған Абайдың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда көп нәрсе үйреткені анық. Бір мысал - келесі оқиға: Абай орта жасқа келіп, ересек болғанын еске алып, күлімсіреді: Бір таңертең, сегізден тоғызға дейін, біз көк арбамен отбасымызбен жүргенде менің ойым оянды.

Бұл оқиғаның мәні. Бала Абай, оның анасы Ұлжан және әжесі Оспан төртеуімен бір машинада келе жатты, ал олар жаңа сипаттаған таң қараңғылығында арбалардан құлап кету қаупі төнді. ... Содан кейін арбаның артқы дөңгелектерінің бірі құлап, дөңгелегі құлап түсті. Ересектер қоршауды жөндеп, алға ұмтылған кезде, күн шығып, дала табиғаты қалпына келтіріліп жатқан кезде, мүгедектер арбасында жай отырған Абайдың алдына бірдеңе түсіп кетті. Ол кішкентай, жылы, жанды жан. Ол күңкілдейді. Ол бұны білмей тұрып, оған тағы бір нәрсе атып, ол өтіп бара жатты. Ол құйрығының бұлғандап тұрғанын және ең алдымен қашқан торғайдың құлап түскенін байқады. Көздері дірілдейді, бүкіл денесі дірілдейді. Ол оған аяушылық білдіріп, қолын созып, қолын созды.

Уақыт, балам. Ол сені паналады, байғұс! - дейді оқиғаның куәсі болған анасы. Торғай есін жиып, қауіптен қашып, ұшып кетті.

«Әлсіздерді қолдан келгенше қорғаңыз, балам!» - деді Ұлжанның анасы сол көшеде. Бұл сөз Абай өмірінің алғашқы жылдарында азамат болып, елге қызмет ету кезінде анасының өсиетімен есте қалды. Нәтижесінде жас жігіт әкесіне қызмет ете жүріп, түрлі дауларға араласып, езілгендерге әділ әрі жанашыр болып жүре берді. Бұл қасиеттер әсіресе Құдайберді ағасы қайтыс болғанда және ол губернаторлыққа кандидат болған кезде айқын көрінді. Оны таңдандырған нәрсе - елдегі шенеуніктерге қысым жасау жолында қастық рухында әрекет етіп, халықты бөліп-жарып, бұқара халықпен сөйлескендері мен істегендерін істеген патша шенеуніктерінің теріс қылықтары. Ол бұған ашық наразылық білдірді [6,125].

Біздің ойымызша, Қодар мен Қамқа тарихы Абайдың өмірге көзқарасының қалыптасуына қатты әсер етті. Ол әкесінің шешімін түсінбеді, сондықтан оны неге жасады? Ол дұрыс па? Солай емес пе? сияқты сұрақтарға жауап іздей бастады.

Ұлы ақын Абайдың он үш жылдық өмірінің соңғы күніне дейінгі өмірі елді қиратқан жоғарғы сұлтандық жүйесі мен большевиктер билігі құлаған кезде өтті. Сондықтан,

Құнанбаймен кездеспей, Абайды тану қиын болады. Құнанбай он үш жасынан бастап Абайды ел басқару ісімен таныстырды, оны ел өмірімен және халық өмірімен араластырды. Абай осы ортада өсіп, қалыптасып, отбасы тәрбиесі мен халық өмірін білу арқылы қалыптаса бастады.

Ел әкесінің би, әдет-ғұрыптар мен ақсақалдардың әңгімелерін салудағы тапсырмаларын орындай отырып, өз халқының рухани қазыналарына толы болды. Заманның әйгілі ақындары Дулат, Шортанбай, Шөже, Балта, Тәттімбет, Қазақбай, Жанақ, Түбек, Біржан және басқалары Абайдың әдеби ортадағы алғашқы қайнар көздерінің бірі болды.

Қорытынды. Осы ортада жүріп, оның алғашқы поэтикалық ізденістері Абаймен бірге өркендей бастаған кезеңді, оның жас кезіндегі импровизацияланған өлеңдері мен құрдастарымен тіл табысу өнеріне тәнті болған кезеңін танимыз. Абай, медреседе оқып, әкесінің билерімен айналысқан жас кезінде шығыс классикалық ақындарын оқып, оның рухани қазынасы одан сайын нәрленіп отырды. Ол шешендік өнердің құпияларын ауыл ақсақалдары мен ел ақсақалдарынан біліп, сөз өнерінің тыңдаушыға әсер ету күшін үйреніп, шешендік өнердің қоғамдық пікірдегі орнына назар аудара бастады. Мұның бәрі - Абай мұрасының рухани қайнарлары.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. Алматы. Ғылым, 1979.
2. Бердібаев Р. Тарихи роман. Алматы. Санат. 1997.
3. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. Алматы. Ғылым, 1991.
4. Сыдықов Т. Қазақ тарихи романы. Алматы. Ер Дәулет. 1996.
5. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы. Алматы. әл-Фараби, 1999. 752 б.
6. Ахметов З. Адамзаттың перзенті // Дала даналары. Алматы, 2001. 640 б.

Referens list:

1. Berdibaev R. Kazaq tarihi romani. Almati. Gilim, 1979.
2. Berdibaev R. Tarihi roman. Almati. Sanat. 1997.
3. Dadebaev J. Omir shindigi jane korkemdik sezim. Almati. Gilim, 1991.
4. Sidiqov T. Kazaq tarixi romani. Almati. Er Dawlet. 1996.
5. Toqtarov R. Abaydin jumbagi. Almati. Al-Farabi, 1999. 752 b.
6. Ahmetov Z. Adamzattin perzenti // Dala danalari. Almati, 2001. 640 b.

Аннотация: В литературной среде Абая есть символы духовного продукта, который Абай получил с Востока и Запада, то есть с обеих сторон: «я шел в поисках спокойствия, в поисках науки и в обоих направлениях». Кроме этих двух направлений, мы не можем распознать особенности национального, фольклорного, поэтического искусства гениального поэта до тех пор, пока не узнаем казахскую позицию Абая. Ведь особое значение в области изучения Абая приобретает литературная среда, в которой воспитывался, общался и с юных лет знакомился с его произведениями. Это связано с тем, что литературная среда Абая является одним из источников его духовной сокровищницы. Например, Мухтар Ауэзов. В эпопее "Путь Абая «Абай и Кадырбай (Садырбай) обращают особое внимание на встречу: "... В течение двух дней и двух ночей Абай постоянно спрашивал о поэтах, которых видел Кадырбай. У кадырбая широкий характер и широта. ... кажется, есть лук, трава, Барлас, который помнит старый поэт. Если заглянуть в глубины кадырбая, то сила поэзии говорит о трагедии нашего времени. Барлас был одним из любимых поэтов Абая.

Ключевые слова: аллюзия, миф, трагедия, поэзия, эпопея, фольклор, консерватив

Abstract: In the literary environment of Abai, there are symbols of the spiritual product that Abai received from the East and the West, that is, from both sides: "I went in search of tranquility, in search of science and in both directions." In addition to these two directions, we cannot recognize the peculiarities of the national, folklore, poetic art of the genius poet until we know the Kazakh position of Abai. After

all, the literary environment in which he was brought up, communicated and got acquainted with his works from a young age acquires special importance in the field of studying Abai. This is due to the fact that Abai's literary environment is one of the sources of his spiritual treasury. For example, Mukhtar Auezov. In the epic "The Way of Abai", Abai and Kadyrbai (Sadyrbai) pay special attention to the meeting: "... For two days and two nights, Abai constantly asked about the poets Kadyrbai had seen. Kadyrbai has a broad character and breadth. ... it seems there is a bow, grass, Barlas, which the old poet remembers. If you look into the depths of kadyrbai, then the power of poetry speaks of the tragedy of our time. Barlas was one of Abai's favorite poets.

Key words: allusion, myth, tragedy, poetry, epic, folklore, conservative

ӘОЖ: 52-23/2

<https://orcid.org/0000-0002-6884-6630>

<https://orcid.org/0000-0002-7796-9704>

<https://orcid.org/0000-0003-0554-8449>

¹Елтаева Ж.Қ., *¹Жолдасбек Л.О., *²Керимжанова С.Б.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²оқытушы, 80 ІТ мектеп-лицейі. Шымкент, Қазақстан

Б.МАЙЛИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕР

*Автор - корреспондент: zhanar.eltaeva@aezov.edu.kz

Түйін: Лингвомәдени бірліктер немесе ұлттық-танымды білдіретін тілдік бірліктер әртүрлі салалы сөздердің топтарынан көрінеді. Ұлттық салт-дәстүр, жөн-жоралғы, ұлттық көзқарастар, ұлттық болмыс, бір сөзбен айтқанда, ұлттық мәдениетті, ұлттық мінезді білдіретін сөз және сөз тіркестері. Бұған кәсіп атаулары, кірме элементтер, тыйым сөздер, туыстық, далалық демократияға қатысты сөздер, рухани ұлттық мәдениет, ұлттық теңеу, баға т.т. категориялары бойында бар сөздер де енеді. Мысалы; лингвомәдени бірліктер: ұлттық өнер: ою, өрнек; ұлттық үй: абылайша үй, қараша үй, отау үй; ұлттық өлшем: құрық бойы, қозыкөш жер, сүт пісірім, бие сауым, бармақтай-бармақтай, шаш етек. Этнолингвистикалық және лингвистикалық мәдени зерттеулерге тіл мен мәдениеттің тарихына, өркениеттер арасындағы қатынастарға, жалпы тілдік бірліктерде көрінетін материалдық мәдениетке және осы тілде сөйлейтін адамдардың өткен тарихына көзқарас тән.

Кілт сөздер: этнос, этнография, эпитет, лингвистика, аллегория, этимология, градация

Кіріспе. Дәстүр - рухани мәдениеттің негізгі аспектісі. «Бұл ұлтқа рух беретін, оның ішкі және сыртқы келбетін білдіретін және бейнелейтін сипаттамалардың бірі ... Негізгі сипаттамалардың бірі - тұрақтылық. Оны өзгерту оңай емес, ол ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы беріледі. Сонымен, ұлттың өмір сүру желісі бұзылмайды, керісінше ұрпақтан-ұрпаққа жалғасады» [1,48].

Б.Майлин шығармашылығындағы ұлттық дүниетанымды білдіретін сөздер мен этнографиялар лингвомәдени бірліктердің келесі тобын құрайды.

Теориялық талдау. Ұлттық салт-дәстүр лингвомәдени бірліктері: Халықтық дәстүрді сақтау - бабадан келе жатқан мұрағат. Оның қасиеті мен ерекшелігін сол дәстүрді пайдалана отырып, сол ғұрыппен сусындап, тыныстап жүрген жұрт жақсы біледі. Әр халықтың өзіне тән атадан келе жатқан тарихи құндылықтары мен дәстүрлері болады.

Ертеден және қазір де жалғасып келе жатқан әрі жарасты дәстүрлердің бірі - құда түсу. Баланың әкесі немесе жақын туыстары қыз тұрған үйге құда түседі, яғни қызын

ұлына келін етіп беруді сұрайды. Құдалар құрметті адамдар болып саналады. Қыз әкесінің келісімімен құдалық рәсімдерін жасайды. Оның түрлері өте көп. Мысалы, аттанар сияқты рәсімдер, кәдесыйлар мен төлемдер бар, мұнда тартуға, жылқы өсіруге, құйрықты жеуге және т.б. Күйеу мен қалыңдықтың әкелері бір-бірін «күйеу бала» дейді. Қоштасу - бұл ең үлкен қазақстандық мерекелердің бірі, беделді, үйлесімді және маңызды дәстүр. Түрлі ойын-сауықтар, анекдоттар, күрес, айтыс, әндер болады. Өздеріңіз білетіндей, екі жақ та бір-бірінің күшті және әлсіз жақтарын көреді. [2, 156].

Б.Майлин шығармасында құда күту дәстүрі, оларды қарсы алуда жасалатын ырым-жоралғылар төмендегі мәтін арқылы сипатталады:

– *Құдаларға жол беріңдер!*

– *Кәне, кіріңдер! деп, күтіп тұрған жігіттер топтанып, үйге кіріп бара жатқан құдаларды қоршай бергенде, әйелдердің біреуі шелектегі қамырға саусақты сала берем деп еді, құданың бірі оқтай атылып шелекке жабысып, қамырмен әлгі әйелдің өзін «сыйлады».* (Б.Майлин. Қоңсылар).

Ұзақ үйленбеген бала ер жеткенде, оны аяқтандырғысы келетін ата-анасы баласымен және туыстарымен ақылдасқаннан кейін келін болуға лайықты қыз деп санайды. Ескі дәстүр бойынша, ұл бала қызға 3-10 жасында айта бастайды. Болашақ қалыңдықты таңдағанда, екеуінің жас айырмашылығы бес және одан да көп болуы мүмкін. Яғни, жасына қарамай, қалыңдық әкенің байлығы мен мәртебесіне қарай таңдалады. Алайда мұны ұлының әкесінің материалдық жағдайын жақсартуға деген байлыққа ұмтылысы деп түсінуге болмайды, тек оның екі жақтың тең болғанын қалайтындығымен түсіндіруге болады.

Егер жас жігіт қызының басы бос екенін білсе, ол арнайы адамды жібереді немесе барады. Қыздың анасы өздеріне келген адамға: *«Қызды кім айттырмайды, қымызды кім ішпейді, қызымның басы бос»* деген ниетін естіген соң ғана айттыру қамы жасалынады. Ежелгі салт бойынша, айттырар алдында жігітке қыздың, қызға жігіттің атын ататқан. Айттыру сөзі осыған байланысты шыққан болса керек. Қызды айттыруға туыстарымен ақылдасқан күйеу жігіт жағы қалыңдық ауылына жөн-жосықты жақсы білетін, сөзге шешен, әзіл-қалжыңға епті жаушы адам аттандырады.

Жазушы шығармасында осыған байланысты келесі тілдік дерек кездеседі:

Байбол адам жіберіп айттырғанда су түбіне кететін шығармын-ақ деген еді, бірақ әжесі кесе түсіп, айырып алып қалған секілді (Б.Майлин. Әдет құшағында).

Ыбырай қызын ұзатайын деп жатыр деген соң тойына бардық. Айымкүл өзі теңдес қыздардың ішіндегі көрікті, ақылды, салмақтысы еді (Б.Майлин. Айымкүл).

Бата оқыр, төркіндеу сияқты ерекше жұмыстар болмаса, әйелдің үйден шығып жүруінің өзі ерсі деп ойлады (Б.Майлин. Раушан - коммунист).

Шілдехана – жаңа туған нәрестенің құрметіне арналған той, шілдеханаға арнайы шақырумен де, шақырусыз да келе береді. Бұл тойда «Балаңыздың бауы берік болсын!» деген құттықтау айтылады. Таң атқанша қонақтар домбыра тартып, ән айтып, түрлі ойын-сауықтар ұйымдастырады. Жеңімпаздар отбасы құрметіне марапатталады. Шілде - баланы шайтаннан қорғау және қорғау дәстүрі. Сондықтан шілдехананы «Шілде күзет» деп атаған.

Сол күні түнде, сол ауылдағы біреудің қырыққа келген әйелі ұл тауып, шылдақана болды. Қыз-бозбала шылдақанаға жиналды (Б.Майлин. Көктеректің бауырында).

Нәтижелер мен талқылау. Оқулықтар мен анықтамалық материалдарды пайдалану және күнделікті жазу тәжірибесі арқылы, әсіресе баспасөзде бұрын екі-үш түрлі формада жазылған жүздеген сөздер кең таралды. Мысалы, *бәйтерек, бәйшешек, диқан, ерегіс, жай, қазір, қисса, меруерт, мысалы, өйткені, өйтіп, патша, сіріңке, шілдехана* сияқты сөздердің *байтерек, байшешек, дихан, ерегес, жәй, кәзір, хисса – қысса – қыса, мерует, үйткені, үйтпін, патса, сіреңке, шілдеқана, шылдақана* деген варианттарының жазылуы біршама тежелді. Мұндай фонетикалық және орфографиялық нұсқалардың дұрыстығын

орфографиялық сөздіктердің көмегімен жазу керек [3,4].

Біріншіден, қазақтың “қасиетті ақ бесігі” халықтың дүниетанымында маңызды. Этнографтардың зерттеулері бойынша «бесік - бұл қасиетті, қасиетті, қасиетті мүлік, нәрестенің алтын ұясы». Жаңа туған нәрестені бесікке салу - халқымыз үшін маңызды дәстүрлердің бірі. Осындай қуаныштан бесік жыры айтылады. Бесік сөзі нәрестеге арналған ағаш шпаргалканы білдіреді. Э.Севортян бесік сөзінің мағынасын түсіндіреді: 1. колыбель, люлька; 2. младенец; 3. потомство, поколение, род, родство; свойственник. 4. друг, возлюбленные; 5. гроб, могила. Ол сары ұйғыр тіліндегі **пел`е-**, якут тіліндегі **билиä-**, чуваш тіліндегі **пиеле-**, басқа түркі тілдеріндегі **бе:ше-~бе:ши** тұлғалары М.Қашқари сөздігіндегі «құндақтау», «бесікке таңу» мағынасындағы **belemek** (<**be-le-mek**) етістіктеріне сай келетінін айтады.

Ә.Нұрмағамбетов **бесік** сөзінің шығу төркінін былай ашады: «Якуттарда **бигээ** – тербету (бесікті) немесе **билиэ** – бесікті тербету, ал сары ұйғырларда **пеле** – әлдилеу (баланы). Жоғарыдағы тілдік деректер бізге сөздің алғашқы түбірі етістік **би** (мағынасы «тербету»), оған түркі тілдеріне тән, бізде қазақ тіліне тән меншікті жұрнақтар қосылуы нәтижесінде зат есім туып, оның мағынасы – жас нәрестеге арналған төсек, тұлғасы бесік болып қалыптасқан. Мұның өзгеріс жолы мына схемадан көрінеді: **би>бе+с+ік>бесік**» [4, 50].

Профессор Е.Жанпейісов былай дейді: **Бесік** сөзі якут тілінде **бісік** түрінде қолданылады. Якут тілінде сондай-ақ «род», «потомство» мағынасында айтылатын **біс** дейтін де сөз бар көрінеді [4,117]. Біз **бесік** сөзі **bele ~ bele-mek** деген «құндақ, құндақтау» мағыналы көне түркі сөзінен шыққан деп жорамалдаймыз.

Бесікке қатысты келесі мысалдар қолданылған:

*Жасқа толған қара көздің жанарында қуаныш сәулесі ойнай бастаған секілденіп, жас әйел **бесіктің екінші жағына** отырды. **Бесікті қоршаған** баласы мен келінін көріп, бар тілегі тап сол минутте орындалған секілденіп, кемпірдің иегі кемсең қақты ...*(Б.Майлин. Бір адам).

Қазақ халқының дәстүрінде әйелдер келін болып түскен әулет ақсақалдарына лайықты есім беруі керек екені белгілі. Түпнұсқаны ашумен байланысты «ат спортын зерттеу» дәстүріне әлем бейнесінің ұлттық сипаты, ұлттық колориті ғана емес, кейіпкерлердің мінез-құлқын сипаттайтын тілдік тәсілдер де кіреді:

– *Сен де жат, **Еркежан**, – деді жеңгей күлімсіреп* (Б.Майлин. Азамат Азаматыч).

Тысқа шығып біраз тұрды да:

– ***Еркежан**, – деді.*

Үйден 16-17 шамасындағы бұралған әдемі қыз шықты. Үсті-басы малынып тұр.

Келіншек күлімсіреп:

– *Суға барайық. **Айдарлым да** келе жатыр екен, – деді. Қыдырып жүрген бір-екі жігіт арт жағынан келіп келіншекті қытықтап қалды* (Б.Майлин. Айт күні). (Б.Майлин. Заман).

*Жас әйелдер оны «**сұлу мұрт**» қайнаға дейді ...*(Б.Майлин. Бір адам).

Қазақ даласында көш жайлауға келген кезде қызығы мол кезең басталады. Жайлау тек мал шаруашылығының оңтайлы орны ғана емес, сонымен қатар қоғам мен ел тұрғындары үшін қолайлы әлеуметтік-мәдени кеңістік болды. Шынында да, бұл жайлауда көшпенділердің бірқатар ғұрыптары мен әдет-ғұрыптары өткізіледі. Атап айтқанда, қызмет етуге шақыру, құда түсу, қыз ұзату, ату, түсік тастау, ас ішу, бие тоқу (кумизмурындық), шашу және т.б. тағам түрлері дайындалуда. Жастар арасындағы ақсүйектер ойындары, конькимен сырғанау сияқты бірқатар ойын-сауықтар жаздың көңіл-күйін қыздырады.

*Соғымның алдын сойып ек, қайным келіп, **сыбагасын жеп** кетсін деп жатыр жеңгең* (Б.Майлин. Раушан – коммунист).

Сол жылы қыс Әбдірахманның әкесі шөп іздеп жүріп Айнабайдың үйіне келсе,

Айнабайдың қатыны қос қазыны бұзбастан салып етпен сыйлап, ақысыз-пұлсыз бір шана шөп беріп жібереді (Б.Майлин. Шұғаның белгісі).

Алақан соқпақ – бұл көбінесе жас жігіттер мен қыздар ойнайтын ұлттық ойын. Ойыншылар шеңбер құрып, өздерінен «ханды» таңдайды. «Хан» «арқанмен» шарфты немесе ұзын киімді алып, ортаға шығып, ойыншылардың біріне жақындап, қолын көрсетуді талап етеді. Қыз немесе жігіт алақан көрсетеді. Сонда хан алақанын шапалақтап: «Арқан қайда?» Дөп сұрады. Сұрағанда, жігіт өзіне ұнайтын қызды нұсқайды. «Хан» көрсеткен адамға жақындап, одан қолын көрсетуін сұрағанда, ол сол адамның қолын көрсетеді. «Хан» да оның бетінен ұрып, жоғарыдағы сұрақты қайталайды. Ол басқа адамның өкілі. Осылайша ойын жалғасуда. Кейде екі қарсылас бірін-бірі көрсетеді, ал «хан» кезек-кезек алақанын біреуі жеңілгенін мойындағанша шапалақтайды, демек, қарсыластардың бірі көрсетуді тоқтатады [5,7].

Алақан соқпақ ойнап жатыр екен. Бір қыз бен бір жігіт белбеуді шиыршықтап есіп алып, жұртты аралап жүр. Кезек Ділдәга келді.

– Қолыңызды әкеліңіз, – деп белбеу ұстаған жігіт Ділдәга төне қалды.

– Ақырын ұрыңызшы, қолымның терісі сойылатын болды, – деп Ділдә күлімсіреп, жеңінен шығарар-шығармас қылып қолын ұсынды ...(Б.Майлин. Бір адам).

Тілімізде әйел атауының концептуалдық өрісіне енетін қыз атауымен байланысты қызбөрі, қызойнақ, қыз айттыру, қыз алып қашу, қыз кәде, қыз ұзату, қыз жасауы, қыз қуу т.б. сияқты ұлттық салт дәстүр мен ғұрып нышандарын бейнелейтін этнографизмдер мен мақал-мәтелдер, фразеологизмдер орасан көп.

Қорытынды. Тіл жүйесіндегі және жазушы мен сөйлеушінің қолданылуындағы белгілі бір қасиетті, мінез-құлықты, адамның қасиетін сипаттау тұтынушылардың тұрмыс жағдайына, мәдениетіне, әдет-ғұрпына, дәстүріне, дүниетанымына, талғамына, күнделікті өміріне және өмірлік тәжірибесіне байланысты, тіл құбылыстармен байланысты. Яғни, тілден халықтың рухани және материалдық мәдениетінің іздерін көруге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кәкішев Т. Тұсаулы ой толқындары. Жұлдыз, 2009.
2. Ақшолақов Т.Б. Б.Майлиннің әңгімелерінің шеберлік сипатын ашу. Қазақстан мектебі. 2005.
3. Б.Майлин шығармалары туралы баяндамалар. Социалистік Қазақстан. 1935.
4. Бейісқұлов Т. Бейімбет және Қазақ әдебиеті. Қазақ әдебиеті, 2004.
5. Айтбаев Е. Бейімбет Майлин. Лениншіл жас. 1957.

Referens list:

1. Kakishev T. Tusawli oy tolkindari. Juldiz, 2009.
2. Aksholakov T.B. B.Maylinnin angimelerinin sheberlik sipatin ashu. Kazaqstan mektebi. 2005.
3. B.Maylin shiarmalari turali bayandamalar. Sosialistik Kazaqstan. 1935.
4. Beyiskulov T. Beyimbet jane Kazaq adebieti. Kazaq adebieti, 2004.
5. Aytbaev E. Beyimbet Maylin. Leninshil jas. 1957.

Аннотация: Лингвокультурологические единицы или языковые единицы, выражающие национально-познавательные, проявляются в группах слов различных отраслей. Национальные традиции, традиции, национальные взгляды, национальная идентичность, словом, слова и выражения, выражающие национальную культуру, национальный характер. Сюда же относятся слова, содержащие названия профессий, входные элементы, запретные слова, родство, слова, относящиеся к полевой демократии, категории духовной национальной культуры, национального равноправия, оценки и т.д. Например; лингвокультурные единицы: национальное искусство: орнамент, орнамент;

национальный дом: абылайша үй, қараша үй, отау үй; Национальное измерение: Курык рост, козыкөш жер, молокозавод, кобылье доение, бармактай-бармактай, шашлык. Для этнолингвистических и лингвокультурных исследований характерен подход к истории языка и культуры, к отношениям между цивилизациями, к материальной культуре, выражающейся в общих языковых единицах, к истории прошлого людей, говорящих на этом языке.

Ключевые слова: этнос, этнография, эпитет, лингвистика, аллегория, этимология, градация

Abstract: Linguistic and cultural units or linguistic units expressing national-cognitive ones are manifested in groups of words of various branches. National traditions, traditions, national views, national identity, in a word, words and expressions expressing national culture, national character. This also includes words containing the names of professions, input elements, forbidden words, kinship, words related to field democracy, categories of spiritual national culture, national equality, evaluation, etc. For example; linguistic and cultural units: national art: ornament, ornament; national house: abylyaysha uy, karasha uy, otau uy; National dimension: Kuryk growth, kozykosh zher, dairy, mare milking, barmaktai-barmaktai, barbecue. Ethnolinguistic and linguocultural studies are characterized by an approach to the history of language and culture, to relations between civilizations, to material culture expressed in common linguistic units, to the history of the past of people who speak this language.

Key words: ethnos, ethnography, epithet, linguistics, allegory, etymology, gradation

ӘОЖ: 42-11/3

<https://orcid.org/0000-0002-5427-036X>

<https://orcid.org/0000-0002-3936-8123>

<https://orcid.org/0000-0002-6678-0148>

Кайимов М.А.,* Миятбекова З.У., Бекназарова Р.К.
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ӘДІСТЕРДІҢ
КОГНИТИВТІК АСПЕКТІЛЕРІ**

*Автор - корреспондент: mukhamedzhan.kaiimov@aeuzov.edu.kz

Түйін: Қазіргі қазақ прозасы көркемдік ізденістерге толы. Бүгінгі күні барлық алдыңғы әдістердің когнитивті аспектілері бірге қарастырылады. Көркем білімнің жалпы пәні болып табылатын субъект пен объектінің өзара байланысы әр дәуірде әр түрлі болды. Ортағасырлық діни өнер - адам мен Құдай арасындағы білімнің басты нысаны, Ренессанс өнері адам мен табиғат арасында. XX ғасырдың сыншыл реализмі ең алдымен жеке адам мен қоғам арасындағы қатынасқа бағытталды, ал романтиктер өздерінің танымдық ізденістерін рухани саналы қатынастарға бағыттады, ал натуралистер адамның санасы мен іс-әрекетінің биологиялық алғышарттарына назар аударды. Модернизмде екі негізгі когнитивті тенденцияны бөліп көрсетуге болады: бірі - жеке психологияның кейде қалыпты, кейде патологиялық типтегі (мысалы, психоаналитикалық романның) микрокосмосына өнердің енуі, екіншісі - жалпы заңдылықтарды түсінуге ұмтылу макрокосмикалық шкала бойынша. Бұл көркемдік білім мен шығармашылық әдіс арасындағы байланыстың бірі. Бұл танымдық тенденциялар қазіргі қазақ прозасында көркемдік синтез арқылы көрінеді.

Кілт сөздер: повесть, тенденция, микрокосмос, психоаналитика, модернизм, аспект, натуралист

Кіріспе. Осыған орай біз қазақ прозасында өзіндік қолтаңбасын қалыптастыра бастаған жас жазушы Т.Ахметжан шығармашылығындағы лирика проблемасына тоқталуды жөн көрдік. Қазақстан Жастар Одағы мен Қазақстан Жазушылар Одағы - О.Бөкей сыйлығының лауреаттары, ал Ахметжанның әйгілі жинағы «Әлем қонақтары» деп аталады. Бұл жинақты негізінен оқырмандар алды. «Сұлу мен суретші», «Тозақ оты», «Айсәуле» тәрізді хикаяттары мен «Шәрбат», «Тұма», «Күнәһар», «Айқасқа», «Тергеу» секілді бірқатар әңгімелері мен тың туындылары енген. Ахметжанның кейіпкерлері өз сезімдеріне қайшы, талапшыл, кейде қиын тағдырға тап болады. Автор басты психологиялық қақтығыстар эпицентрінде өз кейіпкерлерінің жанын ашуға назар аударады. Жалпы тақырып - махаббат, тазалық, мейірімділік. Қалай болғанда да Т.Ахметжан шығармалары оқырманның тазалығын, адалдығын дәріптейтіні анық.

Т.Ахметжан прозасының өзіндік ішкі дауысы, ішкі музыкасы бар. Асықпаңыз, асықпаңыз және жұп-жұмсақ қоңыр түстер кеудеге сәуле шашсын. Ол идеяларды өмірдің өзінен, қарапайым өмірдің мәнінен іздейді.

«Тұма» повесінде университеттің жас түлегі Нұртас қиын өмірге тап болады. Мамандығы инженер болғанымен, ақын Нұртас көп нәрсеге қанағаттанбайды. Айласы кеткен жас жігітті фабриканың жағдайы мен пассивті адамдар мен оның үйсіз-күйсіз отбасыларының енжарлығы алаңдатады. Үйсіз жас маман балық сияқты [1,50].

«Тұмадағы» «Тұмдағы» бұл диалог өзінің табиғилығымен және тазалығымен таң қалдырады. Қызыл және жасыл жазушылар бар, олар өтірік айтады және олардың ең жақсы диалогтарынан ләззат алады. Біз мұны Т.Ахметжановтан көре алмаймыз. Мұнда

табиғат басым. Оқырман Нұртас пен Қарлығашты айнадағыдай анық көреді. Ол олардың жастығын, тазалығын, өмірінің басталуын, махаббаттарын көреді, біледі, түсінеді және түсінеді. Және ол түсінеді.

Теориялық талдау. «Тұма» әңгімелер жинағы қоғамның заманауи бейнесін береді. «Төрт қан» әңгімесінде - Талғатқа пәтер іздеп бара жатқан кезде, қарт тұрғын қала тұрғыны кемпірмен кездеседі. Солардың бірі - отбасын жоқтап, өмірге жол табатын жалаңаш жігіт. Солардың бірі - күш-қуатын жоғалтқан қызық қарт. Бірінің қанжардай үйі бар, бірақ ол қызық емес, ал екіншісі жастыққа қызығушылық танытады, бірақ оның үйі жоқ. Яғни, қоғамның екі жетім балаларына сипаттама беріледі. Мұның бәрі таныс жұптың суреті, сорлы өмір, адам психологиясы. Жазушы бұл көріністі өте қызықты ете алды. Ол оны ақ қағаз айнаға түсіре алды - қателеспеген.

Жазушы мас күйінде тұрып, ескі анасы орнынан тұра алмағандықтан орнынан тұра алмаған Сағынышты кінәламайды немесе сынамайды, ол бақытсыз жанның жүрегіне үңілгісі келеді, ол себеп іздейді:

«... Немесе жүрегі жаралы болып өскен жас жігіт жалған шайтаннан рақат тапты ма? Бұл Талғат үшін жұмбақ болды, бірақ ол бұл сұрақтарға жауап таба алмады. Деген ой оның бойына сіңіп кетті. Талғат үшін бұл жұмбақ болды, бірақ ол бұл сұрақтарға жауап таба алмады.

Т.Ахметжанның әңгімелерінде көптеген тағдырлар бар. Әуенді, мазмұнды және форманы қайталамайтын, бірақ бірін-бірі қадағалайтын түйіндер мен метафоралар бар. «Қылбурау» әңгімесінде кейіпкерлер психологиясы арман, елес, шытырман оқиғалар арқылы ашылады. Мысалы, Маржан тағдырдың тұңғығында адасқан Еділді елестетеді: ... Қыз бүктелген юбканың астынан бірдеңе шығарды. Бұл қысқа арқан болатын. Ол жыландай суық көрінді. Арқан жыландай жылжып, Еділдің қара санында айналды. Жігіт қызға не айтарын білмеді. ... Қамшы қара санды бұзады.

Еділ есін жиған кезде қасындағы орындық бос тұрған. Кораллдар жоқ. Бұралған аяғы әлі жансыз. Егер сіз оны қолыңызбен ұстасаңыз, онда толқын қайда батып кеткенін анық көруге болады» [2,17].

Түс немесе иллюзия ма? Түсініксіз. Күні бұрын Еділде бұлт пайда болды. Бұл қиялдың шындықпен байланысына сенетін құбылыс па, әлде сенбейтін құбылыс па? Маған сенбесеңіз, бұл қара дақ. Яғни, автор адам санасынан тыс қосымша тылсым әлемнің бар екендігі туралы меңзегендей. Бұл құбылыстың ақиқаттығына көз жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге оған сенімді болып көрінеді. «Біз өз ойымызды жеткізе алмаған кезде, астарлы әңгімелермен жаздық, оны ашық айту мүмкін болмайтын уақыт болды», - деді ол. Енді неге ашып, айтпасақ? Егер тереңдік жұмбақ арқылы, шындық тереңдік арқылы сезілмесе, бұл сөз өнері болмас еді. Сөйлеу өнері, музыка сияқты, түйсігінді өзінің дыбысымен оятады, жүрегіңді, көз жасыңды, мұңыңды, күрсінісің мен қуанышыңды қоздырады. Суретші айкайламайтын сияқты, бірақ өзі соққан пернелерді - ақ оқырманға, ұсақ-түйекке емес, ойға бағыттайды. Бұл қасиеттер Талаптан прозасына тән. [3,42].

Қазіргі қазақ прозасындағы психология мәселелерін зерттеуші А.Піралиева суретші психологиясының екі ерекшелігін атап өтеді: «Біріншіден, күрделі психологиялық ахуал мен психологиялық процесті талдау. Екіншіден, кейіпкердің рухани әлемінде жиі кездесетін стресс пен психологиялық стресс атмосферасы. Осы психологиялық атмосфераны беру үшін жазушы, ең алдымен, сәтті дәл және сенімді түрде жеткізетін бейнелі, көркем сөздерді қолдануы керек» [4,12]. сөйлесіп жатыр. Бұл сөздер Т.Ахметжанның әңгімелерінде кең қолданылады.

Нәтижелер мен талқылау. Біз осы авторлардың еңбектерінен әдебиеттегі, психологиядағы лириканың, оның көркемдік көріну тәсілдерінің: ішкі монолог, портрет, мимика, пейзаж - осының бәрі жеке сипатта болатындығын және әдеби процесте заңдылықтарға сәйкес дамидынын көреміз. Жазушы Талаптан Ахметжанның әңгімелері

жеке адамдардың тағдыры, күн мен бүкіл қоғамдық өмірдің көлеңкесі, даму барысы, жалпы адамгершілік табиғаты туралы философиялық талдау жасайды. Әрине, біз жазушы үшін әлеуметтік шындықты өнерге айналдырудың маңызды факторларының бірі - өнер екеніне сенімдіміз.

«Әрбір жазушы психолог болуы керек. Кейіпкерлердің типтік сипатын сипаттап қана қоймай, осы кейіпкердің сенімді психологиялық мотивін көрсету керек»[4, 13].

Сондықтан кейіпкердің логикасына сәйкес шешімдер табу, кейіпкердің нәзік, жұмбақ және күрделі психологиялық құбылыстарын ашу әр жазушының басты мақсаттарының бірі болуы керек, сонда ғана кейіпкердің мінезі толық ашылады.

Қазіргі әңгімелердің бір ерекшелігі - кейіпкерлер саны екіден аспайды және ол алдымен монолог түрінде, содан кейін диалог түрінде рәсімделеді. (Біз мұны келесі мысалдармен дәлелдейміз). Диалогтың идеялық-көркемдік орны терең психологияның дәлдігі мен сенімділігі үшін монологтың рөлі сияқты үлкен. Диалог - адамның мінез-құлқын белгілі бір сәттерде, тапқыр және ұтымды, қысқа және мағыналы бейнелеудің ерекше тәсілі. Яғни автор кейіпкерді ашу үшін диалогты қолданады. Әрине, кейіпкердің іс-әрекетін сөзбен жеткізу керек. Жалпы, кейіпкердің сөздері өмірдің ауызекі сөйлеуіне жақын. Әрине, көркем диалог пен ауызекі сөйлеу тілі мүлдем сәйкес келмеуі мүмкін.

Жас жазушының шығармаларының басты айырмашылығы - ол кейіпкер жанын психологиялық шок күйінде ашады және шегінбейді. Адам туралы соншалықты маңызды не бар? Әрбір адамның жаны - белгісіз бір жұмбақ арал. Оның үстіне адам өмірінің соңына дейін оқымайды. Адамға қараған сайын сіз жасырын құпияларды кездестіресіз. XX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басындағы прозадағы психологизмнің негізі: кез-келген фактор - есте сақтау, елестету, қабылдау, сезу, деталь әсерінен туындайтын кейіпкердің көңіл-күйін жеткізуге тырысатын тұлғаның сипатталмайтын күрделі әсерлері. Оның шығармаларының сюжеті мен композициялық ерекшеліктері соған сәйкес келеді.

Зерттеушілер импрессионистік прозаның өкілдері ретінде Э.Зола, А.Чехов, Гай де Мопассант, тіпті М.Пруст деп аталады. Алайда, олардың шығармаларында бұл таза импрессионизм емес, басқа көркемдік техникалармен сабақтас стиль[5, 69].

Қорытынды. Әдебиеттегі импрессионизм де фрагментті, баяндау мен сипаттаудың бірізділігі жоқ. Біз бұны олардың әңгімелерінен көреміз. Әр кейіпкердің көңіл-күйіне шолу жасалады, әрқайсысының психологиялық күйі өзгереді. Біз бір оқиға туралы, бір адамның тағдыры туралы және бір жағынан емес, әр тараптан, әр кейіпкер тұрғысынан сөйлесіп отырмыз, нәтижесінде шығарма тұтас емес, үзінді суретке ұқсайды. Параграфтар арасында бос орын немесе жұлдызша қалдыруға болады. Алайда, егер сіз бүкіл тарихты «алыстан» қарасаңыз, сіз бір адамның тағдырын, оның жан диалектикасын басқара аласыз.

Кейбір оқиғалар екі кейіпкер арасындағы қайшылық ретінде жасалады. М.Бахтин: «Шындықты іздеуге диалогтық көзқарас бәрін білемін, яғни өзімде шындық бар деп сенетіндердің шынайы сеніміне қарама-қайшы келеді. Шындық бір адамның басында туады және ол жерде жоқ, ол шындықты бірге іздейтін адамдар арасында, олардың диалогы барысында туады», - жазушының шындықты іздеуі біршама өзгеше. Олар оны жалғыз іздейді, немесе екі кейіпкердің монологы диалогқа түсуге және шындықтың түбіне жетуге мүмкіндік береді.

Бір адамның білгенін екіншісі әрқашан біле бермейді. Нағыз шындық тек екеуінің ойлары, олардың білетін себептері біріктірілген кезде ғана ашылады.

Адамдар шындықты сөйлесу арқылы біле алады. Бірақ егер мәселені шешуге мүмкіндік болса, адамдар арасында түсініспеушілік болмас еді. Әркімнің өзінің ашқысы келмейтін құпиялары бар екені белгілі. Бұл құпиялар адамдардың жақындық арқылы шындыққа жетуіне жол бермейді. Осылайша, әр адам шындықты өзінен және өзгелерден іздейді. Жоғарыда жазушының әңгімелерінде кең қолданылады. Көркем шығармадағы психологизм, оның көркемдік тәсілдері: жеке сипатқа ие және әдеби процесте өзіндік даму

заңдылықтары бойынша дамитын ішкі монолог, портрет, мимика, пейзаж, біз бұларды еңбектерден көреміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. Алматы. Ғылым, 1991. 208-б.
2. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. Алматы. Қазақ университеті, 2001. 340 б.
3. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. Астана. Фолиант, 2004. 480 б.
4. Егеубай А. Құлабыз. Алматы. Жазушы, 2001. 216 б.
5. Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. Алматы. Рауан, 1997. 223 б.

Referens liste:

1. Dadebaev J. Omir shindigi jane korkemdik sezim. Almati. Gilim, 1991. 208-b.
2. Dadebaev J. Jazushi enbegi. Almati. Kazaq universiteti, 2001. 340 b.
3. Kelimbetov N. Ejelgi adebi jadigerlikter. Astana. Foliand, 2004. 480 b.
4. Egeubay A. Kulabız. Almati. Jazushi, 2001. 216 b.
5. Rahimjanov T. Romannin korkemdik alemi. Almati. Rauan, 1997. 223 b.

Аннотация: Современная казахская проза полна художественных изысканий. Сегодня когнитивные аспекты всех предыдущих методов рассматриваются вместе. Взаимосвязь субъекта и объекта, являющегося общим предметом художественного знания, в разные эпохи была различна. Средневековое религиозное искусство является главной формой знания между человеком и Богом, искусство эпохи Возрождения-между человеком и природой. Критический реализм XX века был направлен прежде всего на отношения между индивидом и обществом, в то время как романтики сосредоточили свои познавательные поиски на духовно-сознательных отношениях, а натуралисты сосредоточились на биологических предпосылках сознания и деятельности человека. В модернизме можно выделить две основные когнитивные тенденции: одну - проникновение искусства в микрокосм индивидуальной психологии иногда нормального, иногда патологического типа (например, психоаналитического романа), другую - стремление к постижению общих закономерностей по макрокосмической шкале. Это одна из связей между художественным образованием и творческим методом. Эти познавательные тенденции проявляются в современной казахской прозе через художественный синтез.

Ключевые слова: повесть, тенденция, микрокосмос, психоаналитика, модернизм, аспект, натуралист

Abstract: Modern Kazakh prose is full of artistic research. Today, the cognitive aspects of all previous methods are considered together. The relationship between the subject and the object, which is a common subject of artistic knowledge, was different in different epochs. Medieval religious art is the main form of knowledge between man and God, Renaissance art is between man and nature. The critical realism of the twentieth century was directed primarily at the relationship between the individual and society, while romantics focused their cognitive searches on spiritually conscious relationships, and naturalists focused on the biological prerequisites of consciousness and human activity. In modernism, two main cognitive tendencies can be distinguished: one is the penetration of art into the microcosm of individual psychology, sometimes of a normal, sometimes pathological type (for example, a psychoanalytic novel), the other is the desire to comprehend general patterns on a macrocosmic scale. This is one of the links between art education and the creative method. These cognitive tendencies are manifested in modern Kazakh prose through artistic synthesis.

Key words: novella, trend, microcosm, psychoanalyst, modernism, aspect, naturalist

**КОГНИТИВТИ АСПЕКТИДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ –
МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ –
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT –
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**

ӘОЖ: 40/26

<https://orcid.org/0000-0001-8456-3748>

<https://orcid.org/0000-0003-2312-5781>

<https://orcid.org/0000-0002-5443-2023>

¹Ерметова Р.Е.* , ¹Алиева Г.А., ²Абдіразақова Г.Ш.

¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.к., доцент, Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті.

Бішкек. Қырғызстан

**КОНЦЕПТ - КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ
АДАМНЫҢ ОЙЛАУ КОДЫНЫҢ БАЗАЛЫҚ БІРЛІГІ**

*Автор - корреспондент: rakhnama.ermetova@aezov.edu.kz

Түйін: Концепт адам санасында танылған, бейнеленген білімді айқындайды. Жалпы концептінің көпқырлы құрылым ретінде зерттеу нысаны мен деректері негізінде рационалды, эмоционалды, абстрактілі, нақты әмбебап, этникалық, жалпыұлттық, индивидуалдық-тұлғалық қырларын ажыратып көрсетуге болады. Қазақ тіл білімін зерттеушілер арасында да концепт мәселесін терінен зерттеп, анықтама ұсынған зерттеулер жүргізілуде. Ол әлемнің тілдік бейнесін ұлттық мәдениет аясында қарастырды. А.Исламның пікірі бойынша: «Концепция дегеніміз - қысқа және терең дүниетаным құндылықтарын анықтайтын тілде көрсетілген ұлттық дүниетанымның күрделі бірлігі. Әр ұлттың бейнелеу жүйесі дүниетанымдық құндылықтардан тұрады. Ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты және бір-бірінен туындайды. Тіл мен мәдениет иелерінің дерексіз ұғымдарды әр қоғамның даму кезеңдеріне сәйкес түсінуінде өзгерістер болғанымен, негізгі мәдени-идеологиялық мәні ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріссіз беріледі». Бүгінгі таңда қазақстандық тіл білімінің маңызды жаңа бағыттарының бірі - когнитивтік лингвистика терең зерттеуді қажет ететін үлкен ғылыми салаға айналды. Когнитивтік лингвистиканың негізгі зерттеу міндеттері, қарастырылып отырған проблемалары, зерттеу әдістері белгілі болғанымен, оның негізгі концептуалды бірлігі ұғымды анықтау болып табылады.

Кілт сөздер: концепт, фрейм, образ, когнитив, метафора, символ, модель

Кіріспе. Концепт ұғымының мәнін ашуда А.П.Бабушкин, М.В.Никитин сынды ғалымдардың үлесі зор. Никитинше айтқанда, концепт дегеніміз - елестету және ұғымның бірлігі. Демек, концепт - шындық өмірдің бейнесі әрі ұлт санасындағы бейне.

Әлемнің пәк бейнесі когнитивтік модельде айқындалатын болса, «ол өз кезегінде ұжымдық санамен, көзқараспен, ұжымдық философиямен байланысты болады. Демек, ғаламның тілдік бейнесі негізінен және толығымен адамдар санасындағы әлемнің логикалық бейнесімен сәйкес келеді. Ал ғаламның кез келген ұлттық тілдік бейнесінің әмбебаптығы және өзіндік ерекшелігін айқындайтын метафора, теңеу және символ болып табылады» [1, 8].

Ғалымдардың пікірінше, әлемнің лингвистикалық бейнесі туралы мәселе әр түрлі дүниетанымдық мәселе ретінде қарастырылады. Қазіргі кезде ғаламның тілдік бейнесі ұғымы екі түрлі сипаттамаға ие. Біріншісінің нақты тілдерге және олардың арасындағы

айырмашылықтарға еш қатысы болмаса, екіншісі белгілі бір ұлттың тілдерінің қатысуымен қалыптасатын және айырмашылықтарға бағыт беретін ғаламның тілдік бейнесіне қатысы жоқ тілдер арасында, мысалы, лексикалық атау жүйесі.

Дискурс «ғаламның тілдік бейнесі немесе әлемнің тілдік бейнесі» деп аталатын құрылымды, ойлау жүйесін көрсетеді. «Әлемнің тілдік бейнесі» күрделі концептуалды құрылым болғандықтан, әр зерттеуші табиғатты өзіндік көзқарас тұрғысынан түсіндіруге шешім қабылдайды. Неміс ғалымы Л.Вайсгербер қоршаған шындық адам тілінде бейнені тудырады және адам әлемді көзімен және тілмен тани алады деген жалпы теорияны алғаш ұсынған. В.Фон Гумбольдттың тілдің ішкі формасы туралы іліміне сүйене отырып, ол «ғаламның тілдік бейнесі» тұжырымдамасын лингвистикалық психологиялық концепцияларға негіздеді. «Әлемнің тілдік бейнесі» - адамның когнитивтік көзқарасын бейнелейтін тілдік бірлік, т. аралас жүйеде эмпирикалық тәжірибе, білім жиынтығы. «Айналаның тілдік бейнесі» атты докторлық диссертациясының авторы Ислам Айбарша: «Әлемнің лингвистикалық бейнесі адамның танымдық іс-әрекеті, ұлттық мәдениеті негізінде қалыптасады және белгілі бір этностық қауымдастықтар үшін ортақ болып табылады. Демек, әлемнің суреті дегеніміз - бұл әлем туралы ұғымдық (логикалық) және лингвистикалық модельдер түрінде берілген санаға тікелей байланысты білім жиынтығы» [2,13].

Теориялық талдау. Әлемнің тілдік бейнесі әр тілде әр түрлі. Себебі адам тілді осы тілдің семантикалық негізінде үйренеді. Сонымен бірге тілдегі мәдени құндылықтар сөз мағынасы арқылы ұлттық сипат пен ұлттық менталитетті қалыптастырады. Осы орайда журналист-ғалым Г.Смағұлова: «Тіл бір адамның жеке меншігі емес, бірақ ол сөйлейтін адам болса да, өз халқының бүкіл табиғатын, өмірлік тәжірибесі мен дәстүрлерін бойына сіңіріп, сіңіре отырып, оның дамуына ықпал етеді. ұжымдық мәдениет. Осы ерекшеліктерінің арқасында ол тұлға ретінде ұлт өкілі ретінде сақталып қалды» [3, 145].

Біздің ойымызша, Абай, Ыбырай, Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Бейімбет, Мұхтар, Ғабит тілдеріндегі ғаламның тілдік бейнесінің өзіндік ерекшелігі, яғни патриотизм ұғымының ұлттық нақышта пайда болуы, бұл болып жатыр.

Орыс тіл білімінде зерттеушілерді «ғаламның тілдік бейнесі» де қызықтырады. Бұл тіл мәселесін Ю.Н.Караулов, В.А.Маслова, Ю.Д.Апресян, Н.В.Уфимцева, В.И.Постовалова, Е.С.Кубрякова, Г.В.Колшанский, С.А.Васильева, Н.И.Сукаленко, Г.А.Грутян және басқалар. Бұл зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен талқыланады. Г.В. Колшанский ғаламның тілдік бейнесіне келесі анықтама береді: «Шынайы, тілдік емес, тарихи, географиялық, мәдени және басқа факторлардың әсерінен біртұтас объективті әлемдегі адамдардың әртүрлі топтарының танымдық іс-әрекетінің көрінісі» [3,31]. Сонымен, ғаламның лингвистикалық бейнесі - бұл адамның санасында өмірлік тәжірибеге байланысты қалыптасатын, оның әсерінен тіл өзгеріп, дамып отыратын ақпарат жүйесі.

Алдымен ұғым терминін түсіндірейік. Қазіргі когнитивтік лингвистика бұл ұғымға әр түрлі түсінік береді. Бұл метафорамен, оның күрделілігімен, идеализмімен, көрінбейтіндігімен көрінетін танымдық бірлік туралы әр түрлі көзқарастармен түсіндіріледі.

«Концепт» терминін лингвистика саласына 1928 жылы С.А.Аскольдов-Алексеев енгізген болатын. Ғалымның пайымдауынша, концепт - «ойлау барысында көптеген зат, әрекет, біртекті ойлау қызметтерін алмастыратын ойлау құрылымы» [4,175] дей отырып, концептінің жалпылаушы, абстарктылы сипатын атап көрсетеді. Аталған көзқарас концептіні шындық болмыспен - бейнеленетін нысандармен байланыстырады. Д.С.Лихачев концептіні ойлау бірлігі ретінде қарастырады. С.А.Аскольдовтен ерекшелігі, ол концептінің объективтік жағына емес, субъективтік жағына - оны тұтынушыға баса назар аударады. Д.С.Лихачев концептіні тілді тұтынушының біліміне, жеке қасиеттеріне, кәсіби және әлеуметтік тәжірибесіне байланысты ақиқат болмыс құбылыстары ретінде сипаттайды. Тілді тұтынушылар дербес санасында түрлі сөз мағынасының жинақталуы

болып табылады. Бұл өз кезегінде қатысым иелеріне олардың арасындағы сөз түсінудегі жекелеген айырмашылықтарды жеңуге мүмкіндік береді.

Д.С. Лихачевтің пікірінше, концепт игерілген мағынаның сөйлеушінің жеке өмірлік тәжірибесімен соқтығысу нәтижесіне жатады, яғни концепт - болмыстың субъективті-объективті бейнелену өнімі. Кеңінен дәйектелетін анықтамасында Е.С.Кубрякова концептіде динамикалық және статикалық (нәтижелілік) қырлары болатынын атай отырып, оның психологиялық және тілдік құралдары бар екеніне тоқталады: «Концепт - жадтың, ментальды лексиконның, концептуалды жүйе мен ми тілінің, ғаламның барлық бейнесінің оперативті бірлігі, білім кванты. Ең маңызды концептілер тілде көрініс тапқан».

Нәтижелер мен талқылау. В.И.Карасик ұғымдарды таза ақыл-ой ретінде емес, сөздердің мазмұнына, олардың мағынасына кіретін алғашқы мәдени құрылымдар ретінде сипаттайды. Оның пікірінше, «мәдени тұжырымдама - бұл адам табиғатының құндылығын, қиялы мен концептуалды жақтарын, атап айтқанда, әлемнің белсенді дамуын мойындайтын көп өлшемді мағыналық құрылым» [5, 91]. Бұл ұғым концепцияны танудың субъективті бағытын жалғастырады, оның құрылымында бейнелі-перцептивті компонент пен құндылық жасаушыны шектейді. А.П. Бабушкина, «тұжырымдама дегеніміз - ұлттық жадында ауызша таңбаланған, идеалды әлемді тұтынушының тілі түріндегі ұжымдық сана немесе дискретті мазмұн бірлігі» [6,47].

Біздің ойымызша, тұжырымдама оның мазмұнын тікелей немесе жанама түрде бейнелейтін вербальды және вербальды емес тәсілдердің тұтас жиынтығымен сипатталуы мүмкін. «Жеке санада вербалды емес ұғымдар да, нақты әлем құбылыстарының бейнелері де болуы мүмкін, бірақ олар өмірдің идеалды мағыналары, жеке ұғымдар ретінде қарастырылады, және олардың қасиеттері ғана емес, олардың жеке мазмұны да, қоғамдық сана да емес».

Жоғарыда сипатталған тұжырымдаманың анықтамаларымен қатар, бұл терминді В.В. Колесов. Ол ұғымды тар мағынада және кең мағынада мәдени ұғым ретінде қарастырады. Сонымен бірге, ол үшін «тұжырымдама - сөздің мағыналық қосылуының бастапқы нүктесі және дамудың соңғы нүктесі».

Біз үшін қызықты, Г.Г. Слышкин тұжырымдамалық құрылымда төрт аймақты бөліп көрсетеді - негізгі (аймақшілік, аймақтан тыс аймақ) және қосымша (квазионалық және квази-экстра-аймақ).

Ішкі аймақ белгінің тұжырымдамалық ерекшеліктерін көрсетеді (мысалы, аю балды жақсы көреді, маймыл күшті, орманда үстемдік етеді, циркте сабақ береді және т.б.), экстра-аймақ паремия мен ауыспалы белгілерді қамтиды (жалқау Аю ауырады), ауыр (аю - жол төсеуге арналған сырғанақ). Квазимплементациялық аймақ эвфемизмдерді қолданатын формальды бірлестіктермен және т.б. [6,54].

Когнитивті лингвистика мен оның зерттеу нысаны концепт туралы ұстанымдардың берік орнығуына ресейлік ғалымдар З.Д.Попова, И.А.Стернин, А.П.Бабушкин, В.Ю.Копров, А.А.Кретов, М.А.Стернина т.б. қомақты үлес қосты.

Олардың көзқарастары кеңінен мойындалды. Біздің зерттеу жұмысымызда З.Д.Попова, М.А.Стернин тұжырымдаған концепт анықтамасы қолданылады: «концепт - адамның ойлау кодының базалық бірлігіне жататын, салыстырмалы реттелген ішкі құрылымды иеленген, жеке тұлға мен қоғамның танымдық (когнитивті) қызметінің нәтижесі боп табылатын, бейнеленетін зат не құбылыс туралы кешенді, энциклопедиялық ақпарат тасымалдаушы, аталған ақпараттың қоғамдық санада түсіндірілуі туралы және қоғамдық сананың аталған құбылысқа немесе затқа қатынасын білдіретін дискретті ментальды құрылым».

Дефиниция концептінің барлық жағын - динамикалық (танымдық қызметте туындаған) және статикалық (нәтиже), құрылымдық (сипаты бойынша - ойлау кодының базалық бірлігі, кешенді, энциклопедиялық ақпарат; дереккөзі бойынша - аталған

құбылыс не зат: ақпаратты түсіндіру) қамтумен ерекшеленеді .

Қорытынды. Когнитивтік лингвистика концептінің көріну аясындағы тілге талдау жасау, концептінің мазмұнын ашатын мәтіндерден туындайтын ой мен оның әртүрлі контекстерде ұтымды қолдануы, оның әр алуан сөздіктерде анықталуы, оның фразеологиядағы, мақал-мәтелдердегі, афоризмдердегі бейнеленуі секілді қызметтерімен толығып отырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Уматова Ж.М. Концепты душа/жан как лингвокультурологический феномен: автореф. дисс... канд. филол. наук. Алматы, 2005.
2. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М. ИЯ. РАН., 1997.
3. Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика и новая эпистемология// Известия РАН СЛЯ. 2001.
4. Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И., и др. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. Москва, 1998.
5. Звегинцев В.А. Мысли о лингвистике. Москва. МГУ, 1996.
6. Гиздатов Г.Г. Типология и динамика когнитивных моделей в речевой деятельности «Дисс» док филол. Наук. Алматы, 1999.

Referens list:

1. Umatova ZH.M. Kontsept dushi/jan kak lingvokul'turnyy fenomen: avtoref. diss... sakhar filol. nauk, Almaty, 2005.
2. Kubryakova Ye.S. Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Moskva. DA. RAN., 1997.
3. Kravchenko A.V. Kognitivnaya lingvistika i novaya epistemologiya// Izvestiya RAN SLYA. 2001.
4. Serebrennikov B.A., Kubryakova Ye.S., Postovalova V.I. i dr. Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke: yazyk i kartina mira. Moskva, 1998.
5. Zvegintsev V.A. Naprimer, lingvistika. Moskva. MGU, 1996.
6. Gizdatov G.G. Tipologiya i dinamika kognitivnykh modeley v rechevoy deyatel'nosti Diss. Nauka. Almaty, 1999.

Аннотация: Концепт определяет познание, отраженное в сознании человека. В качестве многогранной структуры общего концепта можно выделить рациональные, эмоциональные, абстрактные, конкретно-универсальные, этнические, общенациональные, индивидуально-личностные аспекты на основе объекта и данных исследования. Среди исследователей казахского языкознания также проводятся исследования, в которых изучается проблема концепта и дается определение. Он рассматривал языковую картину мира в рамках национальной культуры. По мнению А. Ислама: «Концепция-это сложное единство национального мировоззрения, выраженное в языке, определяющее ценности краткого и глубокого мировоззрения. Изобразительная система каждой нации состоит из мировоззренческих ценностей. Понятия тесно взаимосвязаны и вытекают друг из друга. Хотя в понимании владельцами языка и культуры абстрактных понятий в соответствии с этапами развития каждого общества происходят изменения, основная культурно-идеологическая сущность передается из поколения в поколение без изменений». Сегодня одним из важнейших новых направлений казахстанского языкознания является когнитивная лингвистика, которая стала большой научной областью, требующей глубокого изучения. Хотя основные исследовательские задачи когнитивной лингвистики, рассматриваемые проблемы, методы исследования известны, основной концептуальной единицей является определение понятия.

Ключевые слова: концепт, фрейм, образ, когнитив, метафора, символ, модель

Abstract: The concept defines cognition reflected in a person's consciousness. Rational, emotional, abstract, concrete-universal, ethnic, national, individual-personal aspects based on the object and research data can be distinguished as a multifaceted structure of the general concept. Among the researchers of Kazakh linguistics, studies are also conducted in which the problem of the concept is studied and a definition is given. He considered the linguistic picture of the world within the framework of national culture. According to A. Islam: "The concept is a complex unity of the national worldview, expressed in language, defining the values of a brief and deep worldview. The visual system of each nation consists of

ideological values. The concepts are closely interrelated and follow from each other. Although there are changes in the understanding of abstract concepts by the owners of the language and culture in accordance with the stages of development of each society, the basic cultural and ideological essence is transmitted from generation to generation without changes." Today, one of the most important new directions of Kazakh linguistics is cognitive linguistics, which has become a large scientific field requiring in-depth study. Although the main research tasks of cognitive linguistics, the problems under consideration, and the research methods are known, the main conceptual unit is the definition of the concept.

Key words: concept, frame, image, cognitive, metaphor, symbol, model

ӘОЖ: 51:62

<https://orcid.org/0000-0002-7721-3296>

<https://orcid.org/0000-0002-8411-4042>

<https://orcid.org/0000-0002-1383-0199>

¹Алимбаев М.Е., *¹Бекпатша Г.Ж., ²Тагибаева А.И.

¹филолог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Сапарбаев атындағы институты, Шымкент, Қазақстан
²оқытушы, №129 жалпы орта мектебі, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ГЕНДЕРЛІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ СТЕРЕОТИПТЕРІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

*Автор - корреспондент: medeu.alimbaev@aeuzov.edu.kz

Түйін: Әлемнің паремиологиялық картинасындағы «ер-әйел» екілік жұбы кез-келген ұлттың әлемінің картинасында және адам өмірінің негізінде көрінетін әмбебап құбылыс болғандықтан, көптеген лингвистикалық мақал-мәтелдерде «әйелдер» мен « қоғамдағы екілік жұптың еркектері, олардың отбасындағы ролі жағымды және жағымсыз. Олардың әрекеттерін сипаттауда ортақ пікір жоқ екендігі анықталды. Тілімізде кездесетін «*әйелге*» қатысы бар мақал-мәтелдерде жақсы әйел мен жаман әйелге қатысты халық көзқарасымен бірге әйелдің қоғамдағы орнына байланысты қазақ қауымына тән стереотиптердің өте жиі ұшырасатыны анықталды. Қазақ тілінің паремиологиялық қорындағы әйелдердің жеке басына қатысты мақал-мәтелдерден, гендерлік стереотиптер мен антропонимдер жүйесінен әйелдердің қоғамдағы, отбасындағы мәдени-әлеуметтік орнын аңғаруға болады. Жаһандану барысында жұтылып кетпеу үшін қазақ халқына бұрынғыдай білектің күші, найзаның ұшы керек емес, ұлттық сана, ұлттық тәрбие, ұлттық тіл, ақыл-парасат, намыс, салт-дәстүрге деген сүйіспеншілік, құрмет сияқты ұлттық құндылықтарды сақтап, дамыту керек.

Кілт сөздер: паремиология, стереотип, антропоним, тенденция, гендер, метафора, фактор

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде гендерлік лингвистика жаңадан қалыптасып келе жатқан тіл ғылымының бір саласы ретінде қарастырылып келеді. Бүгінгі күні әйелдер мен ерлер рөлдерінің идеялары мен құндылықтары, сондай-ақ олармен байланысты стереотиптер мен әлеуметтік тенденциялар өзекті болып табылады. Ғылыми тілде гендер әлеуметтік-мәдени категория ретінде қарастырылатыны белгілі.

Поэзияда, көркем прозада және поэзияда әйел бейнесін бейнелейтін көптеген метафоралар кездеседі. Тілдегі гендерлік мәселелерді ғалымдар негізінен дәстүрлі «әйелдер проблемасы» тұрғысынан қарастырады, ал ерлер проблемасы көбіне еленбейді. Қазіргі әлемде әйелдер факторы әсіресе белсенді.

Қазақ тіл біліміндегі гендерлік мәселелер бойынша зерттеулерді Б.Хасанұлы, Г.Мамаева, Г.Шоқым және т.б. шығармаларынан қараңыз. Г.Мамаева қазақ тілінде ерлер мен әйелдердің сөздерді қолдануындағы айырмашылықтарды зерттеуге негіз болса,

гендерлік стереотиптерді зерттейтін Г.Шоқым бейнені бейнелейтін теңеулердің гендерлік мағынасын таңдап, жүйелеп, ашады.

Теориялық талдау. Адамның жынысын көрсететін қазақ теңеулері - ұлттың тарихын, дүниетанымын, психологиясын, рухани және мәдени өмірін қамтитын маңызды лингвомәдени бірліктер. Мысалы, қазақтар арасында әйелдің жасына және беделіне байланысты әйелді: қыз, *бойжеткен, бикеш, келіншек, қатын, ана, шеше, апа, бәйбіше, тоқал, әже, кемпір, өгей ана, ене* т.б. десе, **ер** адамды: *жігіт, бойдақ, еркек, аға, әке, ата, шал, қарасақал, ақсақал* т.б. лингвомәдени бірліктермен сипатталады.

Бүлдіршіндей қыз – «кіп-кішкене», «сүйкімді», «уыздай жас», «әп-әдемі» деген мағынадағы бұл теңеу қазақ тіліндегі «бүлдіршін» деген 2 жасқа толар-толмас түйенің ұрғашысына ұқсастырылудан туған. **Бүлдіршіндей әдемі қызбен Асқардың таныс болғысы кеп кетті** (С.Мұқанов). Тіліміздебүлдіршін көзін сүзбесе, буыршын бұйдасын үзбес деген мәтел бар.

Өрімдей қыз - «түр-түс, бет-әлпетіне адам қызығарлық, әп-әдемі, үріп, ауызға салғандай жас қыз». Мысалы, *Бір өңкей қоңырқай өңді, қара шаш, қара көзді өрімдей қыз, жігіттер қаптап кеткен* (Қ.Жұмаділов).

Алпамсадай жігіт - «ірі», «алып денелі», «бойындағы күш-қуатына сенуге болатын жігіт». *Омар қолын таяна еңкейдеп, алпамсадай шомбал денесін әрең игергендей орнынан тұрды* (О.Бөкей).

Қыздай (сызылған) жігіт - «мінезі жайлы, жұмсақ, сызылып тұратын, биязы, артық сөзі жоқ, ешқашан дауыс көтермейтін, әдепті әрі сыпайы жігіт».

Айғай шоқыдай азамат деп «Қытай қазақтарының тілінде беделді, абыройлы азаматты» айтады. Мысалы, *Өз маңынан мойны озған айғай шоқыдай азамат қана елестейді көз алдыма* (Ғ.Қанапияұлы).

Арыстай азамат//арыстай үлкен – «абырой-атағы, ой-толғам, көзқарас-пікірлерімен кең танылған, ерен еңбегі елге сіңген ерлерді», арба-шананың көлік жегетін қос жетегі, тәртесі - арыс тәрізді елін алға сүйрейтін, ия үйдің төбесін жапқан өрімдерді ұстап тұратын белағашы - арысы тәрізді елдің ауыртпашылығын көтеретін білікті де қадірменді адамды қазақ «арысқа» теңеген. Мысалы, *Қауменнің екі ұлы да арыстай үлкен, қабыландай қайратты болатын* (М.Әуезов).

Сонымен, адамның жыныстық ерекшелігін бейнелейтін сөздер мен сөз тіркестері тілімізде өте көп және олар мазмұн-мағына, тақырып жағынан да сан алуан. Гендерлік ерекшелік адамға тән түрлі сын-сипаттың негізінде тілде жеке сөздер мен сөз тіркестері арқылы сипатталады.

«Әйел», «еркек» *концептілері* кез-келген мәдениетте кездесетін концепт болғандықтан, әмбебаптық сипатқа ие, алайдаолардың белгілі бір қоғамға тән нақты ерекшеліктері де бар екені анық. Ю.Д.Апресянның идеясына сай, «специфические коннотации неспецифических концептов – это источник знания о наивной картине мира, запечатленной в языке, помогающий открыть «стереотипы» языкового и более широкого культурного сознания» [1,65].

Американдық әлеуметтанушы У.Липпман «*стереотип*» ұғымын «біздің санамыздан бұрын сезімімізге әсер ететін дүниені тану мен қабылдаудың ерекше формасы ретінде» таниды да, алғашқылардың бірі болып «стереотипті дүниедегі шымшытырық, күрделі белгілерді қабылдауды жеңілдететін, адам санасында қалыптасқан, реттелген, терминделген «әлем бейнесі» деп түсіндіреді [2,18].

Социологтың айтуы бойынша, *стереотиптер* ұрпақтан-ұрпаққа қажет, нақты дәлел ретінде қабылдануы үшін үнемі беріледі. Осы қасиеттерге сәйкес стереотиптер ұлт мәдениетін тереңірек зерттеуге және қисынсыз әрекеттер мен фактілерді түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеуші В.А.Маслованың пікірінше: «*Стереотип* – это такое явление языка и речи, такой стабилизирующий фактор, который позволяет, с одной стороны

хранить и трансформировать некоторые доминантные составляющие данной культуры, а с другой проявить себя среди «своих» и одновременно опознать «своего» [3, 110].

Сондықтан гендерлік зерттеулердің негізгі міндеттері қоғамдағы ерлер мен әйелдердің қарым-қатынасын анықтайтын мәдени және әлеуметтік факторларды анықтау, белгілі бір жынысқа жататын жеке адамдардың мінез-құлық ерекшеліктерін, олардың ерлер мен әйелдердің негізгі сипаттамаларының стереотиптік сипаттамаларын анықтау болып табылады. Осыған байланысты И.А. Гусейнова және М.В. Томская: «Екі жынысқа қатысты өзіндік стандартты, көбінесе оңайлатылған және жалпыланған көзқарасты білдіретін гендерлік стереотиптер қысқартылып, мекемеге жабысады». Біздің қоғамдағы ерлер мен әйелдердің отбасындағы рөлі мен рөлі келесі гендерлік стереотиптерден көрінеді:

Нәтижелер мен талқылау. Тіл ұжымдық «қарапайым» санаға сәйкес келетін гендерлік стереотиптермен қаныққан. Осыған байланысты «әйел», «ер» ұғымдарын зерттеу осы стереотиптердің лингвистикалық көрінісін, сонымен қатар олар туралы стереотиптерді анықтауды зерттеуді білдіреді. Соңғы зерттеулерге сүйене отырып, стереотиптер білім мен бағалауды сақтаудың ерекше түрі, яғни көшбасшылық мінез-құлық ұғымы деп айтуға негіз бар.

Гендерлік мінез-құлық белгілі бір мәдениеттегі әрбір жынысқа тән міндетті нормалар мен бағалаулардан тұрады. Екінші жағынан, өмір жағдайына, әртүрлі әлеуметтік топтарға жататындығына, біліміне және ұлттық ерекшеліктеріне байланысты гендерлік айырмашылықтар бар.

Соңғы ғасырларда қазақтар, орыстар мен ағылшындар әйелдерді сұлулығымен, тартымдылығымен, нәзіктігімен, мейірімділігімен, жүріс-тұрысымен, еліктіргіштігімен және басқаларымен ерекшеленетін сыртқы келбеті үшін әрқашан жоғары бағалайды. осындай әйелге жүктелген стереотиптік қасиеттер арқылы ғана сипатталған. Көптілділік аясында гендерлік лингвистика мәселелерін зерттеген Д.Масалимова сонымен бірге орыс қоғамындағы әйелдердің еңбексүйгіштік, ептілік, қарапайымдылық сияқты қасиеттерін, ал қазақ қоғамында әйелдердің адалдығы, қыздығы қазіргі кезде кездеспейтін қасиеттерді ерекше атап өтеді [3, 139].

Қазақстандық қоғамда әйелдер ер адамдармен бір деңгейде екенін жоққа шығаруға болмайды. Г.Д. Гачева, көшпелілер әйелдерді отырықшыға қарағанда жоғары бағалайды. Ол: «...өзбектер де, қазақтар да исламды қабылдады. Алайда, қазақ әйелдері бетін пердемен жаппады, олар көптеген мәселелерді дербес шеше алатын белсенді белсенділерге айналды».

Көшпелі қоғамда әйел қарапайым үйдің ғана емес, сонымен бірге қозғалатын, құлап, қайта салынған шаңырақтың сақшысы болған. Оның әлемді қабылдауы өмірмен ғана емес, өзін-өзі танумен, ең бастысы табиғатпен байланысты. Осыған байланысты қазақ әйелдері ежелден күйеулерін құрметтеген, бірақ бұл құлдыққа табынушылық емес. Мұны келесі көркем мәтіндер дәлелдейді:

- *Сізден басқа, бұл бізге қандай бақыт әкеледі? Сіз бәрінен бұрын адамның аман қалуын қалайсыз. «Егер сіздің көңіл-күйіңіз жақсы болса, мерейтойлар басым болады, біздің жүзіміз жарқын», - деді келіншек толқып.* (Қ.Жұмаділов. Соңғы көш).

Шынында да, қазақ әйелінің мінез-құлқы табиғи, ол бақытты, адал және қарапайым, көпшіл, кез-келген адамның тілін таба алмайтын дөрекіліксіз.

«Ер» және «әйел» ұғымдары барлық мәдениеттерде кездесетіні белгілі, олар әдет-ғұрыпта, фольклорда, мифтік санада, «әлемнің қарапайым бейнесінде маңызды орын алады. Алайда әр түрлі мәдениеттегі гендердің стереотиптік және аксиологиялық бағалары бірдей емес. Әйелдер мен ерлердің әлеуметтік рөлдері де әртүрлі [4, 12].

Байынан қорқатын бар қазақ әйелінің сасқалақтығына басып, камзолының қаптырмаларын жүгіріп келе жатқан бойы шалыс-шалыс лектірін Жұбай шыға келді (Ғ.Мүсірепов. Оянған өлке).

Қазақ қоғамында үстемдік еткен әлеуметтік ерекшеліктерге байланысты қалыптасқан гендерлік стереотиптер де бар. Мысалы.

Еркектері бірыңғай, әйелдері бірыңғай қосылып, қазақ жігіттері де өлең айтты. **Қазақтың әйелі** менеркегі қосылып өлең айта алмайтынына *Елизавета Быкова* қатты таңданып қалды. Оны ұғынып тұрғаны да осы арада еді.

- *Неге? Неге қосылуға болмайды? Түсіндіріңізіші...* - деп ол *Алиағырға* қадалды. - *Сіз өзіңіз де өлеңді жақсы айтасыз, әйеліңіз де солай екен. Қосылып айтуға неге болмайды?* - деді.

- **Қазақта еркек пен әйел қосылып ән салу жоқ.. Бір жіңішке, бір қоңыр** дауыс қосылмайды бізде... - дегенді *Алиағыр* бұралап әрең түсіндірді. **Еркек пен әйелдің** екі сатыда тұратын халінен болар деп түйді *Елизавета*. Онысы дұрыс та еді (Ғ.Мүсірепов. Оянған өлке).

Көптеген журналистер әйелдер тілі - бұл норма, өйткені әйелдер болашақ ұрпақ тәрбиесіне көбірек әсер етеді, және олар үлгі ретінде әдеби нормаға сәйкес сөйлеуге тырысады деп көрсетеді.

Қазіргі кезде ерлер мен әйелдердің қоғамдағы рөлі, стереотиптер және олармен байланысты әлеуметтік тенденциялар туралы идеялар мен құндылықтар күн өткен сайын маңызды бола түсуде.

Кез-келген қоғамда, әсіресе көпмәдениетті және көпұлтты қоғамда гендерлік әртүрлілікке назар аудару керек. Гендерлік мінез-құлық деп адамның мінез-құлқының белгілі бір гендерге қатысты айтылатын рөлдерге, мәртебеге, стереотиптерге, нормалар мен құндылықтарға сәйкестігін айтады. Ерлер мен әйелдерге арналған нұсқаулар және оларды жүзеге асыру шарттары ұрпақтарға, этномәдени және діни топтарға және қоғамның әр түрлі салаларына байланысты әр түрлі [5, 12].

Қорытынды. Ерлер мен әйелдер өздерінің мінез-құлқын гендерлік стереотиптер негізінде, яғни ерлер мен әйелдердің мінез-құлық мәдениеті мен көзқарастары негізінде қалыптастырады.

Көріп отырғанымыздай, ерлер мен әйелдердің стереотиптеріне сәйкес олардың күтілетін әрекеттері мен мінез-құлқы да бір-бірінен ерекшеленеді. *Кемпірі жаққа көз қиығын тастап: «Жыла, жылай түс. Қатын* деген кеуліндегісін жыласа да сыртқа шығара алады. **Еркек** жазған жылайын десе **қатын** емес, жыламайын десе күйік жеп барады» - деді (Ж.Шаштайұлы. Жала мен нала) [6, 48].

Төмендегі авторлық қолданыс та әйелдің қоғамда қалыптасқан, одан күтілетін мінез ерекшелігінен туындайтын гендерлік стереотипке сәйкес туғаны анық.

Барлық халыққа ортақ гендерлік стереотиптен бөлек ұлттық стереотип те кездесетіні белгілі. Мысалы, өзін көзге мақтағанды барлық әйел қалайды, киген киіміне, таққан әшекейіне, істеген тамағына, сыртқы келбетіне қатысты мақтау, қошемет сөз есту әрбір ұлттың әйелінің құлағына жағымды естіледі.

Әйелдің өңі қайтадан алабұртып, алаулап шыға келді. Көзі тым ойнақы, отты екен.

- *Енді түсіндім, енді ұқтым. әйел затында мақтауды сүймейтін бір де бір шүйке бас пен шөпжелкенің жоқ екенін әбден біліп алған екенсіз,* – деді *Мария* (С.Бақберген. Ақ боз атты ару) [6, 57].

Ал қазақ әйелдеріне тән ұлттық стереотиптің бірі де бірегейі – *ерін пір тұту, сыйлау, қандай жағдайда да оның бетіне ашық қарсы келмеу, айтқанын заң деп ұғыну, балаларының алдындағы әке беделін көтеру*. Бұның тілдік дәйегін төмендегі мәтіндер арқылы танытуға болады:

Ұлттық тәрбиемен сусындаған қазақ әйелдері дастархан басында отырмайды және балаларын тамақтандырмайды. Мұнда да мақсат - ер адамды құрметтеу, әкенің беделін көтеру.

Сонымен, әйелдер мен ерлердің қоғамдағы әлеуметтік ролі мен шынайы табиғатын гендерлік, этномәдени стереотиптердің мәнін ашу арқылы тануға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва. Прогресс, 2004 г.
2. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва. 2009.
3. Колосова О.А. Когнитивные основания языковых категорий. Москва. 2006.
4. M.R.Key, Male / Female Language (New Jersey. Metuchen. Scarecrow Press, 2005).
5. R.Lakoff, Language and Woman's Place (New York, Harper, 2005).
6. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Алматы, 2004 ж.

Referens list:

1. Gumbol'dt V. Izbrannyye raboty po yazykoznaniiyu. Moskva, Progress, 2004.
2. Kirilina A.V. Pol: lingvisticheskiy aspekt. Moskva. 2009.
3. Kolosova O.A. Kognitivnyye osnovy yazykovykh kategoriy. Moskva, 2006.
4. M.R.Key, Male / Female Language (New Jersey. Metuchen. Scarecrow Press, 2005).
5. R.Lakoff, Language and Woman's Place (New York, Harper, 2005).
6. Islam A. Ul'tiq madeniet konteksindegi dunienin tildik swreti. Almati, 2004 j.

Аннотация: Поскольку двоичная пара «мужчина-женщина» в паремиологической картине мира-это универсальное явление, проявляющееся в картине мира любой нации и в основе человеческой жизни, то во многих лингвистических пословицах «женщины» и «мужчины двоичной пары в обществе, их роль в семье положительна и отрицательна. Установлено, что общего мнения в описании их действий нет. В пословицах, имеющих отношение к «женщине», встречающихся в нашем языке, наряду с народными взглядами на хорошую женщину и плохую женщину, обнаруживается, что стереотипы, присущие казахской общине в зависимости от места женщины в обществе, очень часто встречаются. В паремиологическом фонде казахского языка из пословиц и поговорок, касающихся личности женщин, системы гендерных стереотипов и антропонимов можно проследить культурно-социальное положение женщин в обществе, семье. Чтобы не проглотить глобализацию, казахскому народу, как и прежде, не нужна сила запястья, наконечник копья, необходимо сохранять и развивать такие национальные ценности, как национальное сознание, национальное воспитание, национальный язык, интеллект, честь, любовь к традициям и обычаям, уважение.

Ключевые слова: паремиология, стереотип, антропоним, тенденция, гендер, мметафора, фактор

Abstract: Since the binary pair «man-woman» in the paremiological picture of the world is a universal phenomenon that manifests itself in the world picture of any nation and in the basis of human life, in many linguistic proverbs «women» and «men of the binary pair in society, their role in the family is positive and negative. It is established that there is no general opinion in the description of their actions. In the proverbs related to «woman» found in our language, along with folk views on a good woman and a bad woman, it is found that stereotypes inherent in the Kazakh community, depending on the place of a woman in society, are very common. In the paremiological fund of the Kazakh language, from proverbs and sayings concerning the personality of women, the system of gender stereotypes and anthroponyms, it is possible to trace the cultural and social status of women in society, family. In order not to swallow globalization, the Kazakh people, as before, do not need the strength of the wrist, the tip of the spear, it is necessary to preserve and develop such national values as national consciousness, national education, national language, intelligence, honor, love for traditions and customs, respect.

Key words: paremiology, stereotype, anthroponym, trend, gender, metaphor, factor

ӘОЖ:40-1/12

<https://orcid.org/0000-0003-2192-9874>

<https://orcid.org/0000-0002-4026-9069>

<https://orcid.org/0000-0001-5775-7328>

¹Бескемпірова Г.К.,* ¹Турсунбаева Г.К., ²Конурбаева Р.Ә.

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

²филолог.ғ.к., доцент, жетекші маман. Қырғызстан Республикасы Президентінің жанындағы
Ұлттық аттестациялық комиссиясы. Бішкек, Қырғызстан

ТІЛДІК ТҰЛҒА КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ КҮРДЕЛІЛІГІ МЕН ЖАН-ЖАҚТЫЛЫҒЫ, КЛАССИК ЛИНГВИСТТЕР ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

*Автор - корреспондент: gulzhan.beskempirova@aeuzov.edu.kz

Түйін: Жеке тұлға өзінің тілдік емес басқа қасиеттерімен жұртқа танылғанымен, тілдік тұлға ретінде қабылданбайды. «Тілдік тұлға» мәселесі В.А.Маслованың көрсетуінше, ең алғаш И.Вейсгерберг еңбектерінде сөз бола бастады. Орыс тіл білімінде академик В.В.Виноградов тілдік тұлғаны екіге бөліп зерттеген: автор тұлғасы және кейіпкер тұлғасы. Бұл мәселені тереңірек зерттеп тілдік тұлғаның модулін жасаушы - Г.И. Богин. Ал Ю.Н.Караулов көркем мәтінді тірек ретінде алып, тілдік тұлғаның деңгейлік үлгісін жасайды. Тілдік тұлға тілде өз ана тілін дамытушы адам ретінде танылады, сондықтан оның тілінің мазмұны, сол тілдегі ортақ тыныс-тіршілігінен хабар береді. Бұл орайда Ю.Н.Караулов былай дейді: «Біріншіден, тілдік тұлға әлеуметтік заңның қорытындысы әрі түйіні болады; екіншіден, тілдік тұлға этностың тарихи өсуінің жемісі, үшіншіден, тілдік тұлға меншіктілікке, оның биологиялық, әлеуметтік, физикалық заңдарына байланысты болады; төртіншіден, тілдік тұлға өзінің қолданыс аясында жүйелі құрамды белгілерді жасаушы, пайдаланушы болып табылады да, нәтижесінде «стиль – адам» деген қорытынды жасауға болады.

Кілт сөздер: лингвист, дидактика, дискурс, синтез, атомизм, дифференция, интеграл

Кіріспе. Тек лингвистикада ғана емес, психология, философия, лингводидактикада, тілмен байланысты барлық пәндерде бүгінгі таңда түпкі мақсаты тілдік тұлғаны қандай да бір дискурс типтері беркіген белгілі бір мәтіндік сілемнен оған тән белгілерді жаңғырта отырып, егжей-тегжейлі сипаттайтын зерттеулер көптеп байқалады.

С.Г.Воркачев тілдік тұлға мағынасында адамның сапалық анықтамасын құрайтын оның физикалық, рухани белгілерінің қоғамдық маңызды жиынтығына деген философиялық, әлеуметтік және психологиялық көзқарастары сипатталатын тиісті пәнаралық терминнің тіл білімі саласына проекциясынан құралғанын дұрыс атап көрсеткен. И.Г.Ольшанскийдің «тілдік тұлға» ұғымы «дискурс», «концепт», «интегралды сипат» ұғымдары секілді заманауи тіл білімінің синтезге, білімнің пәнаралық интеграциясына, зерттеу нысанын кеңейту мен ірілендіруге деген бағытын дәлелдей түседі. Бұл өткен ғасырдың атомизмге, детальды талдауға, шектен тыс дифференцияға бағдар алуынан ерекшеленеді [1, 12].

Интегралды ұғымдар мен категориялары құрылымдау секілді зерттелуші феноменнің ғылыми талдауын барынша объективтендіруге мүмкіндік береді.

XIX ғасырдағы еуропалық тіл білімінде тілдік тұлға тілдің әлеуметтік табиғатын, тіл мен сөйлеудің арақатынасын, индивид пен ұжымның тілін қарастыру барысында пайда болған. Тілдік тұлғаны алғашқы түсіну тілді «адамның ішкі болмысының органы» ретінде, халық пен ұлттың рухы мен мінезінің сипаты ретінде ұғындырған В. фон Гумбольдт еңбектерінде ұсынылған. Тілдік тұлға ойды дыбыспен біріктіре алып, осы рухтың қызмет нәтижелерін қарым-қатынаста пайдаланған homo sapiens өкілі ретінде,

ұлттық тілдік тұлға, яғни тілді тұтынушы – өз халқының жиынтық өкілі ретінде қарастырылады.

Бұл көзқарас одан кейінгі кезеңдерде де ары қарай дамытыла бастады. 1889 жылы И.А.Бодуэн де Куртенэ былай деп жазды: «Адам тілі, адам сөйлеуі тек адамның миында, тек жанында, ал тілдің нағыз өмірі әртүрлі бағыттардағы түсініктердің ассоциациясында жатады» [2, 154].

Аталған мәселені зерттеуге А.М.Пешковский, А.А.Шахматов, В.В.Виноградов, Р.А.Будагов сынды классик лингвистер қомақты үлес қосты. «Тілдегі адам» ұғымы Ф.И.Буслаев пен К.Д.Ушинскийдің педагогикалық қызметінің өзегі болған.

Теориялық талдау. Тілдік тұлға ұғымы ХХ ғасырдың 30-жылдарында В.В.Виноградовтың көркем әдебиет тілін зерттеуге арналған еңбектерінің арқасында ғылыми айналымға енгенін атап өткен жөн. Қазіргі лингводидактика тілдік тұлғаның құрылымы мен мазмұнын құру бойынша жұмыстар ұсынады: тілдік тұлға саласында «тілдік тұлға» немесе «лингвопортретология» деп аталатын жаңа бағыт белсенді дамып келеді.

Тілдік туындыларды жасау мен қабылдауды байланыстыратын құзыреттілік бағыты, адамның лингвистикалық тұлға ретіндегі қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығы, тілдік құзыреттілік дәрежесі, құрылымдық және лингвистикалық күрделілік дәрежесі, бұл тереңдігі мен дәлдігін сипаттайды сурет. шындық. Бұнда тілдік тұлға субстанциялық, уәждемелік және қатысымдық тәртіп, әлеуметтік-психологиялық рөл сияқты маңызды сипаттамаларды жоғалтады.

Тілдік тұлға категориясының күрделілігі мен жан-жақтылығы белгілі сипаттамаларға мамандандырылған зерттеудің бірнеше векторларын қалыптастыруға әкелді. Тілдік тұлға мәселесіне арналған көптеген еңбектердің ішінде бірқатар негізгі бағыттарды атап өткен жөн:

–тілдік тұлғаның этно және ұлттық-мәдени доминанттары (В.М. Богуславский, Н.В. Уфимцева, Н.Л. Чулкина т.б.);

– тілдік тұлғаның логико-интеллектуалды сипаттамалары (Г.В.Ейгер, А.А.Залевская, С.В. Лебедева, И.А. Раппопорт т.б.);

–тілдік тұлғаны әлеуметтік лингвистикалық немесе психологиялық подтип ретінде қарастыру (Г.Н.Беспамятнова, А.В.Захарова, Т.А.Ивушкина, Л.П. Крысин, М.В. Ляпон и др.);

–тілдік тұлға және «қатысымдық тұлға» ұғымдарының арақатынасын талдау (О.Л.Арискина, Е.А.Дрянгина, Ф.С.Бацевич, Л.П.Клобукова, В.И.Карасик, Е.Ю.Прохоров т.б.)

–тілдік тұлға құрылымын модельдеу (Г.И.Богин, С.Г.Воркачев, Ю.Н.Караулов т.б.).

Соңғы екі бағытқа тоқталайық. Тілдік тұлғаның кез-келген ерекшелігі іс-әрекет пен мінез-құлықтағы тілдік және тілдік сапалардың актуалдануы мен нақты ішкі көріністерінен көрінеді. Соңғысы коммуникативті мінез-құлықта кең көрініс табуы мүмкін. Бұл жағдайда лингвистикалық тұлға мен коммуникативті тұлға категориялары арасында объективті байланыс орнату маңызды.

Тілдік тұлға және қатысымдық тұлға концепцияларын зерттеу тарихын талдай отырып О.Л.Арискина, Е.А.Дрянгиналар аталған ұғымдарды анықтайтын үш негізгі көзқарасты атап көрсетеді:

1. Тілдік тұлға ұғымы қатысымдық тұлға ұғымынан кеңірек (С.Г.Воркачев, В.В.Соколова, С.С.Галстан). Бұл көзқарасқа сай, тілдік тұлға өзінің барлық тұрғысында - ойлау, тілдік, сөйлеу, қатысымдық т.б. ұсынылып, түрлі қатысымдық жағдаяттарда репрезенттелген белгілі бір инвариант «суперкатегория» ретінде түсіндіріледі.

2. Тілдік тұлға ұғымы мен қатысымдық тұлға ұғымдары теңестірілген. Мұндай

көзқарас тілдік тұлға қатысымдық тұлға ретінде нақты жағдайларда қарастырылуы мүмкін деген В.И. Карасик еңбектерінде байқалады.

3. Қатысымдық тұлға ұғымы тілдік тұлға ұғымынан кеңірек (Ф.С.Бацевич, В.П. Конецкая т.б.) [3, 85].

«Қатысымдық тұлға» ұғымына адам мен машинаның өзара байланысын қамтамасыз етуші аралас қатысымдық кодтарды қолданушы вербалды, бейвербалды қатысым кодтарымен байланысты сипаттамаларды енгізген В.П.Конецкаяның пікірімен келісуге де болады .

Нәтижелер мен талқылау. «Қатысымдық тұлғаның» біріншілігі онтогенетикалық зерттеулермен де дәлелденеді. Бала психологиясы бойынша баланың жеке басы туылғанға дейін де дами бастайды: бала қазірдің өзінде әр түрлі дыбыстық тербелістерді (сөйлеу, ән айту, музыка) қабылдай алады. Әрине, ол оларды қайталай да, түсіне де алмайды. Бірақ олар туралы естеліктер жинақталып, болашақ адамның дамуына ықпал етеді. Тілдік тұлғаның ұсынылған құрылымдық моделі зерттеушінің қандай да бір тұжырымдаманы ұстанатынына байланысты.

«Тілдік доминанта» Г.И.Богин ұсынған тілдік тұлға моделінің 5 деңгейінен тұрады:

а) бай лексикалық қорды, тілдің негізгі құрылымдық заңдылықтарын білуді, пікір құруға мүмкіндік беруді көздейтін дұрыстық деңгейі;

ә) пікірлерді ішкі жоспарға сәйкес іске асыру мен қабылдау икемділігінен тұратын интериоризация деңгейі;

б) фонетика, грамматика саласында көркемдегіш тәсілдердің бар байлығын, алуан түрлілігінің тілде бейнелену тұрғысынан көрсетілетін толыққандылық деңгейі;

в) қарым-қатынас саласында, қатысымдық жағдаят пен қатысым иелерінің рөлдеріне пікірде қолданылатын тілдік құралдардың сәйкестілігі тұрғысынан бағаланатын барабарлық деңгейі;

г) тұлға тудырған мәтіннің оның негізін қалаған мазмұндық және қатысымдық міндеттердің бүкіл кешеніне сәйкестігін ескеретін барабар синтездеу деңгейі.

Тілдік тұлғаның Н.Соллогуб ұсынған лингвомәдени тұрғыдан түсіндірілуі «қатысымдыққа» жақындау келеді. Оған сәйкес тілдік тұлға құрылымында анықтаушы негізгі компоненттерге мыналар жатқызылады:

а) пікір мазмұнының бағалаушылық, дүниетанымдық компоненті, яғни бағалау немесе өмірлік мағыналар жүйесі;

ә) мәдениеттанымдық компонент, яғни тілге деген тиімді қызығушылық құралы ретіндегі мәдениетті меңгеру деңгейі;

б) жеке тұлғалық компонент, яғни адамда бар дербес, терең компонент;

в) экологиялық тілдік компонент, «ой - сөз - іс» [4, 103].

Тілдік болмысты лингвомәдениеттанымдық тұрғыда талдауда А.В.Пузыревтің түсініктемесінде әр тілдік тұлғаның артында әмбебап, жалпыға ортақ ретінде жалпыадамзаттық мәдениет, ортақ, әлеуметтік ретінде ұлттық, ерекше құбылыс ретінде кәсіпқой, қайталанбас, бірегей құбылыс ретінде дербес мәдениет тұрады.

Аталған «адам мәнінің баспалдақтарына» сәйкес А.В.Пузырев келесі тұлғаларды бөліп көрсетеді:

- жалпыға ортақ ретінде ойлаушы (нақтырақ айтқанда, ойшыл) тұлға;

- ортақ ретінде тілдік тұлға (дәлірек айтқанда, белгілі бір тілді меңгеруші);

- ерекше ретінде сөйлеуші тұлға;

- бірегей ретінде қатысымдық тұлға (нақтырақ айтқанда, қатысымға түсуші).

Ю.Н.Қараулов ұсынған тілдік тұлғаның құрылымдық моделі лингвистикада кеңінен танымал. Ол лингвистикалық тұлғаны құрылымдық және тілдік күрделілігімен, тереңдігімен және көрнекі дәлдігімен ерекшеленетін лингвистикалық шығармаларды (мәтіндерді) жасау мен қабылдаумен байланысты адамның қабілеттері мен

сипаттамаларының жиынтығы ретінде түсіндіреді.

Мұнда адамның қабілеттері ол құрастыратын мәтіндердің ерекшеліктерімен байланысты. Шешеннің лингвистикалық білімі теориясына сәйкес Ю.Н. Қараулов үш деңгей түрінде құрылымдалған:

1) әлемнің концептуализациясымен жүретін вербальды-семантикалық код деңгейі. Тілдік санада адамның ішкі лексикасының көп өлшемді құрылымы микро жүйелер түрінде ұсынылады (лексика-семантикалық өрістер, лексика-семантикалық топтар, синонимдер, антонимдер, омонимдік қатарлар, тақырыптық топтар). Сөз белгілі бір өрістер жүйесінде және мағыналық-туынды байланыстар мен грамматикалық қатынастар арқылы ғана мағынаны білдіреді;

2) лингвокогнитивті деңгей «ғалам бейнесі» немесе ғалам туралы білімдер жүйесі бейнеленген тұлға тезаурусы арқылы беріледі;

3) қызметтік-қатысымдық қажеттіліктердің мотивациялық, яғни уәждемелік деңгейі тұлғаның прагматиканы, яғни оның мақсаттары, уәждері, нұсқаулары мен интенционалдығы.

Ұсынылған модельдерді жинақтау тілдік тұлға құрылымында үш негізгі модульді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

- вербальды, этносемантикалық тұлға – лексикалық жүйеде басымырақ бекіген дүниетанымдық мақсаттары, бағалау басымдықтары мен тәртіптік реакциялар негізінде қалыптасқан белгілі бір тілді тұтынушының базалық ұлттық-мәдени прототипі;

- сөйлеу тұлғасы – тілдік шығармаларды тудыруға және қабылдауға мүмкіндік беретін индивидтің психофизикалық ерекшеліктерінің кешені;

- қатысымдық тұлға - тілді қатысым құралы ретінде пайдаланушы адамның вербальды мінез-құлығы ерекшеліктерінің жиынтығы.

Үшдеңгейлі модель тілдік тұлғаның алуан түрлі сапалық белгілерін үш мәнді сипаттамалар аясында – вербальды-семантикалық немесе тілдік, когнитивтік (танымдық) және прагматикалық – қарастыруға мүмкіндік береді.

Деңгейлердің әрқайсысы осы деңгейлердің ерекшеліктеріне сәйкес өзіндік бөлумен айналысады, тілді оқытуда қолданылатын барлық бірліктерді қамтиды. Ауызша-грамматикалық деңгей дәстүрлі түрде тілдің лексикалық-грамматикалық құрылымын сипаттау үшін қолданылады - сөздер, морфемалар, сөз формалары, туынды сөздер, синонимдер, сөз тіркестері, синтаксис, меңгеру, конъюгация және т.б. Тіл тұтынушысының салыстырмалы түрде статикалық және тұрақты әлемінің бейнесін ұйымдастыратын когнитивті деңгейдің бірліктері - денотат, мағына, ұғымды кеңейту және нығайту, шеңбер, жалпылама пікір (афоризмдер, сенсациялар, мақал-мәтелдер және т.б., визуалды) имидж (тірі, «кинематографиялық»), тұжырымдама және т.б. [5, 81].

Прагматикалық деңгейдің бірліктері (немесе іскери қарым-қатынасқа қойылатын талаптар деңгейі) мақсаттар, уәждер, нұсқаулар мен ниеттер жүйесін қамтиды.

Қорытынды. Лингвистикалық тұлға категориясы бүгінде ашық және динамикалық болып табылады, бұл өз кезегінде оны таңдалған зерттеу саласына байланысты әр түрлі етіп талдауға және құрылымдауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты психолингвистикалық лингвистикалық тұлғаның типтерін тілдік тұлға өлшемінің экспоненциалды, мағыналы және интенсивті деңгейлерінің арақатынасына сәйкес қарастырудың маңызы зор. Социолингвистика тұрғысынан алғанда, лингвистикалық тұлғаны модельдеудің неғұрлым тиімділігі статус пен рөлдің индикаторы, немесе берілген әлеуметтік тип болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Одинцов В.В. Стилистика текста. Москва. Наука, 2010. 264 с.
2. Әзімжанова Г. Мәтінді өзекті бөлшектеу теориясы. Алматы. Арыс, 2004.
3. Солганик Г.Я. Лингвистика текста. Москва. 2000. 318 б.

4. Ахмедьяров К. Лингвистика текста. Алматы, 2000. 423 б.
5. Глушко М.М. Система и структура научного текста. Москва. 2002. 263 с.

Referens list:

1. Odintsov V.V. Stilistika teksta. Moskva. Nauka, 2010. 264 s.
2. Azimzhanova G. Matindi ozekti bolshektheu teoryasy. Almaty. Arys', 2004.
3. Solganik G.Ya. Lyngvystyka teksta. Moskva. 2000. 318 s.
4. Akhmed'yarov K. Lyngvystyka teksta. Almaty, 2000. 423 s.
5. Glushko M.M. Sistema i struktura nauchnogo teksta. Moskva. 2002. 263 s.

Аннотация: Личность не воспринимается как языковая личность, хотя она признана другими неязыковыми свойствами. Проблема «языковой личности», как показывает В. А. Маслова, впервые стала звучать в работах И. Вейсгерберга. В русском языкознании академик В. В. Виноградов исследовал языковую личность, разделив ее на две части: личность автора и личность героя. Изучив эту проблему глубже, создатель модуля языковой личности-Г. И. Богин. А Ю. Н. Караулов берет художественный текст как опору и создает уровневую модель языковой личности. Языковая личность признается в языке человеком, развивающим свой родной язык, поэтому содержание ее языка передает общее дыхание на этом языке. При этом Ю. Н. Караулов отмечает: «Во-первых, языковая личность становится итогом и узлом социального права; во-вторых, языковая личность является плодом исторического роста этноса, в-третьих, языковая личность зависит от собственности, ее биологических, социальных, физических законов; в-четвертых, языковая личность в рамках своего применения создает, использует систематические составные признаки в результате можно сделать вывод, что «стиль – это человек».

Ключевые слова: лингвист, дидактика, дискурс, синтез, атомизм, дифференция, интеграл

Abstract: Personality is not perceived as a linguistic personality, although it is recognized by other non-linguistic properties. The problem of «linguistic personality», as V. A. Maslova shows, first began to sound in the works of I. Weisgerberg. In Russian linguistics, academician V. V. Vinogradov studied the linguistic personality, dividing it into two parts: the personality of the author and the personality of the hero. Having studied this problem more deeply, the creator of the language personality module-G. I. Bogin. And Yu. N. Karaulov takes an artistic text as a support and creates a level model of a language personality. A linguistic personality is recognized in a language by a person developing his native language, so the content of his language conveys the general breath in this language. At the same time, Y. N. Karaulov notes: «Firstly, the linguistic personality becomes the result and node of social law; secondly, the linguistic personality is the fruit of the historical growth of the ethnos, thirdly, the linguistic personality depends on property, its biological, social, physical laws; fourth, the linguistic personality creates and uses systematic composite features within the framework of its application. As a result, it can be concluded that «style is a person».

Key words: linguist, didactics, discourse, synthesis, atomism, differentiation, integral

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

- 1 **Карибаев С.Ө.*** 5
тарих ғ.к., «Қазақстан тарихы» тарихы кафедрасының доценті.
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ҰЛТТЫҚ ТАРИХЫМЫЗДАҒЫ «АҚТАҢДАҚТАР»

**ДҮНИЕЖҰЗІ ТАРИХЫ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
THE WORLD HISTORY**

- 2 **Отарбаева Г.К.*** 16
тарих ғ.к., доцент. «Жалпы тарих және музей ісі» кафедрасының меңгерушісі
М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**ОТАРЛЫҚ БИЛІКТІҢ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕ
ҚОНЫС АУДАРУ САЯСАТЫ**

**АНТРОПОЛОГИЯ
АНТРОПОЛОГИЯ
ANTROPOLOGY**

- 3 **Исмагулов О., Исмагулова А.О.*** 21
д.ист.н., профессор, Академик НАН РК, член-корреспондент Болонской АН
(Италия), главный научный сотрудник научного центра «Археологические и
антропологические исследования» ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан,
историк, старший научный сотрудник научного центра «Археологические и
антропологические исследования» ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**ФИЗИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ-НАУЧНЫЕ ВОРОТА ДЛЯ
ПОЗНАНИЯ
ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ И ЭТНОГЕНЕЗА КАЗАХСКОГО
НАРОДА**

АРХЕОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY

- 4 **Юсупов А.Н., Юсупова А.А.*, Шагаева А.Е.** 34
канд.арх., доцент, ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан доктор PhD.,
ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстанстарший преподаватель, магистр.
ЮКУ им. М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
ВОПРОСЫ СЕМАНТИКИ НА СКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ
КАЗАХСТАНА (НА ПРИМЕРЕ ПЕТРОГЛИФОВ ТАНБАЛЫТАС)

ЭТНОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ
ETHNOLOGY

- 5 **Мынбаев Н.Ж., Темирова У.А.*** 43
д.филолог.н., ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.педагог.н., ЮКУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ФЕНОМЕН ГЕНЕЗИСА КАЗАХСКОГО НАРОДА И
ЭТНИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

ТҮРКІТАНУ
ТҮРКОЛОГИЯ
TURKOLOGY

- 6 **Боранбаев С.Р.*, Иманбердиева С.Т.** 52
филолог.ғ.д., доцент «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-
зерттеу институтының директоры. М.Әуезов атындағы ОҚУ.
Шымкент, Қазақстан
«Филология» мамандығының магистранты
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
ТІЛДІҢ ДАМУЫ БАРЫСЫНДАҒЫ СЫРТҚЫ СЕБЕПТЕРДІҢ
ӘСЕРІ

МӘДЕНИЕТТАНУ
КУЛЬТУРОЛОГИЯ
CULTURAL STUDIES

- 7 **Мамедов Ф.Т.** 57
д.ист.н., профессор кафедры «История» Академии Государственного
Управления при Президенте АР. Вице-президент Международной
гуманитарной академии «Европа-Азия», иностранный член РАЕН,
почетный член ВАС, академик МАГИ, МАНПИР, МАПСН, МГА,
член Общественного совета при МОН АР. Баку, Азербайджан
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭТНОСАЯСИ ЖӘНЕ
ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРІ
ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА
ETHNOPOLITICAL AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES
OF MODERN KAZAKHSTAN**

- 8 ¹Жусупова А., ²Калашникова Н.П.*, ³Бурибаева М.А. 64

¹к.полит.н., Eurasian center for people management. Алматы, Қазақстан,
²д.полит.н., профессор, ЕНУ имени Л.Н.Гумилева. Астана, Қазақстан,
³к.филолог.н., Қызылординский университет имени Коркыт Ата. Қызылорда,
Қазақстан

**ТРАДИЦИИ ШЕЛКОВОГО ПУТИ: СОВРЕМЕННЫЕ ЭТНО- И
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
(НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОГО РЕГИОНА)**

**ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMY**

- 9 Абдикеримова Г.И.*, Куланова Д.А., Есболова А.Е. 73

экономика ғ.к., профессор, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,
экономика ғ.к., профессор, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан,
доктор PhD, Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ЕУРООДАҚТЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЖӘНЕ САЯСИ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ
РӨЛІ**

- 10 Атенова К.А., Ахметова С.С.*, Сатенов Б.И. 82

қаржы магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
экономика магистрі, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент,
Қазақстан

экон.ғ.к., аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

**ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТЫ КӘСПОРЫНДАР ТОБЫНДАҒЫ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ АНЫҚТАУ
ӘДІСТЕРІ**

**ӨЛКЕТАНУ
КРАЕВЕДЕНИЕ
LOCAL HISTORY**

- 11 ¹Мейрбекова А.С.*, ¹Ермаханов Н.Қ., ²Мустафаев М.Г. 92

¹магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ¹аға
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан а.ш.ғ. докторы, Ұлттық
Ғылым Академиясы Топырақтану және агрохимия институты. Баку, Әзірбайжан
**ШАРДАРА АУДАНЫНДАҒЫ АҚШАҒАЛА КӨШЕСІ БОЙЫНДАҒЫ
БАС СУАЛҒЫШТЫ ҚАЙТА ЖАҢАРТУ**

ТҮЛФАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY

- 12 **¹Батырбекқызы Г.,* ²Мулдахметова Ж.И.** 98
PhD докторы, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ МЕН
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ МӘСКЕУЛІК КЕЗЕҢІНІҢ
ТАРИХНАМАСЫ**
- 13 **¹Гамарник М.Я.,* ¹Мусақұлова Д.А., ²Джоламанова Г.Д.** 103
¹к. иск., доцент ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
¹магистр, старший преподаватель ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
²к. иск., старший преподаватель ЮКГПУ, Шымкент, Қазақстан
РОЛЬ ТАТТИМБЕТА В ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЯХ РОДНОГО КРАЯ
- 14 **Өмірзақов С.Д.,* Арысбаев А.** 110
филолог.ғ.к., доцент, Халықаралық «Тұран» академиясының академигі,
«Абайтану» ғылыми орталығының басшысы,
М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., доцент, «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы.,
М.Әуезов атындағы ОҚУ Шымкент, Қазақстан
ТІЛЕГЕНҰЛЫ СҮЙІНДІК - АҒАРТУШЫ АҚЫН (1827-1892)
- 15 **Өмірзақов С. Д.,* Насирдинов Б.П.** 116
филолог.ғ.к., доцент. Халықаралық «Тұран» академиясының академигі,
«Абайтану» ҒО басшысы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан.
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы.
«Абайтану» ҒО аға оқытушысы. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЛЫБАЙ МӘМБЕТҰЛЫНЫҢ (1856-1920-30) ТАРИХИ ДАСТАНЫ
«1853-1865 (1269-1282 ҺИЖРА) ЖЫЛДАРЫ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНЕ
РЕСЕЙ ОРЫС ӘСКЕРІНІҢ ЖАСАҒАН БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ»**

ӘЛЕМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY

- 16 **Дарибаева Р.Д., Жолдасбекова Қ.А.*** 127
педагог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
педагог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ОТБАСЫМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫҢ ОТАНДЫҚ
ТӘЖІРИБЕЛЕРІ
ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

- 17 **Кабылбекова З.Б.** 136
д.педагог.н., член-корреспондент МАПН,
профессор кафедры «Психология и специальная педагогика».
ЮКУ им.М.Ауэзова. Шымкент. Казахстан
**К ВОПРОСУ СОЗДАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ
ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНЫХ КАЧЕСТВ
ШКОЛЬНИКА**
- 18 **Suyuberdiyeva A.A., Mamekova S.K.** 144
candidate of pedagogical sciences, M.Auezov SKU. Shymkent, Kazakhstan
master of pedagogical sciences, senior lecturer, M.Auezov SKU. Shymkent,
Kazakhstan
**USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE
ENGLISH LANGUAGE**

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 19 **Раздорская О.В.*** 151
к.педагог.н., доцент кафедры иностранных языков,
Курский государственный медицинский университет. Курск, Россия
**ТРИЛИНГВИЗМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ
УНИВЕРСИТЕТА:
ВЫЗОВ ИЛИ ПРЕИМУЩЕСТВО?**
- 20 **Тасполатов Б.Т.*,¹Тұрдалиева Р.С.,²Мырзалиева Н.Р.** 156
¹филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²оқытушы, «Қайнар» жалпы орта мектебі. Түркістан облысы, Қазақстан
**ЖЕРГІЛІКТІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ
АУЫЗЕКІ ТІЛДЕГІ ДИАЛЕКТІЛЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

- 21 **Омаров Н.Қ.,* Саматаева Қ.Б., Тұрал М.М.** 161
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
1аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
2оқытушы, Есіркеп батыр атындағы жалпы орта мектебі, Түркістан облысы,
Қазақстан
**ШЕРХАН МҰРТАЗА ДРАМАСЫНДАҒЫ КЕЙІПкерлер мен
ҚАҚТЫҒЫСТАР, Т.РЫСҚҰЛОВТЫҢ И.В.СТАЛИНГЕ ЕКІНШІ
ХАТЫ**
- 22 **Күзембаев Ж.Е.*** 166
филология ғ.к., доцент, Астана Халықаралық университеті. Нұр-Сұлтан,
Қазақстан
**М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТАРИХИ Оқиғалардың
РЕАЛИСТІК ӘДІСПЕН СУРЕТТЕЛУІ**
- 23 **Жамантаева А.А., Оспанова А.Ж.** 175
педагог. ғ. магистрі, аға оқытушы. «Тілдерді дамыту» бөлімінің жетекшісі
М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
Білім Инновация ұлдар лицейінің ағылшын тілі пәнінің мұғалімі. Шымкент,
Қазақстан
**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ Ағылшын тілдерінде төрт-түлікке
ҚАТЫСТЫ МЕТАФОРЛАР МЕН ИДИОМАЛАРДЫҢ
ҚОЛДАНЫЛУЫ**
- 24 **Калдыкозова С.Е.*, Туребекова Б.А., Айтпенбетова Г.А.** 182
педагог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ЛИРИЗМ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЗМ ӘДІСТЕРІНІҢ КӨРКЕМ
ӘДЕБИЕТТЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФОРМАСЫ**
- 25 **Миятбекова З.У.*, Омаров Н.К., Байбосынова Э.А.** 187
филолог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
магистрант, «Филология» мамандығы. 2 курс. М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент,
Қазақстан
**МҰМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ СТУДЕНТТЕРДІ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**
- 26 **Әділбек Ж.Қ.*, Керимжанова А.С., Бахтибаева Ф.А.** 192
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**СЫН ЖАНРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ
ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

- 27 **Ағабеков О.М. *, Абитова Г.О., Баймурзаева К.Б.** 196
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к, доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**РАМАЗАН ТОҚТАРОВТЫҢ «АБАЙДЫҢ ЖҰМБАҒЫ»
РОМАНЫНДАҒЫ ТАРТЫС ПЕН ХАРАКТЕР**
- 28 **¹Елтаева Ж.Қ., * ¹Жолдасбек Л.О., * ²Керимжанова С.Б.** 202
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²оқытушы, 80 ІТ мектеп-лицейі. Шымкент, Қазақстан
**Б.МАЙЛИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ
ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕР**
- 29 **Қайимов М.А., * Миятбекова З.У., Бекназарова Р.К.** 207
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ӘДІСТЕРДІҢ
КОГНИТИВТІК АСПЕКТІЛЕРІ**
- КОГНИТИВТІ АСПЕКТІДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ –
МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ
ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ –
ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT –
BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION**
- 30 **¹Ерметова Р.Е., * ¹Алиева Г.А., ²Абдіразақова Г.Ш.** 211
¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық
университеті. Бішкек. Қырғызстан
**КОНЦЕПТ - КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ
АДАМНЫҢ ОЙЛАУ КОДЫНЫҢ БАЗАЛЫҚ БІРЛІГІ**
- 31 **¹Алимбаев М.Е., * ¹Бекпатша Г.Ж., ²Тағибаева А.И.** 215
¹филолог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент,
Қазақстан
¹аға оқытушы, М.Сапарбаев атындағы институты, Шымкент,
Қазақстан
²оқытушы, №129 жалпы орта мектебі, Шымкент,
Қазақстан
**ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ГЕНДЕРЛІК
ЛИНГВИСТИКАНЫҢ СТЕРЕОТИПТЕРІ МЕН
ӘЛЕУМЕТТІК ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

- 32   **¹Бескемпірова Г.К.,*¹Турсунбаева Г.К.,²Конурбаева Р.Э.** 220
¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
¹оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, жетекші маман. Қырғызыстан
Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық аттестациялық
комиссиясы. Бішкек, Қырғызыстан
**ТІЛДІК ТҰЛҒА КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ КҮРДЕЛІЛІГІ МЕН
ЖАН-ЖАҚТЫЛЫҒЫ, КЛАССИК ЛИНГВИСТТЕР
ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИМ.АУЭЗОВА
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

«QAZAQTAŃY» республикалық ғылыми журналы
«QAZAQTAŃY» республиканский научный журнал
«QAZAQTAŃY» republican scientific journal

3 (15) 09 / 2022

Журналдың жариялануы бойынша жауаптылар:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің Баскарма төрағасы - ректор, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Жауапты редакторлар:

Боранбаев С.Р. - филология ғылымдарының докторы, профессор. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» ғылыми-зерттеу институтының директоры;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Тарих және этнология» ғылыми орталығының басшысы.

Техникалық редактор:

Джунисбаев С.М. - тарих ғылымдарының кандидаты. М.Әуезов атындағы ОҚУ-ң «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. «Тарих және этнология» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері.

Ответственные по выпуску журнала:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - Председатель правления-ректор ЮКУ имени М.Ауэзова, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК.

Боранбаев С.Р. - доктор филологических наук, профессор. Директор научно-исследовательского института «Социально-гуманитарные науки» ЮКУ имени М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история». Начальник Научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Технический редактор:

Джунисбаев С.М. - кандидат исторических наук, заведующий кафедрой «История Казахстана». Старший научный сотрудник научного центра «История и этнология» ЮКУ имени М.Ауэзова.

Редакцияның мекен жайы: Шымкент қ., Тәуке-хан даңғылы, 5,
М.Әуезов атындағы ОҚУ-дың баспаханасы, Т.Рысқұлбеков көшесі, 3 корпус, 1 қабат.
Баспаға қойылған күні: 28.09.2022, Формат 60x80^{1/8} Тираж 500 дана
Көлемі: 16:1000. Тапсырыс № 3779, 26.09.2022
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы, 2022© М.Әуезов атындағы ОҚУ